

आचार्य गृद्धपिंड विरचित

खल्लारीखुश्च

मोक्षशास्त्र

मूळ मराठी अनुवादक
स्व. श्री. ब्र. जीवराज गौतमचंद दोशी, सोलापूर

श्री. प. पू. १०८ आ. गृद्धपिच्छ विरचित

तत्त्वार्थसूत्र

अपरनाम

मोक्षशास्त्र

(संशोधित व परिवर्धित संस्करण)

(मुख्यपृष्ठावरील चित्र श्री महावीर ब्रह्मचर्याश्रम मंदिर, कारंजा
येथील श्री. भ. महावीर स्वामी यांच्या प्रतिमेचे आहे.)

मुळ मराठी अनुवादक
स्व. श्री. ब्र. जीवराज गौतमचंद दोशी, सोलापूर

संशोधक –

स्व. श्री. पं. माणिकचंद जयवंतसाव भिसीकर, न्यायतीर्थ एम. ए.
स्व. श्री. पं. धन्यकुमार गंगासा भोरे, वी.ए., एल. एल. बी.
श्रीमती पं. विजयाताई भिसीकर

धर्मचंद्रिका ब्र. कंकुबाई पाठ्यपुस्तकमाला पुण्य ४ थे

आवृत्ती ११ वी]

[प्रति ३९००

श्री महावीर निर्वाण दिनांक ६-११-२०१०

*

मुल्य :
रुपये ३५ फक्त

*

प्रकाशक
प्रा. राजकुमार ध. चवरे, अकोला
मंत्री म. ब्र. आश्रम, कारंजा

*

मुद्रक :
नारायण ऑफसेट वक्स
२२८, टिकेकर मार्ग, धनतोली, नागपूर - ४४० ०९२

- अनुक्रमणिका -

१)	संपादकीय मनोगत	५
२)	प्रकाशकाचे अकराव्या आवृत्तीचे निवेदन	८
३)	दातारांची यादी	९
४)	प्रस्तावना	१७
५)	सूत्रपाठ	२५
६)	अध्याय पहिला	४२
७)	अध्याय दुसरा	९०
८)	अध्याय तिसरा	१२९
९)	अध्याय चवथा	१४६
१०)	अध्याय पाचवा	१६०
११)	अध्याय सहावा	१८२
१२)	अध्याय सातवा	१९९
१३)	अध्याय आठवा	२२०
१४)	अध्याय नववा	२४७
१५)	अध्याय दहावा	२७६
१६)	प्रश्नमालिका	२८३

संपादकीय मनोगत

(कंकुबाई पाठ्यपुस्तकमालेच्या प्रथम संस्करणावरून)

समग्र जैन साहित्यामध्ये तत्त्वार्थसूत्राचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. या सूत्रग्रंथावर २०० वर्षांपूर्वी पं. सदासुखदासजी यांनी हिंदी विवेचन केलेले आहे. यावरील अन्य आचार्यांच्या टीकाही अनुवादासह प्रकाशित झालेल्या आहेत. त्याचप्रमाणे हिंदीमध्ये पं. कैलासचंद्रजी, पं. फुलचंद्रजी, पं. पन्नालालजी आदि या विसाव्या शतकातील विद्वानांनी यावर अभ्यास पूर्ण विवेचन केलेले आहे. या सर्वांचा मागोवा घेऊन मराठीभाषी विद्यार्थी आणि स्वाध्यायप्रेमी मुमुक्षुंसाठी म्हणून जवळपास ६० वर्षांपूर्वी ब्र. जीवराज गौतमचंद्र दोशी यांनी मराठी अनुवाद करून तो प्रकाशितही करविला. त्यामुळे मराठीभाषिक विद्यार्थी आणि मुमुक्षुंसाठी शास्त्रप्रवेशाचे द्वार उघडे झाले. या महान उपकाराबद्दल समाज त्यांचा ऋणी राहील. या ग्रंथाच्या सुद्धा सात आठ आवृत्या यापूर्वीच संपल्या आहेत.

प्रस्तुत संस्करण तयार करताना जैन तत्त्वज्ञान विद्यार्थी आणि प्रारंभिक स्वाध्यायप्रेमींना समजावे, तत्त्वे आणि द्रव्याचे यथार्थ ज्ञान व्हावे, त्यांना स्पष्ट कल्पना यावी ही हृषी प्रामुख्याने ठेवलेली आहे. त्यामुळे याचा आकार थोडाबहुत वाढला आहे. विद्यार्थ्यांना वेळोवेळी शिकविताना जी हृषी आणि ज्ञान असणे आवश्यक आहे असे अनुभवास आले त्या ठिकाणी आवश्यक तो खुलासा विशेषार्थामध्ये ठिकठिकाणी केलेला आहे. याबाबत कारंजा आश्रमचे सुविध स्नातक, व्यासंगी विद्वान् बंधु श्री. पं. धन्यकुमार भोरे यांनी आपला अनुभव उपयोगात आणला आहे. पूर्ववृत्तिप्रमाणे विषयाचे आकलन व्हावे म्हणून नकाशे व तक्ते तसेच शेवटी प्रश्नमालिकाही जोडली आहे. यामध्ये पहिला अध्याय, दुसऱ्या अध्यायातील ५३ भावांचे वर्णन असणारी पहिली सात सूत्रे, शेवटचे सूत्र, सहाव्या व आठव्या अध्यायातील प्रारंभिक सूत्रे ही सर्व पुनर्लिखित केलेली आहेत. जगरूपसहाय यांच्या हिंदी सर्वार्थसिद्धीप्रमाणे पदच्छेद व समासविग्रह सूत्रासोबत लागोपाठ दिलेला आहे. त्यामुळे सूत्राचा अर्थ कळणे सोपे जावे. प्रस्तुत संस्करण विद्यार्थी आणि स्वाध्यायप्रेमी दोहोनाही जैन तत्त्वज्ञान समजण्याच्या हृषीने अत्यंत उपयुक्त झालेले आहे. शिवाय तत्त्वार्थसूत्राच्या ग्रंथकर्तृत्वासंबंधी

एक वेगळी विश्लेषणात्मक संक्षिप्त प्रस्तावना मुद्दाम जोडली आहे. त्यामुळे तत्त्वार्थसूत्राचे कर्ते आ. उमास्वाति ही समाजामध्ये प्रचलित रुढ मान्यता बदलेल आणि दिगंबर परंपरेतील विख्यात आ. गृद्धपिच्छ हेच तत्त्वार्थसूत्राचे कर्ते आहेत हे तथ्य समोर स्पष्टपणे येईल. त्यासाठी पं. फूलचंदजी शास्त्री यांच्या तत्त्वार्थसूत्र आणि सर्वार्थसिद्धीच्या प्रस्तावनेचा मागोवा घेण्यात आला आहे. त्यामुळे तो भागही समाजजागरणासाठी उपयोगी होईल.

प्रस्तुत ग्रंथ पूर्वीप्रमाणेच श्री. कंकुबाई पाठ्यपुस्तकमालेचे ४ थे पुष्प म्हणून प्रकाशित होत आहे. यापूर्वी या ग्रंथमालेतून मराठी प्रांतातील विद्यार्थ्यांना उपयोगी अशी द्रव्यसंग्रह, रत्नकरण्डशावकाचार, जैन सिद्धान्तप्रवेशिका, छहढाला, जैन बालबोध भाग १-२-३-४, क्षत्र-चुडामणि, न्यायदीपिका इत्यादि ग्रंथ, त्यातही कित्येकाच्या सात-आठ आवृत्त्या प्रकाशित झालेल्या आहेत. नित्यनैमित्तिक पाठावली आणि श्रीमङ्गिनेंद्रजन्माभिषेक यांच्या तर आजपावेतो लाखाच्या वर प्रती काढाव्या लागल्यात. मालेची ही पुस्तके मार्मिक वाचकांनी व धर्माध्यापकांनी अत्यंत उपयुक्त ठरविली आहेत हे नमूद करताना आनंद होतो.

हे अध्यतन सुंदर संस्करण तयार करण्यामध्ये आवश्यक त्या सुधारणा करण्यामध्ये श्री. पं. धन्यकुमार भोरे यांचा सहयोग लाभला. काही भाग स्वतः लिहून दिला. त्यामुळे हे संस्करण विद्यार्थीवर्ग व स्वाध्यायप्रेमी मुमुक्षुंना जैन तत्त्वज्ञानाची निश्चित आणि स्पष्ट कल्पना येण्यास सहाय्यक होईल असा विश्वास वाटतो.

कागदाचे आणि छपाईचे दर यांना महागाईने एवढे ग्रासले आहे की ग्रंथ जवळपास पन्नास साठ रुपयाचे आसपास पडावा, परंतु सामान्य ग्राहकांच्या आटोक्यांत यावा म्हणून संपूर्ण पुढा बांधणीची प्रत देखील ४० रुपयापर्यंत सर्वच विद्यार्थी आणि स्वाध्यायप्रेमींना उपलब्ध व्हावी यासाठी कारंजा येथील महावीर झानोपासना समितीने १५००९ रुपयांचे अनुदान कंकुबाई पाठ्यपुस्तकामालेस दिले आहे. त्यामुळेच मात्र या अत्यल्प मूल्यात हा ग्रंथ मुमुक्षु आणि विद्यार्थ्यांच्या हाती देणे ग्रंथमालेस शक्य झाले आहे. ग्रंथमालेने आपल्या प्रकाशनद्वारा प्राप्तीची अपेक्षा आजपावेतो कधीही ठेवलेली नाही. मात्र लागत मूल्यात, कधी कधी तर लागतपेक्षाही कमी मूल्यात आपली प्रकाशने विद्यार्थ्यांना व मुमुक्षुंना उपलब्ध करून दिली आहेत. समाज ही सेवा गोड करून घेईल असा विश्वास आहे.

ग्रंथाचे सुरुचिपूर्ण सुंदर मुद्रण नागपूर येथील स्पेक्ट्रा स्लिन्स अँड ग्राफिक्स यांनी अत्यंत आस्थेवाईकपणाने करून दिले. त्यामुळे हा ग्रंथ या रूपात आण्या समोर येतो आहे. या त्याच्या सहयोगाबद्दल ग्रंथमाला त्यांची आभारी आहे.

मला स्वतःला पूर्ण आशा आणि खात्री वाटते की, हा ग्रंथ विद्यार्थ्यांना जसा उपयोगी झाला आहे, त्याचप्रमाणे शिक्षकांना स्वाध्यायप्रेमी वाचकांना व पर्वादिप्रसंगी प्रवचनोपदेश करणाऱ्यांनाही अत्यंत उपयुक्त झाला आहे. या ग्रंथाचे महत्त्व लक्षात घेऊन याचा प्रसार व्हावा व धर्मप्रभावना व्हावी यासाठी वाचकांनी, अभ्यासकांनी प्रयत्न करावा अशी विनंती आहे.

कंकुबाई पाठ्यपुस्तकमालेला तत्वार्थसूत्राची आठवी आवृत्ती मुमुक्षुंच्या सेवेसी देतांना आनंद होत आहे.

पाहता क्षणीच पुस्तकाचे नवे रूप आण्यास प्रसन्न करील. क्राऊन साईंज ऐवजी डेमी साईंज, उत्कृष्ट मोहरेदार उत्तम मैपलिथो कागद, लोक-जंबुद्धीप-अडीच द्वीप आदीचे नकाशे हे या आवृत्तीचे वैशिष्ट्य ठरावे.

शिवाय मागील आवृत्तीमधील तक्ते व आराखडे, चरित्र, प्रश्नमाला कायम ठेवली आहे. एवढेच नव्हे तर पूर्वीच्या आवृत्तीतील सर्व मुद्रणदोष, दुरुस्त केले आहेत. काही ठिकाणी नय, पाच भाव बंधस्वरूप आदि प्रकरणामध्ये विशेष खुलासा करणे आवश्यकतेमुळे जरुरीचे होते.

याप्रमाणे हे संस्करण सर्वांगसुंदर, आकर्षक व अधिक उपयुक्त झालेले आहे.

अभ्यासू विद्यार्थी आणि स्वाध्यायप्रेमी मुमुक्षु यांचे मनःपूर्वक स्वागत करतील असा विश्वास आहे.

आपला

माणकचंद्र चवरे

प्रकाशकाचे अकराव्या आवृत्तीचे निवेदन

दहाव्या आवृत्तीमधील मुद्रण दोष व इतर सर्व प्रकारचे दोष दूर करण्यासाठी पं. श्रीमती विजयाताई भिसीकर यांचे अनमोल मार्गदर्शन लाभले. त्याबद्दल त्यांना शतशः धन्यवाद.

पुफे तपासण्यासाठी व प्रेसचे सर्व कामे करण्यासाठी संस्थेचे सहमंत्री श्री. भरतभाऊ भोरे व पं. आलोक शास्त्री यांचे सहकार्य लाभले. ऋणनिर्देश न करता त्यांचे ऋणातच राहणे अधिक योग्य.

कागद व छपाईचा खर्च सतत वाढत असल्याने पुस्तकाची किंमत नाईलाजाने रु. ३५/- करावी लागत आहे. कागद उत्तम असा मॅपलिथो वापरला आहे.

पुस्तकाची किंमत मुद्रण मूल्यापेक्षाही कमी रहावी यासाठी स्वाध्यायप्रेमींनी दिलेल्या ज्ञानदानाबद्दल सर्वांना अनेकशः धन्यवाद. दातारांची यादी स्वतंत्र जोडली आहे.

सुबक व सुंदर छपाईसाठी मे. नारायण ऑफसेट वर्क्स, नागपूर यांना धन्यवाद.

या शास्त्राची उपयोगिता बघता निश्चितच स्वागत होईल हा विश्वास आहे.

श्री महावीर निर्वाण

दि. ०६/११/२०१०

आपला,

प्रा. राजकुमार ध. चवरे,

मंत्री, श्री म. ब्र. आश्रम,

कारंजा (लाड), जि. वाशिम

दातारांना धन्यवाद

तत्त्वार्थसूत्र (भोक्षशास्त्र) हा दिगंबर आदि सर्वच जैन परंपरेमध्ये अतिशय महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. मुमुक्षु साधक त्याचे नित्यपाठ व स्वाध्याय करतात. तसेच हा ग्रंथ हायस्कूलमध्ये शिक्षण घेणाऱ्या सर्व गुरुकुलातील विद्यालयीन विद्यार्थ्यांना धार्मिक अभ्यासक्रमामध्ये समाविष्ट असणारा महान ग्रंथ आहे. सर्वच विद्यार्थी व स्वाध्यायप्रेमी मुमुक्षुंना परवडेल, झेपेल अशा किंमतीत विकत घेणे शक्य व्हावे म्हणून दातारांनी उदारपणे खालीलप्रमाणे ज्ञानदान दिलेले आहे. त्यांच्या या उदार दानाबद्दल त्या सर्व दातारांना अंतःकरणपूर्वक धन्यवाद आहेत.

अ. क्र.	रक्कम	दातारांचे नांव	गंव
१	५९०९	श्री महावीर ज्ञानोपासना समिती	कारंजा
२	५९००	श्रीमती सोनिया जैन	डेहराडून
३	५००९	सौ. सुंदराबाई श्री. वाढोकर, द्वारा सौ. आशा वा. वाढोकर	कुटासा
४	५०००	श्री. प्रेमचंद जैन	औरंगाबाद
५	५०००	चि. स्वराज अभिनंदन भोरे	पुणे
६	२५०९	श्री. अरुणदादा संगई	अंजनगाव
७	२५००	श्री. अरुणकुमार मो. गहाणकरी	मुंबई
८	२००९	स्व. सौ. मनोरमाबाई दे. राळेकर यांचे सृतिप्रित्यर्थ श्री. सुदर्शन राळेकर	कारंजा
९	१५०९	श्री. प्रमोद शि. चवरे	कारंजा
१०	१५००	चि. संवेग अतुल हरसुले	वाशिंग्टन
११	११११	स्व. डॉ. शैलेष कलमकर सृतिप्रित्यर्थ ऑड. श्री. शरद कलमकर	जिंतूर
१२	११११	कु. रूपल अक्षय चवरे	मुंबई
१३	११११	श्री. धन्यकुमार गु. रायबाबागकर	कारंजा
१४	११११	श्रीमती प्रभाबाई न. कस्तुरीवाले	कारंजा
१५	११११	स्व. श्री. रमेशजी कलमकर सृतिप्रित्यर्थ सुपुत्र श्री रविन्द्र व रत्नदिप	जिंतूर

१६	९९०९	श्री. ओम रोनक चंकेश्वरा	नातेपूते
१७	९९००	मातोश्री स्व. शोभाताई पेंडारी यांचे स्मृतिप्रित्यर्थ सुपुत्र श्री. सतीश जैन	नागपूर
१८	९९००	श्री. संतोष पाटणी	वाशिम
१९	९९००	श्री. चंद्रकांत नेमलालसावजी कळमकर	जिंतूर
२०	९००२	स्व. श्री. राजकुमार पेंडारी स्मृतिप्रित्यर्थ श्री. स्वप्निल पेंडारी	पुणे
२१	९००९	श्री. सुज्ञात सुरेंद्र खंडारे	अंजनगाव
२२	९००९	श्रीमती सुमनताई रा. चवरे	कारंजा
२३	९००९	श्रीमती विजयाताई वि. कळमकर	अमरावती
२४	९००९	स्व. श्री. राजकुमार चवरे स्मृतिप्रित्यर्थ श्री. अमलप्रभ चवरे	कारंजा
२५	९००९	श्री. नवीनचंद्र ज. मुधोळकर	नवी मुंबई
२६	९००९	सौ. नेहा संजोत रायबागकर	पुणे
२७	९००९	सौ. दिप्ती तुषार जिंतूरकर	पुणे
२८	९००९	स्व. सौ. प्रणिताताई स्मृतिप्रित्यर्थ डॉ. शरद दर्यापूरकर	पुणे
२९	९००९	श्री. रत्नशेखर रविंद्र फडे	पंढरपूर
३०	९००९	सौ. नयना संजय दोशी	अकलूज
३१	९००९	श्री. धन्यकुमार मलूकचंद दोशी	अकलूज
३२	९००९	श्री. हुक्मचंद पवनलाल दोशी	अकलूज
३३	९००९	सौ. स्मिता रमेश दोशी	अकलूज
३४	९००९	श्री. रायचंद भाईचंद दोशी	नातेपूते
३५	९००९	श्री. सुरेश फुलचंद दोशी	नातेपूते
३६	९००९	श्री. परमेष्ठी गौतमचंद गांधी	नातेपूते
३७	९००९	सौ. नयना सुवोध मिश्रीकोटकर	दे. राजा
३८	९००९	डॉ. सौ. हर्षा संजय डौणगांवकर	दे. राजा
३९	९०००	मातोश्री स्व. सकुवाईचे स्मरणार्थ श्री. देवचंदजी जोहरापूरकर	कारंजा
४०	९०००	श्री. सुरेशचंद पुरुषोत्तम तांगडे	कारंजा
४१	९०००	स्व. सौ. माधुरीबाईचे स्मरणार्थ श्री. गजकुमारजी रुड्वाले	कारंजा
४२	९०००	सौ. प्रज्ञा उमेशकुमार जोहरापूरकर	पुणे
४३	९०००	श्रीमती लीलाताई मगन संगई	अंजनगाव
४४	९०००	श्री. निशीकांत त्रिलोककुमार कळमकर	पुणे
४५	९०००	श्री. चंद्रशेखर नेमचंद चंकेश्वरा	नातेपूते
४६	९०००	सौ. पद्माताई शं. किल्डेवार	नाशिक

४७	९०००	सौ. समिक्षा नितीन कल्मकर	नागपूर
४८	९०००	सौ. कल्पनातार्ड म. डोणगावकर	परभणी
४९	६०२	श्री. विजयकुमार रहणे	कारंजा
५०	६००	चि. अमेय निशिकांत कल्मकर	पुणे
५१	५९९	श्री. मनोज गुलालकरी	कारंजा
५२	५०५	सौ. वंदना कि. मोहाळे	कारंजा
५३	५०९	श्रीमती शालिनीबाई लालचंद टोपरे	कारंजा
५४	५०९	सौ. लीलाबाई व. अंबरकर	वेरूळकर
५५	५०९	श्रीमती सत्यभामाबाई कृ. रणदिवे द्वारा पुरुषोत्तम रणदिवे	कारंजा
५६	५०९	श्रीमती रंजना हीराचंद जोहरापूरकर	अकोला
५७	५०९	श्रीमती पद्मावती श्रीकांत कल्याणी	कुंदवाडी
५८	५०९	श्रीमती कमलाबाई र. आग्रेकर	अमरावती
५९	५०९	सौ. कांताबाई ज. संगई	अमरावती
६०	५०९	श्रीमती कनकमाला हि. कस्तुरीवाले	कारंजा
६१	५०९	श्री. राजकुमार ध. चवरे	अकोला
६२	५०९	स्व. श्रीमती सरस्वतीबाई तानासा देशमुख सृतिप्रित्यर्थ सौ. पद्मजा अ. बडोरे	अकोला
६३	५०९	श्री. प्रदीप मसाळकर	अकोला
६४	५०९	स्व. पद्माबाई हिरालाल खंडारे द्वारा श्री. प्रविण पापळकर	कारंजा
६५	५०९	श्री. प्रविण पद्माकर पापळकर	कारंजा
६६	५०९	सौ. जयश्रीताई प्रे. चाणेकर	कारंजा
६७	५०९	सौ. शुभदा अनुप गांधी	पुणे
६८	५०९	सौ. सारीका अभिजीत देवलसी	पुणे
६९	५०९	चि. संवेद मनोज कल्मकर	पुणे
७०	५०९	श्री. चंद्रकांत नांदगावकर	कारंजा
७१	५०९	सौ. पुष्पाताई धर्मसाम्राज्य दोशी	पुणे
७२	५०९	श्रीमती नलिनी मिश्रीकोटकर	धामणगांव
७३	५०९	श्री. श्रीपालजी बिलाला	अकोला
७४	५०९	श्री. दिपक गंगालाल मिश्रीकोटकर	कारंजा
७५	५०९	स्व. नेमचंद प्रभुदास रायबागकर सृतिप्रित्यर्थ सौ. मंजुषा रायबागकर	कारंजा
७६	५०९	सौ. शीलप्रभा विनोदकुमार दोशी	अकलूज

७७	५०९	चि. समकित गोमटेश दोशी	अकलूज
७८	५०९	चि. इशान प्रफुल्ल फडे	पंढरपूर
७९	५०९	चि. आदिश जिनेश फडे	पंढरपूर
८०	५०९	श्रीमती श्रेणीक दोशी	करमाळा
८१	५०९	सौ. जयावती रविंद्र फडे	पंढरपूर
८२	५०९	श्री. मंगेश विजयकुमार दोशी	अकलूज
८३	५०९	श्री. सुकुमार हिराचंद दोशी	अकलूज
८४	५०९	सौ. हेमलता विजयकुमार दोशी	अकलूज
८५	५०९	सौ. मयुरा सचिन दोभाडा	इंदापूर
८६	५०९	श्री. जंबुकुमार रामचंद दावडा	नातेपूते
८७	५०९	श्री. शांतिलाल ओगचंद गांधी हस्ते श्री. संजयकुमार	नातेपूते
८८	५०९	श्री. नरेंद्र परमेश्वी गांधी	नातेपूते
८९	५०९	श्री. धरणेंद्र परमेश्वी गांधी	नातेपूते
९०	५०९	सौ. मीना वसंतराव टोपरे	मुर्हिजापूर
९१	५०९	श्रीमती महाजन	कारंजा
९२	५०९	श्री. राजु महाजन	अकोला
९३	५०९	सौ. उज्ज्वला वसंत कान्हेड	दे. राजा
९४	५००	सौ. भारती भोरे	कारंजा
९५	५००	सौ. लिलाताई जिंतूकर	जिंतूर
९६	५००	श्री. प्रकाश मधुकर सावळकर	कारंजा
९७	५००	सौ. निरंजना सावळकर	कारंजा
९८	५००	श्री. प्रज्ञोत जयंत मिसीकर	कारंजा
९९	५००	श्रीमती कमलाबाई देवलाल रुईवाले	कारंजा
१००	५००	श्री. पद्मकुमार चे. डोणगांवकर	दे. राजा
१०१	५००	सौ. प्रतिभा प. डोणगांवकर	दे. राजा
१०२	५००	श्री. प्रशांत मोहळे	जालना
१०३	५००	श्रीमती सरोजताई ज. डोणगांवकर	कारंजा
१०४	५००	पं. श्री. गुलाबचंद बोराळकर	वेरुल
१०५	५००	सौ. गुंजन आमोद चवरे	कारंजा
१०६	५००	सौ. वैशाली अजय संगई	अंजनगाव
१०७	५००	श्री. सुनय सतनकुमार भोरे	बडोदा
१०८	५००	श्री. विपुलचंद य. दोडल	नांदेड

१०९	५००	कु. नेहा अविनाश नांदगावकर	कारंजा
११०	५००	सौ. स्वाती निशिकांत कलमकर	पुणे
१११	५००	श्री. नरेंद्रकुमार देवलालसा कलमकर	जितूर
११२	५००	मातोश्री स्व. चंद्रकलाबाई स्मृतिप्रित्यर्थ सुपुत्र श्री. रविंद्र चवरे कारंजा	
११३	५००	श्री. हिमांशु सुहास कलमकर	भोपाल
११४	५००	श्री. सुकुमार सुबोधकुमार कलमकर	भोपाल
११५	५००	डॉ. सौ. वंदना सुकुमार कलमकर	भोपाल
११६	५००	श्री. मयंक गिरीश लाड	नाशिक
११७	५००	श्री. नितीन त्रिलोक कलमकर	नागपूर
११८	५००	चि. तुषार नितीन कलमकर	नागपूर
११९	५००	सौ. करुणा निरंजन कलमकर	मुर्तिजापूर
१२०	५००	श्री. विभोर विनीत कलमकर	कटनी
१२१	५००	सौ. राखी सुखानंद चवरे	पुणे
१२२	५००	श्रीमती वसंतमाला दे. कलमकर	जितूर
१२३	५००	श्रीमती सरोजिनीताई म. नांदगांवकर	नागपूर
१२४	३०९	श्रीमती नलिनीबाई मोतीराम टोपरे द्वारा प्रकाश मो. टोपरे	कारंजा
१२५	३०९	श्री. मनोहरभाऊ डाखोरे	कारंजा
१२६	३००	पं. श्री. आलोक घोडके	कारंजा
१२७	३००	श्री. दिलीप भरतकुमार डोणगांवकर	कारंजा
१२८	३००	श्री. मधुकर अ. जोहरापूरकर	कारंजा
१२९	३००	श्री. जयकुमार नेमलालसावजी कलमकर	जितूर
१३०	२५९	सौ. आशाताई श. वारकरी	अमरावती
१३१	२५९	श्री. माणिकचंद ब. जितूरकर	कारंजा
१३२	२५९	श्रीमती अरुणा थ. भोरे	कारंजा
१३३	२५९	श्री. निरंजन प्रे. देवलसी	अकोला
१३४	२५९	स्व. श्री. जयकुमार चवरे स्मृतिप्रित्यर्थ श्रीमती सुमनताई चवरे	कारंजा
१३५	२५९	मातोश्री स्व. रत्नबाई मिश्रीकोटकर स्मृतिप्रित्यर्थ सौ. वसुधाताई रायबागकर	अमरावती
१३६	२५९	सौ. प्रगती गांधी यांचे विवाहप्रित्यर्थ श्री. निरंजन कवडे	वेरूळ
१३७	२५९	डॉ. विलास शां. चवरे	कारंजा
१३८	२५९	श्रीमती प्रमिलाताई कां. रूईवाले	कारंजा

१३९	२५९	स्व. श्री. कांतीलालजी रूईवाले सृतिप्रित्यर्थ रूईवाले परिवार कारंजा	
१४०	२५९	सौ. बनिता गजकुमार चवरे	पुणे
१४१	२५९	सौ. छाया देवकुमार मुधोळकर	पुणे
१४२	२५९	सौ. शालिनी धन्यकुमार खंडारे	कारंजा
१४३	२५९	श्रीमती द्रौपदाबाई देवचंद खंडारे	कारंजा
१४४	२५९	सौ. साधना राजेंद्र बनोरे	कारंजा
१४५	२५९	श्री. अशोक देवचंद खंडारे	कारंजा
१४६	२५९	श्रीमती इंदूताई प्रेमचंद देवलसी	कारंजा
१४७	२५९	स्व. सुशिलाबाई देवचंद बनोरे सृतिप्रित्यर्थ श्री. देवचंद मोतीसा बनोरे	कारंजा
१४८	२५९	सौ. राजुल अनुप माळवी	कारंजा
१४९	२५९	सौ. उषा पद्माकर काळे	कारंजा
१५०	२५९	श्री. धन्यकुमार नेमासा खंडारे	कारंजा
१५१	२५९	सौ. विद्या विजयकुमार दोशी	अकलूज
१५२	२५९	श्री. प्रभाकर नथुसा गुलालकरी	कारंजा
१५३	२५९	सौ. कमलताई नथुसा गुलालकरी	कारंजा
१५४	२५९	स्व. रंजन रायबागकर सृतिप्रित्यर्थ श्रीमती दिपाली रायबागकर	नांदुरा
१५५	२५९	सौ. शुभांगीताई श. डोणगांवकर	कारंजा
१५६	२५०	श्री. कस्तुरचंद ध. मिश्रीकोटकर	चांदुरबाजार
१५७	२५०	सौ. कमलाबाई महाजन	अकोला
१५८	२५०	सौ. मेधा विवेक संगई	अंजनगाव
१५९	२५०	सौ. दिन्ती विनय संगई	अंजनगाव
१६०	२५०	श्री. स्व. प्रविण मिश्रीकोटकर स्मरणार्थ श्रीमती शांताताई चवरे	कारंजा
१६१	२५०	कु. प्राची आनंद मुधोळकर	पुणे
१६२	२५०	श्री. स्वप्निल म. नांदगांवकर	कारंजा
१६३	२५०	श्री. जयंतीलाल रामचंद चंकेश्वरा	अकलूज
१६४	२५०	श्री. धनंजय श्रीकुमार फुरसुले	कारंजा
१६५	२५०	कु. निधी सुकुमार कळमकर	भोपाल
१६६	२५०	कु. विधी सुकुमार कळमकर	भोपाल
१६७	२५०	श्री. त्रिलोक मोतीलाल कळमकर	नागपूर

१६८	२५०	कु. राशी सुखानंद चवरे	पुणे
१६९	२२५	श्रीमती सुवर्णा सु भाष चवरे	कारंजा
१७०	२९०	सौ. शुभदा शशिकांत चवरे	कारंजा
१७१	२०९	श्रीमती शोभा विजयराव काळे	कारंजा
१७२	२०९	श्रीमती वैजयंती स. भोरे	नाशिक
१७३	२०९	सौ. जयश्री नि. जोहरापूरकर	कारंजा
१७४	२०९	श्री. चेतन विकास मोहळे	कारंजा
१७५	२०९	चि. कलश कविश गहाणकरी	कारंजा
१७६	२०९	श्री. जवाहर के. गहाणकरी	कारंजा
१७७	२०९	सौ. भारती टोपरे	कारंजा
१७८	२०९	श्रीमती जिनमतीबाई नेमचंद रायबागकर	कारंजा
१७९	२००	श्री. अशोक र. गहाणकरी	कारंजा
१८०	२००	श्री. सुभाष प. पापळकर	कारंजा
१८१	२००	श्री. दिगंबर जैन	इचलकरंजी
१८२	२००	श्री. उदय क. नांदगावकर	कारंजा
१८३	२००	श्री. मगनलाल दे. मुधोळकर	जबलपूर
१८४	२००	सौ. जयश्रीताई अ. गहाणकरी	कारंजा
१८५	९५९	सौ. सुज्जा निरंजन आग्रेकर	कारंजा
१८६	९५९	चि. प्रतिक सुरेश संगई	कारंजा
१८७	९५९	श्री. प्रणव की. देवलसी	अमरावती
१८८	९५९	श्री. राजेंद्र के. बांग्रे	अमरावती
१८९	९५९	सौ. कमलाताई व. देवलसी	अमरावती
१९०	९५९	सौ. अंजली अ. गहाणकर	अमरावती
१९१	९५९	सौ. रीता पराम चवरे	अंजनगाव
१९२	९५९	श्री. नरेंद्र जी. टोपरे	कारंजा
१९३	९५९	सौ. रेखाताई अ. जैन	कारंजा
१९४	९५९	सौ. कल्पनाताई क. महाजन	कारंजा
१९५	९५९	श्री. जयकुमार ओंकारसा भोंगाडे	भातकुली
१९६	९५९	श्री. नेमचंद धनुसा मिश्रीकोटकर	कारंजा
१९७	९५९	कु. शेया आनंद जोहरापूरकर	कारंजा
१९८	९५९	श्रीमती यमुनाबाई माणिकसा भोंगाडे	कारंजा
१९९	९५९	सौ. निर्मला राजकुमार भोंगाडे	कारंजा

२००	९५९	श्री. मधुकर दर्यापूरकर	कारंजा
२०१	९५०	सौ. नयना शहा	कारंजा
२०२	९५०	श्रीमती छबुताई सु भाष फुरसुले	कारंजा
२०३	९९५	सौ. सिधुताई ने. खंडारे	अंजनगाव
२०४	९०९	श्रीमती कुमुदिनी ज. काळे	कारंजा
२०५	९०९	सौ. रजनी प्र. भोंगाडे	परभणी
२०६	९०९	श्री. प्रकाश प्रे. भोंगाडे	परभणी
२०७	९०९	गुप्तदान	
२०८	९०९	सौ. लता गोपाल देवलसी	अमरावती
२०९	९०९	कु. उत्रती चंद्रकांत भोंगाडे	कारंजा
२१०	९०९	सौ. वृद्धा दिलीप चवरे	कारंजा
२११	९०९	सौ. सविता हेमंत मिश्रीकोटकर	कारंजा
२१२	९०९	कु. सुरभी सुनिल दर्यापूरकर	कारंजा
२१३	९०९	श्री. कमलाकर अब्बुलाल नांदगांवकर	कारंजा
२१४	९०९	सौ. ललीता कमलाकर नांदगांवकर	कारंजा
२१५	९०९	श्री. शशिकांत कमलाकर नांदगांवकर	कारंजा
२१६	९०९	सौ. रश्मी शशिकांत नांदगांवकर	कारंजा
२१७	९०९	चि. सिद्धेश शशिकांत नांदगांवकर	कारंजा
२१८	९०९	श्री. राहुल रुखणे	कारंजा
२१९	९०९	श्री. सुरेंद्र आगरकर	कारंजा
२२०	५९	श्रीमती प्रमिला भेतांडे	कारंजा
२२१	५९	श्रीमती विमलाबाई फुलंबरकर	कारंजा
२२२	५९	सौ. अनुराधा शरद मुंधोळकर	नागपूर
२२३	५९	श्रीमती अंजनाबाई कळमकर	नागपूर

प्रस्तावना

तत्त्वार्थसूत्र हा एक असा ग्रंथ आहे की, ज्याची सर्वच जैनमतानुयायांमध्ये त्याची थोड्याफार फरकाने मान्यता आहे. जैन परंपरा आणि साहित्यामध्ये तत्त्वार्थसूत्राचे तेच महत्त्व आहे की जे ख्रिश्नानांमध्ये बायबलचे, हिंदुमध्ये गीतेचे, मुसलमानांमध्ये कुराणाचे, बौद्धांमध्ये धम्मपदाचे आहे. आजही ह्या रुढीचे अवशेष दिसून येतात की, अष्टमी-चतुर्दशीला तत्त्वार्थसूत्राचा पाठ केल्याशिवाय अन्नजलही अनेक लोक घेत नाहीत. पर्युषणाच्या दहा दिवसामध्ये तत्त्वार्थसूत्राच्या दहा अध्यायाचे सार्थ पारायण करण्याची पद्धती सर्वत्र, खास करून उत्तर भारतात विशेष प्रचलित आहे. कारण जैन परंपरेमध्ये अशी मान्यता आहे की तत्त्वार्थसूत्राचा परिपूर्ण आणि शुद्ध पाठ श्रद्धाभक्तीने केला तर उपवासाचे फल^१ मिळते. जैनदर्शनातील सर्वच मान्यतेचे, तत्त्वांचे यामध्ये संक्षेपाने परिपूर्ण संकलन आढळून येते. तिन्ही अनुयोगातील विषय यामध्ये येऊन जातात.

तत्त्वार्थसूत्र-अपरनाम मोक्ष शास्त्र

या सूत्रग्रंथाचे प्राचीन परंपरेने चालत आलेले नाव तत्त्वार्थसूत्र आहे. कारण यामध्ये जैनदर्शनातील तत्त्वे आणि वस्तुव्यवस्था व साधनापद्धतीचे विवेचन आहे. याहटीने हे नाम सार्थ आहे. सर्वच प्राचीन आगमामध्ये याच नावाने याचा उल्लेख आढळतो. परंतु तत्त्वार्थाचे विवेचन मोक्षमार्ग या साध्याच्या अंतर्गत करण्यात आले आहे. म्हणून त्यास मोक्षशास्त्र असेही म्हटले जाते.^२ मोक्षमार्गः या प्रथम सूत्रावरून आणि दहाच्या अध्यायात मोक्षतत्त्वाचे वर्णन आहे; अतः हेही नाव प्रतिपाद्य विषयांचे सूचकच आहे, हेही निर्विवाद आहे.

तत्त्वार्थसूत्र नावाची सार्थकता

-
१. दशाध्याये परिच्छिन्ने तत्त्वार्थे पठिते सति ।
फलं स्यादुपवासस्य भाषितं मुनिपुण्गवैः ॥
 २. इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥

तत्त्वार्थसूत्राच्या प्रथम चार अध्यायमध्ये जीवतत्त्वाचे निरूपण आहे. पाचवे अध्यायात सहा द्रव्यांचे सामान्य निरूपणासह अजीवतत्त्वाचे निरूपण आहे. सहाव्या व सातव्या अध्यायांत आस्त्रवाचे-पुण्यास्त्रवाचे (सातव्यात) निरूपण आहे. आठव्या अध्यायांत बंधतत्त्वाचे विवेचन आहे. नवव्या अध्यायांत संवर-निर्जरातत्त्वाचे वर्णन आहे. दहाव्या अध्यायात मोक्षतत्त्वाचे वर्णन आहे. म्हणून तत्त्वार्थसूत्र हे नाव सार्थ आहे.

मोक्षशास्त्र नावाची सार्थकता

दुःखमुक्तीच्या मार्ग सांगण्यापासून ग्रंथाचा प्रारंभ असून अंती मोक्षतत्त्वाचे विवेचन आहे. प्रथम ४ सूत्रामध्ये व पुढेही यथास्थान सम्यगदर्शनाचे वर्णन आहे. पुढे पाचव्या सूत्रापासून प्रथम अध्यायांत सम्यगज्ञानाचे वर्णन आहे. सातव्या अध्यायांत सामान्यतः मुनी आणि श्रावकांच्या व्रतांचे विवेचन आहे. नवव्या अध्यायांत संवर-निर्जरीच्या वर्णनामध्ये साधूच्या आचारार्थर्माचे विवेचन आहे. हे सम्यक् चारित्राचेच वर्णन आहे. म्हणून मोक्षशास्त्र हेही नाव सार्थ आहे.

पाठभेदाचे कारण – तत्त्वार्थसूत्राचे मुख्यतः दोन पाठ मिळतात. १. दिगंबर परंपरामान्य आणि २. श्रेतांबर परंपरामान्य. यांत काही फार मोठे तात्त्विक मूलगामी मतभेद दिसून येत नाहीत कारण विवादास्पद सूत्रे दोन्ही परंपरेमध्ये कोणत्या तरी रूपाने स्वीकृत आहेतच. नवव्या अध्यायातील २२ परीषहसूत्र - एकादश जिने हे सूत्र उदाहरणस्वरूपाने याचे समर्थक आहे. मूलतः निश्चयकालाच्या अस्तित्वाची मान्यता याबाबत दोन्ही परंपरेमध्ये मौलिक मतभेद आहेत. अर्थात संप्रदायभेद हेच पाठभेदाचे मूळ कारण दिसून येते.

दिगंबर परंपरा आणि श्रेतांबर परंपरा यातील भेदाचे मुख्य कारण मुर्नीचे वस्त्रग्रहण आणि अस्वीकार हे दृश्य रूपाने आहे. दिगंबरांची ही मूळ मान्यता आहे की, पूर्ण स्वावलंबनाची (परावलंबनाचा त्याग) दीक्षा हीच खरी मुनीदीक्षा आहे. तेथे वस्त्राची पराधीनता संभवनीय नाही, म्हणूनच वस्त्र स्वीकार करून अथवा गृहस्थदशेत स्वीकारलेला वस्त्रादिकांचा परिग्रह न सोडता कोणतीही व्यक्ती साधू बनू शकत नाही. याच कारणाने द्रव्यस्त्री साधू बनण्यास अपात्र असल्याने तिला चारित्राची पूर्णता असू शकत नाही. व ती त्यारूपात मोक्ष मिळविण्यास अपात्र आहे. कारण द्रव्यस्त्रीच्या शरीराची रचनाच अशी आहे की

ती वस्त्राचा त्याग करू शकत नाही. एकाकी विहारही करू शकत नाही, उपसर्गाचा प्रतिकारही करू शकत नाही. म्हणूनच द्रव्यस्त्रीला ६-७ गुणस्थानापासून वरची स्थाने संभवनीय नाहीत. हे दिगंबर परंपरेचे व्यवच्छेदक लक्षण आहे. श्रेतांबर परंपरा या वस्तुस्थितीकडे डोळेज्ञाक करते. हेच या दोन परंपरामधील मतभेदाचे मुख्य कारण आहे. केवलींना कवलाहार श्रेतांबर मानतात. दिगंबर परंपरा मानत नाही व हे तिसरे कारण आहे.

तत्त्वार्थसूत्राचे कर्ता कोण ?

मुख्यतः विचारणीय मुद्दा आहे तो हा, की तत्त्वार्थसूत्राचे रचयिता कोण? दोन्ही परंपरेतील साहित्य मंथन केल्यानंतर याविषयी मुख्यतः चार उल्लेख आढळतात. १. प्रथमतः उल्लेख तत्त्वार्थाधिगम भाष्याचा आहे. त्याचे अंती एक प्रशस्ती आहे. तेथे कर्तारूपाने वाचक उमास्वातीचा उल्लेख केलेला आहे. परंतु यावरून हा निर्णय होत नाही की, तत्त्वार्थाधिगम हे नाव कोणाचे? मूळ सूत्राचे की भाष्याचे की दोहोचे?

या प्रशस्तीच्या ४-५ श्लोकावरून हे स्पष्ट होते की, गुरुपरंपरेने प्राप्त श्रेष्ठ अर्हतवचन चांगल्या प्रकारे ग्रहण करून या तत्त्वार्थाधिगम शास्त्राची रचना केली आहे. यावरून हे अर्हत वचन कोणते शास्त्र आहे? ही जिज्ञासा राहते. त्यांचे समोर मूळ सूत्रे असावीत की ज्या आधारे त्यांनी या भाष्याची रचना केली आहे. परंतु मूळ सूत्राची रचना कोणी केली याबाबत ते स्वतः स्पष्ट सांगत नाहीत. ते

१. वाचकमुख्यस्य शिवश्रियः प्रकाशयशसः प्रशिष्येण ।
शिष्येण घोषनन्दिक्षमणस्यैकादशांगविदः ॥ १ ॥
वाचनया च महावाचकक्षमणमुण्डस्वादशिष्यस्य ।
शिष्येण वाचकाचार्य मूल नामः प्रथित कीर्तेः ॥ २ ॥
न्यग्रोधिकाप्रसूतेन विहरता पुरवरे कुसुमनाम्नि ।
कौभीषिणिना स्वातितनयेन वात्सीसूतेनार्थ्यम् ॥ ३ ॥
अर्हद्वचनं सम्यगुरुक्रमेणागतं समुपधार्य ।
दुःखार्त च दुरागमविहमतिं लोकमवलोक्य ॥ ४ ॥
इदमुर्मार्गवाचकेन सत्त्वानुकंपया द्रव्यम् ।
तत्त्वार्थाधिगमाख्यं स्पष्टमुमास्वातिना शास्त्रम् ॥ ५ ॥
यस्तत्त्वार्थाधिगमाख्यं ज्ञास्यति च करिष्यते च तत्रोक्तम् ।
सोऽव्याबाधसुखाख्यं प्राप्यत्यचिरेण परमार्थम् ॥ ६ ॥

मूळसूत्राचे रचयिता आहेत हे त्यावरून निश्चित विधान करता येत नाही. परंतु उत्तरवर्ती श्वेतांबर आचार्यांनी, टीकाकारांनी हे अवश्य मानले आहे की, उमास्वार्मांनी मूळ सूत्रे आणि भाष्य दोहोरेची रचना स्वयं केली आहे.

२. दुसरा उल्लेख वीरसेन आचार्याच्या धवला टीकेचा आहे. तेथे तत्त्वार्थसूत्राचे कर्ता म्हणून आचार्य गृद्धपिच्छचा उल्लेख केलेला आहे. काल द्रव्य प्रकरणामध्ये जीवडाण काल अनुयोगद्वारामध्ये हा उल्लेख आढळतो.^३ वीरसेनाचार्यांनी शके ७३८ मध्ये धवला टीका समाप्त केली आहे. ते सिद्धान्त, गणित, ज्योतिष, इतिहास, परंपरेचे प्रकाण्ड विद्वान होते. त्यांनी केलेला हा उल्लेख अतिशय महत्त्वाचा आहे. यावरून हे निश्चित आहे की, त्यांचे काळापर्यंत तत्त्वार्थसूत्राचे रचयिता आ. गृद्धपिच्छ मानले जात होते. त्यांनी उमास्वार्मांचा उल्लेख केलेला नाही. त्यामुळे गृद्धपिच्छ हे उमास्वातीचे विशेषण मानण्यासही आधार नाही. या विशेषणावरून उमास्वार्मांना रचयिता मानता येत नाही. आचार्य विद्यानंद श्लोकवार्तिकमध्ये गृद्धपिच्छाचार्यपर्यन्तामुनिसूत्रेण या पदद्वारा से सुद्धा गृद्धपिच्छ आचार्यांना रचयिता मानतात हे स्पष्ट होते. व हे प्राचीन काळापासून दिगंबर परंपरेचे मन्त्रव्य आहे. म्हणून आम्ही ग्रंथकार म्हणून त्यांचाच निर्देश केलेला आहे.

३. तिसरा उल्लेख चंद्रगिरी पर्वतावर आढळून येणाऱ्या शिलालेखांचा आहे. यापैकी ४०, ४२, ४३, ४७ व ५० व्या शिलालेखात गृद्धपिच्छविशेषण पूर्वक उमास्वार्मांचा उल्लेख केलेला आहे. आणि शिलालेख ९०५, ९०८ मध्ये त्यांना तत्त्वार्थसूत्राचे कर्ता म्हटले आहे. हे दोन्ही शिलालेख डॉ. स्व. हिरालालजी जैन आणि पुरातत्त्ववेत्त्यांच्या मतानुसार शके १३२० आणि १३५५ चे आहेत. शिलालेख ९०५ चे उद्धरण येणेप्रमाणे –

श्रीमानुमास्वातिरियं यतीशस्तत्त्वार्थसूत्रं प्रगटीचकार ।

यन्मुक्तिमार्गाचरणोद्यतानां पाथेयमर्थ्यं भवति प्रजानाम् ॥ १५ ॥

तस्यैव शिष्योऽजनि गृद्धपिच्छद्वितीयसंज्ञस्य बलाकपिच्छः ।

यत्सूक्तिरत्नानि भवति लोके मुक्त्यंगना मोहनमण्डनानि ॥ १६ ॥

शिलालेख ९०८ येणे प्रमाणे –

१. तह गिद्धपिच्छाइरियप्यासिद्ग्रात्तसूते
विवरतना परिणामक्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य
इदि दव्यकालो परुविदो ।

अभुदुमास्वातिमुनिः पवित्रे वंशे तदीये सकलार्थवेदी ।
सूत्रीकृतं येन जिनप्रणीतं शास्त्रार्थजातं मुनिपुंगवेन ॥ ११ ॥

स प्राणिरक्षणसावधानो बधार योगी किल गृद्धपक्षान् ।

तदाप्रभृत्येव बुधा यमाहुराचार्यशब्दोत्तर गृद्धपिच्छम् ॥ १२ ॥

४. चौथा उल्लेख तत्त्वार्थसूत्र पाठानंतर जे म्हणण्यात येते त्यातील हा श्लोक
आहे -

तत्त्वार्थसूत्रकर्तारं गृद्धपिच्छोपलक्षितम् ।

वंदे गणीन्द्रं संजातमुमास्वामिमुनीश्वरम् ॥

येथे गृद्धपिच्छ नावाने उपलक्षित उमास्वाति मुनीश्वरांना तत्त्वार्थसूत्राचे कर्ता
मानले आहे; आणि त्यांना गणीन्द्र म्हटले आहे.

या चार उल्लेखांवरून आधुनिक विद्वानांचे तत्त्वार्थसूत्र कर्त्यासंबंधी
मते -

या उपरोक्त चार उपलब्ध उल्लेखांवरून विद्वानांनी कर्त्याविषयक जे मंथन
केले त्याच्या सारसंक्षेप असा - १. तत्त्वार्थाधिगमभाष्याचे कर्ता वाचक उमास्वाति
यांनी मूळ सूत्रांची रचना केली हे मत प्रामुख्याने प्रज्ञाचक्षु पं. सुखलालजी व
श्रेतांबर आचार्यांचे आहे. ते यास श्रेतांबर परंपरेचे मानतात. २. तत्त्वार्थसूत्राचे
कर्ता गृद्धपिच्छ उमास्वाति असून ते आ. कुंदकुंदांचे शिष्य होते व
तत्त्वार्थाधिगमभाष्याचे कर्ता उमास्वाति दुसरे आहेत. हे पं. जुगलकिंशोर मुख्यार
आणि अनेक दिगंबर विद्वान मानतात. ते यास दिगंबर परंपरेचे मानतात. ३. पं.
नाथुरामजी प्रेमी यांनी या संबंधात बरेच विचारमंथन केले आहे.^१ ते पं.
सुखलालजीच्या मताचे समर्थक आहेत. विशेषता हीच की ते श्रेतांबर परंपरेचे न
मानता यापनीय परंपरेचे मानतात. पुढे पं. सुखलालजीचे मतही बदलले. ते त्यांना
यापनीय परंपरेचे मानू लागले.

तत्त्वार्थसूत्राच्या कर्त्यासंबंधी भ्रम आणि त्यांचे निराकरण

याप्रमाणे १. वाचक उमास्वाति २. आ. गृद्धपिच्छ ३. गृद्धपिच्छ उमास्वाति

१. स्व. बाबू श्री. बहादुरसिंहजी सिंधीच्या सृति रूपाने प्रकाशित भारतीय विद्याचे तिसच्या
भागात प्रकाशित नाथुरामजी प्रेमीचा लेख.

व ४. गृद्धपिच्छ उमास्वामी अशा चार प्रकारे कर्तृत्वाचा निर्देश आढळतो. यापैकी कर्ता कोण याचा निर्णय करणे आहे. हा प्रश्न गौण आहे की ग्रंथकार श्वेतांबर परंपरेचे, की दिगंबर परंपरेचे की यापनीय परंपरेचे; कारण सवस्त्र दीक्षा, स्त्रीमुक्तीसंबंधी विवेचन सोडून यात प्रतिपादित तत्त्वे कोणत्याही संप्रदायविशेषाची नाहीत. पाहणे हे आहे की तत्त्वार्थसूत्र यांच्या रचनेचे वा संकलनाचे श्रेय कोणाचे ?

त्यापैकी ३ रा विकल्प, म्हणजे गृद्धपिच्छ विशेषणपूर्वक उमास्वाति अथवा उमास्वामी हा उल्लेख शके १२ व्या शतकातील व बाराच उत्तरवर्ती असल्याने तो ग्राह्य नाही. संभव तर हा आहे की, दोन परंपरेची दोन मते पाहून ही दोन्ही नावे कर्तासूपाने कल्पित करून तो निर्देश असावा. त्यास ऐतिहासिक तथ्य म्हणून फारसे महत्त्व नाही. परंपरागत मान्यतेला यामुळे धक्का बसेल. परंतु त्यास तेवढीच सबल कारणे आहेत. अशा निर्णयाप्रत येण्याची कारणे अशी की, १. अकराव्या शकशतीच्या पूर्वी कोणत्याही दिगंबर आचार्यांनी या दोन नावांचा निर्देश केलेला नाही. २. श्वेतांबर परंपरेमध्ये उमास्वाती नावाचा उल्लेख तर आहे. गृद्धपिच्छ विशेषणपूर्वक नाही; वाचक विशेषणाचा निर्देश आहे. परंतु ११ व्या शकशतीपूर्वी गृद्धपिच्छ निर्देश आढळतो. म्हणून गृद्धपिच्छ उमास्वाति वा गृद्धपिच्छ उमास्वामी या नावाचे न कोणी आचार्य झाले व न ते तत्त्वार्थसूत्राचे कर्ता मानता येतात.

आतां समोर आ. गृद्धपिच्छ आणि वाचक उमास्वाति ही दोनच नावे विचाराधीन आहेत. हे मानण्यात बाधा नाही की दिगंबर परंपरा आ. गृद्धपिच्छ यांना सूत्ररचयिता मानते. तर श्वेतांबरपरंपरा वाचक उमास्वाति यांना मानते. मूळ मुख्य मुद्दा हा की सर्वप्रथम मूळ सूत्राची रचना कोणी केली ? आ. गृद्धपिच्छ की वाचक उमास्वाति यांनी ?

याचा निर्णय करतांना अंतरंग विवेचनातील सूक्ष्मता, एकसूत्रीपणा याचा आश्रय घ्यावा लागेल. तत्त्वार्थसूत्रानंतर त्यानंतर दिगंबर परंपरेमध्ये सर्वार्थसिद्धि आणि श्वेतांबर परंपरेमध्ये तत्त्वार्थाधिगमभाष्य आहे. परंतु हे दोन्ही टीकाकार मात्र होते की मूळ सूत्रकार आणि भाष्यकारही होते. याचा निर्णय ही करणे कठीणच आहे. दोन्ही टीकामध्ये वक्ष्यामि, निर्देश्यामि इत्यादि जी प्रमाणे तत्त्वार्थाधिगम भाष्यामध्ये दिसून येतात तशीच प्रमाणे सर्वार्थसिद्धीमध्ये आढळून

येतात. एक गोष्ट निश्चित जाणवते ती ही की, मूल सूत्राच्या क्रमवार रचनेबरोबरच या दोन टीकांची रचना झाली असावी, असे दोन्ही टीका पाहून संभवनीय वाटत नाही उलट जाणवते ते हे की, दोन्ही टीकाकारांसमोर दिगंबरमान्य मूलसूत्रांचा क्रम असावा. जर सर्वार्थसिद्धीमध्ये एकदोन पाठभेद दिसून येतात तर तत्त्वार्थाधिगम भाष्यामध्ये पाठभेद अनेक आढळून येतात. सर्वार्थसिद्धिकारांनी अशा पाठभेदांचा स्पष्ट निर्देश केला आहे तर भाष्यकारांनी टीका लिहितांना ती गोष्ट नजरेतून डावलली आहे. दुसऱ्या अध्यायांतील अंतिम सूत्र आणि ४ थ्या अध्यायातील २६ व्या सूत्रावरील दोन्ही टीका या दृष्टीने द्रष्टव्य आहेत. तरीही उत्तरवर्ती श्वेतांबर वाचक उमास्वाति मूल सूत्रकार मानू लागले हे आश्रयच वाटते. उलटपक्षी भाष्यातील प्रशस्तितील चौथ्या श्लोकावरून असे अनुमान निघते की त्यांनी गुरुक्रमाने आलेले सम्बन्धवचन यथार्थ ग्रहण केले होते. म्हणजे ते मूलसूत्रकार नसावेत दिगंबर परंपरा तर गृद्धपिच्छ आचार्यांना मूळ सूत्रकार आणि सर्वार्थसिद्धीकरांना त्यावरील टीकाकार मानते.

मूल सूत्रकार आणि भाष्यकार उमास्वाति एक नाहीत

जर बारकाईने पाहिले तर मूल सूत्रांची व्यवस्थित रचना सखोल मूलग्राही अभ्यसकाशिवाय संभवनीय नाही. परंतु तीच भाष्यकारांची रचना पाहिली म्हणजे त्यांचा मूळ सूत्रकार एवढा अभ्यास आणि अधिकार असावा असे अंतरंग अभ्यास केल्यानंतर दिसून येत नाही. उचैर्नीचैश्च अथवा लिंग याचा अर्थ दुसऱ्या अध्यायातील औदयिक भावांच्या सूत्रामध्ये, नवव्या अध्यायाच्या अंतिम सूत्रामध्ये, तसेच १० व्या अध्यायाच्या अंतिम सूत्रामध्ये वेगळा अर्थ केला आहे. यावरून उमास्वाति हे मूळ सूत्रकार नव्हते या निर्णयाप्रत येणे भागच पडते.

वाचक उमास्वाती हे नाव तर दिगंबर परंपरेमध्ये नाहीच परंतु उमास्वामी हे नाव उपनाव दिगंबर परंपरेमध्ये आहे असेही काहींचे मत आहे. त्यांचे मते आ. गृद्धपिच्छ व उमास्वामी एकच आहेत म्हणून लेखक म्हणून दोन्ही नावे ठेवलेली आहेत. या सर्व विवेचनावरून मूळ सूत्रकार आ. गृद्धपिच्छच होत हा ध्वलाकार आणि श्लोकवार्तिकाकारांचा उल्लेख ग्राह्य धरून त्यांनाच सूत्राचे रचयिता मानणे भाग पडते.

तत्त्वार्थसूत्राची सखोलता आणि महत्त्व

मूळ तत्त्वार्थसूत्राची क्रमवार रचनाच एवढी सुसंगत आणि सुसंवादी आहे की ते पाहून त्यांचा अधिकार पाहून स्तिमितच व्हावे. एकट्या दिगंबर परंपरेमध्ये त्यावर किती तरी टीका संस्कृतमध्ये उपलब्ध आहेत. अन्य भाषेतील टीकांचा विचारांची गरजच नाही. १. आ. पूज्यपाद उर्फ देवनंदी यांची सर्वार्थसिद्धी आहेच तिला मध्यीणी श्रुतयोजन रूपाने घेऊन ज्याप्रमाणे देवागम स्तोत्रावर आ. अकलंकदेवांच्या अष्टशती मध्यभागी श्रुतयोजनरूपाने घेवून आ. विद्यानंदीची अष्टसहस्री आहे, तद्वत आ. अकलंकदेवांचे तत्त्वार्थराजवार्तिक आहे. आ. विद्यानंदीचे तत्त्वार्थ-श्लोकवार्तिक हे तत्त्वार्थसूत्रावरील अतिविशद महाभाष्यच आहे. अमृतचंद्रांचे तत्त्वार्थसार म्हणजे टीका न करताना तत्त्वार्थसूत्रातील प्रतिपाद्य विषयांचे सारसंग्रहरूपाने विवेचनच आहे. तसेच श्रुतसागर सूरींची तत्त्वार्थवृत्ती टीकाही उपलब्ध आहे. अशी परंपरागत मान्यता आहे आणि आ. समंतभद्रांचे गंधस्तिमहाभाष्य त्यावरील अतिविस्तृत टीकाच आहे. परंतु त्याची उपलब्धी होत नाही तोपावेतो काहीच निश्चित विधान करता येत नाही.

याप्रमाणे तत्त्वार्थसूत्राचे जैन साहित्यातील स्थान आणि महत्त्व एकमेव आणि अद्वितीय आहे.

ग्रंथकर्त्ताविषयीच्या विवेचनानंतर रचनेचा काळ यासंबंधी निर्णय साधारणतः संशोधकांनी घेतलेला आहे – साधारणपणे इसवी सन पहिले शतक उत्तरार्ध वा दुसरे शतक पूर्वार्ध हा सूत्ररचनेचा काळ मानलेला आहे.

– स्व. धन्यकुमार भोरे

॥ ॐ ॥

श्री परमात्मने नमः ।

आचार्य श्रीमद् गृद्धपिच्छविरचितम्
तत्त्वार्थसूत्रम्

अपरनाम
मोक्षशास्त्रम्

त्रैकाल्यं द्रव्यषट्कं नवपदसहितं जीवषट्कायलेश्याः ।
पंचाये चास्तिकाया ब्रतसमितिगतिज्ञानचारित्रभेदाः ॥
इत्येतन्मोक्षमूलं त्रिभुवनमहितैः प्रोक्तमर्हदभिरीशैः ।
प्रत्येति श्रद्धधाति स्युश्ति च मतिमान् यः स वै शुद्धदृष्टिः ॥ १ ॥

सिद्धे जयप्पसिद्धे, चउविहाराहणाफलं पते ।
वंदिता अरहंते, वोच्छ आराहणा कमसो ॥ २ ॥
उज्जोवणमुज्ज्ववण-णिव्वाहणं साहणं च णिच्छरणं ।
दंसणणाणचरितं, तवाणमाराहणा भणिया ॥ ३ ॥

मोक्षमार्गस्य नेतारं, भेत्तारं कर्मभूभृताम् ।
ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां वंदे तदगुणलब्धये ॥ ४ ॥
सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥ ५ ॥
तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥ २ ॥
तत्रिसर्गादधिगमाद्वा ॥ ३ ॥
जीवाजीवास्त्रवबंधसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम् ॥ ४ ॥
नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तत्त्वासः ॥ ५ ॥
प्रमाणनयैरधिगमः ॥ ६ ॥
निर्देशस्वामित्वसाधनाऽधिकरणस्थितिविधानतः ॥ ७ ॥
सत्संख्याक्षेत्र-स्पर्शनकालांतरभावाल्पबहुत्वैश्च ॥ ८ ॥

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानम् ॥ ९ ॥
 तत्त्वमाणे ॥ १० ॥
 आद्ये परोक्षम् ॥ ११ ॥
 प्रत्यक्षमन्यत् ॥ १२ ॥
 मतिः सृतिः संज्ञा चिताऽभिनिबोध इत्यनर्थन्तरम् ॥ १३ ॥
 तदिंद्रियानिंद्रियनिमित्तम् ॥ १४ ॥
 अवग्रहेहाऽवायथारणाः ॥ १५ ॥
 बहुबहुविधक्षिप्राऽनिःसृताऽनुकृत्वाणां सेतराणाम् ॥ १६ ॥
 अर्थस्य ॥ १७ ॥
 व्यंजनस्यावग्रहः ॥ १८ ॥
 न चक्षुरनिंद्रियाभ्याम् ॥ १९ ॥
 श्रुतं मतिपूर्वं द्वयनेकद्वादशभेदम् ॥ २० ॥
 भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणाम् ॥ २१ ॥
 क्षयोपशमनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम् ॥ २२ ॥
 ऋजुविपुलमती मनः-पर्ययः ॥ २३ ॥
 विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥ २४ ॥
 विशुद्ध्यक्षेत्र-स्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्यययोः ॥ २५ ॥
 मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्व-पर्ययेषु ॥ २६ ॥
 रूपिष्ववधेः ॥ २७ ॥
 तदनन्तभागे मनःपर्ययस्य ॥ २८ ॥
 सर्वद्रव्यपर्ययेषु केवलस्य ॥ २९ ॥
 एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्ना-चतुर्भ्यः ॥ ३० ॥
 मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥ ३१ ॥
 सदसतोरविशेषाद्य-द्वच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥ ३२ ॥
 नैगमसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरुदैवंभूता नयाः ॥ ३३ ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य-
 स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च ॥ १ ॥
 द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमम् ॥ २ ॥
 सम्यक्त्व-चारित्रे ॥ ३ ॥
 ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥ ४ ॥
 ज्ञानाज्ञानदर्शन-लब्ध्यश्चतुस्त्रित्रिपंचभेदाः
 सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च ॥ ५ ॥
 गतिकषायलिंग-मिथ्यादर्शनाऽज्ञानाऽसंयताऽ
 सिद्धलेश्याश्चतुस्त्रिपंचकैक-षड्भेदाः ॥ ६ ॥
 जीवभव्याऽभव्यत्वानि च ॥ ७ ॥
 उपयोगो लक्षणम् ॥ ८ ॥
 स द्विविधोऽष्टचतुर्भदः ॥ ९ ॥
 संसारिणो मुक्ताश्च ॥ १० ॥
 समनस्काऽ-मनस्काः ॥ ११ ॥
 संसारिणस्त्रसस्थावराः ॥ १२ ॥
 पृथिव्यस्येजोवायुवनस्पतयः स्थावराः ॥ १३ ॥
 द्वीन्द्रियादयस्त्रसाः ॥ १४ ॥
 पंचेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥
 द्विविधानि ॥ १६ ॥
 निर्वृत्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम् ॥ १७ ॥
 लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम् ॥ १८ ॥
 स्पर्शनरसनग्राणचक्षुः श्रोत्राणि ॥ १९ ॥
 स्पर्शरसगांधवर्ण-शद्वास्तदर्थाः ॥ २० ॥
 श्रुतमनिद्रियस्य ॥ २१ ॥
 वनस्पत्यतानामेकम् ॥ २२ ॥
 कृमिपिपीलिकाग्रमरमनुष्यादीनामेकवृद्धानि ॥ २३ ॥
 संज्ञिनःसमनस्काः ॥ २४ ॥
 विग्रहगतौ कर्मयोगः ॥ २५ ॥

अनुश्रेणि गतिः ॥ २६ ॥
 अविग्रहा जीवस्य ॥ २७ ॥
 विग्रहवती च संसारिणः प्राक्चतुर्भ्यः ॥ २८ ॥
 एकसमयोऽविग्रहा ॥ २९ ॥
 एकं दौ त्रीन्वानाहारकः ॥ ३० ॥
 संमूर्छनगर्भोपपादा जन्म ॥ ३१ ॥
 सचितशीतसंवृताः सेतरा मिश्राश्वैकशस्तद्योनयः ॥ ३२ ॥
 जरायुजाण्डजपोतानां गर्भः ॥ ३३ ॥
 देवनारकाणामुपपादः ॥ ३४ ॥
 शेषाणां संमूर्छनम् ॥ ३५ ॥
 औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणानि शरीराणि ॥ ३६ ॥
 परं परं सूक्ष्मम् ॥ ३७ ॥
 प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक् तैजसात् ॥ ३८ ॥
 अनन्तगुणेषे ॥ ३९ ॥
 अप्रतीघाते ॥ ४० ॥
 अनादिसंबंधे च ॥ ४१ ॥
 सर्वस्य ॥ ४२ ॥
 तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ ४३ ॥
 निरुपभोगमन्त्यम् ॥ ४४ ॥
 गर्भसम्मूर्छनजमाद्यम् ॥ ४५ ॥
 औपपादिकं वैक्रियिकम् ॥ ४६ ॥
 लब्धिप्रत्ययं च ॥ ४७ ॥
 तैजसमपि ॥ ४८ ॥
 शुभं विशुद्धमव्याघाति चाहारकं प्रमत्तसंयतस्यैव ॥ ४९ ॥
 नारकसंमूर्छिनो नपुंसकानि ॥ ५० ॥
 न देवाः ॥ ५१ ॥
 शेषास्त्रिवेदाः ॥ ५२ ॥
 औपपादिकचरमोत्तमदेहाऽसंख्येय-वर्षायुषोऽनपवर्त्ययुषः ॥ ५३ ॥
 इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

रलशर्करावालुकापंकधूमतमोमहातमःप्रभा भूमयो घनांबुवाताकाशप्रतिष्ठाः
सप्ताधोऽधः ॥ १ ॥

तासु त्रिंशत्यंचविंशतिपंचदशदशत्रिपंचोनैकनरकशत-
सहस्राणि पंच चैव यथाक्रमम् ॥ २ ॥

प्रथमायां प्रतरास्त्रयोदशाऽधोऽधोद्विहीनाः ॥ ३ ॥

नारका नित्याऽशुभतरलेश्यापरिणाम-देहवेदनाविक्रियाः ॥ ४ ॥

परस्परोदीरितदुःखाः ॥ ५ ॥

संक्लिष्टाऽसुरोदीरिदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्याः ॥ ६ ॥

तेष्वेकत्रिसप्तदश-सप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रियत्सागरोपमा
सत्त्वानां परा स्थितिः ॥ ७ ॥

जंबूद्वीपलवणोदादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ॥ ८ ॥

द्विद्विर्विष्कंभाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो वलयाकृतयः ॥ ९ ॥

तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृतो योजनशतसहस्रविष्कंभो जंबूद्वीपः ॥ १० ॥

भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैररण्य-वतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ॥ ११ ॥

तद्विभाजिनः पूर्वपरायता हिमवन्महाहिम-वन्निषधनीलरुक्मिशिखरिणो
वर्षधरपर्वताः ॥ १२ ॥

हेमार्जुनतपनीयवैद्यरज-तहेममयाः ॥ १३ ॥

मणिविचित्रप्राश्च उपरि मूले च तुल्यविस्ताराः ॥ १४ ॥

पद्ममहापद्मतिगिञ्छकेसरिपुण्डरीकमहापुण्डरीका न्दास्तेषामुपरि ॥ १५ ॥

प्रथमो योजनसहस्रायामस्तदर्द्धविष्कम्भो न्दः ॥ १६ ॥

दशयोजना-वगाहः ॥ १७ ॥

तन्मध्ये योजनं पुष्करम् ॥ १८ ॥

तदद्विगुणद्विगुणा न्दाः पुष्करणि च ॥ १९ ॥

तश्चिवासिन्यो देव्यः श्रीन्हीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः पल्योपमस्थितयः
ससामानिकपरिषत्काः ॥ २० ॥

गंगासिंधुरोहितास्याहरिद्विकंतासीतासीतोदानारीनरकांतासुवर्णस्त्वय्कूलारक्तोदाः
सरितस्तन्मध्यगाः ॥ २१ ॥

द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगाः ॥ २२ ॥
 शेषास्त्व-परगाः ॥ २३ ॥
 चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता गंगासिंधवादयो नद्यः ॥ २४ ॥
 भरतः षड्विंशतिपंचयोजनशतविस्तारा षट् चैकोनविंशतिभागः योजनस्य ॥ २५ ॥
 तद्द्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा विदेहांताः ॥ २६ ॥
 उत्तरा दक्षिणतुल्याः ॥ २७ ॥
 भरतैरावतयोर्वृद्धिहासौ षट्समयाभ्या-मुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्याम् ॥ २८ ॥
 ताभ्यामपरा भूमयोवस्थिताः ॥ २९ ॥
 एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हैमवतकहारिवर्षकदैवकुरवकाः ॥ ३० ॥
 तथोत्तराः ॥ ३१ ॥
 विदेहेषु संख्येयकालाः ॥ ३२ ॥
 भरतस्य विष्कंभो जंबूदीपस्य नवतिशतभागः ॥ ३३ ॥
 द्विद्वातकीखंडे ॥ ३४ ॥
 पुष्करार्द्धच ॥ ३५ ॥
 प्राङ्मानुषोत्तरा-न्मनुष्याः ॥ ३६ ॥
 आर्या म्लेच्छाश्च ॥ ३७ ॥
 भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरुतकुरुभ्यः ॥ ३८ ॥
 नृस्थिती परावरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते ॥ ३९ ॥
 तिर्यग्योनिजानां च ॥ ४० ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

देवाश्चतुर्णिकायाः ॥ १ ॥
 आदितस्त्रिषु पीतान्तलेश्याः ॥ २ ॥
 दशाष्टपञ्च-द्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः ॥ ३ ॥
 इंद्रसामानिकत्रायस्त्रिंशपारिषदात्मरक्ष
 लोकपालानीकप्रकीर्णकाभियोग्यकिल्विषिकाशैकशः ॥ ४ ॥
 त्रायस्त्रिंशलोकपाल-वर्ज्या व्यंतरज्योतिष्काः ॥ ५ ॥

पूर्वयोद्दीन्द्राः ॥ ६ ॥
 कायप्रवीचारा आ ऐशानात् ॥ ७ ॥
 शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः ॥ ८ ॥
 परेऽप्रवीचाराः ॥ ९ ॥
 भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपणांगिवातसनितोदधि-
 द्वीपदिक्कुमाराः ॥ १० ॥
 व्यंतराः किञ्चरकिम्पुरुषमहोरगगन्धर्वयक्षराक्षसभूत-पिशाचाः ॥ ११ ॥
 ज्योतिष्काः सूर्याचन्द्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णक-तारकाश्च ॥ १२ ॥
 मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो नृलोके ॥ १३ ॥
 तत्कृतः कालविभागः ॥ १४ ॥
 बहिरवस्थिताः ॥ १५ ॥
 वैमानिकाः ॥ १६ ॥
 कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च ॥ १७ ॥
 उपर्युपरि ॥ १८ ॥
 सौधर्मेशनसानकुमारमाहेद्वब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठशुक्रमहाशुक्र
 शतारसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजयवैजयन्त
 जयन्तापराजितेषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥ १९ ॥
 स्थितिप्रभावसुखद्युतिलेश्या-विशुद्धीन्द्रियावधिविषयोऽधिकाः ॥ २० ॥
 गतिशरीरपरिग्रहभिमानतो हीनाः ॥ २१ ॥
 पीतपदशुक्ललेश्या द्वित्रिशेषेषु ॥ २२ ॥
 प्राग्गैवयकेभ्यः कल्पाः ॥ २३ ॥
 ब्रह्मलोकालया लौकन्तिकाः ॥ २४ ॥
 सारस्वतादित्यवन्धरुण-गर्दतोयतुषिताव्याबाधारिष्टाश्च ॥ २५ ॥
 विजयादिषु द्विचरमाः ॥ २६ ॥
 औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ॥ २७ ॥
 स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीप-शेषाणां सागरोपमत्रिपल्योपमाद्धीनमिताः ॥ २८ ॥
 सौधर्मेशनयोः सागरोपमे अधिके ॥ २९ ॥
 सानकुमारमाहेद्वयोः सप्त ॥ ३० ॥
 त्रिसप्तनवैकादश-त्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि तु ॥ ३१ ॥

आरणाच्युतादूर्ध्मेकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥ ३२ ॥
 अपरा पल्योपम-मधिकम् ॥ ३३ ॥
 परतः परतः पूर्वापूर्वाऽनन्तरा ॥ ३४ ॥
 नारकाणां च द्वितीयादिषु ॥ ३५ ॥
 दशवर्षसहस्राणि प्रथमायाम् ॥ ३६ ॥
 भवनेषु च ॥ ३७ ॥
 व्यंतराणां च ॥ ३८ ॥
 परा पल्योपममधिकम् ॥ ३९ ॥
 ज्योतिष्काणांच ॥ ४० ॥
 तदष्टभागोऽपरा ॥ ४१ ॥
 लौकान्तिकानामष्टौ सागरोपमाणि सर्वेषाम् ॥ ४२ ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पंचमोऽध्यायः

अजीवकाया धर्माधर्मकाशपुद्गलाः ॥ १ ॥
 द्रव्याणि ॥ २ ॥
 जीवाश्च ॥ ३ ॥
 नित्यावस्थितान्यरूपाणि ॥ ४ ॥
 रूपिणः पुद्गलाः ॥ ५ ॥
 आ आकाशादेक-द्रव्याणि ॥ ६ ॥
 निष्क्रियाणि च ॥ ७ ॥
 असंख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मक-जीवानाम् ॥ ८ ॥
 आकाशस्यानन्ताः ॥ ९ ॥
 संख्येयासंख्येयाश्च पुद्गलानाम् ॥ १० ॥
 नाणोः ॥ ११ ॥
 लोकाकाशेऽवगाहः ॥ १२ ॥
 धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ॥ १३ ॥
 एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् ॥ १४ ॥

असंख्येभागादिषु जीवनाम् ॥ १५ ॥
 प्रदेशसंहारविसर्पित्यां प्रदीपत् ॥ १६ ॥
 गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयो-रूपकारः ॥ १७ ॥
 आकाशस्यावगाहः ॥ १८ ॥
 शरीरवाङ्मःप्राणापाना: पुद्गलानाम् ॥ १९ ॥
 सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च ॥ २० ॥
 परस्परोपग्रहो जीवनाम् ॥ २१ ॥
 पर्तनापरिणामक्रियाः परत्वापरत्वे च कालस्य ॥ २२ ॥
 स्पर्शरसगंधवर्णवन्तः पुद्गलाः ॥ २३ ॥
 शब्दबन्धसौक्ष्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमशछायाऽतपोद्योतवन्तश्च ॥ २४ ॥
 अणवः स्कंधाश्च ॥ २५ ॥
 भेदसंघातेभ्य उत्पद्यन्ते ॥ २६ ॥
 भेदादणुः ॥ २७ ॥
 भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः ॥ २८ ॥
 सद्ग्रव्यलक्षणम् ॥ २९ ॥
 उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ॥ ३० ॥
 तद्भावाव्ययं नित्यम् ॥ ३१ ॥
 अर्पितानर्पितसिद्धेः ॥ ३२ ॥
 स्निग्धरुक्षत्वाद्बन्धः ॥ ३३ ॥
 न जघन्यगुणानाम् ॥ ३४ ॥
 गुणसाम्ये सहशानाम् ॥ ३५ ॥
 द्वयधिकादिगुणानां तु ॥ ३६ ॥
 बन्धेऽधिकौ पारिणामिकौ च ॥ ३७ ॥
 गुणपर्यवद् द्रव्यम् ॥ ३८ ॥
 कालश्च ॥ ३९ ॥
 सोऽनन्तसमयः ॥ ४० ॥
 द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ॥ ४१ ॥
 तद्भावः परिणामः ॥ ४२ ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

कायवाङ्मनःकर्म योगः ॥ १ ॥

स आस्त्रवः ॥ २ ॥

शुभः पुण्यस्याशुभः-पापस्य ॥ ३ ॥

सकषायाकषाययोः साम्परायिकेर्यापथयोः ॥ ४ ॥

इन्द्रियकषायाब्रतक्रियाः पञ्चतुःपञ्चपञ्चविंशतिसंख्याः पूर्वस्य भेदाः ॥ ५ ॥

तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभावाधिकरणवीर्यविशेषेभ्यस्तद्विशेषः ॥ ६ ॥

अधिकरणं जीवाजीवाः ॥ ७ ॥

आद्यं संरम्भसमारभारंभयोगकृतकारितानुमत-

कषायविशेषैस्त्रिस्त्रिश्वतुश्वैकशः ॥ ८ ॥

निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गा द्विचतुद्वित्रिभेदाः परम् ॥ ९ ॥

तत्रदोष-निन्हवमात्सर्यान्तरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोः ॥ १० ॥

दुःखशोकतापाक्रंदनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभय-स्थान्यसद्वेद्यस्य ॥ ११ ॥

भूतब्रत्यनुकम्पा-दानसरागसंयमादियोगः क्षान्तिः शौचमिति सद्वेद्यस्य ॥ १२ ॥

केवलिश्रुत-सङ्घधर्मदेवावर्णवादो दर्शन-मोहस्य ॥ १३ ॥

कषायोदयात्तीव्रपरिणामश्चारित्र-मोहस्य ॥ १४ ॥

ब्रह्मारभपरिग्रहत्वं नारकस्यायुषः ॥ १५ ॥

माया तैर्यग्योनस्य ॥ १६ ॥

अल्पारभपरिग्रहत्वं मानुषस्य ॥ १७ ॥

स्वभावमार्दवं च ॥ १८ ॥

निःशीलब्रतत्वं च सर्वेषाम् ॥ १९ ॥

सरागसंयमसंयमासंयमाऽकामनिर्जराबालतपांसि दैवस्य ॥ २० ॥

सम्यक्त्वं च ॥ २१ ॥

योगवक्रता विसंवादनं चाशुभस्य नाम्नः ॥ २२ ॥

तद्विपरीतं शुभस्य ॥ २३ ॥

दर्शनविशुद्धिर्विनयसंपन्नता शीलब्रतेष्वनतीचारोऽभीक्षणज्ञानोपयोगसंवेगौ

शक्तिस्त्यागतपसी साधुसमाधि-

वैर्यावृत्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकापरिहानिर्मार्गप्रभावना

प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकरत्वस्य ॥ २४ ॥
 परात्मनिंदाप्रशंसे सदसद्गुणोच्छादनोद्भावने च नीचैर्गोत्रस्य ॥ २५ ॥
 तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥ २६ ॥
 विज्ञकरणमन्तरायस्य ॥ २७ ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्वत्तम् ॥ १ ॥
 देशसर्वतोऽणुमहती ॥ २ ॥
 तत्त्वथैर्यार्थं भावनाः पञ्च पञ्च ॥ ३ ॥
 वाङ्मनोगुप्तीर्यादाननिक्षेपणसमित्यालोकितपानभोजनादि पञ्च ॥ ४ ॥
 क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यानान्यनुवीचिभाषणं च पञ्च ॥ ५ ॥
 शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधाकरणभैक्ष्यशुद्धिसधमविसंवादाः पञ्च ॥ ६ ॥
 स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहराङ्गनिरीक्षणपूर्वरतानुस्मरण
 वृष्णेष्टरसस्वशरीरसंस्कारत्यागाः पञ्च ॥ ७ ॥
 मनोज्ञामनोज्ञेन्द्रियविषयरागद्वेषवर्जनानि पञ्च ॥ ८ ॥
 हिंसादिज्ञिहामुत्रापायावद्यदर्शनम् ॥ ९ ॥
 दुःखमेव वा ॥ १० ॥
 मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थानि च सत्त्वगुणाधिकक्लिश्यमानाविनयेषु ॥ ११ ॥
 जगल्कायस्वभावौ वा संवेगदैराग्यार्थम् ॥ १२ ॥
 प्रमत्तयोगात्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥ १३ ॥
 असदभिधानमनृतम् ॥ १४ ॥
 अदत्तादानं स्तेयम् ॥ १५ ॥
 मैथुनमब्रह्म ॥ १६ ॥
 मूर्च्छा परिग्रहः ॥ १७ ॥
 निःशल्यो ब्रती ॥ १८ ॥
 अगार्यनगारश्च ॥ १९ ॥
 अणुव्रतोऽगारी ॥ २० ॥

दिग्देशानर्थदंडविरतिसामायिकप्रोषधोपवासोपभोगपरिभोगपरिमाणातिथि
संविभागब्रतसंपन्नश्च ॥ २१ ॥

मारणान्तिकीं सल्लेखनां जोषिता ॥ २२ ॥

शंकाकांक्षाविचिकित्सान्यहस्तिप्रशंसासंस्तवाः सम्यग्हष्टेरतीचाराः ॥ २३ ॥

ब्रतशीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमम् ॥ २४ ॥

बंधवधच्छेदातिभारारोपणान्नपाननिरोधाः ॥ २५ ॥

मिथ्योपदेशरहेभ्याख्यानकूटलेखक्रियान्यासापहारसाकारमंत्रभेदाः ॥ २६ ॥

स्तेनप्रयोगतदाहृतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीनाधिकमानोन्मानप्रतिस्तुपक्ववहाराः ॥ २७ ॥

परविवाहकरणेत्वरिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमनानङ्गक्रीडाकामतीव्राभिनिवेशाः ॥ २८ ॥

क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधन्धान्यदासीदासकुप्यप्रमाणातिक्रमाः ॥ २९ ॥

ऊर्ध्वाधस्तिर्याव्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तराधानानि ॥ ३० ॥

आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपाः ॥ ३१ ॥

कन्दर्पकौल्कुच्यमौख्यसमीक्ष्याधिकरणोपभोगपरिभोगानर्थक्यानि ॥ ३२ ॥

योगदुःष्णिधानानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३३ ॥

अप्रत्यवेक्षिताऽप्रमार्जितोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३४ ॥

सचित्तसंबन्धसंमिश्राभिषवदुःप्राहाराः ॥ ३५ ॥

सचित्तनिक्षेपापिधानपरव्यपदेशमात्सर्यकालातिक्रमाः ॥ ३६ ॥

जीवितमरणशंसामित्रानुरागसुखानुबन्धनिदानानि ॥ ३७ ॥

अनुग्रहार्थ स्वस्यातिसर्गो दानम् ॥ ३८ ॥

विधिव्यदातृपात्रविशेषात्तद्विशेषः ॥ ३९ ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ।

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः ॥ १ ॥

सकषायत्वाज्ञीवः कर्मणो योग्यान्युद्गलानादत्ते स बन्धः ॥ २ ॥

प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशास्तद्विधयः ॥ ३ ॥

आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायाः ॥ ४ ॥

पञ्चनवद्वयष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्विपञ्चभेदा यथाक्रमम् ॥ ५ ॥

मतिश्रुतावधिमनः पर्ययकेवलानाम् ॥ ६ ॥

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धयश्च ॥ ७ ॥
सदसद्देवे ॥ ८ ॥

दर्शनचारित्रिमोहनीयाकषायकषायवेदनीयाख्यास्त्रिद्विनवषोडशभेदाः सम्यक्त्व-
मिथ्यात्वतदुभयान्यकषायकषायौ हास्यरत्वरतिशोकभयजुगुप्सास्त्रीपुन्रपुंसकवेदा
अनन्तानुबृथ्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसञ्जलनविकल्पाश्चैकशः-

क्रोधमानमायालोभाः ॥ ९ ॥

नारकतैर्यग्नोनमानुषदैवानि ॥ १० ॥

गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गः

निर्माणबन्धनसङ्घातसंस्थानसंहननस्पर्शरसगन्धवर्णनुपूर्वागुरुलघूपघातपरघातात
पोद्योतोच्छ्वासविहायोगतयः प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्तिस्थि-
रादेययशः कीर्तिसेतराणि तीर्थकरत्वं च ॥ ११ ॥

उचैर्नैर्चैश्च ॥ १२ ॥

दानलाभभोगोपभोगवीर्याणाम् ॥ १३ ॥

आदितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिशत्सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥ १४ ॥

सप्ततिर्मोहनीयस्य ॥ १५ ॥

विंशतिर्नामगोत्रयोः ॥ १६ ॥

त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यायुषः ॥ १७ ॥

अपरा द्वादशमुहूर्ता वेदनीयस्य ॥ १८ ॥

नामगोत्रयोरण्टौ ॥ १९ ॥

शेषाणामन्तर्मुहूर्ता ॥ २० ॥

विपाकोऽनुभवः ॥ २१ ॥

स यथानाम ॥ २२ ॥

ततश्च निर्जरा ॥ २३ ॥

नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात्सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहस्थिताः-

सर्वात्मप्रदेशेष्वनन्तानन्तप्रदेशाः ॥ २४ ॥

सद्वेष्वशुभायुर्नामगोत्राणिपुण्यम् ॥ २५ ॥

अतोऽन्यत्यापम् ॥ २६ ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रेऽष्टमोद्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

आस्त्रवनिरोधः संवरः ॥ १ ॥

सगुप्तिसमितिधर्मानुग्रेक्षापरीषषहजयचारित्रैः ॥ २ ॥

तपसा निर्जरा च ॥ ३ ॥

सम्यग्योगनिग्रहे गुप्तिः ॥ ४ ॥

ईर्या-भाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गः समितयः ॥ ५ ॥

उत्तमक्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागाऽकिञ्चन्ब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥ ६ ॥

अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुच्यास्त्रवसंवरनिर्जरालोकबोधिदुर्लभधर्मस्वाख्या-
तत्त्वानुचिन्तमनुप्रेक्षाः ॥ ७ ॥

मार्गाच्यवननिर्जरार्थं परिषोढव्याः परीषहाः ॥ ८ ॥

क्षुत्पिपासाशीतोष्णदं शमशकनाग्न्यारतिस्त्रीचर्यानिषद्याशच्याक्रोशवध-
याचनाऽलाभरोगतृणस्पर्शमलसकारपुरस्कारप्रज्ञाऽज्ञानाऽदर्शनानि ॥ ९ ॥

सूक्ष्मसांपरायछद्विस्थवीतरागयोश्चतुर्दश ॥ १० ॥

एकादश जिने ॥ ११ ॥

बादरसांपराये सर्वे ॥ १२ ॥

ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने ॥ १३ ॥

दर्शनमोहांतराययोरदर्शनालाभौ ॥ १४ ॥

चारित्रमोहे नाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याक्रोशयाचनासल्कारपुरस्काराः ॥ १५ ॥

वेदनीये शेषाः ॥ १६ ॥

एकादयो भाज्या युगपदेकस्मिन्नैकोनविंशतेः ॥ १७ ॥

सामायिकच्छेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसांपराययथाख्यातमिति
चारित्रम् ॥ १८ ॥

अनशनावमौदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्यासनकायक्लेशा-
बाह्यं तपः ॥ १९ ॥

प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्युत्तरम् ॥ २० ॥

नवचतुर्दशपंचद्विभेदा यथाक्रमं प्राण्ड्यानात् ॥ २१ ॥

आलोचनाप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्छेदपरिहारोपस्थापनाः ॥ २२ ॥

ज्ञानदर्शनचारित्रोपचाराः ॥ २३ ॥

आचार्योपाध्यायतपस्त्वैक्षगलानगणकुलसङ्घसाधुमनोज्ञानाम् ॥ २४ ॥
 वाचनाप्रच्छनानुप्रेक्षाऽन्यायधर्मोपदेशाः ॥ २५ ॥
 बाह्याभ्यंतरोपध्योः ॥ २६ ॥
 उत्तमसंहननस्यैकाग्रचितानिरोधो ध्यानमान्तर्मुहूर्तात् ॥ २७ ॥
 आर्तरौद्रधर्मशुक्लानि ॥ २८ ॥
 परे मोक्षहेतू ॥ २९ ॥
 आर्तममनोज्ञस्य संप्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः ॥ ३० ॥
 विपरीतं मनोज्ञस्य ॥ ३१ ॥
 वेदनायाश्च ॥ ३२ ॥
 निदानं च ॥ ३३ ॥
 तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानाम् ॥ ३४ ॥
 हिंसानृतस्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशविरतयोः ॥ ३५ ॥
 आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्मम् ॥ ३६ ॥
 शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः ॥ ३७ ॥
 परे केवलिनः ॥ ३८ ॥
 पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवर्तीनि ॥ ३९ ॥
 त्र्यक्योगकाययोगा-योगानाम् ॥ ४० ॥
 एकाश्रये सवितर्कवीचारे पूर्वे ॥ ४१ ॥
 अवीचारं द्वितीयम् ॥ ४२ ॥
 वितर्कः श्रुतम् ॥ ४३ ॥
 वीचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिः ॥ ४४ ॥
 सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानंतवियोजक दर्शनमोहक्षपकोपशम-
 कोपशांतमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः क्रमशोऽसंख्येयगुणनिर्जराः ॥ ४५ ॥
 पुलाकबकुशकुशीलनिर्ग्रथस्नातका निर्ग्रथाः ॥ ४६ ॥
 संयमश्रुतप्रतिसेवनातीथीलिङ्गलेश्योपपादस्थानविकल्पतः साध्याः ॥ ४७ ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे नवमोऽध्यायः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

मोहक्षयाज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ॥ १ ॥
 बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ॥ २ ॥
 औपशमिकादिभव्यत्वानां च ॥ ३ ॥
 अन्यत्र केवलसम्प्रकृत्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ॥ ४ ॥
 तदनंतरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् ॥ ५ ॥
 पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथागतिपरिणामाच्च ॥ ६ ॥
 आविद्धकुलालचक्रवद् व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्च ॥ ७ ॥
 धर्मास्तिकायाभावात् ॥ ८ ॥
 क्षेत्रकालगतिलिंगतीर्थचारित्र-
 प्रत्येकबुद्धबोधितज्ञानावगाहनान्तरसंख्यात्पबहुत्वतः साध्याः ॥ ९ ॥
 इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे दशमोऽध्यायः ।

कोटीशतं द्वादशं चैव कोटयो लक्षाण्यशीतिस्त्र्यथिकानि चैव ।
 पंचाशदष्टौ च सहस्रसंख्यमेतद् श्रुतं पंचपदं नमामि ॥ १ ॥
 अरहंतभासियत्थं गणहरदेवेहि गंथियं सव्यं ।
 पणमामि भत्तिजुत्तो, सुदणाणमहोदहिं सिरसा ॥ २ ॥
 अक्षरमात्रपदस्वरहीनं व्यजनसंधिविवर्जितरेफम् ।
 साधुभिरत्र मम क्षमितव्यं को न विमुद्यति शास्त्रसमुद्रे ॥ ३ ॥
 दशाध्याये परिच्छिन्ने तत्त्वार्थं पठिते सति ।
 फलं स्यादुपवासस्य भाषितं मुनिपुंगवैः ॥ ४ ॥
 तत्त्वार्थसूत्रकत्तरं गृद्धपिच्छोपलक्षितम् ।
 वंदे गणीन्द्रसंजातमुमास्वामिमुनीश्वरम् ॥ ५ ॥
 जं सक्कइ तं कीरइ, जं पि ण सक्कइ तहेव सद्हणं ।
 सद्हमाणो जीवो पावइ अजरामरं ठाणं ॥ ६ ॥
 तवयरणं, वयधरणं, संजमसरणं च जीवदयाकरणं ।
 अंते समाहिमरणं, चउविहदुकखं णिवारेई ॥ ७ ॥
 इति तत्त्वार्थसूत्रमपरनाम तत्त्वार्थाधिगममोक्षशास्त्रं समाप्तम् ।

तत्त्वार्थसूत्र

मंगलाचरण

मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तारं कर्मभूभृताम् ।
ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां वन्दे तदगुणलब्ध्ये ॥

अन्वयार्थ – जो (मोक्षमार्गस्य नेतारं) मोक्षमार्गाचा नेता आहे. (कर्मभूभृताम् भेत्तारं) कर्मसूली पर्वतांना भेदणारा - नाश करणारा - आहे, (विश्वतत्त्वानां ज्ञातारं) विश्वातील संपूर्ण पदार्थ व तत्त्वांचा ज्ञाता आहे. अशा भगवंतांना, त्याच्या नावरूपाचा आग्रह नाही (तदगुणलब्ध्ये) त्यांच्या त्या गुणाची प्राप्ती व्हावी या प्रयोजनाने मात्र (वन्दे) मी नमस्कार करतो.

विशेषार्थ – शास्त्राच्या प्रारंभी मंगलाचरण करण्याची सम्यक् पद्धती (समीचीन परिपाठी) आहे. चार प्रयोजनाने मंगलाचरण करण्यात येते. मंगलाचरणामध्ये परम इष्ट अशा देवादिकांना सन्मानपूर्वक नमस्कार करण्यांत येतो. मंगल या पदामध्येच दोन प्रयोजन सूचित झालेले आहेत. मंगल या पदाची व्युत्पत्ती - अर्थ दोन प्रकारे आहे. (१) मं = पाप. गल् = गाळणे, दूर करणे. जे पापांचा नाश करते, ते मंगल. असा अर्थ झाला. (२) मंग = सुख. ला = देणे. जे सुखास देते ते मंगल. असा अर्थ झाला. या अर्थानुसार मंगलाचरणाचे दोन हेतू प्रगट होतात.

(१) पापनाश - स्वीकृत कार्यामध्ये (येथे शास्त्ररचना हे कार्य आहे) बाधा, विघ्ने न यावीत, तसेच त्यामुळे पापांचा नाश व्हावा या उद्देशाने प्रारंभी मंगलाचरण करण्याचा प्रघात आहे.

(२) सुखप्राप्ती - इष्ट कार्य पूर्ण व्हावे, सुखाची प्राप्ती व्हावी हाही त्यांत उद्देश आहे. वस्तुतः या दोहोंचाही आशय एकच आहे.

(३) नास्तिकता परिहार - मंगलाचरण करणारा आपल्या कल्पनेने प्रस्तुपणा करणारा नसून तो देवगुरुशास्त्राची मर्यादा सांभाळून त्यांनी प्रस्तुपित तत्त्वांचे कथन करणारा आहे, म्हणूनच तो मंगलाचरण करतो.

(४) आस्तिकता - मंगलाचरण करणारा जिनेन्द्र व जिनेन्द्र कथित तत्त्वांना मानतो. यामुळे ग्रंथकाराच्या आस्तिकतेच्या परिचय वा बोध होतो.

मंगलाचरणाचा भाव शुभ परिणाम असून त्या परिणामाने पापकर्माचा नाश, त्याचे

पुण्य प्रकृतिरूपाने संक्रमण स्वयमेव होते, पुण्यकर्माचा बंध होतो; याप्रकारे मंगलाचरणाने उपरोक्त प्रयोजनाची सिद्धी होते.

पूज्यतेची कारणे : या मंगलाचरणामध्ये ज्या गुणांनी पूज्यता येते त्या गुणांचा निर्देश केलेला आहे. पहिले विशेषण मोक्षमार्गस्य नेतारं हे आहे. जो हितोपदेशी आहे तोच मोक्षमार्गाचा नेता होऊ शकतो. म्हणून त्या पदाने देवाच्या हितोपदेशी या विशेषणाचा बोध होतो. व्यवहारामध्ये नमस्कारादिक प्रयोजनानेच होतात. येथे सुखप्राप्ती व दुःखपरिहार हे प्रयोजन आहे. त्या उद्देशाने नमस्कार करण्यांत येतो. म्हणून हे विशेषण प्रथमतः दिलेले आहे.

हितोपदेशीपणा प्राप्त होतो तो दोन कारणांनी. (१) निर्दोषीपणा - वीतरागता- (२) सर्वज्ञता. जी व्यक्ती विकारांनी बरबटली असेल ती हिताचा उपदेश देऊच शकत नाही. तो आपल्या अभिप्रायाच्या सिद्धीच्या हेतूनेच, कषायपूर्तिच्या हेतूनेच उपदेश देणार. हा निर्दोषीपणा म्हणजे वीतरागता आहे. कारण राग हा सर्व दोषांचा प्रतिनिधी आहे. राग नष्ट होतो तो इतर सर्व कषायांचा नाश झाल्यानंतर शेवटी. म्हणून वीतरागता म्हणजे निर्दोषीपणा. कर्मदयाच्या निमित्ताने संसारी जीवाला रागादि विकारांच्या दोषांची उत्पत्ती होते. कर्माचा नाश झाला असता विकारांचाही नाश होतो. म्हणून जो कर्मसूपी पर्वताला भेदणारा आहे या विशेषणाने वीतरागता हा गुण सूचित होतो. वीतरागतेशिवाय हितोपदेशीपणा संभवत नाही. म्हणून वीतरागता हे हितोपदेशीपणाचे कारण आहे.

परंतु एवढे एकच कारण नाही. हितोपदेशी वक्ता ज्याप्रमाणे निर्दोष असावा लागतो तदृत तो वस्तुतत्त्वांचा, हेयोपादेय तत्त्वांचा जाणकारही असला पाहिजे. रागाची मंदता वा अभाव असूनही जर पूर्ण ज्ञान नसेल तर तो हिताचा उपदेश देऊ शकत नाही. म्हणून सर्वज्ञता हेही हितोपदेशीपणाचे कारण आहे. विश्वातील तत्त्वांचे ज्ञाते या विशेषणाने सर्वज्ञतेचा बोध होतो. या प्रमाणे या तीन गुणांनी पूज्यता प्राप्त होते.

या तीन गुणांनी सहित असणारी व्यक्ती ही सन्मान करण्यायोग्य व वंदनीय असते. अशा गुणसंपन्न व्यक्तीला येथे नमस्कार केलेला आहे. नाव, रूप, आकार हे पूज्यतेचे गमक नाही. तत्त्वज्ञाला नामस्वरूपाचे महत्त्व नाही. गुणांनीच मोठेपणा प्राप्त होतो. म्हणून येथे मंगलाचरणामध्ये नामस्वरूपादिकांचा उल्लेख नाही.

मंगलाचरणाचे प्रयोजन : ‘तदगुणलब्ध्ये’ त्याच्या गुणांची प्राप्ती व्हावी एवढे एकमात्र मंगलाचरणाचे प्रयोजन आहे. मानसन्मान, सांसारिक स्वर्गादि वैभवाची प्राप्ती इत्यादि लौकिक प्रयोजनाने येथे मंगलाचरण केलेले नाही, व ते प्रयोजन असणे उचितही नाही. कारण हे तर संसाराचे प्रयोजन आहे. उपरोक्त तीन गुणांची प्राप्ती व्हावी

एवढ्या एका विशुद्ध प्रयोजनाने मंगलाचरण केलेले आहे व नेहमी करण्यात यावे.

तत्त्वार्थसूत्राची पार्श्वभूमी : एक द्वैपायक नामक श्रावकाचे घरी तो कार्यवश बाहेर गेला असतांना जवळव्या उपवनातून एक साधू आले. व त्यांचा आहार झाला. आहार झाल्यानंतर त्यांनी भिंतीवर कोरलेले सूत्रवचन “दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः” पाहिले. साधूंनी त्या सूत्रवचनापूर्वी “सम्यक्” विशेषण जोडून ते गावाबाहेर निघून गेले. श्रावक घराला परतल्यानंतर त्याने जोडलेले पद वाचले. त्याने कोण आले ? कोणी हे लिहिले ? असे विचारले. नंतर तो श्रावक गावाबाहेर उपवनात गेला. साधू समूहाची वंदना करून बसला. त्याने विचारले, “गुरुदेव ! आत्माचे हित काय आहे ?” साधू उत्तरले, “मोक्ष.” त्याने परत प्रश्न केला “मोक्षप्राप्तीचा उपाय कोणता ?” या घटनेतून ‘तत्त्वार्थसूत्र’ आगम लिहिल्या गेला.

सूत्रकार प्रथमतः मंगलाचरणामध्ये सूचित केल्याप्रमाणे मोक्षमार्गाचा निर्देश करतात.

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥ ९ ॥

सम्यक्-दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः ॥ ९ ॥

अर्थ : (सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि) सम्यग्दर्शन, सम्यज्ञान व सम्यकचारित्र तिन्ही मिळून (मोक्षमार्गः) एक मोक्षमार्ग आहे, मोक्षाचा उपाय आहे.

विशेषार्थ : सम्यक् हा शब्द प्रशंसावाचक यथार्थ, निर्दोष या अर्थाने आहे. सम्यक् हे विशेषण दर्शन, ज्ञान व चारित्र या तिहांनाही लागू आहे.

सम्यग्दर्शन : येथे दर्शन हा शब्द लौकिक अर्थाने, पाहणे या अर्थी नाही. मोक्षमार्गाचे प्रकरण असल्यामुळे दृश्य धातूचा अर्थ श्रद्धान करणे, प्रतीति करणे असा आहे. पदार्थाच्या यथार्थ स्वरूपाचे श्रद्धान, अभिप्रायामध्ये स्वीकृती म्हणजे सम्यग्दर्शन होय. पदार्थाचे जसे स्वरूप आहे तसेच मानणे, हे असेच आहे अशी प्रतीति. सम्यक् विशेषणाने अयथार्थ श्रद्धानाचे निराकरण होते.

सम्यग्ज्ञान : पदार्थाचे, तत्त्वांचे ते जसे आहेत त्यारूपाने ज्ञान हे सम्यग्ज्ञान होय.

१. तीन दोषांचे स्वरूप - संशय, विपर्यय, अनध्यवसाय हे ज्ञानाचे तीन दोष आहेत.

संशय : परस्पर विरुद्ध दोन्ही बाजूला स्पर्श करणाऱ्या ज्ञानास संशय म्हणतात. जसे, (१) हा पुरुष आहे की बुंधा आहे ? (२) आत्मा हा चेतनरूप आहे की देहरूप-रागरूप आहे ?

उभयकोटिस्पर्शि ज्ञानं संशयः ।

विपर्यय : विरुद्ध एका टोकाला स्पर्श करणाऱ्या ज्ञानास विपर्यय म्हणतात.

जसे, (१) पुरुष असतांनाही हा बुंधा आहे असे ज्ञान (२) आत्मा म्हणजे शरीर किंवा रागरूप आहे असे विपरीत ज्ञान. **विरुद्धकोटिस्पर्शि ज्ञानं विपर्ययः ।**

(पुढील पानावर पहा.)

सम्यक् हे विशेषण संशय, विपर्यय, अनध्यवसाय या^१ तीन दोषांच्या निराकरणार्थ आहे.

सम्यक्वारित्र : संसारकारणापासून दूर असणाऱ्या ज्ञानीला कर्मग्रहण करण्यास म्हणजेच संसारास कारणभूत रागादि विकाररूप क्रियेपासून निवृत्ती असते - त्या निवृत्तीला सम्यक्वारित्र म्हणतात. चारित्रापूर्वी सम्यक् विशेषण जोडण्याचे कारण अज्ञानपूर्वक आचरणाचे निराकरण हे आहे. म्हणजेच सम्यग्ज्ञान व चारित्र हे सम्यग्दर्शन पूर्वकच असते. चारित्राच्या समीचीनतेचे कारण सम्यग्दर्शन - ज्ञान आहे. म्हणून मिथ्यादर्शन व मिथ्याज्ञानपूर्वक, आचरण, व्यावहारिक क्रियाकांड हे सम्यक्वारित्र नाही हे या विशेषणाने दर्शविले आहे.

सुत्रशास्त्राच्या नियमाप्रमाणे दर्शन शब्दापेक्षा ज्ञान हा शब्द कमी अक्षरात्मक आहे, म्हणून तो प्रथम असावयास हवा. परंतु येथे सम्यग्ज्ञानास कारण सम्यग्दर्शन आहे, म्हणून सम्यग्दर्शन पूज्य, श्रेष्ठ आहे; म्हणून सम्यग्दर्शन हे पद सूत्रामध्ये प्रथम ठेवले आहे.

मोक्ष : संपूर्ण द्रव्यकर्म, भावकर्म व नोकर्मापासून मुक्ती झाली असता प्रगट होणाऱ्या आत्म्याच्या शुद्ध अवस्थेला मोक्ष म्हणतात. त्याच्या प्राप्तीच्या उपायाला मोक्षमार्ग म्हणतात.

मोक्षमार्ग: - एकवचनाचे कारण

यद्यपि सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र हे तीन आहेत म्हणून बहुवचन असावे, तथापि हे तीन मोक्षमार्ग नाहीत. मोक्षमार्ग एकच आहे, म्हणून मोक्षमार्गः एकवचन ठेवले आहे. याचा अर्थ असा सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान, सम्यक् चारित्र तिन्ही मिळून एक (या तिहींची एकता) हा एकच मोक्षमार्ग आहे. मोक्षमार्ग व्यवहारनिश्चय यारूपाने दोन किंवा अनेक नाही, एकच आहे. कथन नाना अपेक्षेने नाना प्रकारे करण्यात येते. ॥ ९ ॥

मोक्षमार्गस्वरूप सम्यग्दर्शनादिकापैकी सम्यग्दर्शनाचे स्वरूप पुढील सूत्रात सांगतात -

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥ २ ॥

तत्त्व-अर्थ-श्रद्धानं सम्यक्-दर्शनम् ॥ २ ॥

(मागील पानावरून सुरु)

9. **अनध्यवसाय:** अध्यवसाय = निर्णय. अनिर्णयात्मक ज्ञानास अनध्यवसाय म्हणतात. हे ज्ञान विपरीत टोकास स्पर्श करीत नाही म्हणून विपर्यय नव्हे अथवा दोन बाजूला स्पर्श करत नाही म्हणून संशयाही नव्हे. निर्णयच नसतो, दोहोपेक्षाही अधिक कोटीला स्पर्श करते. जसे (१) पुरुष असो, बुंधा असो, काही तरी आहे असे ज्ञान (२) आत्मा देह ही असेल. रागाही असेल; चेतनाही असेल, कर्मसंयोगाही असेल असे अनिश्चयात्मक ज्ञान. किमितिमात्रमनध्यवसायः ।

अर्थ : तत्त्वार्थश्रद्धानास सम्यग्दर्शन म्हणतात. तत्त्वार्थश्रद्धानामध्ये तीन पदे आहेत.

१. तत्त्व २. अर्थ ३. श्रद्धान. (१) तत्त्व मध्ये तत् हे तृतीय पुरुषी सर्वनाम आहे. ते सर्व पदार्थाचा तत्त्वांचा संग्रह करणारे आहे. 'त' हा प्रत्यय भाववाचक गुणवाचक आहे. तत्त्व याचा अर्थ जो ज्या पदार्थाचा स्वभाव ते त्यांचे तत्त्व असा आहे, जसे अग्नीचे तत्त्व उण्णाता. जीव पदार्थाचा स्वभाव चैतन्य आहे. ते चैतन्य जीवतत्त्व होय. देहादिकांचा संयोग वा रागादिकांचा संयोग जीवतत्त्व नव्हे वा चैतन्य नव्हे. (२) अर्थ म्हणजे जाणण्यामध्ये येणारा पदार्थ, जसे जीव. म्हणजे तत्त्वसहित पदार्थाचे श्रद्धानास अथवा तत्त्व म्हणजेच अर्थ, त्याचे श्रद्धानास सम्यग्दर्शन म्हणतात. अर्थश्रद्धान, केवळ पदार्थाचे श्रद्धान सम्यग्दर्शन नव्हे, कारण सर्व पदार्थाचे ज्ञानपूर्वक श्रद्धान होईल तर ते केवळज्ञानीलाच मानावे लागेल. तसेच केवळ तत्त्वश्रद्धान म्हणजेही सम्यग्दर्शन नव्हे. कारण आधारभूत पदार्थाशिवाय जी काही ब्रह्म आदि कल्पित तत्त्वे आहेत, त्यांच्याही श्रद्धानास सम्यग्दर्शन मानण्याची पाळी येईल. त्यामुळे सर्वच जीव सम्यग्दृष्टी होतील. म्हणून तत्त्वसहित पदार्थाचे वा तत्त्वस्वरूप पदार्थाचे श्रद्धान म्हणजे सम्यग्दर्शन होय. जीवाचे तत्त्व स्वभाव चैतन्य आहे. म्हणून चैतन्यमात्र जीवतत्त्व असे मानणे, प्रतीती हे सम्यग्दर्शन आहे. जीव रागादि स्वरूप आहे, देहादिरूप आहे असे मानणे सम्यग्दर्शन नव्हे. यद्यपि रागादिक विभाव परिणाम जीवाचे परिणाम आहेत तरीही ते जीवतत्त्व नव्हे. कारण तो जीवाचा स्वतःसिद्ध स्वभाव नाही. हा त्याचा आशय झाला.

सम्यग्दर्शनाचे भेद :- सम्यग्दर्शनाचे आगमामध्ये सराग आणि वीतराग असे दोन भेद केलेले आहेत. प्रशम, संवेग, आस्तिक्य अनुकंपा इत्यादिरूपाने अभिव्यक्तीद्वारा प्रगट होते ते सराग सम्यग्दर्शन होय व श्रद्धेची निर्मलता, आत्मविशुद्धि मात्र म्हणजे वीतराग सम्यग्दर्शन होय. सराग सम्यग्दर्शनास व्यवहार सम्यग्दर्शन व वीतराग सम्यग्दर्शनास निश्चय सम्यग्दर्शन म्हणतात.

सराग सम्यग्दर्शन व वीतराग सम्यग्दर्शनाची व्याप्ती

वास्तविक निश्चय सम्यग्दर्शन हेच यथार्थ सम्यग्दर्शन आहे. अंतरंगामध्ये सम्यग्दर्शनरूप श्रद्धेची निर्मलता असताना त्यावेळी जो प्रशस्त रागभाव असतो तो प्रशम, संवेगादिकांच्या द्वाराच प्रगट होतो, म्हणून त्यास सम्यग्दर्शन उपचाराने म्हणतात. निश्चयसम्यग्दर्शनाचे सद्भावात व्यवहार सम्यग्दर्शन खन्या अथर्वे असते. सम्यग्दर्शनाचे अभावी मंद कषाय असताना जे काही प्रशमादिक असतात त्यास भावनिक्षेपाने सम्यग्दर्शन म्हणता येत नाही. द्रव्यनिक्षेपाने म्हणता येईल. कारण प्रशमादिक असतांना निर्मल श्रद्धा

सम्यग्दर्शन असेल असा नियम नाही. परंतु निर्मल श्रद्धान, निश्चय सम्यग्दर्शन असताना प्रशमादिक मात्र नियमाने असतात. अर्थात निश्चय असतांना भूमिकानुसार व्यवहार असतोच हा नियम आहे. परंतु बाह्यतः व्यवहार असतांना निश्चय असेलच असा नियम नाही. असेलही वा नसेलही. ॥ २ ॥

पुढील सूत्रात उत्पत्तीमध्ये निर्मिताच्या अपेक्षेने सम्यग्दर्शनाचे भेद सांगतात-
तत्रिसर्गादधिगमाद्वा ॥३॥

तत् निसर्गात् अधिगमात् वा ॥३॥

अन्वयार्थ : (तत्) ते सम्यग्दर्शन (निसर्गात्) निसर्गतः [परोपदेशाविना] (वा) (अधिगमात्) अथवा परोपदेशाने उत्पन्न होते.

विशेषार्थ : सम्यग्दर्शन आत्म्याचा परिणाम आहे. त्याचे उपादान कारण तर आत्माच आहे. आणि अंतरंग निर्मितकारण दर्शनमोहनीयाचा क्षय, उपशम वा क्षयोपशम हेच आहे. परंतु ते सम्यग्दर्शन दर्शनमोहनीयाचा उपशमादि असतांना कधी परोपदेशपूर्वक उत्पन्न होते तर कधी साक्षात् परोपदेशाचे निर्मित नसतांना होते.

निसर्गज सम्यग्दर्शन : जे सम्यग्दर्शन साक्षात् परोपदेशाविना उत्पन्न होते ते निसर्गज सम्यग्दर्शन होय.

अधिगमज सम्यग्दर्शन : जे सम्यग्दर्शन साक्षात् परोपदेशाचे निर्मिताने उत्पन्न होते ते अधिगमज सम्यग्दर्शन होय. या दोन्ही सम्यग्दर्शनामध्ये अंतरंग निर्मित दर्शनमोहन्ये उपशमादिकच आहेत. जसे मिथ्यात्वाचे गृहीत अगृहीत मिथ्यात्व असे दोन भेद आहेत तसेच सम्यग्दर्शनाचेही आहेत. परोपदेशादिकाने होते ते गृहीत मिथ्यात्व व परोपदेशाविना अनादिकाळापासून सहजच असते ते अगृहीत मिथ्यात्व होय. येथे गृहीत सम्यग्दर्शनाला अधिगमज असे म्हटले आहे आणि अगृहीत सम्यग्दर्शनाला निसर्गज सम्यग्दर्शन म्हटले आहे. ॥ ३ ॥

आता पुढील सूत्रात सम्यग्दर्शनाच्या विषयभूत सात तत्त्वांचा निर्देश करतात -
जीवाजीवाक्षवबंधसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम् ॥४॥

जीव-अजीव-आक्षव-बंध-संवर-निर्जरा-मोक्षाः तत्त्वम् ॥४॥

अन्वयार्थ : (जीवाजीवाक्षवबंधसंवरनिर्जरामोक्षाः) १जीव, २अजीव, ३आक्षव, ४बंध, ५संवर, ६निर्जरा व ७ मोक्ष अशी ही सात (तत्त्वम्) तत्वे आहेत. या सूत्रात सात तत्वे असुनही तत्त्वं एक वचन वापरले आहे. व्याकरणप्रमाणे अनेक वचन असावयास हवे परंतु एकवचन ठेवण्यामागे सात तत्त्वामध्ये एक ज्ञायकत्व (आत्मतत्त्व शोधणे ही विवक्षा असल्याने एकवचन ठेवले आहे.

अर्थ : जीव, अजीव, आक्षव, बंध, संवर, निर्जरा आणि मोक्ष ही सात तत्वे आहेत. जो चैतन्यलक्षणाने युक्त आहे अर्थात् जो ज्ञानदर्शनस्वरूपी आहे, त्यास जीव

म्हणतात. ज्यामध्ये चेतना नाही त्यास अजीव म्हणतात. पुढीगल, धर्म, अधर्म, आकाश व काल असे अजीवांचे पाच भेद आहेत. शुभ व अशुभ कर्माचे येण्याचे जे द्वार त्यास आस्त्रव म्हणतात. आत्मप्रदेश आणि कर्माचे परमाणू यांचा परस्परामध्ये प्रवेश म्हणजेच निमित्तनैमित्तिक रूपाने एकक्षेत्रात अवगाहरूपाने असणे (परस्परावगाह) यास बंध म्हणतात. आस्त्रवाला रोकणे यास संवर म्हणतात. आत्मप्रदेशापासून कर्माचा एकदेश (थोडा थोडा) क्षय होणे ही निर्जरा होय. आठही कर्माचा आत्मापासून पूर्णपणे अभाव होणे म्हणजेच मोक्ष होय.

या सात तत्त्वांच्या क्रमासंबंधी खुलासा

या सात तत्त्वांचा क्रम असाच ठेवण्यामध्ये कारण आहे. मोक्ष मार्गाचा उपदेश जीवालाच उद्देशून असल्यामुळे आणि सर्व फल भोगणे आत्माच्या आधीन असल्यामुळे प्रथमतः जीवतत्त्वाचा निर्देश योग्यच आहे. विरोधी तत्त्व म्हणून, तसेच जीवपरिणामास निमित्त आहे म्हणून नंतर अजीव तत्त्वाचा निर्देश आहे. वस्तुतः या दोन तत्त्वांमध्ये संपूर्ण विश्वातील पदार्थ व तत्त्वे अंतर्भूत आहेत. परंतु मोक्षाच्या प्रयोजनाने पुढील पाच तत्त्वांचा विस्तार आहे. मोक्ष अतिम साध्य असल्यामुळे ते तत्त्व अंती सांगितले आहे. संवर आणि निर्जरा मोक्षाची कारणे आहेत. म्हणून त्यापूर्वी संवर व निर्जरा ही तत्त्वे सांगितली आहेत. संवरपूर्वक निर्जरा हीच मोक्षमार्गामध्ये कारणभूत असल्यामुळे निजीरपूर्वी संवराचा उल्लेख तर्कसंगत आहे. संवराविना निर्जरा प्रतिसमय सुरुच आहे. तिचे मोक्षमार्गात प्रयोजन नाही. ती तर संसाराचे कारण आहे. मोक्ष हा संसारपूर्वक आहे. आणि आस्त्रव व बंध ही संसाराची कारणे आहेत. किंबुना आस्त्रवबंध म्हणजेच संसार आहे. म्हणून संवरनिजीरपूर्वी आस्त्रवबंधाचा निर्देश केलेला आहे.

ही पाचही तत्त्वे संयोगरूप - जीव आणि कर्म याचे परिणाम-रूप परस्पर सापेक्ष आहेत. म्हणून प्रत्येकाचे जीवास्त्रव म्हणजेच भावास्त्रव व अजीवास्त्रव, म्हणजेच द्रव्यास्त्रव याप्रमाणे दोन दोन भेद आहेत.

प्रश्न : पुण्य आणि पाप यांचा तत्त्वामध्ये निर्देश का केला नाही ?

उत्तर : पुण्य आणि पाप यांचा नवपदार्थामध्ये अंतर्भव केलेला असला तरी ते आस्त्रव आणि बंधाचेच विशेष आहेत; म्हणून आस्त्रव व बंध यामध्येच पुण्यपापाचा अंतर्भव होऊन जातो. त्यामुळे त्यांचा वेगळा निर्देश केलेला नाही. ||४१||

आता सम्यग्दर्शनादिक व जीवादिकांच्या ज्ञानासाठी निष्केपांचे कथन करतात -

पुढील सूत्रामध्ये पहिल्या सूत्रातील आलेल्या सम्यग्दर्शनादिक वा चौथ्या सूत्रामध्ये निरूपित अशा जीवादिक नामवाचक शब्द कोणत्या अर्थाचे सूचक आहेत व कोणत्या अर्थाने घेऊ नयेत, म्हणजेच अप्रकृताचे निराकरण करून प्रकृत अर्थाचे ज्ञान व्हावे म्हणून सामान्यपणे कोणत्याही नामवाचक शब्दांचा कोणत्या अर्थाने (वस्तूमध्ये) व्यवहार होतो, याचा निर्णय करण्यासाठी निष्केपाचे कथन करतात -

नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्यासः ॥५॥

नाम-स्थापना-द्रव्य-भावतः तत्-न्यासः ॥५॥

अर्थ : तत् म्हणजे पहिल्या सूत्रातील सम्यग्दर्शन ज्ञान-चारित्र या पदार्थवाचक शब्दांचा अथवा चौथ्या सूत्रातील जीवादिक (नामवाचक वा पदार्थवाचक) शब्दांचा व्यवहार [न्यास, निष्केप, व्यवहार] नाम, स्थापना, द्रव्य व भाव या चार प्रकारे होतो.

निष्केप याचा अर्थ : नि+क्षिप् (टाकणे, ठेवणे) म्हणजे नि+अस् (टाकणे, ठेवणे). म्हणजे कोणताही पदार्थवाचक नामरूप शब्द ज्या कोणत्या अर्थाने योजल्या जातो त्याचे नाव निष्केप आहे.

निष्केपाचे प्रयोजन : कोणताही पदार्थवाचक नामशब्द हा किमानपक्षीं चार अर्थाने उपयोजण्यात येतो. प्रथमतः तर काही शब्दाचे अनेक अर्थ असतात. जसे - सैंधव म्हणजे घोडा व सैंधव - याचा दुसरा अर्थ मीठ आहे. त्यापैकी घोडा या अर्थाने तो शब्द देखील चार प्रकारे व्यवहृत होतो. १. नामामात्र, २. घोड्याचे चित्र, ३. मृत घोड्याचे शरीर व ४. प्रत्यक्ष जिवंत घोडा. एकाच शब्दाने हे चार भिन्न पदार्थ सांगितले जातात. तेव्हा हे आवश्यक होते की येथे प्रकरणवश त्या शब्दाचा कोणता अर्थ प्रकृत आहे, ग्राह्य आहे व कोणता नाही. यासाठी शब्दव्यवहाराचे - निष्केपाचे ज्ञान असणे हे आवश्यक आहे. म्हणजे प्रकृताचे ग्रहण व अप्रकृताचे निराकरण हे निष्केपाचे प्रयोजन आहे. जसे सम्यग्दर्शन हे नामपद भावनिष्केपाने शुद्धात्मप्रतीती या अर्थाने घ्यावे त्यामुळे सराग सम्यदर्शनाचे निराकरण होते.

आपणास पदार्थाचा अवगम-बोध जसा ज्ञानद्वारा होतो तद्वत् निष्केप देखील त्याचे एक माध्यम आहे. शब्दांच्या द्वारा तसेच ज्ञानाने पदार्थाचा बोध होतो. या सूत्रामध्ये शब्दद्वारा बोध करून घेताना तो शब्द कोणत्या अर्थाने वापरण्यात येतो त्याचे विवेचन केले आहे. ज्ञानरूप उपाय पुढे सांगतीलच.

थोडक्यात (१) पदार्थ व शब्द यांचा वाच्यवाचक संबंध आहे. (घट पदार्थ व घट शब्द)

(२) पदार्थ व ज्ञान यांचा ज्ञेयज्ञायक संबंध आहे. (घटपदार्थ व घटास जाणणारे ज्ञान)

(३) शब्द (घट शब्द) व घटास जाणणारे ज्ञान यांचाही ज्ञेयज्ञायक संबंध आहे.

ज्ञेयज्ञायक संबंध

१. घट पदार्थ

२. घट शब्द

३. घटास जाणणारे ज्ञान

वाच्यवाचक संबंध

ज्ञेयज्ञायक संबंध

निक्षेपाचे भेद : सूत्राचे अर्थावरुन निक्षेपाचे चार भेद फलित होतात.

१ नामनिक्षेप २ स्थापनानिक्षेप ३ द्रव्यनिक्षेप ४ भावनिक्षेप.

नामनिक्षेप : व्यवहार चालावा म्हणून ओळख व्हावी म्हणून कोण्या एका पदार्थास नाव ठेवणे हा नामनिक्षेप होय. जसे -

(१) कोणास घोडा, दगडू व महावीर आदि नाव ठेवणे.

(२) इंद्र नसतानाही इंद्र संज्ञा ठेवणे, सम्यग्दर्शन असे कोणाचे संज्ञाकारण.

स्थापनानिक्षेप : कोण्या एका अविद्यमान पदार्थाचा अन्य उपस्थित पदार्थमध्ये तो हाच आहे अशा प्रतिनिधिपणाचा (भावनेने) आरोप करणे यास स्थापनानिक्षेप म्हणतात - जसे -

(१) घोड्याचे चित्रास व पुतळ्यास घोडा म्हणणे, (२) मंदीराबाहेर बाजूला उभारलेल्या इंद्रसदृश पुतळ्यास इंद्र म्हणणे, (३) सम्यग्दर्शनाचे यंत्रास सम्यग्दर्शन म्हणणे.

स्थापनेचे भेद : स्थापनानिक्षेप तदाकार आणि अतदाकार या अपेक्षेने दोन प्रकारचा आहे. (१) कोणत्याही पदार्थाचा जसा आकार असेल तशा आकाररूपाने तेथे तो हाच अशी स्थापना ही तदाकार स्थापना आहे. जसे १ मंदिरामधील महावीर आदि तीर्थकारांच्या प्रतिमा वा शिवाजी आदिकांचे पुतळे. परंतु येथेही सदृशता हे स्थापनानिक्षेपाचे कारण नव्हे तर तो हाच आहे अशी भावना हे त्याचे कारण आहे. २ पदार्थसदृश आकार नसतानाही कोठेही तो हा अशी भावना करणे ही अतदाकार स्थापना होय. जसे बुद्धिबलाचे डावात सोंगट्यांमध्ये राजा, वजीर, हत्ती, घोडेपणाचा उपचार करणे.

नामनिक्षेप व स्थापनानिक्षेपामध्ये भेद : (१) नामनिक्षेपामध्ये मात्र नाव ठेवले जाते. तेथे पूज्यापूज्यतेची भावना नसते. (२) स्थापनानिक्षेपामध्ये पूज्यापूज्यतेची भावना असते. जसे महावीर नावाने संबोधित व्यक्तीमध्ये पूज्यापूज्यबुद्धी नसते. परंतु महावीरांच्या मूर्तीमध्ये पूज्यापूज्य बुद्धि असते.

स्थापनानिक्षेपातील विशेष गोष्टी : (१) विद्यमान व्यक्तीचा उपस्थित अन्य व्यक्तीमध्ये उपचार स्थापना होत नाही. जसे एखाद्या जिवंत व्यक्तीमध्ये हा राजा आहे अशी स्थापना होत नाही. झाली तर ते संघर्षास कारण होते. तद्वत जिवंत व्यक्तीमध्ये हे महावीर भगवान अथवा एखाद्या नन्न व्यक्तीमध्ये हे कुंदकुंदाचार्य देव ही स्थापना होऊ शकत नाही. तरी अन्य तदाकार वा अतदाकार जड पौद्गलिक वस्तुमध्ये स्थापनानिक्षेपाचा व्यवहार होतो.

द्रव्यनिक्षेप : भूत वा भविष्यत् पर्यायाचा वर्तमान पर्यायावर उपचार करणे यास द्रव्यनिक्षेप म्हणतात - (१) मृत घोड्याचे देहास घोडा म्हणणे (२) इंद्र होणार म्हणून वा पूर्वी इंद्र होता म्हणून आज त्यास इंद्र नसतानाही इंद्र म्हणणे (३) सम्यग्दर्शन

(निश्चय) होण्यापूर्वी देवभक्ती, प्रशमादिक परिणाम वा सम्यगदर्शन तर अंतरंगात नाही अथवा सम्यक्त्वामधील देवभक्ती, प्रशमादिक कायम आहेत म्हणून त्यास सम्यगदर्शन म्हणणे अथवा शुद्ध आत्माची प्रतीति सोबत जो प्रशमादिक वा देवभक्तीरूप भाव आहे त्यास सम्यगदर्शन म्हणणे.

स्थापना निक्षेप व द्रव्यनिक्षेपात अंतर : स्थापना जेथे केली त्या वस्तुमध्ये त्या शब्दाने सूचित भाव कधी नसतोच. परंतु द्रव्य निक्षेपामध्ये तो भाव भूतकाळी, भाविकाळी अथवा वर्तमानकाळी सहचर रूपाने असतो.

भावनिक्षेप : वर्तमान पर्यायास भाव म्हणतात. ज्यावेळी जो पदार्थ ज्या पर्यायरूपाने आहे, त्यावेळी त्या पदार्थास त्याच पर्यायवाचक शब्दाने कथन करणे हा भावनिक्षेप होय.

(१) घोडा या व्यंजनपर्यायरूपाने परिणत प्रत्यक्ष घोड्यास घोडा म्हणणे.

(२) जेव्हा इन्द्र स्वर्गसभेमध्ये सिंहासनाधिष्ठित असेल तेव्हा त्यास इंद्र म्हणणे.

(३). जेव्हा श्रद्धापर्याय, ज्ञानपर्याय त्रिकालध्रुव ज्ञायकभावास आत्मरूपाने अनुभवते तेव्हा त्यास अथवा सप्ततत्त्वांच्या यथार्थ श्रद्धानरूप पर्यायास सम्यगदर्शन म्हणणे.

शब्दांमध्ये सहजप्राप्त होणारी अनेकार्थता दूर करणे हे निक्षेपांचे काम आहे. याप्रमाणे पदार्थवाचक नामशब्दाचा चार प्रकारे वापर होतो. म्हणजे एकाच नामवाचक शब्दाकरवी किमान चार प्रकारचा वाच्यार्थ सूचित होतो. त्यामुळे सहजच त्या नामवाचक शब्दामध्ये अनेकार्थता प्राप्त होते. तेव्हा यापैकी कोठे कोणत्या अर्थाने तो शब्द उपयोजिला आहे, याचा निर्णय झाल्याविना निश्चित अर्थाचे ग्रहण होणे संभव नाही. म्हणून अनेकार्थतेमुळे संशयाचा उद्भव होतो. त्या संशयाचे निवारण करण्यासाठी तो शब्द ज्या अर्थाने तेथे वापरला नाही त्या अप्रकृत अर्थाचे निवारण होणे जरुर आहे. म्हणून कोणत्या निक्षेपाद्वारा तो शब्द उपयोजिला आहे हे जाणणे आवश्यक आहे. जसे १ कार्यप्रसंगी महावीरास बोलव तेव्हा नामनिक्षेपाने महावीर असा अर्थ प्रकृत आहे. २. अभिषेकप्रसंगी महावीर स्वामीस च्या असे म्हटले असता स्थापना निक्षेपाने महावीर म्हणजेच महावीरस्वामीची प्रतिमा हा अर्थ प्रकृत आहे. ३. केवलज्ञान प्राप्त होऊन तीर्थकर प्रकृतीचा उदय प्रारंभ होण्यापूर्वी जन्मकल्याणादि प्रसंगी वा सिद्धालयात विराजमान असतानाही त्यांना द्रव्यनिक्षेपाने महावीर म्हणता येते व ४. जेव्हा समवशरणामध्ये विराजमान व तीर्थकरप्रकृतीचा उदय असतानाच त्यास महावीर तीर्थकर म्हणणे हा भावनिक्षेप झाला.

या सूत्राचे प्रयोजन असे की, (१) या मोक्षमार्गाचे निरूपण करणाऱ्या मोक्षशास्त्रामध्ये नाम, स्थापना व द्रव्यनिक्षेपाने सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्राचे काहीच प्रयोजन नाही. तो अर्थ तेथे अप्रकृत असून भावनिक्षेपाने सम्यगदर्शनादिक हाच मोक्षमार्ग आहे असा निर्णय करावा.

(२) तसेच जीव, अजीव, आश्रव, बंध, संवर निर्जरा ही सात तत्त्वे सम्यगदर्शनाचे विषय आहेत. त्यावेळी, नामस्थापना व द्रव्यनिक्षेपाने जीवादिक सात तत्त्वे सम्यगदर्शन प्रकरणी काहीच उपयोगी नाहीत. भावनिक्षेपाने सात तत्त्वाचे शब्दान हेच वस्तुतः यथार्थ, निश्चय सम्यगदर्शन आहे. असा आशय घ्यावा. याप्रमाणे अप्राकरणिक अर्थ सोडून देऊन निश्चयरूप प्रकृत अर्थाचा निर्णय निक्षेपद्वारा होतो. ॥५॥

मार्गील सूत्रामध्ये सम्यगदर्शनादिक व जीवादिकांचा बोध व्हावा म्हणून शब्दात्मक उपाय सांगितला. आता पुढील सूत्रात ज्ञानात्मक उपाय (साधन) सांगतात -

प्रमाणनयैरधिगमः ॥६॥

प्रमाण-नयैः अधिगमः ॥६॥

अन्वयार्थ - नामादि निक्षेपाने व्यवहृत अशा सम्यगदर्शनादिकांचा व सम्यगदर्शनाच्या विषयभूत जीवादि तत्त्वांचा (अधिगमः) बोध - ज्ञान - (प्रमाणनयैः) प्रमाण व नयद्वारा होतो.

विशेषार्थ - प्रमाण व नय दोन पद आहेत. तरीही द्विवचन न योजता बहुवचन योजले आहे; यावरून प्रमाण, नयाचे अनेक भेद आहेत असे समजावे.

प्रमाणाचे स्वरूप - शब्दाची प्रवृत्ती एका एका भावाच्या प्रधानतेने होते. परंतु जेव्हा याद्वारा वस्तूमध्ये अंशभेद न करता संपूर्ण वस्तूला साकल्याने यथार्थ ग्रहण करण्याचा अभिप्राय असतो तेव्हा त्या ज्ञानास प्रमाण म्हणतात. म्हणजे सम्यग्ज्ञानास प्रमाण म्हणतात. कारण तेथे संपूर्ण वस्तूचे एका धर्माच्या प्रधानतेने ग्रहण न करता साकल्याने ग्रहण असते. जसे समग्रपणाने हा जीव आहे असे जाणणे.

नयाचे स्वरूप - सामान्यविशेषात्मक अखंड वस्तूमध्ये सामान्यविशेषद्वारा, गुण वा पर्यायद्वारा भेद करून एका अंशाच्या प्रधानतेने वस्तूला ग्रहण करणाऱ्या ज्ञानास नयज्ञान म्हणतात. जसे - (१) जीवास पर्यायहष्टीने नरनारकादि संयोगाच्या प्रधानतेने वा ज्ञान - दर्शनादि द्वारा गुणपर्याय भेद करून जाणणे.

प्रमाणाचे भेद - प्रमाणाचे दोन भेद आहेत. १. स्वार्थप्रमाण व २. परार्थप्रमाण. जे ज्ञानात्मक आहे, त्यास स्वार्थप्रमाण म्हणतात. जे शब्दात्मक आहे त्यास परार्थप्रमाण म्हणतात. पुढे ज्यांचे निरूपण करणार आहेत ती पाचही ज्ञाने ज्ञानात्मक असल्यामुळे स्वार्थप्रमाण आहेत. श्रुतज्ञान तेव्हें अक्षरात्मक असल्यामुळे परार्थप्रमाण आहे. द्रव्यश्रुत हे पुढगलमय - अक्षरात्मक असल्याने त्यास परार्थ म्हटले असून ते सम्यग्ज्ञानास निमित्त आहे म्हणून त्यास उपचाराने प्रमाण म्हटले आहे.

नयाचे भेद - नयाचेही दोन भेद आहेत. (१) द्रव्यार्थिकनय व (२) पर्यायार्थिक नय.

(१) द्रव्यार्थिक नय - द्रव्य म्हणजे सामान्य. सामान्य विशेषात्मक अथवा द्रव्यगुणपर्यायात्मक वस्तूला द्रव्याच्या ध्रौव्य सामान्याच्या-मुख्यतेने ग्रहण करणाऱ्या ज्ञानास

द्रव्यार्थिक नय म्हणतात. गुण हा वस्तूचा त्रिकाली स्वभाव असल्याने गुणाच्या मुख्यतेने ग्रहण करणाऱ्या ज्ञानाचा अंतर्भाव द्रव्यार्थिक नयामध्येच होतो. वेगळा गुणार्थिक नय मानण्याची आवश्यकता नाही. कारण गुण हे द्रव्याशी तादात्यरूप असतात.

(२) पर्यायार्थिक नय - पर्याय आहे प्रयोजन ज्याचे असे जे ज्ञान, पर्यायाच्या मुख्यतेने पदार्थास ग्रहण करते त्यास पर्यायार्थिक नय म्हणतात.

प्रमाण पद प्रथम ठेवण्याचे कारण - प्रमाण जाणण्याच्या कार्यात नयापेक्षा श्रेष्ठ आहे. कारण प्रमाणाचा विषय समग्र वस्तू आहे. म्हणून ते पूज्य आहे; अतएव प्रमाणाचे ग्रहण प्रथम केले आहे.

जेव्हा ज्ञात्याचा संपूर्ण वस्तूला ग्रहण करण्याचा अभिप्राय असतो, तेव्हा ते ज्ञान व वाक्यही प्रमाण म्हटल्या जाते. ज्ञात्याच्या अभिप्रायावर प्रमाण व नय अवलंबून आहेत. जेव्हा वस्तूचे एका धर्माच्या मुख्यतेच्या अभिप्रायाने ग्रहण होते तेव्हा त्यास नय म्हणतात. नयामध्ये गौणमुख्य व्यवस्था असते. प्रमाणामध्ये गौणमुख्य व्यवस्था नसते व विकलादेश नसतो. नयामध्ये एक धर्म मुख्य व दुसरा गौण असतो व नय विकलादेशी (अंश ग्राही) असतो. प्रमाणामध्ये दोन्ही धर्म मुख्य असतात व ते सकलादेशी (धर्मी) असतो. ॥ ६ ॥

नय-प्रमाणाने ज्याना जाणले त्या जीवादिकांच्या विशेष ज्ञानासाठी मध्यमरुची शिष्याकरिता विशेष अनुयोगाचे वर्णन करतात -

निर्देश-स्वामित्व-साधनाधिकरण-स्थिति-विधानतः ॥७॥

निर्देश-स्वामित्व-साधन-अधिकरण-स्थिति-विधानतः ॥७॥

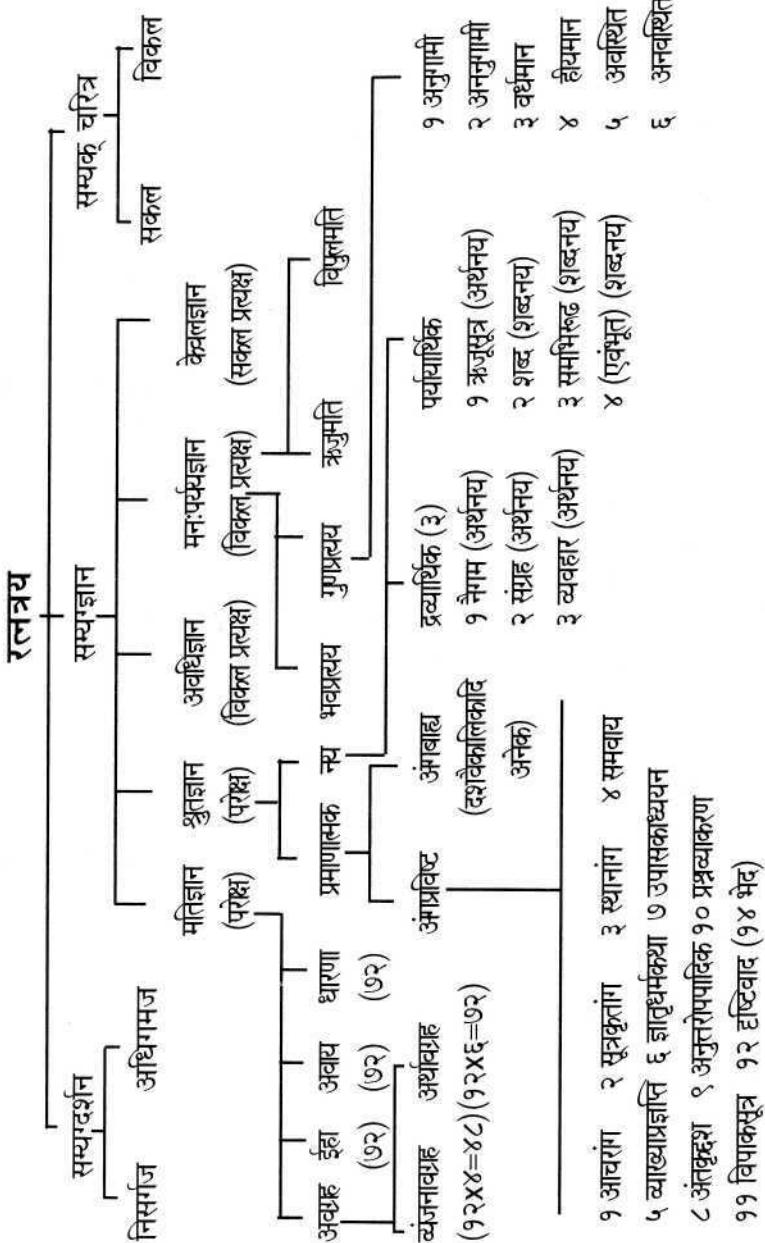
अर्थ :- निर्देश, स्वामित्व, साधन, अधिकरण, स्थिति आणि विधान या अनुयोग-द्वारांनी जीवादि तत्त्वे व सम्यगदर्शनादिकांचे ज्ञान होते.

पदार्थाचे नाव अथवा स्वरूप सांगणे यास निर्देश म्हणतात. पदार्थाचा स्वामी कोण हे सांगणे यास स्वामित्व म्हणतात. उत्पत्तिमधील निमित्ताला, कारणाला, साधन म्हणतात. पदार्थ ज्याचे आधाराने राहतो त्यास अधिकरण म्हणतात. पदार्थ टिकून राहण्याचा जो काल त्यास स्थिती म्हणतात. पदार्थाचे भेद-प्रभेद सांगणे यास विधान म्हणतात.

विशेषार्थ :- या सहाना अनुयोगद्वार असेही म्हणतात. ज्ञाता ज्ञानाने पदार्थाला जरी जाणतो तरी पदार्थाच्या सांगोपांग ज्ञानासाठी ह्या सहा बाबी लक्षात घेणे जरूरीचे आहे.

सम्यगदर्शनाचे सहा अनुयोगाने वर्णन

तत्त्वार्थश्रद्धान म्हणजे सम्यगदर्शन हा निर्देश होय. सम्यगदर्शनाचा स्वामी सामान्यतः पंचेद्रिय-संज्ञी-जीव असतो. साधन दोन प्रकारचे आहे. दर्शनमोहनीय कर्माचा उपशम-क्षय-क्षयोपशम; हे अंतरंगसाधन व बहिरंग साधन जिनबिंबदर्शन, धर्मश्रवण, जातिस्मरण

इत्यादी होत. सम्यगदर्शनाचे अधिकरण अभेदनयांने स्वतःचा आत्मा व भेदविवक्षेने त्रसनालीचे क्षेत्र हे आहे. स्थिति औपशमिकाची जगन्योकृष्ट स्थिती अंतर्मुहूर्त, क्षायिक सम्यकत्वाची (संसारअपेक्षेने) जगन्य अंतर्मुहूर्त व उकृष्ट ३३ सागरापेक्षा काही अधिक आणि क्षायोपशमिकाची जगन्य अंतर्मुहूर्त व उकृष्ट ६६ सागरापेक्षा काही अधिक आहे. विधान = भेद. सम्यगदर्शनाचे निसर्गज, अधिगमज असे दोन अथवा औपशमिकादि तीन किंवा १ आज्ञा, २ मार्ग, ३ उपदेश, ४ सूत्र, ५ बीज, ६ संक्षेप, ७ विस्तार, ८ अर्थ, ९ अवगाढ व १० परमावगाढ याप्रमाणे दहा भेदही आहेत.

सम्यगदर्शनाप्रमाणेच वरील अनुयोगद्वारांनी कोणत्याही तत्त्वाचे किंवा द्रव्याचे सांगोपांग ज्ञान होते. ॥७॥

आता तत्त्वांचे अधिक विशेष ज्ञान व्हावे म्हणून विस्ताररूपी शिष्यांसाठी दुसऱ्या पद्धतीने आठ अनुयोगद्वारा सांगतात.

सत्संख्या-क्षेत्र-स्पर्शन-कालान्तर-भावाल्पबहुत्वैश्च ॥८॥

सत्-संख्या-क्षेत्र-स्पर्शन-काल-अंतर-भाव-अल्पबहुत्वैः च ॥८॥

अर्थ :- रलत्रय व सात तत्त्वांचे अधिक विशेष ज्ञान सत्, संख्या, क्षेत्र, स्पर्शन, काल, अंतर, भाव व अल्पबहुत्व या आठ अनुयोगाने होते.

विशेषार्थ :- मारील सूत्रांत सांगितलेल्या अनुयोगाशिवाय सत् - अस्तित्व, (त्रिकाल अपेक्षेने) संख्या-व्यक्तिपरत्वे गणना; क्षेत्र-पदार्थाचे वर्तमानकालीन स्थान; स्पर्शन-पदार्थाचे त्रिकालवर्ती स्थान, काल-पदार्थाची कालमर्यादा; अंतर-विवक्षित अवस्था अथवा कालाचे व्यवधान बदलून पुनः ती प्राप्त होईपर्यंतचा मध्यकाल; भाव-अस्तित्वादिरूप अथवा औपशमिकादिरूप परिणाम; अल्पबहुत्व-परस्परांच्या अपेक्षेने विशेषता किंवा तरतमरूपता. असे आठ अनुयोग आहेत. ॥८॥

या आठ अनुयोगद्वारे सम्यगदर्शनाचे वर्णन -

- १ सत् - सम्यगदर्शन आत्माचा स्वभावपर्याय आहे. वास्तविक आहे कल्पनामात्र नाही, आरोपित नाही व तो भव्य जीवामध्ये प्रगट होतो.
- २ संख्या - सम्यगद्विष्टी असंख्यात आहेत. मुक्त जीवांच्या अपेक्षेने अनंत आहेत.
- ३ क्षेत्र - लोकाकाशाचा असंख्यातावा भाग, कारण सम्यगद्विष्टी जीव तेवढाच्या भागामध्ये अवगाहनरूपाने राहतात. अथवा त्रसनाडी हे वर्तमान क्षेत्र. समुद्रघाताच्या वेळी मात्र संपूर्ण लोकाकाश व्यापतो. या अपेक्षेने संपूर्ण लोकही क्षेत्र म्हणता येते.
- ४ स्पर्शन - वरीलप्रमाणे लोकाकाशाचा असंख्यातावा भाग मात्र त्रसनाडी अथवा संपूर्ण लोकाकाश. (समुद्रघाताच्या अपेक्षेने) हे स्पर्शन म्हणजे त्रिकाली क्षेत्र आहे.

- ५ काल - एका जीवाच्या अपेक्षेने सादिसांत व सादिअनंत; नाना जीवांच्या अपेक्षेने अनादि अनंत आहे. कारण सम्यग्घट्टी जीव निरंतर असतात.
- ६ अंतर - नाना जीवाच्या अपेक्षेने अंतर नाही. कारण जगामध्ये सम्यग्घट्टी निरंतर असतात. त्यात खंड पडत नाही. एका जीवाच्या अपेक्षेने जघन्य अन्तमुहूर्त व उल्कृष्ट काही काल कमी अर्ध-पुद्गल-परावर्तन.
- ७ भाव - सम्यग्दर्शन हा औपशमिक, क्षायोपशमिक अथवा क्षायिक भाव आहे.
- ८ अल्पबहुत्व - तुलनेने औपशमिक सम्यक्त्वी जीव अल्प आहेत. क्षायिक सम्यक्त्वी संसारामधील जीव राशीच्या अपेक्षेने त्यापेक्षा असंख्यातपट अधिक आहेत. व क्षायोपशमिक सम्यग्घट्टी जीव त्याहीपेक्षा असंख्यातपट आहेत. मुक्त क्षायिक जीवांची संख्या अनंत गुणित अधिक आहे.

या आठ अनुयोगांना प्ररूपणा असेही म्हणतात. ध्वलादि ग्रन्थांमध्ये जे सविस्तर सुसंबद्ध वर्णन केले आहे ते या आठ अनुयोगांना (पद्धतीला) अनुसरूनच आहे.

सूत्र ६-७-८ मध्ये सम्यग्दर्शनादिकांना, तत्त्वांना व द्रव्यांना संक्षेपाने, विस्ताराने व अत्यंत विस्ताराने जाणण्याचे वा कथन करण्याचे प्रकार वा उपाय सांगितले आहेत. साधारणपणे द्रव्यानुयोगामध्ये प्रमाणनय व प्ररूपणेचा मार्ग स्वीकारला आहे व करणानुयोगामध्ये निर्देशादिकांची वा सत्संख्यादिकांची पद्धती स्वीकारली आहे. ॥८॥ याप्रमाणे सम्यग्दर्शनानंतर क्रमप्राप्त सम्यज्ञानाचे स्वरूप व भेद सांगतात -

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानम् ॥९॥

मति-श्रुत-अवधि-मनःपर्यय-केवलानि ज्ञानम् ॥९॥

अर्थ - मतिज्ञान, श्रुतज्ञान, अवधिज्ञान, मनःपर्यय ज्ञान व केवलज्ञान हे ज्ञानाचे पाच पर्याय सम्यज्ञान आहेत. या ठिकाणी पाच ज्ञाने असुनही 'ज्ञानं' एक वचन वापरले आहे. व्याकरणप्रमाणे अनेकवचन असावयास पाहिजे परंतु एक वचन ठेवण्यामागे पाच ज्ञाने एका ज्ञान पर्यायाचे भेद आहे ही विवक्षा आहे.

पाच ज्ञानांचे लक्षण : उपरोक्त पाच ज्ञाने हे ज्ञानपर्याय असून त्यांनाच सम्यज्ञान ही संज्ञा आहे.

मतिज्ञान : मतिज्ञानावरण व तदनुकूल दर्शनावरण व वीर्यातराय कर्माचा क्षयोपशम असताना जे ज्ञान इंद्रिय व मनाच्या साह्याने मूर्त-अमूर्तादि सर्व पदार्थाना परंतु त्याच्या काही पर्यायांना विकलपणे क्रमपूर्वक जाणते ते मतिज्ञान होय.

श्रुतज्ञान : श्रुतज्ञानावरणाचा व वीर्यातरायाचा क्षयोपशम असताना मतिज्ञानाने जाणलेल्या पदार्थांची विशेष वा त्यावरून काही अन्य पदार्थांस मनद्वारा विकलरूपाने जाणते त्यास श्रुतज्ञान म्हणतात. मतिज्ञानास इन्द्रियाची अपेक्षा असते व श्रुतज्ञान मतिज्ञानपूर्वक असते. म्हणून श्रुतज्ञानामध्येही इंद्रियांची निमित्तता मानली आहे. असंज्ञी

जीवासही श्रुतज्ञान मनाविना अत्यल्प असते.

अवधिज्ञान : अवधिज्ञानावरणाचा व वीर्यातरायाचा क्षयोपशम असतांना जे ज्ञान द्रवक्षेत्रकालभावांच्या मयदिमध्ये इंद्रियादिकांची अपेक्षा न ठेवता आत्मिक शक्तीने मूर्तपदार्थास विकलरूपाने स्पष्ट जाणते त्यास अवधिज्ञान म्हणतात.

मनःपर्यायज्ञान : मनातील विषयालाही मन म्हणतात. मनःपर्यय ज्ञानावरणाचा व वीर्यातरायाचा क्षयोपशम असतांना इंद्रियादिकाविना केवळ द्रव्यक्षेत्र कालभावाच्या मयदित जे ज्ञान विकलपणाने क्रमपूर्वक दुसऱ्याच्या मनातील ऋजू वा वक्र विकल्पांना आत्मिक शक्तीने जाणते त्यास मनःपर्ययज्ञान म्हणतात.

केवलज्ञान : समस्त ज्ञानावरणाचा व वीर्यातरायाचा क्षय झाला असताना जे ज्ञान जगातील मूर्त अमूर्त, चेतन-अचेतन, लोक-अलोक व स्व-पर सर्व पदार्थाना सर्व पर्यायासह युगपत् आत्मिक साध्याने पूर्णपणे स्पष्ट जाणते त्यास केवलज्ञान म्हणतात.

विशेषार्थ : ही पाचही ज्ञाने ज्ञानगुणाचे परिणाम (पर्याय) आहेत. मागील सूत्रामध्ये पदार्थाचा बोध होण्यासाठी प्रमाण व नय ज्ञानात्मक उपाय आहेत, असे सांगितले आहे. ही पाचही ज्ञाने प्रमाण स्वरूप आहेत. पैकी श्रुतज्ञान सोडून इतर चार ज्ञाने प्रमाणरूपच आहेत. श्रुतज्ञान हे प्रमाणात्मकही आहे व नयात्मकही आहे व उपचाराने परार्थ म्हणजे अक्षरात्मक म्हणजे द्रव्य श्रुतरूपही आहे. श्रुतज्ञान तेवढे नयात्मक आहे. || ९ ||

कोणत्याही पदार्थाचे ज्ञान होताना प्रथमतः दर्शनोपयोग झाल्यानंतर अवग्रहादि क्रमाने मतिज्ञान होते व नंतर श्रुतज्ञान होते. ही पाच ज्ञानेच प्रमाण आहेत हे पुढील सूत्रात सांगतात -

तत्रमाणे ॥१०॥

तत् प्रमाणे ॥१०॥

अर्थ : मागील सूत्रामध्ये सांगितलेली पाच ज्ञानेच प्रमाण आहेत.

विशेषार्थ : (१) ज्ञानास सोडून इन्द्रिय व पदार्थाचा संबंध म्हणजे सञ्चिकर्ष, इंद्रिये वगैरे प्रमाण नाहीत. अन्यवादींनी सञ्चिकर्ष, इंद्रिये आदिकास प्रमाण मानले ते यथार्थ नव्हे असा याचा अर्थ आहे. (२) प्रमाणे पद द्विवचनात आहे. कारण प्रमाणाचे दोन भेद आहेत, हे सुचवावयाचे आहे. त्या दोन भेदांचा निर्देश व स्वरूप पुढील दोन सूत्रात सांगणारच आहे. || १० ||

आता प्रमाणाच्या दोन भेदांपैकी परोक्ष प्रमाणाचे वर्णन करतात.

आद्ये परोक्षम् ॥११॥

आद्ये परोक्षम् ॥११॥

अर्थ : १ व्या सूत्रात सांगितलेल्या पाच ज्ञानांपैकी पहिली दोन ज्ञाने म्हणजे

मतिज्ञान आणि श्रुतज्ञान ही परोक्ष आहेत.

विशेषार्थ : परोक्षाचे लक्षण - जे ज्ञान जाणतांना उत्पत्ती अपेक्षेने इंद्रिये, मन, प्रकाशादिक निमित्तांची अपेक्षा असते व म्हणून जे अस्पष्ट जाणते त्यास परोक्ष म्हणतात. त्यापैकी मतिज्ञानाची उत्पत्ती इंद्रिय व मनाच्या निमित्ताने आहे, प्रकाशादिकांचीही त्यास अपेक्षा आहे. म्हणून पराधीन आहे. श्रुतज्ञान हे मनाच्या साह्याने व मतिज्ञानपूर्वक होते. म्हणून महापराधीन आहे. ॥ ११ ॥

प्रमाणाच्या दुसऱ्या भेदाचे प्रत्यक्षप्रमाणाचे स्वरूप व भेद सांगतात -

प्रत्यक्षमन्यत् ॥१२॥

प्रत्यक्षं अन्यत् ॥१२॥

अर्थ : शेष राहिलेली तीन ज्ञाने म्हणजे अवधिज्ञान, मनःपर्ययज्ञान व केवलज्ञान ही प्रत्यक्ष आहेत.

प्रत्यक्षाचे लक्षण : जे ज्ञान इंद्रियादिकांची अपेक्षा न ठेवता (ज्ञेयपदार्थाना) आत्मिक शक्तीने पदार्थाना स्पष्टपणाने जाणते त्यास प्रत्यक्ष म्हणतात.

प्रत्यक्षाचे भेद : प्रत्यक्षाचे दोन भेद आहेत. (१) सकल प्रत्यक्ष व (२) विकल प्रत्यक्ष.

सकल प्रत्यक्ष : जे ज्ञान इंद्रियादिकांची अपेक्षा न ठेवता ज्ञानावरणाचा क्षय झाला असतांना आत्मिक शक्तीने सर्वच पदार्थाना त्यांच्या भूत भविष्य व वर्तमान पर्यायासह युगपत् अत्यंत स्पष्ट व पूर्णपणे जाणते ते सकल प्रत्यक्ष होय. यालाच पारमार्थिक प्रत्यक्ष म्हणतात. केवलज्ञान हेच खन्या अर्थाने सर्वथा प्रत्यक्ष आहे.

विकल प्रत्यक्ष : जे ज्ञान त्या त्या कर्माच्या क्षयोपशम असतांना इंद्रियादिकांची अपेक्षा न ठेवता आत्मिकशक्तीने रूपी पदार्थाला स्पष्ट जाणते ते विकल प्रत्यक्ष होय. अवधिज्ञान व मनःपर्ययज्ञान ही ज्ञाने मूर्त पदार्थानाही परिपूर्ण जाणत नाही, त्यास क्षयोपशमाची अपेक्षा आहे म्हणून क्रमवर्तीपणा आहे; म्हणून त्यास विकल प्रत्यक्ष म्हटले आहे. इंद्रियादिकांची अपेक्षा नाही, म्हणून प्रत्यक्ष म्हटले आहे; परंतु केवलज्ञानाच्या अपेक्षेने तीही दोन ज्ञाने परोक्षच आहेत; असे समजावे. ॥ १२ ॥

यानंतर परोक्ष ज्ञानापैकी मतिज्ञानाचे वर्णन करणार आहेत. त्यापैकी मतिज्ञानाची पर्यायनावे त्याचे भेद सांगण्यापूर्वी पुढील सूत्रात सांगतात -

मतिःस्मृतिःसंज्ञाचिंताभिनिबोध इत्यनर्थातरम् ॥१३॥

मतिः स्मृतिः संज्ञा चिंता आभिनिबोधः इति अन्-अर्थात्तरम् ॥१३॥

अर्थ : मति, स्मरण, प्रत्यभिज्ञान, तर्क, चिंतन, अनुमान हे सर्व भिन्न भिन्न अर्थ नाहीत अर्थात ही मतिज्ञानाचीच नावे आहेत.

विशेषार्थ : न्यायशास्त्रामध्ये सांव्यावहारिक प्रत्यक्ष म्हणजेच मतिज्ञान. स्मृति आदि मतिज्ञान प्रमाणाचे भेद संगितले आहेत आणि त्याची लक्षणेही वेगवेगाळी संगितली आहेत. त्यात परस्पर विषयभेदही आहे. तरीही येथे त्यास रुढिबलाने या सर्व ज्ञानाचे मूळ कारण एकच असल्यामुळे त्यांना मतिज्ञानच अथवा मतिज्ञानाची पर्यायनावे म्हटली आहेत. त्याचे कारण एकतर ही सर्व ज्ञाने मतिज्ञानावरणाचा क्षयोपशम हे अंतरंग निमित असताना जो उपयोग असतो त्या स्वरूपाची आहेत; आणि श्रुतज्ञानामध्ये त्याची गणना होत नाही. या सर्व क्रमप्रवृत्त ज्ञानाचा विषय, जरी त्यात उत्तरोत्तर विशेषता आहे तरीही सामान्यपणाने एकच पदार्थ आहे. परंतु समभिरूढ नयाने जरी या सर्वांचे विषय भिन्न आहेत. तरीही तो एक मतिज्ञान रूप आहे.

(१) **मति^१** : अवग्रह, ईहा, अवाय, धारणापूर्वक होणाऱ्या ज्ञानास सांव्यावहारिक प्रत्यक्ष, मतिज्ञान म्हणतात. जसे नेत्रद्वारा धूम व अग्नीचे प्रत्यक्ष ज्ञान.

(२) **स्मृति** : प्रत्यक्ष गृहीत पदार्थाचे स्मरण प्रत्यक्ष वस्तु नसतांनाही रहाणे त्यास स्मृति म्हणतात जसे जो धूम वा अग्नी प्रत्यक्ष पाहिला ते प्रत्यक्ष नसतानाही स्मरण मात्र होणे.

(३) **संज्ञा-संज्ञेला प्रत्यभिज्ञान** म्हणतात. प्रत्यक्ष आणि स्मृति याच्या जोडरूप ज्ञानास प्रत्यभिज्ञान म्हणतात. जसे (१) काल पाहिलेला अग्नि व धूम तोच अथवा सदृश हाहि अग्नि व धूम आहे. (सादृश्य प्रत्यभिज्ञान)

(३अ) काल पाहिलेली गाय ती हीच हे एकत्र प्रत्यभिज्ञान

(३ब) काल पाहिलेली गाय ती ही नव्हे हे विसदृश प्रत्यभिज्ञान

(४) **चिंता - (तर्क)** प्रत्यभिज्ञानपूर्वक व्याप्तीचे ज्ञानास तर्क म्हणतात.

जसे जेथे धूम असतो तेथे अग्नि असतो व जेथे अग्नी नसतो तेथे धूमही नसतो.

(५) **आभिनिबोधक** - अनुमान - व्याप्तिज्ञानपूर्वक एका विशिष्ट प्रसंगी साधनावरून साध्याचे ज्ञान होणे यास अनुमान म्हणतात. जसे दुरुन धूम प्रत्यक्ष दिसल्यावरून आग लागल्याचे ज्ञान होणे. || १३ ||

मतिज्ञानाच्या उत्पत्तीचे निमित सांगतात -

तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥१४॥

तत्-इन्द्रिय-अनिन्द्रिय-निमित्तम् ॥१४॥

अर्थ - ते मतिज्ञान इन्द्रिय आणि अनिन्द्रिय म्हणजे मनाचे निमित्ताने होते.

इन्द्रिय शब्दाचा व्युत्पत्तिसिद्ध अर्थ - (१) इन्द्र म्हणजे आत्मा. तो वस्तुतः ज्ञानस्वभावी असूनही संसारातील नरनारकादि पर्यायामध्ये क्षयोपशम असतानाही पूर्णपणे जाणण्यास असमर्थ असल्याने त्यास जाणण्यामध्ये जे निमित त्यास इन्द्रिय

9. याचे भेद स्वरूप १५ व्या सूत्रामध्ये व पुढे सांगणार आहेत.

म्हणतात. जसे वर्ण ग्रहण करण्यामध्ये नेत्र हेतु आहे. (२) इंद्र-गृह अर्थाचे ज्ञान करून देण्यास जो हेतु त्यास इन्द्रिय म्हणतात. स्पर्शनादि इन्द्रियावरून अव्यक्त आत्माचा बोध होतो म्हणून त्यास इन्द्रिय म्हणतात. (३) इन्ह म्हणजे नामकर्म. नाम कर्माच्या उदयाने ज्याची रचना होते त्यास इन्द्रिय म्हणतात.

अनिन्द्रियाचा अर्थ - अन् याचा अर्थ ईषत् अथवा सूक्ष्म असा आहे. अभाव हा नाही. जसे कन्येला अनुदरा म्हणतात कारण तिला गर्भवती स्त्रीसारखे उदर नसते. तद्भूत मन हे सूक्ष्म अंतर्गत इन्द्रिय आहे. म्हणून त्यास अनिन्द्रिय म्हटले आहे, त्यालाच अंतःकरण अशी संज्ञा आहे. यास ईषत् इन्द्रिय म्हणण्याचे कारण ते नेत्रादिक विशिष्ट अर्थास ग्रहण करणारी व कालान्तरामध्ये अवस्थित असतात. मन तसे नाही म्हणून त्यास ईषत् इन्द्रिय म्हणतात. मनाचा व्यापार नेत्रादिकाप्रमाणे बाहेर दिसत नाही, म्हणून त्यास अंतःकरण म्हटले आहे. तत् सर्वनामाने या सूत्रामध्ये व उत्तरसूत्रामध्ये मतिज्ञानाचे वर्णन आहे; हे सूचित केले आहे. || १४ ||

मतिज्ञानाचे भेद सांगतात -

अवग्रहेहावायधारणा: ||१५||

अवग्रह-ईहा-अवाय-धारणा: ||१५||

अर्थ - ते मतिज्ञान १ अवग्रह २ ईहा ३ अवाय ४ धारणास्वरूप आहे. अर्थात् हे मतिज्ञानाचे चार भेद आहेत. ते कालाच्या अपेक्षेने क्रमवार होतात.

अवग्रह - इंद्रिये आणि विषय यांचा योग्य निकटपणा (सञ्चिकष) असतांना सर्वप्रथम सामान्यप्रतिभासरूप दर्शन होते; तदनंतर जे सर्वप्रथम ज्ञान होते त्यास अवग्रह म्हणतात, जसे - डोळ्याच्या कक्षेत पांढरी वस्तू आली असता होणारे शुभ्र वर्णाचे ज्ञान.

ईहा^१ - अवग्रहाने जाणलेल्या पदार्थाचे विशेष ज्ञान होण्याच्या इच्छेला, जिज्ञासेला ईहा म्हणतात. जसे - जी पांढरी वस्तू दिसली ती बगळ्यांचा थवा असावा की पताका असावी, असे विशेष जाणण्याची जिज्ञासा.

अवाय - ईहापूर्वक जाणलेल्या वस्तूच्या यथार्थ निर्णय करणे यास अवाय

१. ईहा व संशयज्ञानामध्ये अंतर - (१) ईहा म्हणजे अवग्रहाने गृहित पदार्थसंबंधी विशेष जाण्याची जिज्ञासा आहे. तर संशय म्हणजे अवग्रहाने गृहीत पदार्थाबाबत दोन बाजूला स्पर्श करणारी दोलायमान अवस्था आहे. (२) ईहेमध्ये अवग्रहातील निर्णय असतो. परंतु संशयज्ञानामध्ये तोही निर्णय नसतो. त्यासंबंधी दोलायमान अवस्था असते. (३) ईहा निर्णयाप्रत पोचण्याची भूमिका आहे तर संशयामध्ये न निर्णय आहे न निर्णयाप्रत पोचण्याची भूमिका आहे. संशयातून अवाय-निर्णय होतच नाही; ईहनंतर अवाय वा निर्णय होतो. वर जे ईहेचे उदाहरण दिले त्यावरून हे स्पष्ट होते.

म्हणतात. जसे - वर जाणे, खाली उतरणे यावरून ती बगळ्याची माला आहे असा निर्णय करणे.

धारणा - अवायद्वारा गृहीत पदार्थाचे कालांतराने विस्मरण न होणे यास धारणा म्हणतात.

विशेषार्थ - हे मतिज्ञानाचे भेद उपयोगाच्या अपेक्षेने आहेत. क्षयोपशमाच्या अपेक्षेने नाहीत. क्षयोपशम हा सर्वत्र सारखा आहे. ही चार ज्ञाने म्हणजे क्रमपूर्वक होणारी इन्द्रियज्ञानांची उपयोगदशा आहे. ज्या क्रमाने कार्ये होतात तदनुसार सूत्रामध्ये क्रम ठेवला आहे तसेच. मार्गील १ इव्या सूत्रामध्ये ज्या कालक्रमाने ज्ञाने होतात, त्याच क्रमाने त्यांचा निर्देश केला आहे. अर्थात् मतिज्ञानाचा क्रम - १. अवग्रह २. ईहा ३. अवाय ४. धारणा.

सुति, प्रत्यभिज्ञान, तर्क व अनुमान या रूपाने आहे. कोण्या पदार्थाचे मतिज्ञान होते. तर कधी कधी ज्ञान अवग्रह होऊन सुटेल, कधी ईहा तर कधी अवाय होऊन सुटेल तर, कधी शेवटपर्यंत हा क्रम चालेल व हे सर्व मतिज्ञानावरणाच्या क्षयोपशम होते व श्रुतज्ञानावरणाच्या क्षयोपशमाने नाही; म्हणून त्याना मतिज्ञानाचे पर्यायनावे म्हटली आहेत. स्थूलपणे एकाच पदार्थाची ही कालक्रमाने होणारी उपयोगाची प्रवृत्ती आहे. ॥ १५ ॥

अवग्रहादिक ही धातुसाधित म्हणजेच क्रियावाचक नामे आहेत. जसे क्रियेचा अर्थ विषयद्वारा, (कर्म) स्पष्ट होतो तद्वत् धातुसाधित नामाचाही आशय विषयद्वारा स्पष्ट होतो. म्हणून अवग्रहादिकांचे विषय सांगण्यासाठी पुढील सूत्र सांगतात -

बहुबहुविधक्षिप्रानिसृतानुकृथवाणां सेतराणाम् ॥१६॥

बहु-बहुविध-क्षिप्र-अनिसृत-अनुकृ-धृवाणां स-इतराणाम् ॥१६॥

अर्थ - ती अवग्रह ईहा वगैरे ज्ञाने बहु, बहुविध, क्षिप्र, अनिसृत, अनुकृ आणि धृवांचे तसेच (सेतराणाम) याच्या उलट म्हणजे एक, एकविध, अक्षिप्त, निसृत, उक्त व अधृवांचे ही होतात.

१. बहु - एकाप्रकारचे अनेक (एका जातीचे अनेक गहू)

२. बहुविध - अनेक प्रकारचे अनेक जातीचे गहू

जातीची अपेक्षा आहे.

३. क्षिप्र - शीघ्रतापूर्वक ज्ञान - ध्रावणाऱ्या गाडीचे ज्ञान.

४. अनिसृत - म्हणजे काहीशी ज्ञाकलेली

१. एक - एक दाणा (यामध्ये जाति-प्रकाराची अपेक्षा नाही.)

२. एकविध - एका प्रकारचे (एका जातीचे गहू) यामध्ये एकच प्रकार

३. अक्षिप्र - हलू, अशीघ्र जाणणे - स्थिर गाडीचे ज्ञान.

४. निसृत - पूर्णपणे प्रगट, ज्ञाकलेले

व काहीशी प्रगट वस्तु (पाण्यांत बुडालेले पण कलश वरैरे प्रगट आहेत असे देऊळ. अनु उपपदांचा अर्थ ईषत् (किंचित) असा आहे.

५. अनुक्त - न सांगितलेल्या वस्तूचे अभिप्रायाने ग्रहण. न सांगताही चोरास ओळखणे.

६. ध्रुव - निरंतर ग्रहण या अर्थे ध्रुव.

काही नाही. पूर्णपणे प्रगट देवलाचे ज्ञान.

५. उक्त सांगितलेल्या वस्तूचे अभिप्रायाने ग्रहण. सांगितल्यानंतर चोरास ओळखणे.

६. अध्रुव - कधी काळी ग्रहण या अर्थे.

विशेषार्थ - याप्रमाणे १. बहूचा अवग्रह २. एक अर्थाचा अवग्रह ३. बहुविधाचा अवग्रह ४. एकविधाचा अवग्रह ५. क्षिप्रावग्रह ६. अक्षिप्रावग्रह ७. अनिसुतावग्रह ८. निसुतावग्रह ९. अनुकृतावग्रह १०. उक्तावग्रह ११. ध्रुवावग्रह १२. अध्रुवावग्रह. याप्रमाणे अवग्रहाचे बारा भेद लक्षात घेता १२ प्रकारच्या व्यंजनावग्रह १२ प्रकारचा अर्थावग्रह, १२ प्रकारची ईहा, १२ प्रकारचा अवाय व १२ प्रकारची धारणा आहे. व्यंजनावग्रह मन व चक्षुविना ४ इंद्रियांनी होतो म्हणून व्यंजनावग्रह ४८ प्रकारचा; अर्थावग्रह, ईहा, अवाय व धारणा सहाही इन्द्रियांनी होतात म्हणून ७२ प्रकारचा अर्थावग्रह, ७२ प्रकारची ईहा, ७२ प्रकारचा अवाय, ७२ प्रकारची धारणा याप्रमाणे एकूण मतिज्ञानाचे ३३६ पोटभेद होतात.

यापैकी सूत्रामध्ये ज्या सहांचा निर्देश केला आहे त्याचे कारण त्यांच्या अवग्रहादिकासाठी अधिक क्षयोपशम लागतो, हे सूचित करणे आहे व सेतराणाम् पदाने निर्दिष्टाच्या अवग्रहादिकासाठी क्षयोपशम तर लागतो पण तेवढा विशेष क्षयोपशम लागत नाही असे समजावे. || १६ ||

बहु आदिक बारा हे पदार्थ नसून विशेषणे आहेत. तर फक्त विशेषणांचे 'गुणांचे' अवग्रहादि होतात काय ? या प्रश्नाचे उत्तर देण्यासाठी पुढील सूत्र सांगतात -

अर्थस्य ॥१७॥

अर्थस्य ॥१७॥

अर्थ - उपरोक्त बारा विशेषणांनी युक्त अशा पदार्थाचा अवग्रह, ईहा, अवाय, धारणा होतात.

अवग्रहादिक चार मतिज्ञाने विशेषणयुक्त पदार्थाचे होतात. केवळ विशेषणाचे वा गुणांचे अवग्रहादि होत नाहीत.

यद्यपि मागील बहु... या सूत्रावरूनही विशेषणयुक्त पदार्थाचा अवग्रहादि होतात असा बोध होतो, परंतु येथे हे सूत्र सांगण्याचे प्रयोजन हे की, जसा पदार्थाचा इन्द्रियाशी सञ्चिकर्ष होतो तद्वत् इंद्रियांचा केवळ गुणाशीही सञ्चिकर्ष होतो असे किंत्येक मानतात;

असा अभिप्राय ग्रहण न व्हावा म्हणून हे सूत्र मुद्दाम वेगळे सांगितले आहे. अर्थात इन्द्रियांचा व मात्र गुणांचा संक्रिकर्ष होत नाही. संक्रिकर्ष हा पदार्थ व इंद्रियांचाच होतो. अवग्रह ते धारणा ही ज्ञाने संक्रिकर्ष असतानाच होतात. म्हणून अवग्रहादिक गुणयुक्त पदार्थाची होतात हे या सूत्राने स्पष्ट केले आहे.

पदार्थापासून गुण भिन्न करून जाणण्याची प्रक्रिया ही अंशद्वारा वस्तूला जाणण्याची प्रक्रिया आहे व ती नयरूप आहे. म्हणून ते मनद्वारा श्रुतज्ञानाने शक्य आहे. मनोमतिज्ञानाचाही तो विषय नाही. इंद्रिये तर पदार्थाचे वा विशेषणयुक्त पदार्थाची ग्रहण करतात. केवळ गुणांचे ग्रहण करण्यास इन्द्रिये असमर्थ आहेत. मनद्वारा उपरोक्त दोन्ही प्रकारचे ज्ञान होते. गुणास भिन्न करून ग्रहण करणे हे मनद्वारा श्रुतज्ञानाने शक्य आहे. म्हणून असंज्ञी जीवांना मति-श्रुत-ज्ञान असले तरीही नयात्मक श्रुतज्ञान असत नाही. ते प्रमाणाभास मात्र असते. कारण ते नियमाने मिथ्याहृष्टीच आहेत. मिथ्याहृष्टीचे ज्ञान प्रमाणाभास वा नयाभासच असते. || १७ ||

अवग्रहाची विशेषता पुढील सूत्रात सांगतात -

व्यञ्जनस्यावग्रहः ॥१८॥

व्यञ्जनस्य अवग्रहः ॥१८॥

अर्थ : व्यञ्जन^१ म्हणजे अव्यक्त पदार्थाचा शब्दादिकांचा फक्त अवग्रहच होतो.

विशेषार्थ : अव्यक्त पदार्थाचा अर्थावग्रह ईहा, अवाय धारणा होत नाहीत.

व्यञ्जन याचा अर्थ : ज्याप्रमाणे मातीचा सुकलेला घडा वगैरे २-४ पाण्याचे थेंब टाकल्याने ओला झालेला दिसून येत नाही. तोपर्यंत ओलेपणा अव्यक्त असतो. नंतर ओलेपणा स्पष्ट प्रगट होतो. तदृत् प्रथमतः शब्दादिकांचे ग्रहण २-३ समय पर्यंत अव्यक्त होते. त्यानंतर जर पुढे अवग्रह चालू राहिला तर तो व्यक्तावग्रह वा अर्थावग्रह होतो. व्यञ्जनावग्रहानंतर अर्थावग्रह न होता ईहा, अवाय धारणा होत नाहीत. व्यञ्जनावग्रह म्हणजे अव्यक्त पदार्थाचा अवग्रह. कधी व्यञ्जनावग्रह होऊन तर कधी अर्थावग्रह होऊन मतिज्ञान सुटते. असेच पुढील ईहा अवाय याबाबत जाणावे. || १८ ||

१३ व्या सूत्रात सांगितल्याप्रमाणे व्यञ्जनावग्रह हाही ५ इन्द्रिये व मनद्वारा मानण्याची आपत्ती येईल. म्हणून अपवादसूत्र सांगतात.

न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम् ॥१९॥

न चक्षुः - अनिन्द्रियाभ्याम् ॥१९॥

अर्थ : हा व्यञ्जनावग्रह चक्षुरिद्रिय व मनद्वारा होत नाही.

१. या सूत्रामध्ये व्यञ्जन शब्दाचा अर्थ अव्यक्त असा आहे. स्थूल असा नाही. व्यञ्जनपर्याय येथे व्यञ्जन शब्दाचा अर्थ स्थूल असा आहे. अर्थ = व्यक्त स्पष्ट.

विशेषार्थ : व्यंजनावग्रह नेत्र व मनद्वारा होत नाही. शेष इन्द्रियद्वारा होतो.

प्रश्न : व्यंजनावग्रह डोळा आणि मनद्वारा कां होत नाही ?

उत्तर : कारण नेत्र व मन अप्राप्यकारी आहेत. म्हणजे अप्राप्य पदार्थालाच ग्रहण करतात. जसे - स्पर्शन, रसना, नाक व कान ही इंद्रिये त्यांच्याशी प्राप्त, इंद्रियांना सृष्ट पदार्थालाच ग्रहण करतात, तसे नेत्र व इंद्रियाबाबत नाही. डोळ्यांशी पदार्थ भिडला तर नेत्रद्वारा ज्ञान होत नाही. म्हणून नेत्र हा मनाप्रमाणेच अप्राप्यकारी आहे. म्हणूनच चार इन्द्रियद्वारा प्रथम १-२ समयात होणारे ज्ञान अव्यक्तवग्रह असते. नंतर पुढे तो अवग्रह व्यक्त व स्पष्ट होतो. परंतु पदार्थ नेत्राशी सृष्ट नसेल तरच ज्ञान होते. मनाशी तर विषयाची सृष्टालाच नाही म्हणून डोळा व मन अप्राप्यकारी आहेत. त्यामुळे त्याद्वारा व्यंजनावग्रह संभवनीय नाही. ॥ १९ ॥

मतिज्ञानाचे वर्णनानंतर श्रुतज्ञानाचे लक्षण व भेद सांगतात -

श्रुतं मतिपूर्वं द्व्यनेकद्वादशभेदम् ॥२०॥

श्रुतं-मतिपूर्व-द्वि-अनेक-द्वादश-भेदम् ॥ २० ॥

अर्थ - श्रुतज्ञान हे मतिज्ञानपूर्वकच होते. अर्थात् मतिज्ञान हे श्रुतज्ञानाचे कारण आहे. ते श्रुतज्ञान दोन प्रकारचे आहे. १. अंगबाब्य व २ अंगप्रविष्ट त्यापैकी अंगबाब्य श्रुताचे अनेक भेद आहेत. आणि अंगप्रविष्टाचे बारा भेद आहेत.

हे भेद द्रव्यश्रुताचे अर्थात् परार्थ श्रुतज्ञानाचे आहेत. ते असे १ आचारांग, २ सूत्रकृत, ३ स्थान, ४ समवाय, ५ व्याख्याप्रज्ञप्ति, ६ ज्ञातुर्धर्मकथा, ७ उपासकाध्ययन, ८ अंतःकृदश, ९ अनुत्तरोपपादिक, १० प्रश्नव्याकरण, ११ विपाकसूत्र, १२ दृष्टिप्रवाद. दृष्टिप्रवाह अंगाचे पाच भेद आहे. १ परिकर्म २ सूत्र ३ प्रथमानुयोग ४ पूर्वगत ५ चूलिका. पूर्वगताचे १४ भेद आहेत. १ उत्पादपूर्व २ अग्रायणीय ३ वीर्यानुवाद ४ अस्तिनास्ति प्रवाद ५ ज्ञानप्रवाद ६ सत्यप्रवाद ७ आत्मप्रवाद ८ कर्मप्रवाद ९ प्रत्याख्यानपूर्व १० वीर्यानुवाद ११ कल्याणनाम १२ प्राणावाय १३ क्रिया विशाल १४ लोकबिंदुसार. अंगबाब्य अनेक प्रकारचे आहेत. अंगरूप श्रुतातील थोडा थोडा सारांश घेऊन संक्षेपाने अल्पबुद्धी लोकांकरिता रचलेले दशवैकलिकादि उत्तराध्ययनादि अंगबाब्य होत. हे सर्व अक्षरात्मक श्रुताचे भेद आहेत. भावश्रुत व द्रव्यश्रुत असेही श्रुतज्ञानाचे दोन भेद असून द्रव्यश्रुत अक्षरात्मक श्रुतज्ञान आहे. जीवाचा यथार्थ जाणणरूप भाव भावश्रुतज्ञान होय.

विशेषार्थ :- या सूत्रामध्ये पूर्व शब्दाचा अर्थ कारण असा आहे. श्रुतज्ञान प्रारंभाला मतिज्ञानपूर्वकच होते. पुढे श्रुतज्ञान-पूर्वकही होते. परंतु द्वितीय श्रुतज्ञानाचे अपेक्षेने पूर्वश्रुतज्ञान उपचाराने मतिज्ञान झटले जाते. परंतु प्रथम श्रुतज्ञान मतिज्ञानपूर्वकच होते. म्हणून मतिज्ञान श्रुतज्ञानाचे कारण आहे. परंतु श्रुतज्ञानाचे अंतरंग निमित्तकारण

श्रुतज्ञानावरणाचा क्षयोपशम हे असल्यामुळे ते मतिज्ञानापेक्षा वेगळे आहे.

केवली भगवंतांनी केवलज्ञानाने जाणून दिव्यध्वनीद्वारा अर्थरूप आगम सांगितला. सतिशय गणधर श्रुतकेवली यांनी तदनुसार अंगाची आरातीय रचना केली. आणि इतर आचार्यांनी तदनुसार अंगबाह्याची रचना केली. याप्रमाणे वक्त्याच्या विशेषामुळे द्रव्यश्रुतावे भेद आहेत.

अंगबाह्य द्रव्यश्रुताची रचना मूलतः जरी गणधर देवांनी केली असली; तथापि उत्तरोत्तर आचार्यांनी रचलेले षट्खंडागमादि ग्रंथ अंगबाह्यामध्ये अंतर्भूत होतात. मुमुक्षु जीवांनी विशेषतः या ग्रंथाचा अभ्यास करणे उचित आहे. यांस पारमार्थिक श्रुत असे म्हणतात. इतर ग्रंथास लौकिक श्रुत म्हणतात. त्यांचे प्रयोजनही लौकिक आहे. ज्ञानवृद्धीसाठी या किंवा इतर शास्त्राचे कोणी अध्ययन करील तर निषिद्ध नाही. तथापि प्रथमतः पारमार्थिक श्रुताचे व त्याही स्वसमयरूप ग्रंथाचे अध्ययन करणे, सर्वथैव उचित आहे, कारण त्यायोगे समीचीन दृष्टिलाभ होतो व जीवाचे मोक्षाचे प्रयोजन सफल होते. ||२०॥

परोक्षप्रमाणाचे वर्णन संपले. प्रत्यक्षप्रमाणाचे वर्णनाचा प्रारंभ करताना प्रथम अवधिज्ञानाचे भवप्रत्यय व क्षयोपशमजन्य अशा दोन भेदांपैकी भवप्रत्यय-अवधिज्ञानाचे स्वामी सांगतात.

भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणाम् ॥२१॥

भवप्रत्ययः अवधिः देव-नारकाणाम् ॥२१॥

अर्थ - भवाचे विशेष निमित्त असताना नियमपूर्वक असणारे अवधिज्ञान देव नारकीना असते.

विशेषार्थ - अवधिज्ञान दोन प्रकारचे आहे. १. भवप्रत्यय-अवधिज्ञान व क्षयोपशमनिमित्तक गुणप्रत्यय अवधिज्ञान. भव म्हणजे आयु व नामकर्माचा उदयाने जीवाचा जो द्रव्य पर्याय होतो त्यास भव म्हणतात. तीर्थकरांना होणारे अवधिज्ञान भवप्रत्यय म्हटले जाते. भवप्रत्यय अवधिज्ञान देव व नारकी जीवांना भव प्राप्त झाल्याबरोबर आपोआप नियमाने होते. तो आयु बांधतांनाच तितका क्षयोपशम त्यांना होतोच. यास व्रत नियमादिकांची अपेक्षा नसते. भव हे त्याचे विशेष नियमरूप कारण आहे. म्हणून त्यास भवप्रत्यय असे म्हटले आहे. सम्यग् अवधिज्ञान सम्यग्दृष्टि देव नारकीना होते मिथ्यादृष्टीना विभंगावधि असते.

॥ २१ ॥

क्षयोपशमनिमित्तक गुणप्रत्यय अवधिज्ञानाचे स्वामी सांगतात.

भवप्रत्यय नसतांना केवळ क्षयोपशमनिमित्तक अवधिज्ञान कोणास असते हे सांगतात -

क्षयोपशमनिमित्तः पड्विकल्पः शेषाणाम् ॥२२॥

क्षयोपशम-निमित्तः पड्विकल्पः शेषाणाम् ॥२२॥

अर्थ : क्षयोपशम - निमित्क अवधिज्ञान सहा प्रकाराचे आहे. १. अनुगामी, २. अननुगामी, ३. वर्धमान, ४. हीयमान, ५. अवस्थित, ६. अनवस्थित. जे अवधिज्ञान अन्य क्षेत्रात व अन्यभवात जीवावरोबर जाते ते अनुगामी होय व जे जात नाही ते अननुगामी होय. विशुद्धपरिणामामुळे ज्ञाल्यापासून जे वाढत जाते ते वर्धमान होय. संकलेश परिणामांच्या वृद्धिमुळे जे उत्तरोत्तर घटत जाते ते हीयमान होय. जे अवधिज्ञान भव संपेपर्यंत वा केवल ज्ञानाच्या उत्पत्तिपर्यंत ज्या मयदिमध्ये ज्ञाले असेल तितकेच राहते ते अवस्थित होय व जे कमीअधिक होते ते अनवस्थित होय. मिथ्यादृष्टी जीवांना होणाऱ्या अवधिज्ञानास कुअवधि अथवा विभंगअवधि असे म्हणतात. या अवधिज्ञानाचे १. देशावधि, २. परमावधि व ३. सर्वावधि असेही तीन भेद आहेत. भवप्रत्यय अवधि देशावधीच आहे. उक्ळृष्टदेशावधि व परमावधि आणि सर्वावधि ही ज्ञाने संयमी मुर्नीनाच होतात. अखेरची दोन चरमशरीरी तद्भव- मोक्षगामी मुर्नीनाच होतात. ॥२२॥

मनःपर्यय मनाच्या पर्यायांना - सरल व कुटिल विचारांना - जाणते. मनातील सर्व संस्कारांना जाणते. मनःपर्यायज्ञानाचे भेद व त्यांची लक्षणे पुढील सूत्रात सांगतात.

ऋजुविपुलमती मनःपर्ययः ॥२३॥

ऋजुविपुल-मती मनःपर्ययः ॥२३॥

अर्थ : मनःपर्ययज्ञान १. ऋजुमती व २. विपुलमती असे दोन प्रकारचे आहे. स्वतःच्या व दुसऱ्यांच्या मनातील सरलरूपाने स्थित विचारांना व तसंबंधी रूपी पदार्थांना जे स्पष्टपणे जाणते त्यास ऋजुमति मनःपर्ययज्ञान म्हणतात व स्वतःच्या वा दुसऱ्याच्या मनातील सरल अथवा कुटिल विषयांना व तसंबंधी मूर्त विषयांना जे स्पष्टपणे जाणते त्यास विपुलमति मनःपर्ययज्ञान म्हणतात.

विशेषार्थ : मनःपर्ययज्ञान देव, मनुष्य, तिर्यच सर्वाच्या मनामधील विचारांना जाणते. हा जीव मनुष्यलोकातील असावा; द्रव्यमनाचे निमित्ताने द्रव्यमनस्थित पदार्थांचे ज्ञानास ही मन म्हणतात. मनःपर्ययज्ञान मनोगत विषयांना स्पष्टपणे जाणते. ॥२३॥

आता दोन मनःपर्ययज्ञानामधील विशेषता सांगतात.

विशुद्धयप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥२४॥

विशुद्धि-अप्रतिपाताभ्यां तद्-विशेषः ॥२४॥

अर्थ : विशुद्धता व अप्रतिपात या दोहोद्वारा त्या दोन मनःपर्यय ज्ञानामध्ये विशेषता आहे.

ऋजुमति व विपुलमति मध्ये विशुद्धता व अप्रतिपात या अपेक्षेने विशेषता आहे. मनःपर्यज्ञानावरण कर्माचा क्षयोपशम असताना आत्म्यामध्ये जी उच्चलता येते ती विशुद्धी होय व संयमाच्या वृद्धीमुळे केवलज्ञान होईपर्यंत टिकणे, अगोदर न सुटणे हा अप्रतिपात होय. ऋजुमतिपेक्षा विपुलमति अधिक विशुद्ध आहे, व ऋजुमति प्रतिपाति म्हणजे सुटणारे आहे. विपुलमतिअप्रतिपाति असून हे वर्धमानचारित्रसंपन्न व तद्भव मोक्षगामी जीवासच होते. ||२४॥

आता अवधिज्ञान व मनःपर्यज्ञानामधील विशेषता सांगतात.

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधि-मनःपर्ययोः ॥२५॥

विशुद्धि-क्षेत्र-स्वामि-विषयेभ्यः अवधि-मनःपर्ययोः ॥२५॥

अर्थ : अवधिज्ञान व मनःपर्यज्ञानामध्ये विशुद्धता, क्षेत्र, स्वामी व विषय या चार अपेक्षेने विशेषता आहे.

विशेषार्थ : अवधिपेक्षा मनःपर्यायाची विशुद्धी, क्षयोपशम अधिक आहे; कारण मनःपर्यज्ञान अवधिज्ञानाच्या विषयापेक्षा अनंतपट सूक्ष्म विषयाला जाणते. अवधिज्ञानाचे उत्पत्तिक्षेत्र संपूर्ण त्रसनाली आहे. मनःपर्यज्ञानाचे क्षेत्र मनुष्यलोकापर्यंत सीमित आहे. अवधी चारही गतीमधील जीवांना होते. मनःपर्यज्ञान मनुष्य कर्मभूमिज संयमीपैकी जो वर्धमानचारित्र व ऋद्धिप्राप्त आहे, अशा ऋद्धिधारीमध्ये एखाद्यालाच होते. दोन्ही ज्ञानाचे विषय सूत्रकार स्वतः पुढे सांगणार आहेत. त्या विषयाच्या अपेक्षेने अवधिज्ञानपेक्षा मनःपर्यज्ञान विशेष आहे. ||२५॥

या दोन ज्ञानामध्ये विषयाच्या अपेक्षेने भेद आहे. तर आता सर्वच ज्ञानाचे विषय सांगतात.

प्रथम दोन ज्ञानांचा विषय सांगतात -

मतिश्रुतयोर्निबंधो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥२६॥

मति-श्रुतयोः निबंधः द्रव्येषु असर्वपर्यायेषु ॥२६॥

अर्थ :- मतिज्ञान आणि श्रुतज्ञान यांच्या विषयाचा निबंध म्हणजे नियम, काही पर्यायसहित सर्व द्रव्यामध्ये आहे. अर्थात ही दोन्ही ज्ञाने सर्व पर्यायाना जाणत नाहीत, सर्व द्रव्यांना परंतु त्यांच्या काही पर्यायांना मात्र जाणू शकतात, केवलज्ञानाप्रमाणे मतिश्रुताला अविषय कोणताही नाही. फक्त काही पर्यायांना जाणतात एवढेच.

विशेषार्थ : धर्म-अधर्म-आकाशादि अरूपी द्रव्यांना मतिज्ञान जाणू शकते. ते मनोजन्य आहे. मनोजन्य मतिज्ञानानंतर श्रुतज्ञान सुद्धा परोक्षरूपाने यथायोग्य द्रव्य व पर्यायांना जाणते. ||२६॥

आता अवधिज्ञानाचा विषय सांगतात.

रूपिष्ववधेः ॥२७॥

रूपिषु अवधेः ॥२७॥

अर्थ : अवधिज्ञानाच्या विषयाचा नियम रूपी मूर्तिक पदार्थमध्ये आहे. अर्थात हे ज्ञान द्रव्य-क्षेत्र-काल व भावाच्या मयदिमध्ये फक्त पुढल द्रव्याच्या काही पर्यायांनाच जाणते. अरूपी पदार्थ अवधिज्ञानाचा विषय नाही. संसारीजीव कमनि बद्ध आहेत त्यांना उपचाराने मूर्तिक म्हणतात. त्यांच्या मनस्थित पर्यायांना सुद्धा अवधिज्ञान जाणते. ॥२७॥

अवधीचा विषय सांगितल्यानंतर मनःपर्यज्ञानाचा विषय सांगतात.

तदनन्तभागे मनःपर्ययस्य ॥२८॥

तत्-अनंतभागे मनःपर्ययस्य ॥२८॥

अर्थ : जे रूपी द्रव्य सर्वावधिज्ञानाचा विषय आहे त्याच्या अनंतभाग सूक्ष्म विषयाला मनःपर्यय ज्ञान जाणू शकते.

विशेषार्थ : सर्वावधिज्ञानाचा विषय एक परमाणू सांगितला आहे. त्यामध्ये स्पर्श-रसादि अनंत गुण आहेत व एकएका गुणाचे अनंत अविभागप्रतिच्छेद (गुणांश) आहेत. या अपेक्षेने परमाणूचा अनंतावा भाग सूक्ष्म संभवतो. मनांतील सरळ वा वक्र विचारांना मन निमित्त असल्यामुळे रूपीच म्हणतात. म्हणून हा त्याच्याही अनंतावा भाग सूक्ष्म आहे. ॥२८॥

आता केवलज्ञानाचा विषय सांगतात.

सर्वद्रव्यपर्ययेषु केवलस्य ॥२९॥

सर्व-द्रव्य-पर्ययेषु केवलस्य ॥२९॥

अर्थ : केवलज्ञानाच्या विषयाचा नियम संपूर्ण द्रव्यांच्या सर्व पर्यायांमध्ये आहे. एका द्रव्याचे तीन कालाचे अनन्तानन्त पर्याय आहेत. सहाही द्रव्यांच्या ज्या संपूर्ण अवस्था आहेत. त्या सर्वाना केवलज्ञान आस्तिक शक्तीने युगपत् स्पष्टपणे जाणते.

विशेषार्थ : आत्मा स्वभावतःच ज्ञानघन आहे. कर्मलापासून तो रहित झाला म्हणजे परमात्मा होतो. स्वाभाविक ज्ञानगुण पूर्ण विकसित व निर्मल होतो. इंद्रिय व मनाच्या सहाय्याची त्यास जरुरी उरत नाही. दर्पणातील समोरच्या पदार्थाच्या प्रतिबिंबाप्रमाणे संपूर्ण विश्व त्या ज्ञानामध्ये झळकते. म्हणून सर्वच द्रव्य, त्यांचे गुण व पर्याय हे केवलज्ञानाचे विषय आहेत. ॥२९॥

एकावेळी एका जीवास किती ज्ञाने असू शकतात ?

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥३०॥

एकादीनि भाज्यानि युगपत् एकस्मिन् आ चतुर्भ्यः ॥३०॥

अर्थ : एका जीवाचे ठिकाणी एकाला प्रारंभ करून एकावेळी चारपर्यंत ज्ञाने

असू शकतात् अर्थात् जीवाला एक ज्ञान असेल तर केवलज्ञानच राहील. ते क्षायिक आहे. त्याबरोबर क्षायोपशमिक ज्ञानापैकी इतर कोणतेही ज्ञान राहणार नाही. दोन राहिली तर मति व श्रुतज्ञान हीच दोन ज्ञाने केवलज्ञान होईपर्यंत राहतील. तीन राहिली तर मति-श्रुत व अवधि अथवा मति-श्रुत व मनपर्ययज्ञान ही राहतील. चार राहिली तर मतिज्ञान-श्रुतज्ञान-अवधिज्ञान व मनःपर्ययज्ञान असतील. पाच ज्ञाने कोणालाही युगपत नसतात. कारण संपूर्ण ज्ञानावरणाच्या क्षयाने केवलज्ञान होते. तेव्हा मतिज्ञानावरणादिकांचे अस्तित्वच नसल्यामुळे त्यांचा क्षयोपशमही नसतो. आणि पहिली चार ज्ञाने क्षायोपशमिक आहेत. म्हणून केवलज्ञानाबरोबर इतर चार ज्ञाने नसतात व इतर ज्ञानाच्या सद्भावात केवलज्ञानाचा अभाव असतो. म्हणून पाचही ज्ञाने एका जीवाला युगपत असूच शकत नाहीत. एकापेक्षा अधिक ज्ञानाचा जो विषयसंबंध दाखविला तो प्रवृत्तीच्या उपयोगाच्या अपेक्षेने नाही, फक्त शक्तीच्या अपेक्षेने (क्षयोपशमामुळे) आहे. प्रवृत्ती (उपयोग) केव्हाही एकाच ज्ञानाची होते। ॥३०॥

मति-श्रुत व अवधिज्ञान विपरीत सुद्धा असतात. हे सांगतात -

मति-श्रुतावध्यो विपर्ययश्च ॥३१॥

मति-श्रुत-अवध्यः विपर्ययः च ॥३१॥

अर्थ : मति, श्रुत व अवधि ही तीन ज्ञाने विपरीतही होतात. त्यांना कुमतिज्ञान, कुश्रुतज्ञान, कुअवधिज्ञान [विभंग ज्ञान] अशी नावे आहेत. ही मिथ्याज्ञाने होत. यामध्ये निमित्तकारण मिथ्यात्व-मोहनीय कर्माचा उदय हे आहे. पूर्वी ९ व्या सूत्रात सांगितलेली पाच व ही तीन असे ज्ञानोपयोगाचे एकंदर आठ भेद होतात.

जीव सम्यग्घटि आणि मिथ्याघटि या दोन अवस्थेमध्ये असतात. यापैकी सम्यक्त्व अवस्थेमध्ये जी ज्ञाने असतात ती सम्यग्ज्ञाने होत व मिथ्यात्वाबरोबर जी असतात ती मिथ्याज्ञाने होत. ॥३१॥

या विधानावर शंका होऊ शकते की - सम्यग्घटि ज्याप्रमाणे दोरीसापादि पदार्थाना व त्यांच्या गुणधर्माना जाणतो त्याचप्रमाणे मिथ्याघटि जीव सुद्धा जाणतो. दोघांच्या ज्ञानामध्ये भेद किंवा फरक दिसत नाही. असे असतांना मिथ्याघटि जीवांची ज्ञाने मिथ्या का म्हटली जातात ?

यावर उत्तर म्हणून सूत्रकार पुढील सूत्रामध्ये हेतू व उदाहरण देऊन खुलासा करतात -

सदसतोरविशेषाद्यृच्छोपलब्धे रुन्मतवत् ॥३२॥

सत्-असत्-अविशेषात् यृच्छोपलब्धेः उन्मतवत् ॥३२॥

अर्थ : सत् म्हणजे विद्यमान-वास्तविक आणि असत् म्हणजे अविद्यमान-

अवास्तविक (अथवा सत् म्हणजे चांगला व असत् म्हणजे वाईट). मिथ्यादृष्टि जीव सत्-असत् यांमधील विशेषाला - भेदाला जाणत नाही. उन्मत पुरुषप्रमाणे आपल्या रुयीला, लहरीला अनुसरून वस्तुला जाणतो. ज्याप्रमाणे दारू पिऊन उन्मत झालेला पुरुष कधी आईला पली व कधी पलीला आई म्हणतो. कधीकधी आईला आई व पलीला पलीही म्हणतो. परंतु त्याचे म्हणणे बरोबर (यथार्थ) नसते. त्याचप्रमाणे मिथ्यादृष्टि जीव घटपटादि अप्रयोजनभूत पदार्थाना यथार्थ जाणत असताना सुद्धा मिथ्यात्वकर्मच्या उदयामुळे त्यास वस्तुस्वरूपाचे, तत्त्वाचे यथार्थ ज्ञान नसते. प्रयोजनभूत स्थूल अगर सूक्ष्म तत्त्वाविषयी अभिप्रायामध्ये तीन प्रकारचा विपरीतपणा त्याच्या ज्ञानामध्ये राहतो. तो असा -

विशेषार्थ : १. **स्वस्तपविपर्यास :** ज्या पदार्थाला जाणावयाचे त्याच्या स्वरूपाला अन्यथा जाणणे. जसे आत्म्याचे स्वरूप शुद्ध चैतन्य न मानता रागद्वेषादि परिणामास आत्म्याचे स्वरूप मानणे अथवा शरीर पुद्दलस्वरूप न मानता शरीरालाच अभिप्रायामध्ये आत्मा समजणे. तिसरे उदाहरण - पदार्थाच्या आकाराने परिणत झालेले केवळ ज्ञानच सत् आहे. बाह्य वस्तू वास्तविक नाहीत; असे विज्ञानादृतवारी, बौद्धांचे म्हणणे हा स्वस्तपविपर्यास होय.

२. **कारणविपर्यास :** ज्ञेय पदार्थाच्या मूळ कारणांना अन्यथा जाणणे. जे कारण नाही त्यास अभिप्रायामध्ये कारण मानणे व जे कारण आहे त्यास कारण न मानणे. जसे - सुखदुःखादि परिणामांचे कारण वस्तुतः बाह्य पदार्थ नसताना त्यांना कारण मानणे; व परद्रव्यामधील ममत्व हे सांसारिक सुखदुःखाचे तत्त्वतः कारण आहे; त्यास कारण न मानणे. तिसरे उदाहरण - पृथ्वी वगैरे जड द्रव्याचे परमाणु मिळून जीव बनला आहे असे चार्वाकांचे मत यास कारणविपर्यास म्हणता येईल.

३. **भेदाभेदविपर्यास :** जी वस्तू ज्याच्याशी अभिन्न आहे तेथे भेद मानणे व जी वस्तू ज्यापासून भिन्न आहे त्याच्याशी अभिन्न मानणे. जसे - रंगादि परिणाम हा जीवपरिणाम असून तो सर्वथा पुढूगलाचाच परिणाम मानणे; अथवा शरीर व आत्मा स्वरूपाने भिन्न असतांनाही अभिन्न मानणे; आत्मा व ज्ञानादि गुण अभिन्नप्रदेशी एक असतांना यांना वेगवेगळे मानणे; अथवा गुण आणि गुणी यामध्ये सर्वथा भेदव आहे किंवा सर्वथा (संज्ञा-लक्षण-प्रयोजनादि अपेक्षेनेही) अभेद आहे असे मानणे. हे सुद्धा भेदाभेद विपर्यासाचे उदाहरण होईल.

जेथे या तीन विपर्यासापैकी एक आहे तेथे तीनही असतात व तेथे संशय, विपर्य व अनन्यवसायही संभवतात. संपूर्ण एकांतवादाची किंवा पक्षोपपक्षाची उत्पत्ति वरवर विचाराचा व मिथ्याज्ञानाचा परिणाम आहे. एखाद्याच्या ज्ञानामध्ये सातिशयता असणे ही बाब निराळी. संसाराला आश्वर्यचकित करून सोडणारे ज्ञानसुद्धा मुळामध्ये सदोष असू शकते. सिद्धांतामध्ये अशा ज्ञानास मिथ्याज्ञान म्हटले आहे. व्यवहाराचे विषय व

व्यावहारिक दृष्टी या ठिकाणी गौण आहे। ॥३२॥

आतापर्यंत प्रमाणाचे वर्णन केले. आता नयाचे भेद सांगतात -

नैगमसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशद्वसमभिरुदैवंभूता नया: ॥३३॥

नैगम-संग्रह-व्यवहार-ऋजुसूत्र-शद्व-समभिरुद-एवंभूता नया:

॥३३॥

अर्थ : नैगम, संग्रह, व्यवहार, ऋजुसूत्र, शद्व, समभिरुद व एवंभूत हे सात नय आहेत. या सात नयांचे स्वरूप खालीलप्रमाणे आहे -

प्रारंभिक : जगातील प्रत्येक वस्तू आपआपल्या भूत-भविष्य-वर्तमानकालीन पर्यायांनी युक्त आहे. कोणतेही द्रव्य आपल्या गुणपर्यायापासून भिन्न नसते. त्रिकालवर्ती गुण व पर्यायाच्या समूहालाच द्रव्य असे नाव आहे. द्रव्य-गुण-पर्याय, उत्पाद-व्यय यांचे प्रदेश एकच आहेत.

नैगमनय : यामध्ये जे ज्ञान भूत व भविष्यकालीन पर्यायांचा वर्तमानकालीन पर्यायांमध्ये संकल्प करते अथवा अपूर्ण पर्यायांचे ठिकाणी पूर्णत्वाचा संकल्प करते त्यास नैगमनय म्हणतात. अशा वचनाला उपचाराने नैगमनय म्हणतात. जसे : एक मनुष्य भाकरी करण्याची सामग्री-पीठ-पाणी-इंधन-भांडी इ. गोळा करीत होता. अशावेळी, एकाने विचारले की, 'आपण काय करीत आहात ?' त्याने उत्तर दिले की, 'मी भाकरी करीत आहे.'. वस्तुतः त्याने उत्तर दिले त्यावेळी तो भाकरी करीत नव्हता; परंतु उत्तर देणाऱ्याचा संकल्प पीठ-पाणी इत्यादि साधनद्वारा भाकरी करण्याचा होता. संकल्पामध्ये भाकरीचा व्यवहार करतो, हा नैगमनय होय. येथे पदार्थाच्या वर्तमान-भूत-भावी पर्यायामध्ये भेद न करता एकरूप द्रव्य विवक्षित आहे. सामान्य अंश विवक्षित आहे. म्हणून तो द्रव्यार्थिक नय आहे. संकल्प करणारा जीवच प्रत्यक्ष क्रियारूपाने परिणत होणार आहे. म्हणून येथीही पर्यायरूपाने भेद न करता सामान्य अंशाचे ग्रहण आहे.

२. संग्रहनय : जे ज्ञान आपआपल्या जातीला अनुसरून पदार्थाचे किंवा त्यांच्या पर्यायांचे एकरूपाने ग्रहण करते (जाणते) त्यास संग्रहनय म्हणतात. अशा वचनाला उपचाराने संग्रहनय म्हणतात. जसे - द्रव्य म्हटले असता जीव पुदगल - धर्मादिक सर्वांचे सम्मायरूपाने ज्ञान होते अथवा जीव म्हटले असता संसारी मुक्त वर्गेरे सर्वच भेद प्रभेदांचे ग्रहण होते. सत् किंवा द्रव्य शब्दाने सर्व पदार्थांचे साकल्याने ग्रहण करणे हाही संग्रहच असून त्यास महासत्ता असेही म्हणतात. तत्त्वतः अशी एकरूप वेगली वस्तू नाही. म्हणून हा उपचारच आहे. परंतु भिन्न अस्तित्वरूपाने किंवा विशेष ज्ञानादि गुणरूपाने गुणभेद, तसेच पर्यायभेद न करता त्रिकाळ ध्रुव व्यापक वस्तूचे ग्रहण करणे हा संग्रहनय होय. येथे पर्यायभेद गौण असल्यामुळे व सामान्य अंश मुख्य असल्यामुळे हाही द्रव्यार्थिक नयच आहे व तोच यथार्थपणे द्रव्यार्थिकनय आहे.

३. व्यवहारनय : जे ज्ञान संग्रहनयाने ग्रहण केलेल्या पदार्थाला विधिपूर्वक भेद करून जाणते त्यास व्यवहारनय म्हणतात. अशा वचन प्रकाराला उपचाराने व्यवहारनय म्हणतात.

जसे - द्रव्याचे जीव-अजीव दोन भेद करून जाणणे अथवा जीवाचे संसारी व मुक्त असे दोन भेद करून जाणणे. पुद्गलाचे परमाणु-स्कंधरूपाचे दोन भेद करून जाणणे. याप्रमाणे जोपर्यंत विधिवत् भेद होत जातील तेथपर्यंत भेद करता येतील. केवळ द्रव्य म्हणून कार्य चालत नाही व पूर्ण बोधही होत नाही म्हणून व्यवहारनयाची आवश्यकता असते. संग्रहनयाच्या अपेक्षेने हा भेदरूप असल्यामुळे यास व्यवहारनय असे म्हटले आहे. परंतु वर्तमान पर्यायापर्यंत (ऋजुसूत्रनयापर्यंत) पोहोचलेला नाही म्हणून त्याला पर्यायार्थिकनय म्हटलेले नाही. तोपर्यंत सामान्य अंश हा विषय असल्यामुळे या व्यवहारनयाला द्रव्यार्थिकनयच म्हणतात.

४. **ऋजुसूत्रनय** : जे ज्ञान भूत भविष्यतकालीन पर्यायाला सोडून (गौण करून) मात्र वर्तमानकालीन पर्यायाला ग्रहण करते (जाणते) त्यास ऋजुसूत्रनय म्हणतात. अशा वचनाला उपचाराने ऋजुसूत्रनय म्हणतात. वास्तविक पदार्थ दर समयाला नवीन पर्यायरूपाने परिणमतो. एक पर्याय एक समयपर्यंत राहतो. एक समयवर्ती अवस्थेला पर्याय म्हणतात. ऋजुसूत्रनयाचा विषय हा पर्याय आहे. परंतु व्यवहारामध्ये एक स्थूलपर्याय जोपर्यंत राहते तोपर्यंत तो वर्तमानपर्याय म्हटल्या जातो. जसे - आपली वर्तमानपर्याय - मनुष्यपर्याय जन्मापासून मरेपर्यंत म्हटली जाते. अशा स्थूल पर्यायाला जाणणारे ज्ञान स्थूल ऋजुसूत्रनय होय व वचन हे उपचाराने स्थूल ऋजुसूत्रनय होय. येथे द्रव्याचा सामान्य त्रिकाली अंश गौण असून पर्याय मुख्य आहे म्हणून हा पर्यायार्थिक नय आहे. नैगम, संग्रह, व्यवहार व ऋजुसूत्र हे चारही नय अर्थनय आहेत. कारण येथे हे भेद विषयभूत अर्थाच्या अपेक्षेने आहेत. पुढील तीन नय शब्द नय आहेत. कारण तेथे शब्दद्वारा वर्तमानपर्यायाचा विचार होतो. तेथे शब्दाची प्रधानता आहे.

विशेष : वरील चार नय अर्थनय आहेत व पुढील तीन शब्दनय आहेत. द्रव्य व पर्यायरूप अर्थसंबंधी जो विचार होतो, तो प्रायः वरील चार नयांमध्ये अंतर्भूत होतो. तथापि विचार करण्याच्या साधनांपैकी शब्द हे प्रमुख साधन आहे. शब्दाला प्राधान्य देऊन जेवढा विचार होतो तो शब्दनय, समभिरूढनय व एवंभूतनय या तीन नयाद्वारा होतो. यापूर्वी शब्दप्रयोगामध्ये जरी विविधता होती; तथापि त्यामध्ये शब्दभेदावरून अर्थभेद स्वीकृत नव्हता. येथे शब्दद्वारा भेद केला म्हणून अर्थभेदही गृहीत आहे.

५. **शब्दनय** : जे ज्ञान भिन्न लिंग, भिन्न वचन, भिन्न साधन, भिन्न काल व भिन्न कारक इत्यादिकांमुळे अर्थामध्ये भेद करून जाणते, अशा ज्ञानास शब्दनय व अशा वचनप्रयोगास उपचाराने शब्दनय असे म्हणतात. जसे - विद्या व ज्ञान या भिन्नलिंगी शब्दांचा अर्थ भिन्न जाणणे. जलं व आपः या भिन्न वचनी शब्दांचा अर्थ भिन्न आहे असे जाणणे. रमणी, दारा व कलत्र या भिन्न लिंगी शब्दावरून हा नय त्याचे वाच्यातही भेद मानतो. तेथे पर्याय मुख्यपणे विवक्षित असल्यामुळे व सामान्य अंश गौण असल्यामुळे हाही पर्यायार्थिकनयच आहे.

६. **समभिरूढनय** : जे ज्ञान लिंग-वचन वर्गे मध्ये भेद नसतानासुद्धा

शब्दभेदामुळे अर्थभेद करून जाणते, त्या ज्ञानास समभिरूढनय असे म्हणतात. अशा वचन प्रयोगास उपचाराने समभिरूढनय असे म्हणतात. जसे - इंद्र शक्र, पुरंदर हे तीनही शब्द पुलिंगी एकवचनी आहेत. त्यांचा अर्थ देवांचा राजा असा आहे. तथापि प्रत्येक शब्द हा स्वतंत्र धर्माला सांगणारा आहे, असे गृहित असते. उदा. - जो राज्यसभेत शोभतो तो इंद्र, जो शक्तिशाली आहे तो शक्र, जो नगराचा विध्वंस करतो तो पुरंदर. याप्रमाणे शब्द-भेदामुळे हा नय अर्थभेद मानतो. तसेच एका शब्दाचे अनेक अर्थ असताना त्यातील केवळ रूढ अर्थाला ग्रहण करणे (जाणणे), अन्य अर्थ गौण करणे यासही समभिरूढनय म्हणतात. जसे - गो शब्दाचे वाणी, पृथ्वी, गमन, गाय इत्यादी अनेक अर्थ असताना इतर अर्थाला गौण करून गाय हा रूढ अर्थ स्वीकारणे. हा रूढार्थ समभिरूढनयाचा पक्ष होय. जरी येथे शब्दाच्या अपेक्षेने वर्तमानपर्यायामध्ये शब्दनयापेक्षाही सूक्ष्म भेद केला तरी पर्याय मुख्य आणि सामान्य (द्रव्य) गौण असल्यामुळे हा पर्यायार्थिक नयच आहे.

७. एवंभूतनय : जे ज्ञान ज्या काळी, ज्या शब्दानुसार क्रिया होत असेल त्या काळी, त्या शब्दाद्वारे त्या पदार्थाला जाणते, यास एवंभूतनय म्हणतात. अशा वचन प्रयोगास उपचाराने एवंभूतनय म्हणतात. जसे - जर स्वर्गाचा राजा देव सभेमध्ये ऐश्वर्यने शोभत असेल तर त्यास इंद्र म्हणणे. पूजन करीत असेल तर इंद्र न म्हणता पूजक समजणे, हा एवंभूतनयाचा विषय आहे. ॥ ३३ ॥

याप्रमाणे आचार्य गृच्छपिच्छरचित तत्त्वार्थसूत्र अपरनाम मोक्षशास्त्रातील प्रथम अध्याय समाप्त झाला.

परिशिष्ट अध्याय १ ला

नयासंबंधी आवश्यक महत्वाचा खुलासा

१. वस्तुस्वरूपाच्या निर्णयाचा उपाय-प्रमाण, नय, निष्केप

पहिल्या अध्यायातील सहाव्या सूत्रामध्ये तत्त्वांना जाणण्याचे उपाय सांगितलेले आहेत. १. प्रमाण व २. नय. तत्पूर्वी ५ व्या सूत्रामध्ये निष्केपाचे कथन आहे. निष्केपही पदार्थनिर्णयाचा एक उपाय आहे. निष्केप हा शब्द-व्यवहाररूप उपाय आहे आणि नय हा ज्ञानात्मक उपाय आहे. कोणत्याही नामवाचक शब्दाचा व्यवहार कोणत्या व किती प्रकारे होतो, हे निष्केप कथन करतो. निष्केपामुळे तो शब्द त्या स्थानी कोणत्या अर्थाने वापरला आहे याचा निर्णय होतो, म्हणूनच त्यामुळे अप्रकृताचे निराकरण होऊन प्रकृत 'इष्ट' अर्थाचा निर्णय होतो. जसे सम्यग्दर्शन या नामवाचक शब्दाचा व्यवहार, १. सम्यग्दर्शन नामक व्यक्ति (नामनिष्केप) २. सम्यग्दर्शनाच्या आठ अंगाची स्थापना असणारे यंत्र (स्थापनानिष्केप) ३. निश्चय सम्यग्दर्शनास साधनभूत व्यवहार सम्यग्दर्शन, अथवा सम्यग्दर्शनापूर्वी वा तो नष्ट झाल्यानंतर असणारा धर्मानुकूल बाह्य व्यवहार

(व्यवहारसम्यगदर्शन) (द्रव्यनिक्षेप) व ४. आत्मप्रतीतिरूप निश्चय सम्यगदर्शन (भावनिक्षेप) अशा चार प्रकाराने होतो. मोक्षाचा मार्गभूत सम्यगदर्शन म्हणजे आत्मप्रतीतिरूप सम्यगदर्शनच आहे. म्हणजेच तेथे भावनिक्षेपाद्वारा सम्यगदर्शन हे प्रकृत-इष्ट असून त्या द्वारा अन्य तीन (निक्षेपाचे) अप्रकृत अर्थाचे निराकरण होते. याप्रमाणे अप्रकृत अर्थाच्या निराकरणासाठी शब्दव्यवहाररूप निक्षेप हाही वस्तुस्वरूपाच्या निर्णयाचे एक साधन आहे. परंतु तो शब्दरूप, परद्रव्यरूप आहे. ज्ञानरूप नाही.

प्रमाण आणि नय हे वस्तुस्वरूपाच्या निर्णयाचे ज्ञानात्मक साधन आहेत. संपूर्ण वस्तूला अभेदरूपाने साकल्याने ग्रहण करणारे ज्ञान प्रमाण आहे आणि वस्तुमध्ये भेदकल्पना करून एका अंशाला मुख्य व प्रतिपक्षी धर्मास गौण करून वस्तूला ग्रहण करणाऱ्या ज्ञानाला नय म्हणतात.

२. नयांचे भिन्न भिन्न अपेक्षेने भेद

पहिल्या अध्यायाच्या अंतिम सूत्रामध्ये जे नयाचे नैगमादि सात भेद सांगितले आहेत ते पदार्थनिर्णयाच्या प्रयोजनाने सांगितलेले आहेत. सिद्धांत ग्रंथ, न्यायग्रंथ यामध्ये याच प्रयोजनाने नयाची प्ररूपणा केलेली आहे. (१) सामान्यअंशाच्या मुख्यतेने वस्तूला ग्रहण करणारा तो द्रव्यार्थिक नय (२) आणि विशेष अंशाच्या मुख्यतेने ग्रहण करणारा तो पर्यार्थिक नय, (३) अशाप्रकारे नयाचे दोन मुख्य भेद सांगितले आहेत. शेवटच्या सूत्रामध्ये निरूपित सात नयाची विभागणी उपरोक्त दोन नयामध्ये होते. १. नैगम, २. संग्रह आणि ३ व्यवहार हे तीन द्रव्यार्थिक नय आहेत; कारण या तिन्ही नयांनी जाणतेवेळी वस्तुमधील सामान्य अंशाची मुख्यता आहे. जोपावेतो वर्तमानपर्यायाला पोचत नाही तो पावेतो भेद करणारा व्यवहारनय हाही द्रव्यार्थिकामध्येच अंतर्भूत होतो.

नैगम व संग्रह या द्रव्यार्थिक नयाचे स्वरूप -

या तीन नयामध्ये संग्रहनय हा वस्तुतः द्रव्यार्थिक नय आहे. त्यातही महासत्तेला - साहश्य अस्तित्वाला - विषय करणारा संग्रहनय (सन्मात्रग्राही) हा उपचार आहे, केवळ साहश्यामुळे महासत्तेचे ग्रहण संभवनीय आहे. प्रत्येक वस्तूची सत्ता आपल्या स्वचतुष्ट्याने पृथक आहे. तिलाच स्वरूपसत्ता किंवा अवान्तर सत्ता म्हणतात. ती वस्तुभूत आहे. अवान्तरसत्तेप्रमाणे महासत्ता ही वस्तुभूत नाही. महासत्ता ही साहश्यमूलक असून अनेक पदार्थव्यापक सत्ता (महासत्ता) अवान्तर सत्तेपासून भिन्न अशी वस्तू नाही. प्रत्येक वस्तूच्या अनंत पर्यायामध्ये व्यापक अशा सामान्याला, त्रिकाली ध्रुव स्वभावाच्या मुख्यतेने ग्रहण करणारा परमशुद्धभावग्राही संग्रहनय हा अनुपचरित असून त्याला शुद्ध संग्रहनय म्हणले आहे. नैगमनय हा तर उपचारच आहे. नैगमनयाची गणना यद्यपि द्रव्यार्थिक नयामध्ये केलेली आहे तथापि तेथे उपचाराची मुख्यता आहे.

कारण नैगमनयामध्ये^१ गौणमुख्यभावाने दोहोची अपेक्षा असते, एकाच वस्तुमध्ये पूर्वोत्तर पर्याय; कार्यकारण, कर्ताकर्म इत्यादि रूपाने भेद करून तो प्रवृत्त होतो; कधी दोन द्रव्यांतील एकतारूप उपचारही नैगमनयाचा विषय असतो. म्हणूनच नैगमनयास संकल्पग्राही म्हटलेले आहे. बहुधा सर्व लौकिक व्यवहार मुख्यतः नैगमनयावर आधारित असतो. सामान्यतः व्यवहार या नैगम नयाच्या आश्रयाने प्रवृत्त होतो.

पर्यायार्थिक नयाचे भेद -

ऋग्सूत्र, शब्द, समभिरूढ आणि एवंभूत हे चार नय पर्यायार्थिक नय आहेत. कारण या नयामध्ये विशेष अंशाच्या अर्थात पर्यायाच्या मुख्यतेने वस्तूचे ग्रहण आहे.

३. नयाचे अन्य अपेक्षेने दोन भेद - १. अर्थनय, २. शब्दनय

एका अंशाच्या मुख्यतेने वस्तूचे ग्रहण करणारे ज्ञान म्हणजे नय होय. त्यालाच ज्ञाननय म्हणतात. त्याच्या विषयभूत अंशाला अर्थनय म्हणतात तर तद्वाचक वाक्याला शब्दनय म्हणतात. अर्थनय आणि शब्दनय उपचार आहे.

शब्द व अर्थाच्या मुख्यतेला अनुसरून या सात नयांची १. अर्थनय व २. शब्दनय अशीही विभागणी केलेली आहे. सात नयांपैकी पहिल्या चार नयांना अर्थनय म्हटले आहे कारण त्यांच्या प्रवृत्तीमध्ये अर्थाची मुख्यता आहे, शब्दांची नाही आणि शब्द, समभिरूढ, एवंभूत यांना शब्दनय म्हटले आहे; कारण त्यांच्या प्रवृत्तीमध्ये शब्दाची मुख्यता आहे. अर्थाची गौणता आहे; ऋग्सूत्र नयाच्या विषयामध्ये शब्दाच्या आश्रयाने उत्तरोत्तर सूक्ष्मता या तीन नयांनी व्यक्त केली आहे. शब्दाची अपेक्षा असल्यामुळे या तीन नयास व्यवहारनय किंवा उपचार नय असेही म्हटलेले आहे.

नयातील भेदांचा आधार -

नय हा श्रुतज्ञान प्रमाणाच्या अंश आहे. प्रमाणाच्या विषयभूत वस्तुमध्ये उपचार (दोन द्रव्यांतील संबंध), अर्थ व शब्द यांच्या आलंबनाने भेद केल्या जातो. त्यामुळे प्रयोजनानुसार अनेक भेद होतात. सात नयातील आलंबनांची विशेषता वर स्पष्ट केलीच आहे.

४ या सात नयांचा विषय उत्तरोत्तर सूक्ष्म आहे.

१. न एकं गमयति इति नैगमः । जो एकास ग्रहण न करता गौणमुख्य भावाने दोहोसही ग्रहण करतो तो नैगम होय.

या सात नयापैकी नैगम नय (निगम म्हणजे संकल्प) हा केवळ संकल्पग्राही आहे. तो भेदरूप व्यवहार किंवा उपचार व्यवहार द्वारा पदार्थाचे ग्रहण करतो. त्यामुळे त्याचा विषय स्थूल आहे. संग्रहनयाचा विधिपूर्वक विषय वस्तूचा सामान्य अंश आहे. व्यवहारनय संग्रहनयाने ग्रहण केलेल्या पदार्थामध्ये भेद करतो. म्हणून त्याचा विषय संग्रहनयापेक्षा, निश्चितच सूक्ष्म आहे. ऋजुसूत्र नयाचा विषय एक समयवर्ती पर्याय असल्याकारणाने त्याचा विषय व्यवहारनयाच्या विषयापेक्षाही सूक्ष्म आहे. शब्द, समभिरुढ व एवंभूत नय वर्तमान एकसमयमात्र पर्यायामध्ये शब्दद्वारा भेद करतो. म्हणून उत्तरोत्तर अधिक सूक्ष्म आहे. हे सात नयाच्या स्वरूपविवेचनावरून सहजच लक्षात येण्यासारखे आहे.

५. नयांची परस्पर सापेक्षता व गौणमुख्य व्यवस्था

प्रत्येक नयाचा विषय भिन्न भिन्न आहे. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये विषयाच्या अपेक्षेने विरोध आहे. संपूर्ण वस्तूला ग्रहण करणाऱ्या प्रमाणामध्ये-सम्यग्ज्ञानामध्ये ते नय अविरोधाला प्राप्त होतात. जसे नित्यनय व अनित्यनय यांच्या विषयामध्ये परस्पर विरोध असूनही ते प्रमाणामध्ये अविरोधाला प्राप्त होतात. स्याद्वाद म्हणजे श्रुतज्ञानप्रमाण. स्याद्वादाने नयामध्ये सामंजस्य प्रस्थापित होते, यातील आशय तो हाच आहे.

प्रत्येक नय वस्तूला एका धर्माच्या मुख्यतेने ग्रहण करतो. त्यालाच अपेक्षा म्हणतात. त्यावेळी प्रतिपक्षी धर्म हा गौण असतो, तिकडे हृष्टि नसते, त्यालाच उपेक्षा म्हणतात. तथापि त्यावेळी त्या (प्रतिपक्षी धर्माचा) सर्वथा निषेध-निराकरण-नसतो. या गौणमुख्यतेला-अपेक्षा व उपेक्षेला-नयांची परस्पर सापेक्षता म्हणतात. त्या प्रतिपक्षी धर्माचे निराकरण किंवा सर्वथा निषेध असेल तर तेच नय परस्पर निरपेक्ष होतात व त्यांनाच मिथ्यानय म्हणतात. सापेक्ष नय सम्यक् नय होत. ‘निरपेक्ष नया मिथ्या सापेक्षा वस्तुतोऽर्थकृत्’ या आचार्यवचनाचे रहस्य हेच आहे.

उदाहरणार्थ द्रव्यार्थिकनयाने वस्तूला नित्य अंशाच्या अपेक्षेने (मुख्यतेने) ग्रहण केले असताना पर्यायरूप अनित्य अंश उपेक्षित-गौण-असतो; परंतु त्याचे निराकरण मात्र करत नाही. म्हणून तो नय सम्यक् नय आहे. सम्यक् नयाला सम्यक् एकान्त म्हणतात. अनित्यत्वाचा निषेध करून सर्वथा वस्तू नित्यच मानली तर तो मिथ्यानय किंवा मिथ्या एकान्त होय.

याप्रमाणे गौणमुख्यव्यवस्थेने नयद्वारा तत्त्वांचे ज्ञान झाले असता ते सम्यग्दर्शनादिकास साधनभूत होतात. स्याद्वाद व नयवाद ही जैनदर्शनाची विशेषता आहे.

६. प्रत्येक नयामध्ये स्यात् व एव या दोन अव्ययपदाचे प्रयोजन -

नयामधील गौणमुख्य व्यवस्थेप्रमाणे प्रधान धर्माची अपेक्षा दर्शविण्यासाठी प्रत्येक

नयवाक्याचा प्रारंभ ‘स्यात्’ हे अव्ययपद आणि निश्चिततेचा बोध करण्यासाठी ‘एव’ हे अव्ययपद अंती असते. कधी कधी ते स्पष्ट निर्दिष्ट असतात तर कधी कधी स्पष्ट निर्दिष्ट नसतात. पण अध्याहतपणाने तेथे त्यांचा स्वीकार असतोच. स्यात् जीवो नित्य एव’ या नयवाक्यामध्ये स्यात् हे पद ध्रौव्याच्या-सामान्याच्या अपेक्षेने याप्रमाणे दृष्टिकोण सूचित करते; याचप्रमाणे एव पद निर्णयात्मक आहे; ध्रौव्यअपेक्षेने जीव नित्यच आहे. त्यामुळे स्याद्वाद म्हणजे संशयवाद या मान्यतेचे खंडण होते.

नयवाद म्हणजे संशयवाद नव्हे -

स्याद्वाद म्हणजे संशयवाद नव्हे. किंतेक अन्यमती अज्ञानामुळे स्याद्वाद म्हणजे संशयवाद असे म्हणतात. परंतु जीव एकाच अपेक्षेने नित्यही आणि अनित्यही आहे असा परस्पर विरोधी आशय म्हणजे स्याद्वाद नव्हे; जीव कदाचित् नित्यही असेल व कदाचित् अनित्यही असेल असा संशयवाद म्हणजे स्याद्वाद नव्हे. जीव द्रव्यदृष्टीने -स्वभाव अपेक्षेने - नित्यच आहे; पर्यायदृष्टीने अनित्यच आहे; स्याद्वाद असा संशयविरोधी व निश्चितपणा प्रगट करणारा आहे. एव पद संशयाचे निराकरण करणारे व निश्चितता दर्शविणारे आहे; स्यात् पद अपेक्षा दर्शविणारे आहे.

७. नयांच्या सम्यकपणाचे व मिथ्यापणाचे कारण -

याप्रमाणे अपेक्षा समजून यथार्थ ग्रहण करणे हा सम्यग् नय आहे. नयाच्या समीचीनतेसाठी अपेक्षा व प्रयोजन दोन्ही समीचीन असतात. वस्तुमध्ये अविद्यमान धर्मचे कथन करणारी अपेक्षा ही मिथ्या आहे. त्यामुळे तो नय मिथ्या आहे.

प्रमाण आणि नयांची मर्यादा -

यद्यपि नयाच्या विषयामध्ये परस्पर भेद आहे तथापि स्याद्वादामध्ये-प्रमाणामध्ये-त्यांतील विरोधाचा परिहार होतो. कारण प्रमाणामध्ये गौणमुख्यभावाविना दोन्ही प्रतिपक्षी धर्मद्वारा वस्तूचे साकल्याने ग्रहण असते. नयाने जाणतेवेळी प्रयोजनाने वस्तुमध्ये भेद करून एका अंशाची मुख्यता असते, अन्य प्रतिपक्षी धर्माची गौणता असते. परंतु प्रमाणदृष्टीमध्ये दोन्ही धर्म प्रधान असतात; तेथे गौणमुख्यव्यवस्था नसते. जीव कथंचित् नित्य आहे. येथे नित्यत्व धर्म अपेक्षित (प्रधान) आहे, अनित्यत्व हा धर्म उपेक्षित म्हणजे गौण आहे. नरनारकादि अनित्य पर्यायाच्या अपेक्षेने हे कथन नसून त्रिकाली पारिणामिक भावांच्या अपेक्षेने आहे. जीव कथंचित् अनित्य आहे. येथे नरनारकादि पर्यायांची मुख्यता असून त्रिकालधूव पारिणामिक भाव गौण आहे. परंतु जो जीव द्रव्यदृष्टीने नित्य आहे तोच पर्यायदृष्टीने अनित्य आहे हे प्रमाणज्ञान व प्रमाणवाक्य आहे. येथे गौणमुख्यभावाविना दोन्ही धर्म प्रधान असून संपूर्ण वस्तूचे साकल्याने ग्रहण करण्याचा अभिप्राय आहे. यालाच सकलादेश म्हणतात. परंतु नयामध्ये

एक धर्मद्वारा वस्तू ग्रहण करण्याचा अभिप्राय असतो. त्यालाच विकलादेश म्हणतात. नयाचे लक्षण विकलादेश आहे. नयज्ञान व प्रमाणज्ञान तसेच नयवाक्य व प्रमाणवाक्य यांत अभिप्रायाचे अपेक्षेने अंतर आहे. याप्रमाणे स्याद्वाद दोन्ही नयामधील विरोधाचा परिहार करतो. स्याद्वाद म्हणा, अनेकान्त म्हणा, प्रमाणात्मक श्रुतज्ञान म्हणा या सर्वांचा अर्थ एकच आहे.

८. व्यवहारात प्रमाण-नय-निक्षेपांची मर्यादा -

लोकव्यवहार हा नयाधीन आहे. वस्तूचा निर्णय करण्याच्या व्यवहारामध्ये प्रमाण, नय, निक्षेप तिन्ही कार्यकारी आहेत. ज्याप्रमाणे वेगवेगळे तंतु कार्यकारी नाहीत, परंतु ते सर्व तंतु एकत्र विणले गेले तर थंडी, ऊन, वाच्यापासून बचावाचे कार्य करतात. त्याप्रमाणे नयाबाबत जाणावे. म्हणूनच लोकव्यवहार हा नयाधीन आहे असे आचार्य सांगतात. त्यातही बहुभाग लौकिक व्यवहार हा नैगम नयावर आधारित असतो.

९. तत्त्वनिरूपणाचे दोन मूलभूत दृष्टिकोन -

याप्रमाणे या सात नयद्वारा वस्तूचे यथार्थ ज्ञान होते असे आगमामध्ये सांगितले आहे. तथापि आगमातील सर्व उपदेश व निरूपण हे १. व्यवहार नय आणि २. निश्चयनय या मूलभूत दृष्टीने केलेले दिसून येते. तत्त्वनिरूपणाच्या ह्या दोन मूलभूत शैली आहेत.

वस्तूच्या यथार्थस्वरूपाला निश्चय आणि उपचाराला व्यवहार म्हणतात. वस्तूचे जसे स्वरूप आहे तसे जाणणे वा कथन करणे हा निश्चयनय होय; आणि प्रयोजनवश एका वस्तूच्या गुणधर्मावर दुसऱ्या वस्तूच्या गुणधर्माचा आरोप म्हणजे उपचार करून कथन करणे हा व्यवहारनय होय. म्हणजेच प्रत्येक वस्तूचे गुणधर्म, द्रव्यगुणपर्याय, उत्पादव्यय-धौल्य, कारकसंबंध ज्याचे त्याचेच व त्यामध्येच सांगणे हा निश्चय नय होय. जसे १. पितळेच्या डव्याला पितळेचा डबा म्हणणे; २. जीवाला चेतनस्वरूप सांगणे; तसेच प्रयोजनवश एका वस्तूचे गुणधर्म व उत्पादादिक यांचा (वस्तू तशी नसतानाही) अन्य वस्तूवर आरोप करून कथन करणे हा व्यवहारनय होय. उदाहरणार्थ - १. तूपाच्या संयोगाने पितळी डव्याला तुपाचा डबा म्हणणे. २. जीवाला औदारिकादि शरीरस्वरूप, इन्द्रियस्वरूप सांगणे. येथे अनेक डव्यांपैकी इष्ट विवक्षित डव्याचा बोध करून देण्यासाठी तुपाच्या संयोगाच्या अपेक्षेने त्यास तुपाचा डबा असे म्हटले आहे; जीवाला संसारदशेमध्ये शरीर इन्द्रियाचा संयोग आहे. त्याद्वारा चैतन्यशाली जीवतत्त्वाची ओळख करून देण्यासाठी जीवास शरीर व इन्द्रियवान् म्हटलेले आहे. निश्चयकथनाला अनुपचरित कथन आणि व्यवहारकथनाला उपचरित कथन असे म्हणतात.

सिद्धांतपद्धतिप्रमाणे व्यवहारनयाचे चार प्रकार -

व्यवहारनय दोन प्रकारचा आहे. १. सद्भूत व्यवहारनय आणि २. असद्भूत व्यवहारनय.

सद्भूत व्यवहारनय - स्वभावाने वस्तु अभेद असतानाही तेथे स्वरूपाचे ज्ञान व्हावे या प्रयोजनवश बुद्धीने भेद करणे हा सद्भूत व्यवहारनय समजावा. त्याचेही दोन भेद आहेत. १. अनुपचरित सद्भूत व २. उपचरित सद्भूत.

अनुपचरित सद्भूत : वस्तुमध्ये भेद करताना पराच्या अपेक्षेविना तिच्याच गुणपर्यायाच्या अपेक्षेने भेद करणे हा अनुपचरित सद्भूत व्यवहारनय होय. जसे १. केवलज्ञानादि जीवाचे सांगणे, २. घटाचे आकाररंग घटाचेच सांगणे. येथे वस्तुमध्ये भेद करूनही पराची अपेक्षा नाही.

उपचरित सद्भूत : पराच्या अपेक्षेने एकाच वस्तूमध्ये गुणपर्याय द्वारा भेद करणे हा उपचरित सद्भूत व्यवहारनय होय. मतिज्ञानादि वा रागादिक जीवाचे सांगणे, २. घटाचा विशिष्ट आकार पाहून तो विशिष्ट कुंभकाराने केलेला आहे असे सांगणे. येथे रागादिकांना जीवाचे म्हणताना कर्मच्या उदय, क्षयोपशमादिकांची अपेक्षा आहे. घटाचे आकाररूप सांगताना विशिष्ट कुंभाराची अपेक्षा आहे. म्हणून त्यास उपचार म्हटले आहे आणि ज्याचे गुणधर्म भेदरूपाने त्याचेच सांगितले म्हणून तो सद्भूत व्यवहार होय.

असद्भूत व्यवहारनय : दोन वस्तूमध्ये संबंध दाखिले किंवा एका वस्तूच्या गुणधर्माचा अन्य वस्तुवर आरोप करणे हा असद्भूत व्यवहारनय जाणावा, त्याचेही दोन प्रकार आहेत, १. अनुपचरित असद्भूत व २. उपचरित असद्भूत.

अनुपचरित असद्भूत व्यवहारनय : ज्या दोन वस्तूमध्ये निमित्त नैमित्तिक रूपाने परस्पर अवगाह आहे तेथे संबंध सांगणे हा अनुपचरित असद्भूत व्यवहार होय. उदा. जीवास शरीर व कर्मानी सहित सांगणे. येथे दोन द्रव्याच्या आश्रयाने कथन आहे म्हणून तो असद्भूत आहे आणि बंध अपेक्षेने ते एकरूप जाणून संबंध सांगितला आहे. एतावता त्यास अनुपचार म्हटले आहे.

उपचरित असद्भूत व्यवहारनय : प्रत्यक्ष भिन्न दोन वस्तूमध्ये संबंध सांगणे हा उपचरित असद्भूत व्यवहारनय जाणावा. जीवाचे घरदार, जमीन आदि सांगणे.

या चार भेदांच्या स्वरूपावरून हे लक्षात येईल की, असद्भूत व्यवहार म्हणजे दोन वस्तूमध्ये कोणत्यातरी अपेक्षेने एकतेचा उपचार आहे, ही एकता वस्तूमध्ये अविद्यमान आहे, अतएव अयथार्थ आहे. म्हणून हा असद्भूत व्यवहार असत्य अर्थाचे प्रतिपादन करणारा आहे. त्याचा वाच्यार्थ असत्य आहे. तथापि संयोगाच्या द्वारा मूळ वस्तूचे ज्ञान करून देण्याच्या प्रयोजनाने त्याची प्रवृत्ती होते. प्रयोजनाच्या अपेक्षेने त्याला सत्यार्थ म्हटले असून त्यामुळेच त्याला आगमामध्ये स्थान आहे. साधारणपणे सर्व

लोकव्यवहार या नयाला अनुसरून होतो असे दिसून येते. हा व्यवहारनय वास्तविक अर्थाचे निरूपण करीत नाही. मोक्षमार्ग प्रकाशकच्या सातव्या अध्यायामध्ये यालाच मुख्यतः व्यवहार म्हटले आहे. या असद्भूत व्यवहाराच्या अपेक्षेने सद्भूत व्यवहारनयाला आगमामध्ये कोठे कोठे निश्चय म्हटले आहे.

तत्त्वार्थसूत्रामध्ये सांगितलेले सात नय हे वस्तूच्या वास्तविक सामान्य वा विशेष धर्माचे कथन करतात. म्हणून सिद्धांत ग्रंथामध्ये निश्चयनयाचे द्रव्यार्थिक आणि पर्यायार्थिक असे दोन प्रकार सांगितलेले आहेत.

सद्भूत व्यवहारनयालाच भेदव्यवहार ही संज्ञा आहे. म्हणून भेद व्यवहाराचा अंतर्भाव सद्भूत व्यवहारामध्ये होतो.

१०. द्रव्यार्थिक आणि पर्यायार्थिक नयासंबंधी अनेकांत -

द्रव्यार्थिक आणि पर्यायार्थिक या दोन्ही नयाचे विषय वस्तुमध्ये युगपत् विद्यमान आहेत. म्हणून त्या दोन्ही नयांचे निरूपण हे सत्यार्थ आहे. सारांश दोन्ही नय सत्यार्थ आहेत. प्रत्येक वस्तू युगपत् प्रतिपक्षी उभयधर्मार्थिष्ठित आहे. जसे नित्यता आणि अनित्यता हे दोन्ही धर्म अनुक्रमे ध्रौव्य व उत्पादव्याच्या अपेक्षेने युगपत विद्यमान आहेत. तेथे तर त्या दोन्ही नयांना वस्तुधर्म म्हणून सत्यार्थ जाणणे हा अनेकांत आहे.

११. व्यवहारनय व निश्चयनयासंबंधी अनेकांत -

परंतु व्यवहारनय आणि निश्चयनय या दोहोनाही सत्यार्थ मानणे हा मात्र मिथ्या अनेकांत आहे. कारण व्यवहारनयाने सांगितले ते वस्तूचे स्वरूप नसून निश्चयनयाने सांगितले ते वस्तूचे स्वरूप आहे. जसे १. डबा पितळेचा आहे व २. डबा तुपाचाही आहे, असे उभयरूप मानणे हा अनेकांत नाही. घटाचा कर्ता मातीद्रव्य आणि कुंभकार या दोहोनाही मानणे हा अनेकांत नाही. कारण डबा तुपाचा म्हणणे आणि कुंभकाराला घटाचा कर्ता म्हणणे हे असत्यार्थ आहे. कारण वस्तूमध्ये त्या धर्माचा अभाव आहे. निश्चयनयाला सत्यार्थ अतएव वास्तविक मानणे आणि व्यवहारनयास असत्यार्थ जाणून निमित्ताचे ज्ञान करून देऊन इष्टार्थाचा बोध करून देण्याच्या प्रयोजनाने हे कथन आहे असे जाणणे हीच या ठिकाणी अनेकांताची मर्यादा आहे. उदा. डबा पितळी म्हणणे हे सत्यार्थ असून त्याला संयोगाच्या अपेक्षेने तुपाचा म्हणणे हे कथनमात्र आहे. प्राथमिक भूमिकेत व्यवहारी जनांना तत्त्वाचे ज्ञान करून देण्यासाठी अभूतार्थ व्यवहारनयाचा अवलंब नाईलाजाने घ्यावा लागतो. हेच व्यवहारनयाच्या प्रवृत्तीमध्ये प्रयोजन आहे.

सिद्धांतग्रंथामधील नयप्ररूपणेचा सारांश

सिद्धांतग्रंथामध्ये याप्रमाणे नयप्ररूपणा आहे. मूळ नयाचे भेद दोन आहेत. १. निश्चयनय व २. व्यवहारनय. निश्चयनयाचे दोन भेद आहेत. १. द्रव्यार्थिकरूप निश्चय व २. पर्यायार्थिकरूप निश्चय. अभिप्रायानुसार पोटभेद अनेक होतात. तत्त्वार्थसूत्रामध्ये द्रव्यार्थिकनयाचे तीन व पर्यायार्थिकनयाचे चार भेद संगितले आहेत. वस्तूच्या द्रव्य गुणपर्यायांचे, गुणधर्माचे किंवा निमित्तादिकांचे ज्ञान करून देणे हे मुख्यतः या नयप्ररूपणेचे प्रयोजन आहे. येथे अंतिम प्रयोजन हेयोपादेयाचे विज्ञान असले तरीही ते साक्षात प्रयोजन नसल्यामुळे त्याची येथे गौणता आहे.

१२. अध्यात्मग्रंथामधील नयप्ररूपणेची मूळ भूमिका -

वस्तूच्या उत्पादादिकांचे, निमित्तादिकांचे ज्ञान होणे एवढेच मात्र मोक्षमार्गामध्ये पुरेसे नाही, कारण मात्र तेवढ्याने मोक्षमार्गाची प्राप्ती होत नाही. ज्ञान झाल्यानंतर हेयाचा त्याग करून उपादेयाचे ग्रहण हे कार्यकारी आहे. हे मोक्षमार्गामध्ये प्रयोजनीय असल्यामुळे आणि अध्यात्मग्रंथ साक्षात् मोक्षमार्गाच्या साधनेचे निरूपण करतात; म्हणून अध्यात्मग्रंथामध्ये नयप्ररूपणेचे प्रयोजन हेयोपादेय विज्ञान हे आहे. त्यामुळे तेथे नयप्ररूपणा वेगळ्याप्रकारे आहे.

संसारी जीवाने अनादी काळापासून परद्रव्य आणि परद्रव्याच्या निमित्ताने होणाऱ्या नरनारकादि पर्यायांना व रागादिभावांना आत्मरूपाने स्वीकारल्यामुळेच त्याची जाणणप्रवृत्ती व चर्या विपरीत होत आली आहे. हेच संसाराच्या अभिवृद्धीचे आणि पर्यायाने दुःखाचे एकमेव कारण आहे. संसारात दर्शनज्ञान-चारित्राची प्रवृत्ती स्वरूपापासून विमुख होऊन व्यवहारनयाच्या अवलंबनाने अन्यथा होत आलेली आहे. संसाराला कारणभूत क्रियेचा आधार वस्तूचे स्वरूप नसून केवळ व्यवहाराचा अवलंब हाच आहे. प्रमाणाचा अवलंब ज्ञानामध्ये (जाणण्याचा व्यवहारामध्ये) असतो. परंतु संसारास कारणभूत रागप्रवृत्तीमध्ये किंवा मोक्षमार्गाच्या प्रवृत्तीमध्ये प्रमाणाच्या अवलंबनाचे प्रयोजन नाही. संसार पर्यायाचा अभाव करून शुद्ध आल्याची प्राप्ती हे मुमुक्षु जीवमात्राचे साध्य व अंतिम प्रयोजन आहे.

१३. शुद्धात्मलाभासाठी एकमात्र शुद्धनयरूप निश्चयनय कार्यकारी आहे

या प्रयोजनाची सिद्धी कोणत्या उपायाने होईल याचा विचार अध्यात्मशास्त्र करते. परपदार्थाच्या अवलंबनाने शुद्धात्मप्राप्तिरूप प्रयोजनाची पूर्ती असंभव आहे; कारण एकतर त्यात पराधीनता आहे, दुसरे एकतर पराधीनतेमुळे रागद्वेषाची परंपरा टिकून राहत असल्यामुळे सदैव आकुलताच होते. सिद्धपदास पोचलेले जीवदेखील अन्य संसारी

जीवावर कृपा करून त्यांना सिद्ध बनवू शकत नाहीत. आपल्याच स्वाधीन अशा शुद्धोपयोगाच्या, धर्मशुक्लध्यानाच्या पुरुषार्थनेच हे मोक्षप्राप्तीचे-स्वरूपलाभाचे-प्रयोजन पूर्ण होणे शक्य आहे.

रागादिक परिणाम यद्यपि जीवाचे आहेत, तथापि त्यांच्या आश्रयाने श्रद्धाज्ञान-चारित्रियाची प्रवृत्ती अनादिकाळापासून मलीनच होत आहे. एकांताने व्यवहाराचा अवलंब घेणारे रागादिकांना आत्मरूप स्वीकारतात व त्यामुळे ते अनंत संसाराचे पात्र बनतात. अतएव संसारदुःख नको असेल तर व्यवहारनयाचा आश्रय सोडून एका शुद्ध आत्म्याच्या आश्रयाने दर्शन-ज्ञानचारित्रियाची प्रवृत्ती करणे हेच मुमुक्षुचे एकमात्र कर्तव्य आहे. याचेच नाव शुद्धोपयोग आहे.

साक्षात् पर्यायरूप शुद्ध दशा अविद्यमान आहे आणि अविद्यमानाचा आश्रय घेणे शक्य नाही. म्हणून अविद्यमान शुद्ध पर्यायाचा अवलंब आभासमात्र आहे. तर असा कोणता विद्यमान शुद्ध पदार्थ-भाव-आहे की ज्याच्या आश्रयाने श्रद्धादिकांची प्रवृत्ती उत्तरोत्तर शुद्ध होत राहील ?

एक त्रिकालशुद्ध ज्ञायकभाव मात्र आश्रयनीय आहे -

असा भाव म्हणजे आत्म्याचा स्वतःसिद्ध त्रिकालशुद्ध ज्ञायकरूप चेतनमात्र परम पारिणामिक भाव होय. यद्यपि सर्वच जीवांना त्याची प्रतीती नाही तथापि तो प्रत्येक जीवाच्या अंतर्यामी स्पष्टपणे विद्यमान आहे. पर्यायामध्ये शुभाशुभ भाव प्रवर्तमान असतानाही तो आपले स्वरूप सोडून शुभाशुभरूप भावाने परिणत होत नाही. तो अंतरंगात सदैव प्रकाशमान आहे. म्हणून तो शुद्ध आहे. कारण अशुद्धता ही सदैव पर्यायाच्या आश्रयाने होत असते. अशुद्धता द्रव्याच्या अगाध त्रिकाल स्वरूपामध्ये प्रवेश करीत नाही. शुद्धाच्या अवलंबनाने दर्शन ज्ञानचारित्रियाची प्रवृत्ती समीचीन होऊन शुद्ध आत्म्याची प्राप्ती संभवनीय आहे. चैतन्य आत्म्याचा परनिरपेक्ष अनादि अनंत स्वभाव आहे. आत्मा ज्ञायक स्वभावमात्र वस्तु आहे. असे अध्यात्मशास्त्र वारंवार सांगते. याचा आशयच हा की या परम पारिणामिक भावाला स्वीकारणारा तो शुद्धनय, निश्चयनय आहे. या त्रिकाली भावाच्या आश्रयाने श्रद्धा-ज्ञान-चारित्रियाची तन्मय प्रवृत्ती म्हणजेच सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रियाची एकाग्रता-एकता असून तोच मोक्षमार्ग आहे आणि म्हणूनच मोक्षमार्गामध्ये शुद्धनय हा सर्वथा उपादेयच आहे आणि उलटपक्षी शुद्धनयापासून व्युत झाल्यानेच बंध आणि संसार आहे.

इदमेवात्र तात्पर्य हेयः शुद्धनयो न हि ।

नास्ति बंधस्तदत्यागात्तत्यागाद बंध एव हि ॥

असे आचार्य अमृतचंद्रदेव समयसारमध्ये सांगतात. त्या कलशाचा हाच अभिप्राय आहे.

१४. व्यवहाराचा अवलंब बंधास कारण आहे.

व्यवहार हा उपचाररूप असो की भेदरूप असो त्याच्या आश्रयाने रागादि विकारांची अनुभूती होते व प्रवृत्ती होते. म्हणून ती व्यवहारमात्र प्रवृत्ती त्याज्य आहे. कर्म व शरीररूप पुद्गल आणि जीव यांचा नरनारकादिरूप असमान जातीय द्रव्यपर्याय हा उपचरित अतएव असद्भूत आहे. त्याला आत्मभाव समजूनच अनादिकालापासून मिथ्यादर्शनादिक पुष्ट होत आले आहेत. लोकव्यवहारवश ज्याला आगमग्रंथामध्ये असद्भूत व्यवहार म्हणून मानले आहे त्यांचे तर मोक्षमार्गामध्ये प्रयोजनच नाही. उलटपक्षी तो असत्य अविद्यमान अर्थाचा प्रतिपादक आहे. म्हणून त्यास सम्यक् नव्ही म्हणणे योग्य नाही. म्हणून अध्यात्मटप्टीने पंचाध्यायीकार पं. राजमलजींनी त्यांची गणना नयाभासामध्ये केलेली आहे. कारण त्यांनी नयाची व्याख्या “तद्गुणसंविज्ञान” अशी केली आहे. जो ज्याचे गुणर्थम् त्याचेच सांगतो तोच नय आहे. हा अन्याचे गुणर्थम् अन्याचे सांगतो म्हणून तो नय या सदरात येत नाही. म्हणून त्यास सत्यार्थ मानून श्रद्धान करणे हेच आहे.

भेदरूप व्यवहारही मोक्षमार्गामध्ये तत्त्वतः हेच आहे.

परंतु पर्यायामध्ये जीवाचे ठिकाणी जे काही शुभाशुभ भाव आढळून येतात त्यास आगमग्रंथामध्ये उपचरित सद्भूत-व्यवहार नयाने जीवाचे म्हटले आहे तर अध्यात्मप्रत्यामध्ये शुभाशुभ भावांना असद्भूत व्यवहारनयाने जीवाचे म्हटले आहे. त्याच्या आश्रयाने विकारांची वृद्धीच होते. म्हणून त्यामुळे शुद्ध आत्माची प्राती असंभव आहे. एवढेच नव्हे तर आत्माच्या स्वभावामध्येही पराच्या निमित्ताने किंवा निमित्ताविना जो भेद करण्यात येतो तोही विकल्प आहे. कारण वस्तू तर स्वभावाने भेदरूप नसून अभेदरूप आहे. ही भेदवासनाही सूक्ष्म रागद्वेषपूलकच असते व त्या विकल्पामध्ये रमणारा जीव रागद्वेषांच्या अतीत होऊ शकत नाही. म्हणून हा भेदव्यवहारही निर्विकल्प शुद्धोपयोगरूप एकाग्रतेमध्ये बाधक आहे. अतएव अनुभूतीमध्ये सद्भूत व्यवहारनयाचाही (भेदरूप व्यवहाराचाही) अवलंब नसतो. म्हणून निश्चयाने सर्वप्रकारचा व्यवहारमात्र हेच आहे. जिनदेवाने रागद्वेषादि^१ अध्यवसान त्याज्य आहेत असे सांगितले याचा अर्थ त्यांनी संपूर्ण व्यवहारच सोडविला आहे असे अनुभवास येते, असे समयसाराच्या बंधाधिकारामध्ये आ. अमृतचंद्रदेव सांगतात; याचा आशय हाच आहे. यद्यपि हे सर्व जीवाचे भाव आहेत तरीही ते मोक्षमार्गामध्ये कार्यकारी नाहीत. कारण ते सद्भूत व्यवहाराचेच विकल्प आहेत, अतएव अध्यात्मशास्त्र मोक्षमार्गामध्ये व्यवहार हा अनाश्रयणीय अतएव हेच आहे असे

१. सर्वत्राध्यवसानमेवमिखिलं त्याज्यं यदुक्तं जिनैः ।
तत्मन्ये व्यवहार एव निखिलोप्यन्याश्रयस्त्याजितः ॥

स्पष्ट सांगते; बुद्धिपूर्वक कथाय आहेत तोपर्यंत व्यवहार निश्चयाशी अविरोधी पणाने समीचीन श्रद्धारूपाने मोक्षमार्गामध्ये संभवतो. पण तो व्यवहाराला श्रद्धेमध्ये हेयच मानतो. उपादेय नाही.

१५. अध्यात्मग्रंथाप्रमाणे व्यवहारनयाचे चार भेद -

अध्यात्मग्रंथामध्ये हेय असा व्यवहारनयाही चार प्रकारचा सांगितला आहे. व्यवहारनयाचे मुख्य भेद दोन आहेत. १. सद्भूत व्यवहारनय, २. असद्भूत व्यवहारनय. त्या प्रत्येकाचे उपचरित आणि अनुपचरित. याप्रमाणे आगमग्रंथाप्रमाणे येथेही व्यवहारनय चार प्रकारचा आहे. परंतु त्याचे स्वरूप आणि प्रयोजन यामध्ये अंतर आहे.

१. अनुपचरित सद्भूत व्यवहारनय : स्वभाव हा स्वसापेक्ष असतानाही त्यामध्ये दर्शन, ज्ञान, चारित्रादि गुणद्वारा भेद करणे हा अनुपचरित सद्भूत व्यवहारनय होय. येथे अखंड वस्तुमध्ये भेद केला म्हणून व्यवहार आहे. त्रिकाली स्वतःसिद्ध, परनिरपेक्ष भावाचे ग्रहण केले म्हणून तो सद्भूत आहे, भेद करण्यामध्ये पराची अपेक्षा नाही. म्हणून तेथे उपचार नाही. अनुपचार आहे. या नयाच्या प्रवृत्तीमध्ये प्रयोजन गुणभेदरहित अभेद वस्तूचे ज्ञान करून देणे हे आहे.

२. उपचरित सद्भूत व्यवहारनय : जेव्हा स्वभावाचे वर्णन पराच्या अपेक्षेने करण्यात येते तेव्हा तो उपचरित सद्भूत व्यवहारनय होय. जीव ज्ञानवान् आहे हे सद्भूत अनुपचरित व्यवहारनयाचे उदाहरण आहे तर त्या ज्ञानास ज्ञेयोपजीवी, ज्ञेयाकार म्हणणे हे उपचरित सद्भूत व्यवहारनयाचे उदाहरण आहे. येथेही अखंड वस्तुमध्ये भेद केला म्हणून व्यवहार आहे, स्वभावाचे ग्रहण आहे म्हणून सद्भूतपणा आहे आणि ज्ञेयाची अपेक्षा आहे म्हणून उपचरित आहे. या नयाच्या प्रवृत्तीमध्ये हेतू स्वभाव असतानाही निमित्ताचे ज्ञान करून देणे हा आहे.

३. अनुपचरित असद्भूत व्यवहारनय : पर्यायाश्रित शुभाशुभ भावांना जीवाचे सांगणे हा असद्भूत व्यवहारनय आहे. येथे तीन काळी अविद्यामान (मात्र समयवर्ती) विभावभावाला हा विषय करतो म्हणून तो असद्भूत आहे. शुभाशुभ परिणामद्वारा भेद केला म्हणून व्यवहार आहे आणि जेव्हा अन्यपदार्थनिरपेक्ष कर्मदयमात्र शुभाशुभ भाव विवक्षित असतात तेव्हा अनुपचरित म्हटला जातो. अबुद्धिपूर्वक रागादिकांना जीवाचे म्हणणे हे याचे उदाहरण आहे. याच्या प्रवृत्तीमध्ये हेतू अबुद्धिपूर्वक विकारभावांचे ज्ञान करून देणे हा आहे.

४. उपचरित असद्भूत व्यवहारनय : कर्मदयनिमित्तक परसापेक्ष बुद्धिपूर्वक रागादिकांना जीवाचे म्हणणे हे या नयाचे उदाहरण आहे. येथेही अनुपचरित असद्भूतामध्ये सांगितल्याप्रमाणे व्यवहार आणि असद्भूतपणा घटित होतो. बाह्यपदार्थसापेक्ष बुद्धिपूर्वक

रागादिकाचे ग्रहण आहे म्हणून उपचरितपणा आहे. या नयाच्या प्रवृत्तीमध्ये प्रयोजन रागादिकांच्या बाब्य निर्मितांचे ज्ञान करून देणे हे आहे.

या चारही व्यवहारनयाच्या भेदाचे वर्णन पंचाध्यायी ग्रंथामध्ये विस्ताराने आले आहे. तेथून जाणून घ्यावे. आणि हे सर्व त्यांनी समयसारच्या ६ व ७ व्या गाथेवरून फलित केले आहेत. अध्यात्मामध्ये आत्मानुभूतीची प्रधानता असल्यामुळे हे सर्व जीवभावावरच घटविली आहेत.

मोक्षमार्ग हा शुद्धनयरूप परिणतिमय आहे.

येथे ही गोष्ट स्पष्टपणे ध्यानात असू द्यावी की, मोक्षमार्गामध्ये श्रद्धादिकांच्या प्रवृत्तीचे आलंबन व्यवहारनय नाहीच, प्रमाणाचेही आलंबन नाही. कारण व्यवहाराच्या आलंबनामुळे निर्विकल्पता जशी असंभवनीय आहे. तद्वत् प्रमाणामध्ये दोन्ही पक्ष प्रधान असल्यामुळे निर्विकल्पता संभवनीय नाही. तेथे एक मात्र शुद्धनयाच्या विषयभूत शुद्ध आत्म्याचे अवलंबन आहे. जाणण्याच्या भूमिकेतील सविकल्प निश्चयनय हाही अनुभूतीच्या अपेक्षेने व्यवहार आहे. तोही विकल्प अनुभूतीमध्ये नसतो. अनुभूती तर विकल्पातीत शुद्धनयरूप परिणतीच्या स्वरूपाची आहे.

आगमभाषा व अध्यात्मभाषा यामध्ये व्यवहारनिश्चयाचे सामंजस्य - उपरोक्त विवेचनावरून आगमभाषा व अध्यात्मभाषा याहृष्टीने व्यवहार निश्चयासंबंधी खालील तथ्ये फलित होतात.

(१) निश्चयनयाचे जे दोन भेद द्रव्यार्थिक व पर्यायार्थिक असे आगमभाषेने संगितलेले आहेत, त्याचे सात उत्तर भेदही हे सर्व अध्यात्मभाषेने व्यवहारनयरूपच पडतात.

(२) अध्यात्मामध्ये शुद्धनयरूपाने दर्शन-ज्ञान-चारित्राची परिणती एकमात्र शुद्धनय, निश्चयनय असून इतर सर्व व्यवहार आहे.

(३) सिद्धांतग्रंथामधील परमशुद्ध भावग्राही संग्रहनय हा अध्यात्मामध्ये निश्चयनय शुद्धनय आहे. शेष सर्व व्यवहारनय आहे.

(४) सिद्धांतामधील अनुपचरित सद्भूत व्यवहारनय हा अध्यात्मामध्ये उपचरित व अनुपचरित रूप आहे.

(५) सिद्धांतामधील उपचरित सद्भूत व्यवहारनय हा अध्यात्मामध्ये उपचरित वा अनुपचरित असद्भूत व्यवहारनय आहे.

(६) आगमभाषेने असद्भूत व्यवहारनय (उपचरित वा अनुपचरित) हा अध्यात्मभाषेने नयच नसून तो नयाभास आहे.

सोबत जोडलेल्या आगमपद्धतीमधील नय व अध्यात्मपद्धतीमधील नय व अध्यात्मपद्धतीमधील नय याच्या भेद-प्रभेदांच्या आराखड्यांवरून याची कल्पना येण्यास

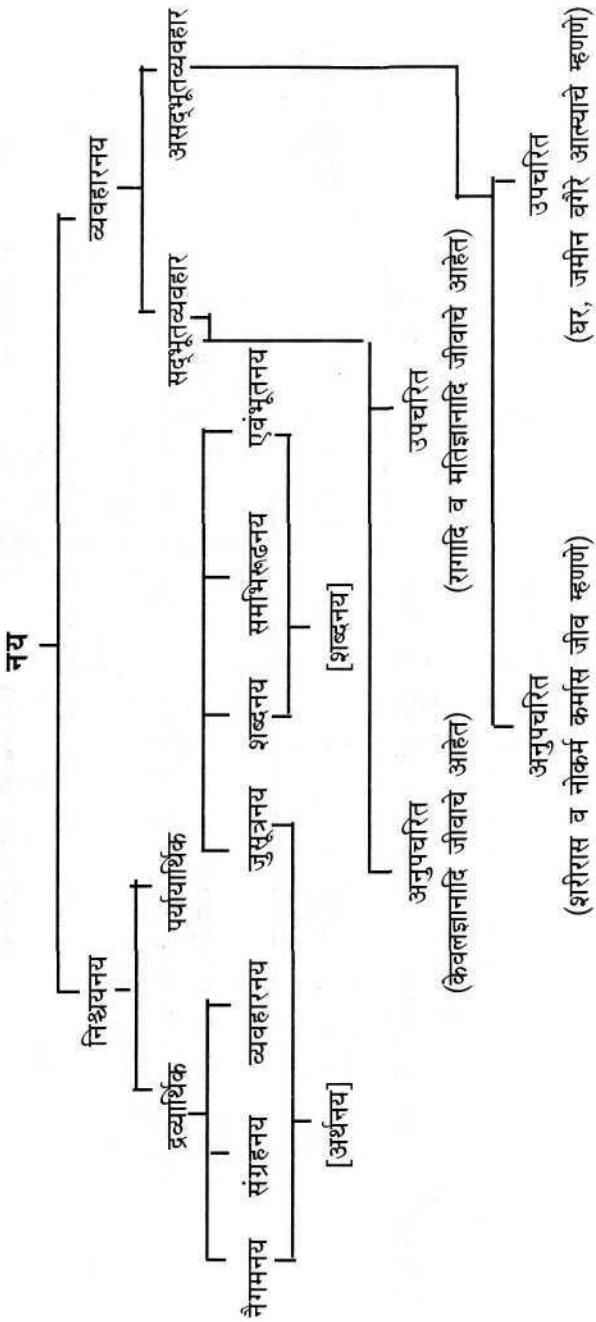
मदत होईल. (आराखडे पान ५५ व ५६ वर पहा.)

नयाचा विषय सूक्ष्म असला तरी अत्यंत महत्त्वाचा आहे. ज्ञानाला प्रमाणरूप तर इतर मतमतांतरवादी मानतात. परंतु ज्ञानाला नयरूप मात्र मानीत नाहीत. ही जैनदर्शनाची विशेषता आहे. याचे विशेष वर्णन राजवार्तिक, नयविवरण, नयचक्र, आलापपद्धती आदि ग्रंथातून अभ्यासण्यासारखे आहे.

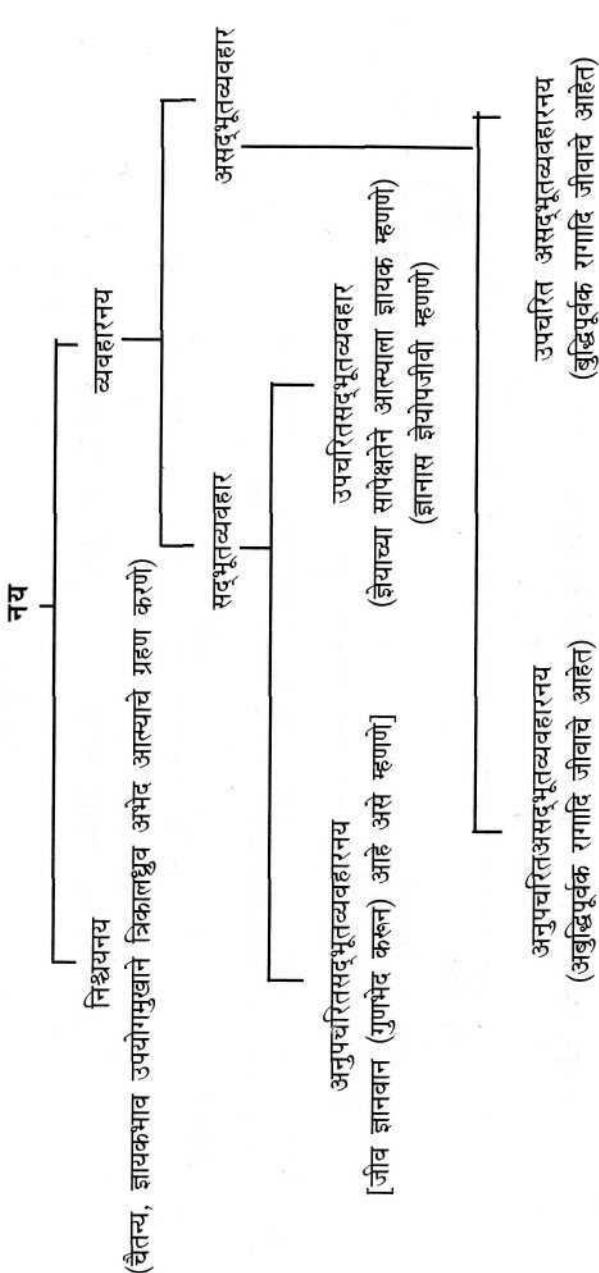
याप्रमाणे आचार्य गृद्धिपिंछरचित तत्त्वार्थसूत्र अपरनाम मोक्षशास्त्रातील प्रथम अध्याय समाप्त झाला.

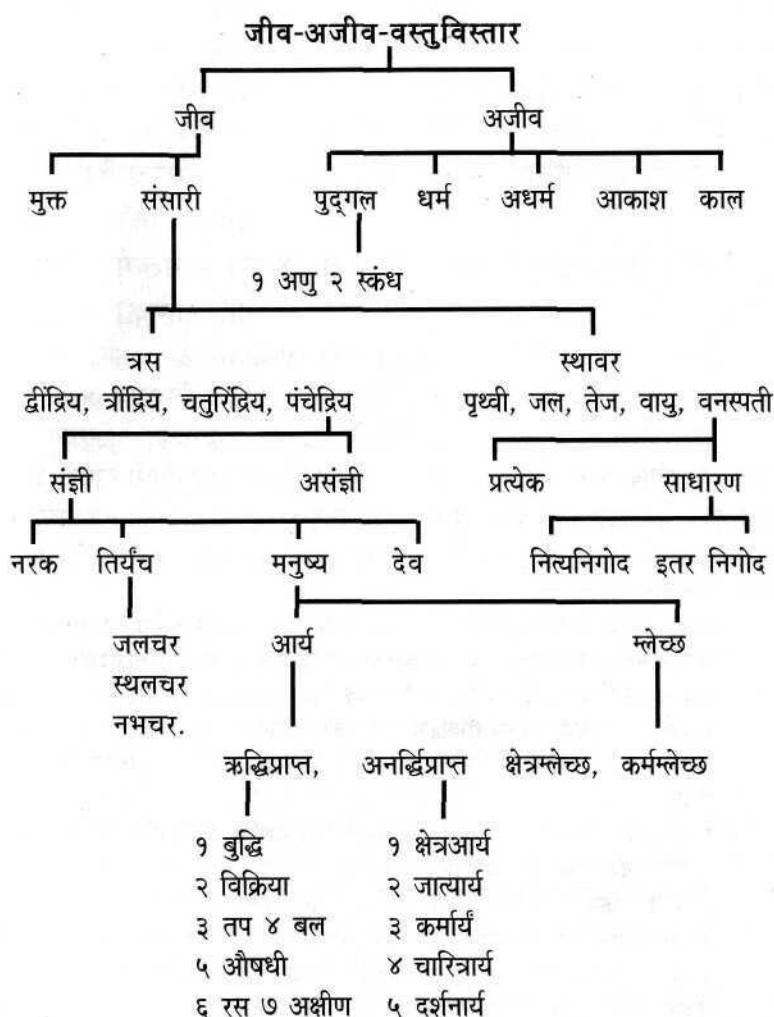

आगम पद्धतीने (सिद्धात् व न्यायंशामधील) नयांच्या भेदप्रभेदाचा आराखडा

अध्यात्मपद्धतीने नयाच्या भेदप्रभेदाचा आराखडा

अध्याय २ रा

जीवादि सात तत्त्वांच्या श्रद्धानास सम्यग्दर्शन म्हणतात, हे प्रथम अध्यायाच्या दुसऱ्या सूत्रात सांगितलेले आहे. त्या जीवादि तत्त्वांपैकी सर्वप्रथम जीवतत्वाचे वर्णन करतात. ज्या भावांनी जीव ओळखल्या जातो ते जीवाचे स्वतत्त्व होत. असे जीवाचे भाव-स्वतत्त्व-किती व कोणते आहेत हे भाव जीवाचेच आहे अजीवाचे नाहीत त्यामुळे जीव ओळखला जातो याचा उल्लेख दुसऱ्या अध्यायाच्या पहिल्या व दुसऱ्या सूत्रात करतात हे भाव जीवाचेच आहेत. अजीवाचे नाहीत त्यामुळे जीव ओळखला जातो-

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिक-
पारिणामिकौ च ॥१॥

औपशमिक-क्षायिकौ भावौ मिश्रः च जीवस्य स्वतत्त्वम् औदयिक-
पारिणामिकौ च ॥१॥

अर्थ : १ औपशमिक^१ २ क्षायिक ३ मिश्र (क्षयोपशमिक) ४ औदयिक व ५ पारिणामिक हे जीवाचे पाच असाधारण भाव-स्वतत्त्व-म्हणजेच निजभाव आहेत.

औपशमिक भाव : जो भाव प्रतिपक्षी कर्माच्या उपशमाच्या निमित्ताने होतो त्यास औपशमिक भाव म्हणतात. जसे - गदूळ पाण्यामध्ये निर्मलीचे बी टाकले असता गाळ पूर्णपणे तळाशी दबून बसतो व वर स्वच्छ निर्मल पाणी मात्र राहते; त्याप्रमाणे कर्म सत्तेत असूनही उदयाला येत नाही. म्हणजेच फळ देत नाही; म्हणजेच जीवामध्ये

१. उपशम, क्षय, क्षयोपशम व उदय ह्या कर्म-पुढगलाच्या अवस्था आहेत आणि या सूत्रात सांगितलेले औपशमादिक भाव कर्माच्या दशा नसून जीवाचे परिणाम आहेत. या कर्माच्या दशा आणि जीवभाव यामध्ये निमित्त नैमित्तिक भाव आहे. म्हणून या चार कर्मपरिणामांच्या मुख्यतेने जीवभावांना औपशमिकादि नावे दिली आहेत.

याबाबत विशेष सविस्तर स्पष्टीकरण सातव्या सूत्रानंतर परिशिष्टामध्ये केलेले आहे ते पाहावे.

२. उपशम : द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावांच्या निमित्ताने त्या कर्माचा एकही निषेक उदयावलीमध्ये न येणे उदयास न येणे यास उपशम म्हणतात.

३. क्षयोपशम : वर्तमानकाळी फळ देण्यायोग्य सर्वघाति स्पर्धकांचा आपल्या रूपात उदयाचा अभाव हाच क्षय, भविष्य(काळी) उदयास येण्यायोग्य सर्वघाती कर्मस्पर्धक वर्तमानकाळी उटीरणेस अयोग्य असणे हाच सदुपशम आणि त्याच कर्माच्या देशघाति स्पर्धकांचा उदय अशी कर्माची स्थिती हा क्षयोपशम होय.

I सर्वघाती : जे कर्माचे निषेक आन्याचा प्रतिपक्षी भाव प्रगटच होऊ देत नाही, त्याचा सर्वथा अभाव असतो, त्या कर्मप्रकृतीस सर्वघाती म्हणतात. जसे - केवलज्ञानावरण केवलज्ञानाचा सर्वथा अभाव करते. ती सर्वघातीच आहे. (पुढील पानावर)

कर्मच्या उदयाच्या निमित्ताने होणारे विकार आढळून येत नाहीत; त्यामुळे आत्म्याचा स्वभाव त्या काळापुरता प्रगट होतो तो औपशमिक भाव समजावा. असा उपशम (अंतरकरणरूप) फक्त मोहनीय कर्माचाच होतो.

क्षायिक भाव : प्रतिपक्षी कर्मचा सर्वथा अभाव म्हणजेच क्षय झाला असता जो शुद्ध स्वभाव प्रगट होतो त्यास क्षायिक भाव म्हणतात. जसे - वरील भांड्यात गाळ तळाशी पूर्णपणे दबून बसल्यानंतर गाळ पाण्यापासून सर्वथा वेगळा झाला असता पाणी अगदी स्वच्छ होते. तद्वत् प्रतिपक्षी कर्माचा सर्वथा अभाव झाला असता आत्म्याचा शुद्ध स्वभाव प्रगट होतो व त्याचा कधीही नाश होत नाही.

३. क्षायोपशमिक भाव : कर्मच्या क्षयोपशमाचे निमित्त असताना जो जीवाचा समल भाव प्रगट होतो, त्यास क्षायोपशमिक अर्थवा मिश्रभाव म्हणतात. जसे - गळूल पाण्यातील गाळ तळाशी बसला असताना चिखलामुळे होणारी मलिनता तर नसते. परंतु काहीतरी त्यात काढीकचरा पत्ती असेल. तर काही अंशाने समलता असते; असा संमिश्र परिणाम क्षायोपशमिक भाव होय.

४. औदयिक भाव : जो भाव कर्मच्या उदयाने होतो तो औदयिक भाव होय. कर्म उदयास येते त्या क्षणी हे औदयिक भाव होतात.

५. पारिणामिक भाव : ज्या जीवाच्या भावामध्ये कर्मच्या उपरोक्त चारही अवस्थेचे निमित्त नसते; स्वभाव मात्र असतो. अशा कर्मनिमित्ताशिवाय जो परिणाम होतो त्यास पारिणामिक भाव म्हणतात.

(मागील पानावरून पुढे)

II देशघाती : जे कर्मप्रकृतीचे निषेक आत्म्याच्या प्रतिपक्षी धर्माचा सर्वथा अभाव न करता देशतः (अंशतः) घात करतात, त्या कर्मप्रकृतीला देशघाती म्हणतात. जसे मतिज्ञानावरण कर्मप्रकृति. मतिज्ञानाचा सर्वथा अभाव करत नाही. देशतः घात करते, वा त्यात अपूर्णता, दोष उत्पन्न करते.

सर्वघाती देशघाती भेद हा चार घातिकर्मातीच आहे - काही प्रकृती सर्वघातीच असतात. त्यात देशघातीचे निषेक नसतात. तर काही प्रकृती देशघाती असल्या तरीही त्यात सर्वघातीचे निषेक असतात. जसे :- चक्षुमतिज्ञानावरण कर्मच्या सर्वघाती निषेकाचा उदय असल्याने १ ते ३ इन्द्रियधारी जीवांना वर्ण ग्रहण करणे या मतिज्ञानाचा सर्वथा अभाव असतो. तर शेष जीवांना त्या सर्वघाती निषेकांचा उदय नसतो. परंतु देशघातीच्या उदयाने अपूर्णता असते. दोष राहतो.

उदय : द्रव्य, क्षेत्र, काल, भावाच्या निमित्ताने कर्माची फलदानरूप अवस्था होते त्या फल देण्यास सन्मुख अवस्थेला उदय म्हणतात. त्यामुळे प्रतिपक्षी जीवभावाचा अभाव असतो, अर्थवा पूर्णतः विपरीतच भाव प्रगट होतो.

या चार अवस्थाबाबत विशेष : (१) अंतरकरणरूप उपशम फक्त मोहनीयाचाच होतो.

(२) सदवस्थारूप उपशम चार घाति कर्माचाच होतो. (३) क्षयोपशम चार घातिकर्माचाच होतो. (४) उदय आठही कर्माचा असतो. (५) क्षय देखील आठही कर्माचा होतो.

याप्रमाणे जीवाचे पाच असाधारण भाव आहेत. ते भाव जीव द्रव्य सोडून अन्य द्रव्यामध्ये आढळून येत नाहीत. म्हणून त्यांना जीवाचे स्वतत्त्व “असाधारण भाव” म्हटले आहे.

अस्तित्व, वस्तुत्व, द्रव्यत्व, प्रमेयत्व, अगुरुलघुत्व, प्रदेशवत्त्व इत्यादि सामान्य गुण हेही परिणामिक भाव आहेत. ते जीवात आढळून येतात म्हणून त्यांचे सातव्या सूत्रामधील ‘च’ या पदाने ग्रहण केलेले आहे. परंतु ते गुण जीवप्रमाणे सर्व अजीव द्रव्यांतीही आढळून येतात. म्हणून ते जीवाचे असाधारण भाव नाहीत; म्हणून त्यांचा निर्देश १ ते ७ सूत्रामध्ये स्पष्टपणे केलेला नाही. या प्रथम सात सूत्रामध्ये फक्त जीवाचे असाधारण भाव (स्वतत्त्व) सांगावयाचे आहेत.

विशेषार्थ : (१) येथे हे लक्षात असू घावे की क्षय, उपशम, क्षयोपशम व उदय या कर्माच्या अवस्था असून क्षायिकादि भाव हे जीवाचे परिणाम आहेत. कर्म जीवभावांना उत्पन्न करीत नाही व जीवपरिणाम कर्मास उत्पन्न करीत नाही. त्यामध्ये केवळ निमित्तनैमितिक भावमात्र आहे.

(२) सूत्रातील मिश्र शब्दांचा अर्थ क्षय आणि उपशम यांचा मिश्र घ्यावा. अन्य दोन किंवा तिन्हींचा मिश्र असा अर्थ नाही. मिश्रश्व हे पृथक् पद करून पुढे च जोडल्यावरून हा भाव स्पष्ट होतो.

(३) मोक्षमार्गाला सुरुवात औपशमिक सम्यक्त्वाने होते, म्हणून औपशमिक भावांचा निर्देश प्रथम केलेला आहे. औपशमिकापेक्षा क्षायिकभावधारी जीवांची संख्या जास्त आहे. म्हणून तदनंतर क्षायिकभावाचे ग्रहण केलेले आहे. त्यापेक्षा क्षयोपशमभावधारी जीवाची संख्या जास्त असून ते मोक्षमार्गा व संसारमार्गा दोहोनाही असतात. म्हणून तदनंतर क्षयोपशमिक भावाचे कथन केलेले आहे. सर्व संसारी जीवांना (मोक्षमार्गा किंवा संसारमार्गा) औदयिक भाव असतात. म्हणून तदनंतर औदयिक भावाचे ग्रहण आहे व परिणामिक भाव सर्व जीवांना असतो, म्हणून त्याचे अंती ग्रहण केलेले आहे.

(४) संसारी व मुक्त असे जीवाचे दोन भेद आहेत. त्यांना आढळणारा कोणताही भाव या पाच भावांपैकी कोठेतरी अंतर्भूत आहेच. जीवाला सोडून अजीवामध्ये हे भाव आढळून येत नाहीत; म्हणून यांना जीवाचे स्वतत्त्व म्हटले आहे. तथापि हे सर्व भाव सर्व जीवांना होतात असे मात्र नाही (परिशिष्ट ३ पाहा.)

सूक्ष्म विचाराने व सर्वार्थसिद्धि धवला वगैरे ग्रंथांच्या आधाराने यांचा बोध होऊ शकतो. || ९ ||

आता या भावांचे क्रमाने भेद किती आहे हे सांगतात.

द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमम् ॥२॥

द्वि-नव-अष्टादश-एकविंशति-त्रि-भेदाः यथाक्रमम् ॥२॥

अर्थ :- औपशमिकभावाचे दोन भेद आहेत. क्षायिकभावाचे नज भेद आहेत.

क्षायोपशमिकभावाचे अठरा भेद आहेत. औदयिकभावाचे एकवीस भेद आहेत व पारिणमिक भावाचे तीन भेद आहेत. ॥ २ ॥

आता औपशमिकभावाचे दोन भेद सांगतात -

सम्यक्त्वचारित्रे ॥३॥

सम्यक्त्व-चारित्रे ॥३॥

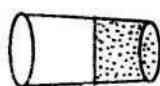
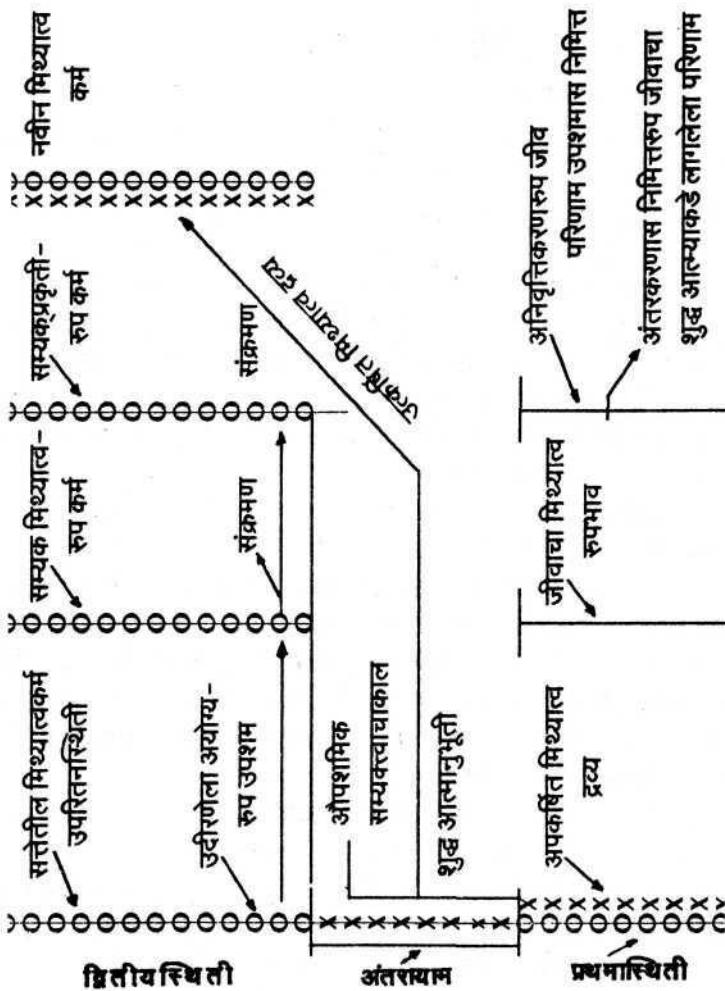
अर्थ :- औपशमिक भावाचे औपशमिक सम्यक्त्व व औपशमिक चारित्र असे दोन भेद आहेत. अनंतानुबंधी क्रोध, मान, माया व लोभ या चार व दर्शन मोहनीयाची मिथ्यात्व प्रकृति सम्यक् मिथ्यात्व प्रकृति व सम्यक् प्रकृति अशा तीन प्रकृतींचा उपशम झाला असता, जो निर्मल सम्यग्दर्शनरूप भाव प्रगट होतो त्यास औपशमिक-सम्यक्त्व असे म्हणतात. त्याबरोबर अनंतानुबंधी क्रोधमानमायालोभ या चारित्र मोहनीयाच्या चार प्रकृतींचा सदवस्थारूप उपशम (अनुदय) नियमाने असतो. अनादि मिथ्याहृष्टीला फक्त मिथ्यात्व प्रकृतींची सत्ता असते. त्यामुळे तेथे मिथ्यात्वाचा प्रशस्त उपशम असतो. सादि मिथ्याहृष्टीला तिहींची सत्ता असू शकते. तेथे तिहींचा अंतरकरण उपशम असतो. तसेच संपूर्ण चारित्र मोहनीयकर्माचा सर्वथा उपशम झाला असता, औपशमिक चारित्र होते. हे ११ व्या गुणस्थानामध्येच होते.

विशेषार्थ - औपशमिक सम्यक्त्वाचे दोन भेद आहेत. १. प्रथमोपशम सम्यक्त्व व २ द्वितीयोपशम सम्यक्त्व.

प्रथमोपशम सम्यक्त्व - अनादि मिथ्याहृष्टी वा सादि मिथ्याहृष्टीला दर्शन मोहनीयाचा अंतरकरणरूप उपशम होतो, तेव्हा त्यास जे निर्मल सम्यक्त्व प्राप्त होते ते प्रथमोपशम सम्यक्त्व होय. अनादि मिथ्याहृष्टीला दर्शनमोहाच्या तीन प्रकृतीपैकी फक्त मिथ्यात्वाची सत्ता असते. त्यामुळे त्यास मिथ्यात्वप्रकृतीचे फक्त अंतरकरण होते. सादि मिथ्याहृष्टीला दर्शनमोहाच्या तीनही प्रकृतींची सत्ता असू शकते. अतएव त्यास तदनुसार सर्व दर्शनपोहाचे अंतरकरण होते.

सम्यक्त्वाच्या काळी अनंतानुबंधीचा उदय नसतो. म्हणून सम्यग्हृष्टीला त्याच्या उदयाचा अभाव असतोच. परंतु तो अभाव अंतरकरण द्वारा होत नाही. कारण अंतरकरण संपूर्ण चारित्रपोहाचे होते. फक्त अनंतानुबंधीचेच तेवढे होत नाही. त्यावेळी अनंतानुबंधीचेही विसंयोजनच होते. अशाप्रकारे उपशमसम्यक्त्वामध्ये ३ दर्शनमोह व ४ अनंतानुबंधीच्या उदयाचा अभाव असतो. आणि प्रथमोपशम सम्यक्त्वाचे कालामध्ये एकसमय ते आवली काल राहिला असतांना उदयात घेणाऱ्या अनंतानुबंधी कषायप्रकृतींचा अप्रशस्त उपशम (म्हणजे सदवस्थारूप उपशम वा सदुपशम) असतो. मिथ्याहृष्टीलाच प्रथमोपशम सम्यक्त्व होऊ शकते. प्रथमोपशम सम्यक्त्व असंख्यात वेळा होऊ शकते द्वितीयोपशम सम्यक्त्व जेव्हा मोक्षमार्गी सम्यक्ती जीव सतिशय अग्रमत्तापासून उपशम श्रेणी मांडेल तर त्यापूर्वी त्यास नियमाने क्षायिक सम्यक्त्व अथवा औपशमिक सम्यक्त्व असलेच पाहिजे. क्षायोपशमिक सम्यग्हृष्टी कोणतीच श्रेणी मांडू शकत नाही.

औपशामिक सम्यकत्व

म्हणून क्षायोपशमिक सम्यक्त्वी जीवास (साधूला) उपशम श्रेणी मांडण्यापूर्वी जे दर्शनमोहाचे अंतरकरण होते व त्या कारणाने जे सम्यक्त्व होते तेच द्वितीयोपशम सम्यक्त्व क्षायोपशमिक सम्यक्त्वपूर्वकच होते.

उपशम सम्यक्त्वाचा काळ अंतरमुहूर्तमात्र आहे. तो केवळ संपत्ताक्षणीचे उपशम सम्यक्त्वाचा नियमाने अभाव होतो. उपशम सम्यक्त्वाचे काळांत अंतरायामाच्या वरील मिथ्यात्वाच्या स्पर्धकाचे सम्यग्मिथ्यात्वरूपाने संक्रमण होते व सम्यग्मिथ्यात्वाचे सम्यक् प्रकृतीरूपाने संक्रमण होते. अशा प्रकारे त्यास तीन दर्शनमोहाची सत्ता असते; पैकी मिथ्यात्वाची उदीरणा होईल तर तो मिथ्याहष्टी होतो. सम्यग्मिथ्यात्वाची उदीरणा होईल तर तो सम्यग्मिथ्याहष्टी होऊन ३ च्या गुणस्थानास प्राप्त होतो; जर सम्यक् प्रकृतीची उदीरणा होईल तर तो क्षायोपशमिक सम्यक्त्वी होतो. आणि सम्यक्त्वाचे काळातच जर अनंतानुंबंधी चौकडीपैकी एकाची उदीरणा होईल तर तो सासादन सम्यग्हष्टी म्हटल्या जातो.

प्रथमोपशम-सम्यक्त्व होण्यापूर्वी मिथ्यात्व गुणस्थानामध्ये पाच लब्धी (विशेष योग्यता) प्राप्त होतात. १. क्षयोपशमलब्धि, २. विशुद्धिलब्धि, ३. देशनालब्धि, ४. प्रायोग्यलब्धि, ५. करणलब्धि. यापैकी पहिल्या चार लब्धी भव्य व अभव्य या दोघांनाही प्राप्त होऊ शकतात. परंतु करणलब्धि फक्त भव्य जीवांनाच होते व तीही सम्यक्त्वप्राप्तीला अत्यंत समुख झालेल्या जीवांनाच होते. त्याची परिणति नियमाने सम्यक्त्वप्राप्तीत झालीच पाहिजे असा नियम आहे. परंतु चार लब्धीसंबंधी हा नियम नाही. सम्यक्त्वप्राप्तिपूर्वी करणलब्धि वा चार लब्धी नियमाने असतात.

१. क्षयोपशमलब्धि :- ज्यावेळी अशुभकर्म प्रत्येक समयसमयाला अनंतगुणित कमी शक्तीला घेऊन उदयामध्ये येतात, अर्थात प्रथम समयामध्ये ज्या प्रमाणात अशुभकर्मचे फल मिळाले असेल त्यापेक्षा दुसऱ्या समयामध्ये, दुसऱ्यापेक्षा तिसऱ्या समयामध्ये अनंतपट कमी कमी प्रमाणात उदयामध्ये आल्याकारणाने क्षयोपशम असताना जीवाची विशेष योग्यता ही क्षयोपशम लब्धी होय.

२. विशुद्धिलब्धि : क्षयोपशमलब्धीच्या सद्भावावांत कषायाच्या मंद उदयाने धर्मानुरागरूप शुद्ध आत्माविषयी शुभ अनुराग परिणामांची अनंतपट वृद्धी होणे ही विशुद्धिलब्धि होय.

३. देशनालब्धि : यथार्थ उपदेश देणाऱ्या आचार्य वगैरेच्या उपदेशाचा लाभ, तो ग्रहण करण्याची योग्यता प्राप्त होणे ही देशनालब्धि होय. परंतु ज्या ठिकाणी उपदेश देणारा कोणी नाही, तेथे (उदा. ४ थ्या वगैरे नरकामध्ये) पूर्वभवातील उपदेशाची धारणा हीच देशनालब्धि समजावी.

४. प्रायोग्यलब्धि : वरील तीन लब्धी ज्याला प्राप्त झाल्या आहेत असा जीव प्रतिसमयाला अधिक विशुद्ध करीत करीत आयुकर्माशिवाय शेष कर्माची स्थिती

अंतःकोटाकोटी सागरप्रमाण बांधतो व पूर्वबद्ध कर्माची स्थिती अंतः कोटीकोटी प्रमाण होते. परंतु सर्वांची समान नसते. या विशेषतेच्या लाभाला प्रायोग्यलब्धि म्हणतात. (तसेच प्रशस्त पुण्यकर्माचा अनुभागबंध द्विस्थानगत होतो. अप्रशस्त पाप प्रकृतीचा अनुभागबंध चतुस्थानगत होतो.) प्रदेशबंध अनुत्कृष्ट व अजघन्यच. चौतीस प्रकृतीबंधापसरण होतात. अशी कर्माची अवस्था असतांना होणारा जीवाचा विशुद्ध (शुभ) परिणाम म्हणजे प्रायोग्यलब्धि होय.

५. करणलब्धि : ज्याचा सम्यक्त्वकाळ जवळ आलेला आहे त्यास कषायाच्या मंदतेपूर्वक उपयोग शुद्धआत्माकडे असतांना अथःकरण, अपूर्वकरण व अनिवृत्तिकरण या तीन प्रकारचे परिणाम क्रमवार होतात यास करणलब्धि म्हणतात. अनिवृत्तिकरणाच्या अंतिम समयानंतर अनंतर समयामध्ये औपशमिक सम्यक्त्व प्राप्त होते. ॥३॥

आता क्षायिकभावाचे नऊ भेद सांगतात -

ज्ञानदर्शनदानलाभभोगपभोगवीर्याणि च ॥४॥

ज्ञान-दर्शन-दान-लाभ-भोग-उपभोग-वीर्याणि च ॥४॥

अर्थ : केवलज्ञान, केवलदर्शन, क्षायिकदान, क्षायिकलाभ, क्षायिकभोग, क्षायिकउपभोग, क्षायिकवीर्य, क्षायिकसम्यक्त्व व क्षायिकचारित्र असे क्षायिकभावाचे ९ भेद आहेत, हे भाव चार घातिया कर्माच्या क्षयाने प्राप्त होतात. च या पदावरून क्षायिक सम्यक्त्व व चारित्राचे ग्रहण करावे.

विशेषार्थ : क्षायिकदानाने अरिहंत भगवान दिव्यधनीच्या द्वारे सर्व प्राणीमात्रावर अनुग्रह करतात; क्षायिकलाभाने केवली कवलाहार न करता सुद्धा आयुचा उदय संपेपर्यंत कित्येक वर्षे जिवंत राहतात. याचे कारण त्यांचे शरीरद्वारा प्रत्येक समयी परमशुभ व सूक्ष्म नोकर्मवर्गणीचे ग्रहण होत असते. भोगांतराय कर्माच्या क्षयाने पुण्यांची वृष्टी, मंदसुगंध वारा वाहणे आदि प्राप्त होतात. उपभोगांतराय कर्माच्या क्षयाने सिंहासन, तीन छत्र आदिकांची प्राप्ती होते. वीर्यांतराय कर्माच्या क्षयाने अनंत अचित्य अविनाशी शक्ती व्यक्त होते. त्यामुळे अनंतज्ञान-दर्शन-सुख स्वभावाची रचना होते. तत्त्वः अनंतवीर्यरूपाने पाचही लब्धीचे अस्तित्व आहे. दर्शन-मोहनीय कर्माच्या तीन व अनंतानुबंधी चार अशा सात प्रकृतींच्या क्षयाने क्षायिकसम्यक्त्व व चारित्रमोहनीयाच्या क्षयाच्या निमित्ताने क्षायिकचारित्र प्राप्त होते. ज्ञानावरणाच्या क्षयाने केवलज्ञान व दर्शनावरणाच्या क्षयाने केवलदर्शन, अनंतदर्शन प्राप्त होते. सिद्धामध्ये या भावांचा सदूभाव अनंतशक्ती व अनंतसुखादि स्वरूपाने असतो. ॥४॥

आता क्षायोपशमिकभावाचे अठारा भेद सांगतात.

ज्ञानज्ञानदर्शनलब्ध्यश्तुस्त्रित्रिपंचभेदाः सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च

ज्ञान-अज्ञान-दर्शन-लब्ध्यः चतुः-त्रि-त्रि-पंच-भेदाः सम्यक्त्व-चारित्र-
संयमासंयमाः च ॥५॥

अर्थ : ज्ञान चार-मतिज्ञान, श्रुतज्ञान, अवधिज्ञान व मनःपर्यज्ञान; अज्ञाने
तीन-कुमतिज्ञान, कुश्रुतज्ञान व कुअवधिज्ञान, दर्शन तीन-चक्षुदर्शन, अचक्षुदर्शन व
अवधिदर्शन; लघ्वि पाच-क्षायोपशमिक दान, लाभ, भोग, उपभोग व वीर्य; समक्त्व
एक-क्षायोपशमिकसम्यक्त्व; चारित्र एक क्षायोपशमिक चारित्र व संयमासंयम एक
याप्रमाणे क्षायोपशमिक भावावे ९८ भेद होतात.

विशेषार्थ : वरील भावांपैकी पहिले सात भाव ज्ञानावरण कर्मच्या क्षयोपशमाने
होतात. नंतरचे तीन भाव दर्शनावरण कर्मच्या क्षयोपशमाने होतात. पाच लघ्वि अंतराय
कर्मच्या क्षयोपशमाने होतात. सम्यक्त्व दर्शनमोहनीय कर्मच्या क्षयोपशमाने होते.
तर संयम, संयमासंयम चारित्र मोहनीयाच्या क्षयोपशमाने होतात.

क्षयोपशमिक सम्यक्त्वाला वेदक सम्यक्त्व असेही नाव आहे. यावेळी मिथ्यात्व
व सम्यग्मिथ्यात्व आणि अनंतानुबंधी चतुष्टय यांच्या वर्तमाननिषेकांतील सर्वघाती
स्पर्द्धकांचा उदयाभावीक्ष्य असतो. त्यामुळे वर्तमानकालातील प्रतिबंधकांचा अभाव
असतो. याच प्रकृतीच्या भविष्यकालीन सर्वघाती स्पर्द्धकांचा सदवस्थारूप उपशम
असतो. त्यामुळे आगामी निषेकांची स्थिती घटवून त्याकाळी उदयावलीमध्ये येत नसल्यामुळे
संभाव्य प्रतिबंधही असू शक्त नाही. सम्यक्प्रकृती या देशघातिप्रकृतीचा उदय असतो.
अशा कर्मच्या अवस्थेच्या निमित्ताने समल सम्यक्त्व उत्पन्न होते; चल-मल-अगाढ हे दोष
संभवतात. तेच क्षयोपशमिक सम्यक्त्व होय. याप्रमाणे यथासंभव इतर क्षयोपशमिक
भावासंबंधी समजावे.

याप्रमाणे जीवस्वभावाच्या घात करणाऱ्या सर्वघाती निषेकांचा उदय असत नाही.
त्यामुळे जीव स्वभाव प्रगट होतो. परंतु देशघातीचा उदय असल्यामुळे काही सूक्ष्म दोष
राहतात. त्या दोषांनी जीवस्वभावाचा घात होत नाही. परंतु काहीशी मलिनता असते.
ती केवलज्ञानगम्य आहे, व आगमावरून जाणून घ्यावी.

चतुरिंद्रिय जीवांना चार इंद्रियांनी होणारे मतिज्ञान असते. कारण कर्णेंद्रियाने
होणाऱ्या मतिज्ञानावर आवरण टाकणाऱ्या कर्मच्या सर्वघातींचा उदय असतो. त्यामुळे
कर्णेंद्रियाने संभवणारे शब्दज्ञान मुळीच होत नाही. चार इंद्रियांनी होणाऱ्या मतिज्ञानावर
आवरण टाकणाऱ्या सर्वघाती कमपिकी वर्तमान स्पर्द्धकांच्या उदयाचा अभाव व भावी
निषेकांच्या सदुपशम असतो. त्यामुळे ज्ञानाची प्राप्ती तर असते परंतु देशघाति स्पर्द्धकांच्या
उदयामुळे अपूर्णता असते. दोष असतात. असेच इतर सर्व क्षयोपशमिक भावाबाबत
जाणावे.

देशचारित्रासाठी अनंतानुबंधी व अप्रत्याख्यानावरण ह्या ८ प्रकृती सर्वधाती आहेतच. प्रत्याख्यानावरण कर्म स्वभावतः सर्वधाती असले तरी देशचारित्रासाठी देशधातीरूप आहे. याप्रमाणे तेथे क्षायोपशमिकपणा घटित करावा. ॥५॥

आता औदियिक भावाचे एकवीस भेद सांगतात -

गतिकषायलिंगमिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धले श्याश्तुश्या

तुस्त्र्यैकैकैकैकषड्भेदाः ॥६॥

गति-कषाय-लिंग-मिथ्यादर्शन-अज्ञान-असंयत-असिद्ध-लेश्याः

चतुः-चतुः-त्रि-एक-एक-एक-षड्भेदाः ॥६॥

अर्थ : (१-४) गति चार-नरकगति, मनुष्यगति, तिर्यचगति व देवगति; (५-८) कषाय चार-क्रोध, मान, माया व लोभ; (९ त ११) लिंग तीन-पुंवेद, स्त्रीवेद व नपुंसकवेद; १२ मिथ्यादर्शन, १३ अज्ञान, १४ असंयम १५ असिद्धत्व व लेश्या ६-भावलेश्या कृष्ण, नील, कापोत पीत, पद्म व शुक्ल असे औदियिकभावाचे एकवीस भेद आहेत.

विशेषार्थ : गतिरूप भाव गतिनामकर्माच्या उदयाने व यथासंभव अघातिकर्माच्या उदयाने होतो. ४. कषाय, ३. लिंग, मिथ्यादर्शन-असंयम व ६. लेश्या हे पंधरा भाव मोहनीय कर्माच्या उदयाने होतात. अज्ञानभाव ज्ञानावरणकर्माच्या उदय-सामान्याच्या अपेक्षेने असतो; हा भाव ज्ञानपर्यायाचा अभावरूप आहे. परंतु क्षायोपशमिक अज्ञान भाव (ज्ञानपर्यायाची प्रतिरूप) सद्भावरूप तर असतो परंतु मिथ्यात्वामुळे त्यात विपरीतता असते असे समजावे. वेदनीय, आयु व गोत्र कर्माच्या उदयाने होणाऱ्या भावांचा अंतर्भाव या सूत्रातील गती यामध्ये केलेला आहे.

औदियिक अज्ञान व क्षायोपशमिक अज्ञान यातील अंतर :- ज्ञानावरणाच्या उदयाने जेवढे ज्ञान अभावात्मक असते ते औदियिक अज्ञान होय व ज्ञानावरणाचा क्षयोपशम असतांना मिथ्यात्वामुळे जे विपरीत ज्ञान होते ते क्षायोपशमिक अज्ञान होय.

कषायांचा उदय नाही अशा अकराव्या गुणस्थानापासून पुढे जी लेश्या सांगितली आहे ती योगप्रवृत्ती असते म्हणून उपचाराने सांगितली आहे. ॥६॥

आता पारिणामिकभावाचे तीन भेद सांगतात -

जीवभव्याभव्यत्वानि च ॥७॥

जीव-भव्य-अभव्यत्वानि च ॥७॥

अर्थ : जीवत्व, भव्यत्व व अभव्यत्व हे तीन आणि गौणपणे इतरही अस्तित्व, वस्तुत्व, द्रव्यत्वादि अनेक पारिणामिक भाव आहेत. अस्तित्वादि भाव जरी पारिणामिक आहेत तथापि ते सर्व द्रव्यांमध्ये साधारण आहेत. जीवाचे असाधारण भाव नाहीत.

म्हणून मुख्यपणे निर्देश न करता च शब्दद्वारा गौणपणे त्यांचे ग्रहण केलेले आहे.

विशेषार्थ : यापैकी कोणताही भाव कर्माच्या उपशम, क्षय, क्षयोपशम उदयाची अपेक्षा ठेवीत नाही. घैतन्य अथवा ज्ञानदर्शनस्वरूप जो स्वाभाविक त्रिकाली जीवभाव ते जीवत्व होय. तो जीवमात्रांस असतोच. तो सामान्यरूप व सर्व जीवभावात व्यापक आहे.

द्रव्यहष्टीने (सामान्यपणे) कोणत्याही परिणामरूपाने परिणमण्याची योग्यता असतानाही सम्यग्दर्शनादिभावरूपाने परिणमण्याची पर्यायरूप योग्यता असणे हा भव्यत्व भाव जाणावा व ती पर्यायरूप योग्यता नसणे हा अभव्यत्व भाव समजावा. हे दोन्ही भाव पारिणामिक आहेत. यापैकी कोणतातरी एक सर्व संसारी जीवांना असतो. सिद्धजीवांना ते कृतकृत्य असल्यामुळे भव्यत्वभावाचाही नियमाने अभाव झालेला असतो. जसे - ज्या उडीद व मुगामध्ये शिजण्याची शर्की आहे तेच निमित्त मिळाले असता शिजू शकतात. काही असे असतात की त्यांना अग्नी वगैरे कितीही निमित्त मिळाले तरी शिजतच नाहीत. याप्रमाणे अभव्य समजावेत. हा स्वभाव आहे. तो बदलणे किंवा अन्यथा होणे शक्य नाही. ॥ ७ ॥

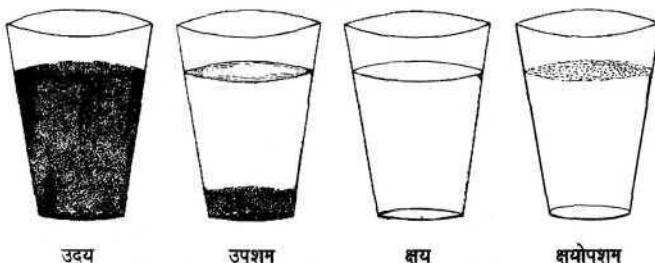
परिशिष्ट ९

पाच भावांसंबंधी महत्वाचे विवेचन स्पष्टीकरण

(सूत्र ९ ते ७)

(अ) भावाचे विशेष स्वरूप : उपशम, क्षय, क्षयोपशम व उदय या कर्माच्या अवस्था आहेत. कर्म हे कार्मणवर्गणारूप पुढ्रगलाचे परिणाम आहेत. आणि सूत्रामध्ये सांगितलेले भाव जीवाचे परिणाम आहेत. अनादिकालापासून जीवप्रदेश आणि कर्मपरमाणू एकक्षेत्रामध्ये परस्पर अवगाहरूपाने राहात आहेत, आणि जीवपुढ्रगलामध्ये परस्पराच्या निमित्ताने (आश्रयाने) विकारी (स्वतःसिद्ध स्वभाव नसणारे) परिणाम होत आहेत. कर्मपरिणाम व जीवपरिणाम यामध्ये निमित्तनैमित्तिकभाव अनादिपासून घालत आलेला आहे. कर्माच्या ज्या अवस्थांचा जीवपरिणामाशी निमित्तरूपाने संबंध येतो अशा कर्माच्या चार अवस्था मुख्यरूपाने आहेत, त्या उदय, उपशम, क्षय व क्षयोपशम या चार आहेत.

या कर्माच्या चार अवस्था आणि जीवाचे चार भाव समजून घेण्यासाठी पाणी व गाळ-कचरा यांचा संबंध वा असंबंध याचे ज्ञान होण्यासाठी चार प्रकारची काचेची भांडी घेवू. १. पहिल्या काचेच्या भांड्यात पाणी आणि गाळ व कचरा यामुळे पाणी गदूळ व अपेय आहे. २. दुसऱ्या काचेच्या भांड्यामध्ये चिखलाने गदूळ पाणीच भरलेले आहे. परंतु त्यात तुरटी अथवा निर्मलीचे बी टाकल्यामुळे गाळ तळाशी बसलेला असून वर अत्यंत स्वच्छ व निर्मल पाणी आहे. ३. तिसऱ्या भांड्यामध्ये दुसरे भांडे हलू न देता

त्यातील वरचे स्वच्छ पाणी ज्यात तळाशी बसलेला काढीकचराही नाही असे - त्या तिसन्या काचेच्या भांड्यात भरले आहे. ४ आणि चवथ्या काचेच्या भांड्यामध्ये दुसन्या भांड्यातील पाणीच भरलेले आहे. त्यात तळाशी दबून असणारा गाळ मुळीच नाही परंतु तळाशी दबून न बसणारा पण पाणी गढूल व अपेय न बनविणारा काढीकचरा मात्र आहे. त्यामुळे पाणी निर्मल नाही.

या चार भांड्याच्या दृष्टांतामध्ये जीवभाव पाण्याच्या जागी आहे, सर्वस्वी गाळ आणि काढीकचरा या स्थानी कर्मनिषेक आहेत, अशी कल्पना करा. या चार भांड्यावरून आपणास कर्माचा उदय, उपशम, क्षय व क्ष्योपशम याचा व त्या निमित्ताने होणाऱ्या भावांचा बोध होईल.

यांवे स्वरूप लक्षात घेण्याकरिता चार काचेची भांडी घेऊ त्यामध्ये क्रमाने पहिले भांडे ज्यामधील पाण्यामध्ये गाळ मिसळलेला आहे असे काचपात्र; म्हणजे जीवाचे प्रदेश व गाळ म्हणजे कर्मसंकंध असे समजावे.

दुसन्या भांड्यामध्ये गाळ खाली बसला असून निर्मलीचे बी अथवा तुरटी टाकल्यामुळे पाणी निर्मल आहे. त्याप्रमाणे कर्माचा उपशम असतो व जीव परिणाम निर्मल होतात. (कर्म उपशमरूप दबून बसले असतात.)

तिसन्या भांड्यामध्ये गाळाचा कणसुद्धा नसतो. पाणीही अत्यंत स्वच्छ, निर्मल असते त्याप्रमाणे कर्माचा सर्वथा अभाव झाल्यामुळे परिणामांची निर्मलता असते.

चवथ्या भांड्यामधील पाण्यामध्ये स्वच्छता प्रतिबंधक गाळ दबून असतो परंतु काहीसा काढीकचरा असतो. त्याप्रमाणे कर्मपैकी काही फलोन्मुख झालेले असतात व आंशिक आत्मपरिणामाची निर्मलता झालेली असते अशी अवस्था म्हणजे क्ष्योपशम.

आता चार भांड्यातील पाण्यावरून आपणास अनुक्रमे कर्माचा उदय, उपशम, क्षय व क्ष्योपशम या कर्माच्या अवस्थांचा बोध होईल व त्यांच्या जीव-विषयक कार्याचा आणि त्यामुळे होणाऱ्या जीवाभावाचा, परिचय होईल.

(१) उदय : (भांडे पहिले) पाणी आणि गाळाचे कण हे परस्पर विशिष्टरूपाने परस्पर प्रविष्ट झाले आहेत. पाण्याचा प्रवाही स्वभाव व अंतर्यामी शुद्ध होण्याची शक्ती कायम आहे. कारण तसे नसेल तर पाण्यावर शुद्धिकरणाचे प्रयोगच ठोक शकणार

नाहीत. गाळाने रुक्षता सोडून तो स्निग्ध आणि प्रवाही बनला आहे. गाळाने पाण्यामध्ये गदूळपणा आण्याचे काम केले आहे. पाणी स्वयं गदूळ झाले पण गाळाचा असा विशिष्ट परिणाम असतानाच. म्हणजेच पहिल्या भांड्यात पाण्यामध्ये गाळाचा (चिखलाचा) उदय आहे. पाणी गदूळ झालेले आहे.

तसेच कर्मप्रदेश (परमाणु) आणि जीवप्रदेश अनादिकालापासून एकक्षेत्रामध्ये परस्पर अवगाह रूपाने आहेत. जेव्हा कर्म फल देण्याला सनुमुख होते तेव्हा त्या निमित्ताने जीवपरिणाम विकारी होतात. ही कर्माची फलसन्मुख, रसाने (अनुभागाने) ओतप्रोत अवस्था म्हणजेच उदय होय. आणि त्यावेळी होणारे जीवाचे विकारी परिणाम हे औदयिकभाव होत. ज्याप्रमाणे पाडाला आलेला आंबा नंतर गदूळ पडतो, तद्वत् उदयाला आलेले कर्मही कर्मरूप न राहता, जीवाशी संबद्ध न राहता कार्माणवर्गांपेत मिसळते, अकर्मरूप होते. उदय हा जडकर्माचा परिणाम आहे. जीवभाव हे जीवाचे परिणाम आहेत. परंतु दोहोंमध्ये निमित्तनैमितिक संबंध (भाव) आहे. उदयागत कर्मच जीवाच्या विकारी होण्यात निमित्त असते. सत्तेमधील (उदयापूर्वी कर्मरूपाने हजर असणारे) कर्म जीवाला विकारी बनवीत नाहीत. पण ते उदयाला येते तेव्हा मात्र हे कार्य होतेच असा नियम आहे.

(२) उपशम : (दुसरे भांडे) येथे अंतरकरणरूप उपशम हाय उपशम आहे. संपूर्ण कर्माच्या (दर्शनमोह वा चारित्र मोह) उदयाचे अंतरकरण करणे, निषेक मालिका खंडित करणे हा अंतरकरण उपशम होय. सम्यगदर्शनाचे वेळी अनंतानुबंधी चतुष्पद्याचे अंतरकरण होत नाही. (दुसरे भांडे) निर्मळीचे बी. तुरटी इ. टाकणे इत्यादि शुद्धीकरणाच्या प्रयोगामुळे सर्व गाल व कचरा तळाशी बसला आहे. वर स्वच्छ निर्मळ पाणी आहे. गाळाची ही अवस्था म्हणजे गाळाचा तळाशी पाण्यामध्ये उपशम आहे. तद्वत् कर्म सर्वथा उदयालीमध्ये न येता काही काळ दबून बसणे हा उपशम आहे. येथे हे लक्षात येईल की दुसऱ्या भांड्यात जसे गाळाचे अस्तित्व आहे तसे उपशमामध्ये कर्मचे अस्तित्व (सत्ता) आहे. परंतु पाण्यामध्ये चिखलाचा अभाव आहे. म्हणून उदयाने येणारी अशुद्धता नसल्यामुळे उदयाच्या अभावी निर्मलता प्रगट झालेली आहे. तद्वत् कर्म सत्तेत असूनही उदय नसल्यामुळे निर्मल स्वभाव प्रगट झालेला आहे. उपशम काळामध्ये संपूर्ण दर्शनमोह वा चारित्रमोह कर्मच उदयरूप नाही.

दर्शनमोहाच्या निषेक मालिकेत अंतर पडते; म्हणून यास अंतरकरणरूप उपशम म्हणतात व तो फक्त मोहनीय कर्माचाच होतो. कारण ती योग्यता मोहनीयरूप बनलेल्या कर्मपरिणामातच आहे. अशा उपशमाचे निमित्ताने जीवामध्ये सम्यक्त्व व चारित्र हे दोन औपशमिक भाव व्यक्त होतात. संपूर्ण दर्शनमोहाच्या उपशमाने उपशम सम्यक्त्व होते. अनादिमिथ्याहृष्टीला प्रथमत: औपशमिक सम्यक्त्वच होते. नंतर त्यास ते अनेकवार होते. अनादिमिथ्याहृष्टीला फक्त मिथ्यात्वाचा उपशम होतो तर सादिमिथ्याहृष्टीला तिही

प्रकृतीचा उपशम होतो. द्वितीयोपशम सम्यक्त्व उपशम श्रेणी मांडण्यापूर्वी क्षयोपशम सम्यक्त्वातून होते. संपूर्ण चारित्र मोहनीयाच्या उपशमाने औपशमिक चारित्र होते.

क्षयोपशम : (चौथे भांडे) कर्मच्या उदयाने जीवाच्या स्वभावाचा घात होतो किंवा बाह्यसंयोग मिळतो. जसे - अवधिज्ञानावरण अवधिज्ञान प्रगट होऊ न देण्यात व मतिज्ञानावरण मतिज्ञान होऊ न देण्यात निमित्त आहे. परंतु या कर्मच्या निषेकापैकी ज्यांचा उदय त्या जीवभावाला संपूर्णपणे प्रगट होऊ देत नाही, त्या कर्मनिषेकांस सर्वघाती म्हणतात. काही त्यांचा पूर्णतः घात न करता अंशतः घात करतात किंवा थोडीशी मलिनता आणतात, त्यांना देशघाती म्हणतात. हा भेद घातिकर्मामध्येच आहे. काही केवळ सर्वघातीच आहेत तर काही केवळ देशघातीच आहेत. काही देशघाती असून त्यापैकी काही निषेक सर्वघाती असतात.

घातिकर्माच्या देशघाती व सर्वघाती प्रकृतींचा तक्ता

केवळ सर्वघाती	केवळ देशघाती	सर्वघाती स्पर्धकाने सहित देशघाती
१. केवलज्ञानावरण	१ सम्यक्ग्रकृति	४ केवलज्ञानावरण सोडून ज्ञानावरणाच्या चार
१ केवलदर्शनावरण	४ संज्वलन चार कषाय	
५ निद्रा वर्गेरे ५	९ नऊ नोकषाय	
१ मिथ्यात्व	—	३ चक्षुदर्शनावरण
१ सम्यग्मिथ्यात्व	१४	अचक्षुदर्शनावरण
४ अनंतानुबंधी कषाय		अवधिदर्शनावरण
४ अप्रत्याख्यानावरणकषाय	५ अंतराय	
४ प्रत्याख्यानावरण		—
—		१२
२९		

जेव्हा वर्तमानकाळी उदयाला येणाऱ्या सर्वघाती स्पर्द्धकांचा उदयाभावीक्षय व भविष्यत्काळी उदयाला येणाऱ्यांचा सदवस्थारूप उपशम (त्यास उदीरणेला अयोग्य करणे) व देशघातीचा उदय अशी कर्माची स्थिती असते तेव्हा त्यास क्षयोपशम म्हणतात. उदयाभावीक्षय - उदयाला न येणे हाच क्षय व सदुपशम म्हणजे कर्म सत्तेत राहून ते स्थिति कमीजास्त करून मागेपुढे उदयावलीमध्ये न येणे. सत्ता हाच उपशम. येथे हे लक्षात ठेवावे की, क्षयोपशमामधील क्षय हा क्षयाप्रमाणे सर्वथा सत्तेतून क्षय नाही आणि सदुपशम म्हणजे औपशमिक भावातील उपशमाप्रमाणे अंतरकरणरूप उपशम नव्हे. सर्वघातीचा उदयक्षय व सदुपशमामुळे त्या

भावांना सर्वथा घातक अशा कर्माचा अडथळा दूर होतो, त्यामुळे तो क्षयोपशमिक भाव प्रगट होतो. परंतु देशघातीचा उदय असल्यामुळे त्यात मलिनता असते. क्षयोपशम फक्त चार घातिकर्माचाच होतो.

दुसऱ्या भांड्यातील पाण्याप्रमाणे या चवथ्या भांड्यामध्ये पाणी गढूळ करणारा गाळ तर तलाशी दबून आहे परंतु सूक्ष्म कवरा कायम आहे. उपशमाप्रमाणे येथे संपूर्ण निषेक दबून बसले नाहीत तर फक्त सर्वघाती स्पर्धकांचा उदय नसतो परंतु देशघातीचा उदय आहे. त्यामुळे समलता किंवा अपूर्णता आहे. तथापि तो भाव व्यक्त आहे. त्याचा अभाव नाही.

क्षय : (तिसरे भांडे) येथे गाळाचे अस्तित्वच नाही. त्यामुळे उदयही नाही. म्हणून प्रतिबंधक कारण नसल्यामुळे जल स्वच्छ आहे व परत गढूळ होण्याची शक्यताही नाही. तद्वत कर्माचा क्षय म्हणजे सत्तेमधून कर्माचा मूलतः नाश होतो. त्यामुळे निर्मल पूर्ण स्वभाव प्रगट होतो व पुनः कधीही त्याचा अभाव होत नाही.

उपशम आणि क्षय यामध्ये अंतर : दोहोंमध्ये उदयाचा सर्वथा अभाव आहे. परंतु उपशमामध्ये कर्माची सत्ता असते तर क्षयामध्ये सत्ताही नसते. उपशम फक्त मोहनीयाचा होतो; तर क्षय (उदयाप्रमाणे) आठाही कर्माचा होतो. उपशमामध्ये दबून बसलेले कर्म उदयाला योग्य काळी येतेच व त्यामुळे तेव्हा तो औपशमिक भाव नियमाने नष्ट होतो. परंतु क्षयामध्ये कर्माची सत्ताच नसल्यामुळे पुनः उदयाचा संभव नाही. म्हणून प्रगट झालेला क्षायिकभाव नष्ट होत नाही.

उपशम आणि सदुपशम यांतील अंतर : दोहोंमध्ये कर्माची सत्ता तर आहे परंतु उपशमामध्ये कर्माचा उदय मागे पुढे करून काही काळ त्याचा सर्वथा अभाव होतो. परंतु सदुपशमामध्ये उदय मागे पुढे होत नाही. फक्त सत्तेत असणे परंतु उदय नसणे वर्तमानकाळी उदीरणेला अयोग्य करणे असा तो उपशम प्रकार आहे. उपशम हा फक्त मोहनीय कर्माचा होतो व सदुपशम चार घाती कर्माचा होतो.

क्षय आणि उदयाभावीक्षय यांतील अंतर : क्षयामध्ये सत्ताच नसते तर उदयाभावी क्षयामध्ये सत्ता असते पण वर्तमानकाळी उदय नसतो यालाच उदयाभावीक्षय म्हटले आहे.

परिशिष्ट २

भावासंबंधी काही महत्त्वाच्या बाबी

या सात सूत्रांमध्ये जीवाच्या ५३ असाधारण भावांचे (परिणामांचे) कथन आहे. यापैकी एक पारिणामिक भावांपैकी जीवत्व भाव सोडला तर बाकीचे सर्व भाव पर्यायरूप आहेत. त्यापैकी एकही भाव असा नाही की; जो सर्व जीवांना असू शकतो व एका

जीवाला सदासर्वदा असू शकतो. जसे, केवलज्ञानभाव १३ व १४ गुणस्थानांतील सर्व संसारी जीव व सिद्धांनाच असतो. शेष संसारी जीवांना नाही. औदयिक अज्ञान हे १२ गुणस्थानपर्यंतच्या संसारी जीवांनाच असते. इतर जीवांना नाही. असिद्धत्व सर्व संसारी जीवांना आहे तर सिद्ध जीवांना नाही.

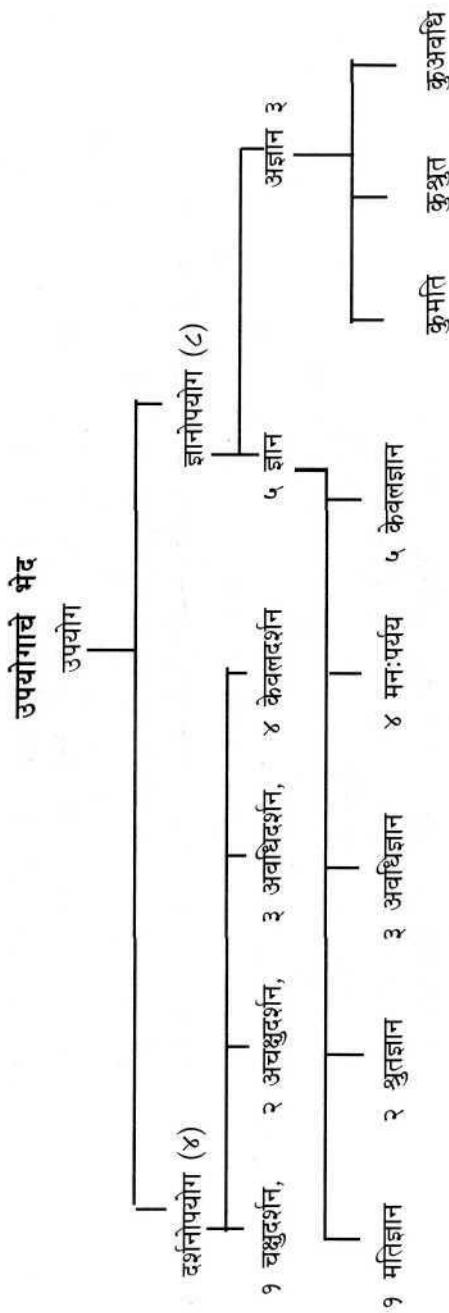
हे सर्व पर्यायभाव जीवाला युगपत् असत नाहीत. ते गुणस्थान व मार्गणास्थान याप्रमाणे यथासंभव लावून घ्यावेत.

परंतु या त्रेपन भावामध्ये एक जीवत्वभाव त्रिकाली व सामान्यरूप आहे. शेष विशेषरूप आहेत. ५२ भावामध्येही तो आहेच, तो सर्व जीवांना आणि प्रत्येकाला सदासर्वदा संसारी व मुक्तांना सर्वांनाच (निगोदी पर्यायापासून तो तहत् सिद्धापर्यंत) आहे. त्याने विरहित कोणीही जीव नाही. त्यालाच अध्यात्मामध्ये ज्ञायकभाव, परमपारिणामिकभाव, कारणपरमात्मा, चैतन्य, जीवत्व म्हणतात. हा धेयरूप आहे. त्याच्या आश्रयाने उपयोगाची स्थिरता केली असताना, ध्यान केले असताना सम्यक्त्वादि शुद्धपर्याय प्रगट होतात. म्हणून या सर्व भावांचे स्वरूप जाणून घेऊन ध्यान फक्त शुद्ध आत्माचे-ज्ञायकभावाचे करावे. हाच मोक्षमार्ग सांगितला आहे. त्यामुळे औदयिकादिभाव हे हेय आहेत हे श्रद्धेमध्ये हठमूळ होऊन त्या सर्वांचा नाश होतो व सहज क्षायिकभाव प्रगट होतात. हीच ज्ञान-दर्शन-चारित्रिकाची एकाग्रता असून तोच निश्चयाने मोक्षमार्ग आहे. म्हणून तो सर्वदा अपादेय असून त्यामुळेच संसारबंधनाचा नाश होतो. जर त्याच्या अवलंब सोडला तर संसारच आहे.

५३ (आसाधारणजीवभाव)

३ ओपशिमिक	४ क्षायिक	५ क्षायोपशिमिक	६ ज्ञान - अज्ञान	७ दर्शन - लक्ष्य	८ क्षायोपशिमिक सम्यकत्व	९ जीवत्व	१० परिणामिक
१ सचक्तव २ चारित्र	१ केवलज्ञान	ज्ञान - अज्ञान	१ मति	१ कुमति	१ चक्षु	१ क्षायोपशिमिक चारित्र	१ जीवत्व
२ केवलदर्शन	२ क्षायिकदर्शन		२ श्रुत	२ कुश्ति	२ अवश्यु	२ लाभ	२ भव्यत्व
३ क्षायिकदर्शन	३ क्षायिकलाभ		३ अवधि	३ कुअवधि	३ अवधि	३ भोग	३ अभव्यत्व
४ क्षायिकलाभ	४ क्षायिकभोग		४ मनःपर्यय	४ उपभोग	४ वीर्य		
५ क्षायिकउपभोग	५ क्षायिकवीर्य		८ सचक्तव				
६ क्षायिकउपभोग	७ क्षायिकवीर्य		९ चारित्र				
७ क्षायिकवीर्य			गति — कषाय — लिंग — मिथ्यादर्शन — अज्ञान — असंयम — असिद्धत्व — लेखा	(४) (५) (६)	(७) (८) (९) (१०)		
८ सचक्तव			९ नरक	९ क्रोध	९ स्त्रीविद	९ कृष्ण ४ पीत	
९ चारित्र			१० तिर्यक	१० मान	१० पुरुषवेद	१० नील ५ पश्च	
			११ मनुष्य	११ माया	११ नपुंसकवेद	११ कापोत ६ शुक्ल	
			१२ देव	१२ लोभ			

मति श्रुत व अवधी ही तीन ज्ञाने मिथ्याही असतात अशी ती ३ मिळून ज्ञानोपयोग आठ प्रकारचा होतो.

परिशिष्ट ३

या जीवभावाचा विचार गुणस्थानाच्या अपेक्षेने ध्वलादि ग्रंथाच्या आधाराने चांगला होऊ शकतो. जसे -

औपशमिक सम्यकत्व प्रथम	४ ते ७ गुणस्थानात
द्वितीय औपशमिक सम्यकत्व	७ ते ११ गुण
औपशमिक चारित्र	११ व्या गुणस्थानात
क्षायिक सम्यकत्व	४ ते १४ “ दोन्ही श्रेणीमध्ये अरिहंत व सिद्धदशेत
क्षायिक चारित्र	१२ ते १४ “ “ “
क्षायिक शेष सात भाव	१३ ते १४ “ “ “
क्षायोपशमिक १ मनःपर्यय	६ ते १२ “ मुर्णीनाच
क्षायोपशमिक ३ कुमति इ.	१ ते २ “ मिथ्याहृष्टीस
क्षायोपशमिक २ चक्षुअचक्षुदर्शन	१ ते १२ “ “ केवलज्ञान प्रगट होईपर्यंत
क्षायोपशमिक १ अवधिदर्शन	४ ते १२ “ “ सम्यग्हृष्टीलाच - देव नारकीला
क्षायोपशमिक ५ पंचलब्धी	१ ते १२ “ “ सर्व जीवांना
क्षायोपशमिक १ सम्यकत्व	४ ते ७ “ “ श्रेणीपूर्वी
क्षायोपशमिक १ चारित्र	६ ते १० “ “ मुर्णीनाच
क्षायोपशमिक १ देशसंयम	५ वे “ “ ब्रती श्रावकास
ओदायिक ४ गति	
मनुष्यगती	१ ते १४ “ “
देवगति	१ ते ४ “ “
नरकगति	१ ते ४ “ “
तिर्यचगति	१ ते ५ “ “
३ क्रोधादि	१ ते ९ “ “
१ लोभ	१ ते १० “ “
१ मिथ्यात्व	प्रथम गुणस्थानामध्ये अनादि + सादिमिथ्यात्वीला
१ अज्ञान	१ ते १२ “ “ विवक्षेने
१ असंयम	१ ते ४ गुणस्थानात विशिष्टरूपाने
१ असिद्धत्व	१ ते १४ “ “ कर्मसदूभावापेक्षेने
४ कृष्णादिलेश्या	१ ते ४ “ “ यथासंभव
१ पीतपद्मलेश्या	१ ते ६ गुणस्थानात यथासंभव
१ शुक्ललेश्या	१ ते १३ “ (११-१२-१३ मध्ये उपचाराने)

पारिणामिक भव्यत्व	१ ते १४ सर्व भव्यजीवांना
१ अभव्यत्व	१ ले फक्त सर्व अभव्यांनाच
१ जीवत्व	१ ते १४ व सिद्धावस्थेमध्ये सुद्धा
याप्रमाणे मार्गणादिकामध्ये यथासंभव समजून घ्यावे.	

विशेषार्थ : या ठिकाणी प्रश्न संभवू शकतो की, जीव अमूर्तिक आहे, कर्म मूर्तिक पौदगलिक आहेत. हे भाव कर्मबंधाच्या अपेक्षेने सांगितले आहेत. मूर्तिकाचा अमूर्तिकाबरोबर बंध कसा होईल ? यावर समाधान असे आहे की, आत्म्याचा स्वभाव अमूर्तिक आहे तथापि अनादिकालापासून कर्माशी बद्ध असल्यामुळे बद्धपर्यायाच्या अपेक्षेने तो कथंचित् मूर्तिक म्हटला जातो. दूध व पाण्याप्रमाणे कर्माशी मिळालेला आहे. तथापि जीव आपला स्वभाव व पुद्गल आपला स्वभाव सोडत नाहीत. त्या दोहोंमध्ये लक्षणांच्या अपेक्षेने भेद आहे. त्यामुळे जीवाची व पुद्गलाची ओळख भिन्न लक्षणामुळे होऊ शकते. ॥७॥

जीवतत्वाच्या वर्णनामध्ये जीवाचे लक्षण सांगणे जरूर आहे. जीवाचे एकूण ५३ भाव असाधारण आहेत. त्यापैकी कोण्या तरी एका भावरूपाने जीवाचे लक्षण सांगावे लागेल. तेहाच सर्व अजीवांचे निराकरण होऊन लक्षणात अतिव्याप्ति येणार नाही व लक्षण अव्याप्त नसावे यासाठी सर्व जीवामध्ये व सदासर्वदा विद्यमान अशा भावरूपाने त्याचे लक्षण सांगितले पाहिजे. असा वरील ५३ भावांपैकी सांगितलेला एक जीवत्वभावच आहे. त्या भावाला पर्यायार्थिक नयाने उपयोग म्हणतात. तो सर्व जीवांना निरंतर असतो. म्हणून पुढील सूत्रामध्ये त्या भावरूपाने जीवाचे लक्षण सांगतात.

आता सूत्रकार जीवाचे सामान्य लक्षण सांगतात -

उपयोगो लक्षणम् ॥८॥

उपयोगः-लक्षणम् ॥८॥

अर्थ : जीवाचे लक्षण उपयोग हे आहे. उपयोग म्हणजे आत्म्याचा चैतन्यानुसारी परिणाम. यास चैतन्यपरिणाम-परिणति-परिणमन म्हणतात. हा परिणाम सर्वच जीवांमध्ये नेहमीच आढळून येतो. जीवाशिवाय दुसऱ्या द्रव्यामध्ये नसतो; म्हणूनच हे जीवाचे लक्षण समजावे. संसारी जीवास प्रतिक्षण ज्ञानोपयोग, दर्शनोपयोग यापैकी कोणतातरी एक असतोच व अरिहंत व मुक्त जीवांना दोन्ही उपयोग युगपत् असतात; त्यामुळे उपयोग हे जीवाचे लक्षण निर्दोष आहे. पर्यायद्वारा सामान्यास बोध होऊ शकतो. त्यांना शक्तिरूप चैतन्य परिचित नसते. म्हणून पर्यायदृष्टीने हे लक्षण सांगितले आहे. जीवाला प्रतिक्षणी उपयोग असतोच. ॥८॥

आता उपयोगाचे दोन भेद व बारा पोटभेद सांगतात -

स द्विविधोऽप्तचतुर्भेदः ॥१॥

सः द्विविधः अप्त-चतुः-भेदः ॥१॥

अर्थ : तो उपयोग दोन प्रकारचा आहे. ज्ञानोपयोग व दर्शनोपयोग. ज्ञानोपयोगाचे आठ भेद आहेत व दर्शनोपयोगाचे चार भेद आहेत. ज्ञानोपयोगाचे मति, श्रुत, अवधि, मनःपर्यय व केवल ही पाच ज्ञाने व कुमति, कुश्रुत व कुअवधि ही तीन अज्ञाने, असे आठ भेद आहेत व दर्शनोपयोगाचे चक्षुदर्शन, अचक्षुदर्शन, अवधिदर्शन व केवलदर्शन असे चार भेद आहेत.

विशेषार्थ : छद्मस्थजीवांना ज्ञानोपयोग म्हणजे अवग्रहरूप ज्ञानोपयोगाची प्रवृत्ती दर्शनोपयोगानंतरच होते. याचा अर्थ असा नाही की, प्रत्येक क्षणाक्षणाला ज्ञानोपयोग व दर्शनोपयोगाची पलटणी सुरु असते. अवग्रह इहा अवाय, धारणा, स्मृति, प्रत्यभिज्ञान आदि रूप मतिज्ञान व तत्पूर्वक श्रुतज्ञानानंतर अन्य अवग्रह रूप मतिज्ञान होण्यापूर्वी दर्शनोपयोग नियमपूर्वक असतोच. अवधिज्ञानापूर्वी अवधिदर्शन नियमाने होते. मनःपर्यय ज्ञान इहामतिज्ञानपूर्वकच होते. पण तत्पूर्वी दर्शनोपयोग हा नियमाने अवग्रहापूर्वी असतोच. सारांश, छद्मस्थाच्या दोन ज्ञानोपयोगातील किंवा ज्ञानोपयोगमालिकेतील अंतर म्हणजे दर्शनोपयोग होय. त्यावेळी ज्ञानाचे उपयोग रूप परिणमन (ज्ञेयाकार) असते. ज्ञानाचे लब्धिरूप परिणमन असते. दर्शन गुणाचा कार्यरूप पर्याय - फक्त उपयोग - असतो.

दर्शनोपयोग निराकार (निर्विकल्प) व ज्ञानोपयोग साकार (सविकल्प) असतो - ज्ञान आणि दर्शन दोन्ही गुणांचे कार्य पदार्थाचा प्रतिभास करणे हे आहे. परंतु दर्शनोपयोगामध्ये प्रतिभास्यमान पदार्थाना भिन्नभिन्न करून प्रतिभास (भेदरूप ज्ञेयाकाररूप सविकल्प) नसतो, तर मात्र सामान्य प्रतिभास असतो. त्यास सन्मात्र प्रतिभासही म्हणतात. कारण तेथे भिन्नपणाने प्रतिभास असत नाही. म्हणून त्यास निर्विकल्प निराकार म्हटले आहे. परंतु ज्ञानोपयोग मात्र प्रतिभास्यमान पदार्थाना पृथक् पृथक् रूपाने प्रतिभासित करतो. म्हणून ज्ञानोपयोग हा सविकल्प अथवा साकार ज्ञेयाकाररूप आहे. संसारी घातिकर्मसहित जीवाच्या हृषीने अवग्रहापासून मतिज्ञान व श्रुतज्ञानाची परंपरा प्रांरंभ होण्यापूर्वी म्हणजेच अवग्रहापूर्वी फक्त प्रतिभास मात्र, सामान्य प्रतिभासच असतो. त्यांना लब्धि जरी अनेक प्रकारची युगपत असली तरीही उपयोग दोन्हीही युगपत असत नाहीत. केवलज्ञानदर्शनयुक्त जीवांना आवरणाच्या क्षयानंतर क्रमवर्तीपणा राहात नाही म्हणून दोन्ही उपयोग युगपत असतात. छद्मस्थाच्या अपेक्षेने अवग्रहापासून प्रांरंभ होणाऱ्या ज्ञानोपयोगापूर्वीची सावधानता म्हणजेच भेद न करता प्रतिभास मात्र हा दर्शनोपयोग आहे. अवग्रहापासून विशेष प्रतिभास होतो तो साकार अथवा सविकल्प ज्ञेयाकाररूप असल्यामुळे ज्ञानोपयोग आहे.

येथे असे मात्र समजू नये की, पदार्थाच्या सामान्य अंशाला जे प्रतिभासित करते ते दर्शन व विशेष अंशाला प्रतिभासित करते ते ज्ञान. ही तर नयरूप ज्ञानोपयोग प्रवृत्ती

आहे. ज्ञान प्रमाणात्मक वा नयात्मक असते. जर ते मिथ्या असेल तर दोषांनी सहितही असू शकते. परंतु दर्शनोपयोगामध्ये न प्रमाण आहे, न नय आहे न संशयादि दोषांचा संभव आहे. ज्ञेयाकाराच्या स्वरूपाचा प्रतिभास हा सविकल्पच असून ज्ञानोपयोग आहे व ज्ञेयाकाराविना प्रतिभास (सन्मात्र) हा निर्विकल्प दर्शनोपयोग आहे.

दर्शनोपयोगापेक्षा ज्ञानोपयोग श्रेष्ठ असल्यामुळे सूत्रकारांनी त्याचा प्रथम उल्लेख केला आहे. ॥१॥

आता जीवाचे दोन भेद सांगतात -

संसारिणो मुक्ताश्च ॥१०॥

संसारिणः मुक्ताः च ॥१०॥

अर्थ :- ते जीव संसारी व मुक्त असे दोन प्रकारचे आहेत. कर्माच्या वशीभूत होऊन जे जन्ममरण करीत पंचपरावर्तनरूप संसारामध्ये भ्रमण करतात त्यांना संसारी म्हणतात आणि ज्यांच्या कर्माचा नाश होऊन अत्यंत निर्मल अवस्था प्रगट झाली आहे त्यांना मुक्त म्हणतात. ते पुनः संसारामध्ये येत नाहीत. जे मुक्त झाले आहेत ते सर्व संसार अवस्थेमधूनच मुक्त झालेले आहेत.

विशेषार्थ : संसार म्हणजे परिवर्तन-परिभ्रमण. परिवर्तन पाच प्रकारचे आहेत. १. द्रव्यपरिवर्तन, २. क्षेत्रपरिवर्तन, ३. कालपरिवर्तन, ४. भवपरिवर्तन व ५. भावपरिवर्तन. १. सर्व कर्म व नोकर्म पुद्लांचे विवक्षित क्रमाने ग्रहण करून भोगणे व सोडून देणे व पुनः तेच कर्म पुद्गल व नौकर्म पुद्गल ग्रहण करणे, याप्रमाणे जे परिभ्रमण ते द्रव्यपरिवर्तन होय. २. लोकाकाशाच्या संपूर्ण प्रदेशामध्ये विवक्षित क्रमाने उत्पन्न होणे व मरणे रूप जे परिभ्रमण त्यास क्षेत्रपरिवर्तन म्हणतात. ३. उत्सर्पिणी व अवसर्पिणी कालाच्या प्रत्येक समयामध्ये विशिष्ट पद्धतीने जन्ममरणाची फेरी पूर्ण करणे यास कालपरिवर्तन म्हणतात. ४. नरकादि चारही गतीमध्ये वारंवार उत्पन्न होऊन जघन्यापासून उल्कृष्ट आयु क्रमाने भोगणे रूप परिभ्रमणास भवपरिवर्तन म्हणतात. यामध्ये इतकी विशेषता आहे की, देवायुमध्ये ३९ सागर वर्षाचीच आयुष्य भोगण्याचा संभव आहे. ५. संपूर्ण योगस्थान, कषायस्थान व स्थितिबंधाध्यवसायस्थान व अनुभागबंधाध्यवसाय - स्थानाचे द्वारे ज्ञानावरणादि कर्माची जघन्य मध्यम व उल्कृष्ट स्थिती भोगणे रूप परिभ्रमणास भावपरिवर्तन म्हणतात. हे परिवर्तनाचे संक्षिप्त स्वरूप आहे हा विशिष्ट क्रम-विशेष गोमद्वासार आदि ग्रंथामध्ये पाहावा. ॥१०॥

आता संसारी जीवाचे दोन प्रकार सांगतात.

समनस्काऽमनस्काः ॥११॥

समनस्काः अमनस्काः ॥११॥

अर्थ : संसारी जीवाचे समनस्क-संज्ञी व अमनस्क-असंज्ञी असे दोन भेद आहेत. ज्यांना मन आहे त्यांना समनस्क म्हणतात. हे जीव उपदेश ग्रहण करू शकतात. त्यांना

हेय उपदेय जाणण्याची योग्यता असते. संकेत ओळखू शकतात. ज्यांना मन नाही त्यांना अमनस्क असे म्हणतात. हे उपदेशादिकांचे ग्रहण करू शकत नाहीत. पुढील सूत्रातील 'संसारिणः' शब्दावरून हे संसारी जीवाचे २ भेद आहेत असे जाणावे. असे समजू नये की संसारी जीव समनस्क असतात व मुक्त जीव अमनस्क असतात.

आता संसारी जीवाचे पुनः दुसऱ्या अपेक्षेने दोन भेद सांगतात.

संसारिणस्त्रसस्थावराः ॥१२॥

संसारिणः त्रस-स्थावराः ॥१२॥

अर्थ :- तसेच संसारी जीव त्रस व स्थावर असे दोन प्रकारचे आहेत. जीवविपाकी त्रसनामकर्माचा उदय ज्यांना आहे त्यांना त्रस म्हणतात व ज्यांना जीवविपाकी स्थावर नामकर्माचा उदय आहे त्यांना स्थावर म्हणतात. या दोहोंमध्ये त्रस जीव श्रेष्ठ आहेत. त्यांचा ज्ञानादिरूपाने विकास अधिक झालेला असतो.

जे हलनचलन करतात ते त्रस व जे स्थिर आहेत ते स्थावर असा त्रस-स्थावर शब्दांचा अर्थ नाही. जर असा अर्थ मानला तर वायुकायिकअनिकायिक इ. त्रस ठरतील व स्थिर त्रस वगैरे स्थावर ठरतील. ते इष्ट नाही. ॥१२॥

आता स्थावर जीवाचे भेद सांगतात.

पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः ॥१३॥

पृथिवी-अप-तेजः-वायु-वनस्पतयः स्थावराः ॥१३॥

अर्थ :- पृथ्वीकायिक, अपकायिक, तेजकायिक, वायुकायिक व वनस्पतिकायिक असे स्थावरजीवाचे पाच भेद आहेत. या जीवांना दहा प्राणांपैकी अवघे चार प्राण असतात. स्पर्शनेंद्रिय, आयु, कायबल व श्वासोच्छ्वास. पृथ्वी हे ज्यांचे शरीर आहे, ते पृथ्वीकायिक होत. याप्रमाणेच इतरांबाबत समजावे.

विशेषार्थ : पृथ्वी शब्द चार प्रकाराने वापरण्यात येतो.

१. पृथ्वी, २. पृथ्वीजीव, ३. पृथ्वीकायिक, ४. पृथ्वीकाय.

१. पृथ्वी ही सामान्य संज्ञा आहे.

२. पृथ्वीजीव - पृथ्वी स्थावर नाम कर्माचा ज्यांना उदय आहे. परंतु ज्यांना अद्यापि पृथ्वीशरीर प्राप्त झालेले नाही असा विग्रहगतीतील जीव.

३. पृथ्वीकायिक - पृथ्वीनामकर्माचा ज्याला उदय आहे व पृथ्वीचे शरीर ज्यास प्राप्त झाले आहे तो पृथ्वीकायिक जीव होय.

४. पृथ्वीकाय - पृथ्वीचा आत्मा निघून गेल्यावर निर्जीव पृथ्वीकायिक जीवाच्या परित्यक शरीरास पृथ्वीकाय असे म्हणतात.

प्रथमतः त्रस जीवाचे वर्णन न करता स्थावर जीवांचे केलेले आहे. कारण स्थावराचे वर्णन थोडक्यांत केलेले आहे. त्रसाचे विशेष वर्णन नंतर करणार आहेत. ||१३||

आता त्रस जीवाचे भेद सांगतात.

द्वीन्द्रियादयस्त्रसाः ॥१४॥

द्वीन्द्रिय-आदयः त्रसाः ॥१४॥

अर्थ : द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरन्द्रिय व पंचेन्द्रिय जीवांना त्रस म्हणतात. द्वीन्द्रिय जीवांना पूर्वोक्त चार प्राण, रसनेन्द्रिय आणि वचनबल असे ६ प्राण असतात. त्रीन्द्रिय जीवांना पूर्वोक्त सहा व ग्राणेन्द्रिय असे सात प्राण असतात. चतुरन्द्रिय जीवांना पूर्वोक्त सात व चक्षुरन्द्रिय मिळून आठ प्राण असतात. असंज्ञी जीवांना कर्णेन्द्रिय मिळून नऊ प्राण असतात व संज्ञी जीवांना पूर्ण म्हणजे पूर्वोक्त नऊ व मनोबल असे एकूण दहा प्राण असतात. या इंद्रियांचा क्रम असा ठेवण्याचे कारण - ज्यांना ९ इंद्रिय आहे त्यांना पहिलेच एक आहे, ज्यांना दोन आहेत त्यांना पहिली दोन स्पर्शन व रसना हीच आहेत. याप्रमाणे पुढे समजावे. इन्द्र म्हणजे आत्मा. आत्म्याचे जे चिन्ह त्यास इंद्रिय म्हणतात. अथवा इन्द्र म्हणजे नामकर्म. नामकर्माच्या उदयाने जे होतात त्यास इंद्रिय म्हणतात. प्रत्येक इंद्रियाचा विषय भिन्न आहे. प्रत्येक इंद्रिय त्यांच्या विषयाशिवाय इतर विषयाला जाणत नाही. संसारामध्ये इंद्रियांनी जीव ओळखल्या जातो व ती आपल्या विषयास जाणण्यास पूर्णपणे समर्थ आहेत व ते दुसऱ्या इंद्रियांच्या विषयाला ग्रहण करत नाहीत. || ७ ||

पंचेन्द्रियाणि ॥१५॥

पंच-इंद्रियाणि ॥१५॥

अर्थ : इंद्रिये पाच आणि पाचच आहेत जास्त नाहीत; व इतरांनी मानलेल्या कर्मेन्द्रियांचा या पाचांमध्येच अंतर्भाव होतो. ||१५||

या पाचही इंद्रियांचे प्रत्येकाचे भेद (विभाग) सांगतात.

द्विविधानि ॥१६॥

द्वि-विधानि ॥१६॥

अर्थ : वरील सूत्रात सांगितल्यापैकी प्रत्येक इंद्रिय दोन दोन प्रकारचे आहे. १ द्रव्येन्द्रिय व २ भावेन्द्रिय ||१६||

पुढील सूत्रात द्रव्येन्द्रियाचे स्वरूप सांगतात -

निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम् ॥१७॥

निवृत्ति-उपकरणे द्रव्य-इंद्रियम् ॥१७॥

अर्थ : निर्वृत्ति व उपकरण यांना द्रव्येन्द्रिय म्हणतात. कर्माच्या निमित्ताने

प्रदेशाची जी विशिष्ट रचना होते, त्यास निवृत्ति म्हणतात. निवृत्तीचे दोन भेद आहेत. अभ्यंतरनिवृत्ति व बाह्यनिवृत्ति. ठराविक भाग प्रमाण विशुद्ध आत्मप्रदेशांची इंद्रियाकार रचना होणे यास अभ्यंतरनिवृत्ति म्हणतात व या आत्मप्रदेशाचे ठिकाणी पुढगलांची इंद्रियाकार रचना होणे यास बाह्यनिवृत्ति म्हणतात. जे पुढगल निवृत्तीचे रक्षण करतात त्यांना उपकरण म्हणतात. त्याचेही अभ्यंतरउपकरण व बाह्योपकरण असे दोन भेद आहेत. जे डोळयातील काळ्या पांढऱ्या बाहुलीप्रमाणे निवृत्तीचे अत्यंत जवळून रक्षण करते त्यास अभ्यंतरउपकरण म्हणतात व जे डोळयातील पापण्या भुवया वगैरे प्रमाणे निवृत्तीचे बाह्यतः रक्षण करते त्यास बाह्योपकरण असे म्हणतात. ॥१७॥

आता भावेन्द्रियाचे स्वरूप सांगतात -

लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम् ॥१८॥

लब्धि-उपयोगौ भाव-इन्द्रियम् ॥१८॥

अर्थ : लब्धि व उपयोगाला भावेन्द्रिय म्हणतात. ज्ञानावरण कर्माच्या क्षयोपशमाच्या निमित्ताने जीवाचा जो शक्तीविशेष विकसित होतो त्यास लब्धि म्हणतात. ही लब्धि प्राप्त असेल तदनुसारच जीवाला द्रव्येन्द्रियाची प्राप्ती रचना होते. लब्धीच्या निमित्ताने मात्र जीवाची विषयग्रहणासाठी इंद्रियद्वारा जी प्रवृत्ती होते त्यास ज्ञानाचा जाननरूप परिणाम अथवा दर्शनाचा पाहणेरूप परिणतीला उपयोग म्हणतात.

विशेषार्थ : लब्धि आणि उपयोग मिळूनच पदार्थाचे ज्ञान होते. जीवाला जाणण्याची शक्ती आहे. परंतु त्याचा उपयोग (जीवाचे अवधान) दुसरीकडे असल्यास समोरच्या पदार्थाचे सुद्धा ज्ञान होत नाही. याप्रमाणेच पदार्थाला जाणण्याची इच्छा असून सुद्धा लब्धिविना उपयोग जोपर्यंत कर्माच्या क्षयोपशमाचे निमित्त मिळून जीव-शक्तीची विकासरूप लब्धि असत नाही. तोपर्यंत त्या उपयोगाची प्रवृत्ती ही लब्धि प्राप्त जाली असताना लब्धिपूर्वकच होते. जीव विषय ग्रहणाच्या सन्मुख होतो तो उपयोग होय. दोहोंस भावेन्द्रिय म्हणतात.

पाचही इंद्रियांचे विशिष्ट आकार. (१) स्पर्शेन्द्रिय - शरीरप्रमाणे; निश्चित एकच असा आकार नाही. (२) रसनेन्द्रिय - खुरप्याप्रमाणे. (३) ग्राणेन्द्रिय तिलपुष्पाप्रमाणे. (४) चक्षुरिन्द्रिय - मसूरीच्या दाळीप्रमाणे. (५) कर्णेन्द्रिय - जवनालीप्रमाणे.

आकाररूपाने आत्मप्रदेशाची रचना ही आत्माची आहे तरी त्याला द्रव्येन्द्रिय म्हटले आहे. कारण ते इंद्रियांचे जे कार्य जाणणे त्याचे कारण आहे.

उपयोग इन्द्रियाचे कार्य आहे. परंतु कार्यामध्ये कारणाचा उपचार करून उपयोगास इन्द्रिय म्हटले आहे.

द्रव्य आणि भाव यांचा अर्थ येथे अजीव किंवा जीव असा नाही.

चक्षुरिन्द्रियाबाबत् द्रव्यं व भावाचा खुलासा - चक्षुरिन्द्रियाचा आकार मसूर दाळीप्रमाणे आहे. त्या आकाराची आत्मप्रदेशाची रचना ही अभ्यंतरनिर्वृत्ति. (२) त्या आकाराची आहारवर्गाणारूप पुद्गलपरमाणूंची रचना ही बाह्यनिर्वृत्ति (३) डोळ्याच्या आतील बुबुळ वगैरे हे अभ्यंतर उपकरण. (४) पापणी, भुवया हे बाह्यउपकरण. या चारांसही इव्येंट्रिय म्हणतात. (५) त्या इन्द्रियामध्ये (आत्मप्रदेशामध्ये) तद्द्वारा वर्णला जाणण्याची जी विशिष्ट पर्यायगत योग्यता ती लख्य होय. व (६) प्रत्यक्ष चक्षुद्वारा रूपाचे ग्रहण करणे हा उपयोग होय. ही दोन्ही भावेन्द्रिय होते. ॥ १८ ॥

या पाच इंद्रियांची नावे सांगतात -

स्पर्शनरसनघाणचक्षुःश्रोत्राणि ॥१९॥

स्पर्शन-रसन-घाण-चक्षुः-श्रोत्राणि ॥१९॥

अर्थ : इंद्रिये पांच आहेत. स्पर्शनेंद्रिय, रसनेंद्रिय, घाणेंद्रिय, चक्षुरिन्द्रिय व कर्णेंद्रिय.

विशेषार्थ : प्रत्येक ज्ञानपरिणामासह अनुकूल वीर्यान्तराय व ज्ञानावरणाचा क्षयोपशम असतोच. वीर्यातराय व मतिज्ञानावरण कर्माचा क्षयोपशम व अंगोपांग नामकर्माचा उदय यांच्या निमित्ताने, १ जीव ज्याचेद्वारा स्पर्शाचे ज्ञान करतो ते स्पर्शनेंद्रिय होय; २ जीव ज्याचे द्वारा रसाचे ज्ञान करतो ते रसनेंद्रिय होय; ३ जीव ज्याचे द्वारा गंधाचे ज्ञान करतो ते ग्राणेंद्रिय होय; ४ ज्याचे द्वारा वर्णाचे ज्ञान होते ते चक्षुरिन्द्रिय होय व ५ ज्याचे द्वारा शब्दाचे ज्ञान होते ते कर्णेंद्रिय होय. ॥१९॥

आता इंद्रियांचे विषय सांगतात -

स्पर्शरसगंधवर्णशब्दास्तदर्थः ॥२०॥

स्पर्श-रस-गंध-वर्ण-शब्दाः तत्-अर्थाः ॥२०॥

अर्थ : स्पर्शनेंद्रियद्वारा जो जाणला जातो असा स्पर्शविशिष्ट पदार्थ स्पर्श होय. याप्रमाणेच इतरही समजावे. वर सांगितलेल्या पाच इंद्रियांचे क्रमाने स्पर्श, रस, गंध, वर्ण व शब्द असे पाच विषय आहेत. इंद्र ज्याप्रमाणे दुसऱ्याचे क्षेत्रात ढवळाढवळ करीत नाही तद्वत् एक इंद्रिय दुसऱ्या इंद्रियाच्या विषयाला ग्रहण करीत नाही. म्हणून त्यांना इंद्रिय म्हणतात.

विशेषार्थ : स्पर्शाचे आठ भेद आहेत. शीत-उष्ण, स्निग्ध-रुक्ष, कोमल-कठोर, हलका-भारी. रसाचे पाच भेद आहेत. गोड, कडू, तुरट, आंबट व खारट. गंधाचे दोन भेद आहेत. सुगंध व दुर्गंध. वर्णाचे पाच भेद आहेत. पांढरा, पिवळा, निळा, काळा, तांबडा. शब्दांचे सात भेद आहेत. यांना सप्तस्वर असेही म्हणतात. पेटी वगैरे वादांमधून निघणारे सा-रे-ग-म-प-थ-नी हे ध्वनी सातव आहेत.

प्रश्न : मन उपयोगामध्ये सहाय्यक आहे किंवा नाही ?

उत्तर : सहाय्यक आहे. पण मन असताना मनःपूर्वक इंद्रियांची प्रवृत्ती होते. पण मन नाही अशा असंज्ञी जीवांना मनाशिवायच इंद्रियांची आपआपल्या विषयामध्ये प्रवृत्ती होते. ॥ २० ॥

आता अनिंद्रिय जे मन त्याचा विषय स्पष्ट व्हावा यासाठी सूत्र सांगतात -

श्रुतमनिन्द्रियस्य ॥२१॥

श्रुतम् अनिन्द्रियस्य ॥२१॥

अर्थ : अनिंद्रिय म्हणजे मन. श्रुत म्हणजे आगम, हा मनाचाच विषय आहे. या आगमास जाणताना त्याला इतर इंद्रियांच्या सहाय्याची जरूरी नाही व तो इतर इंद्रियांचा विषयही नाही. मनाने मति व श्रुत ही ज्ञाने होतात. पण, श्रुतज्ञान मुख्यतः मनानेच होते असा याचा अर्थ नाही. असंज्ञी जीवाच्या पर्याय, पर्याय-समास इ.ची येथे विवक्षा नाही. द्रव्यश्रुत हा मनाचाच विषय आहे हा एवढाच नियम आहे. ॥२१॥

एक स्पर्शन इन्द्रिय कोणास असते हे सांगतात -

वनस्पत्यन्तानामेकम् ॥२२॥

वनस्पति-अन्तानाम् एकम् ॥२२॥

अर्थ : पृथ्वीकायिकापासून वनस्पतिकायिकापर्यंतच्या जीवांना फक्त एक स्पर्शनेन्द्रियच असते. हे जीव स्थावर होत. पृथ्वीमध्ये हानिवृद्धी, त्याचप्रमाणे पाणी अनि-वायु यांमधील क्रिया, वनस्पतींमधील संकोचविस्तार या गोष्टी प्रत्यक्ष नजरेमध्ये येतात. यावरूनही यांचे सजीवत्व स्पष्ट आहे. ॥२२॥

रसनेन्द्रियादिक इंद्रिये कोणास असतात, त्यांचे स्वामी कोण हे सांगतात -

कृभिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानि ॥२३॥

कृमि-पिपीलिका-भ्रमर-मनुष्यादीनाम् एक-एक-वृद्धानि ॥२३॥

अर्थ : अळी-शंख इत्यादिकांना स्पर्शन व रसन ही दोन, मुँगी मुँगळा इत्यादिकांना स्पर्शन-रसन-घ्राण ही तीन, भ्रमर-माशी-पतंग इत्यादिकांना स्पर्शन-रसन-घ्राण-चक्षु ही चार, आणि मनुष्य-गाय-घोडा-नारकी-देव इत्यादिकांना पाचही इंद्रिये असतात. ॥२३॥

संज्ञी कोणास म्हणतात हे सांगतात -

संज्ञिनः समनस्काः ॥२४॥

संज्ञिनः समनस्काः ॥२४॥

अर्थ : जे जीव मनाने सहित आहेत त्यांना संज्ञी म्हणतात. ज्यांना हिताहितविचार आहे, जे गुणदोष जाणू शकतात, शिक्षा क्रिया इत्यादिकांचे ग्रहण करू शकतात ते संज्ञी होत. एकेंद्रियापासून असंज्ञीपंचेन्द्रियापर्यंतचे जीव असंज्ञीच आहेत. पंचेन्द्रियांपैकी देव, नारकी व मनुष्य संज्ञीच असतात. तिर्यच संज्ञीही आहेत व असंज्ञीही आहेत. गर्भ,

मूर्छित व सुप्त अवस्थेमध्ये वरीलप्रमाणे कार्य नाही तरी मन असते. शक्ति आहे, म्हणून त्यावेळीही त्यांना संज्ञी म्हणतात. ||२४॥

प्रश्न : ज्या वेळी जीवपूर्व शरीराला सोडतो व नवीन शरीराला धारण करण्यासाठी गमन करतो त्यावेळी त्याला शरीर, इंद्रिये व मन राहत नाही. त्यावेळी तो गमन कसे करतो ?

याचे समाधान पुढील सूत्रामध्ये करतात -

विग्रहगतौ कर्मयोगः ॥२५॥

विग्रह-गतौ कर्म-योगः ॥२५॥

अर्थ : विग्रह शब्दाचे दोन अर्थ आहे. विग्रह म्हणजे शरीर. शरीर धारण करण्यासाठी गमन करणे यास विग्रहगति म्हणतात. अथवा विग्रह म्हणजे विरुद्ध ग्रहण; याचा खुलासा असा आहे की, संसारी जीव निरंतर कर्म व नोकर्मचे ग्रहण करतो. परंतु विग्रहगतीमध्ये फक्त कर्मपुद्गलांचे ग्रहण असते. कार्माणशरीराला कर्म म्हणतात. कार्माण-शरीराच्या द्वारा आत्मप्रदेशामध्ये जी संकंपता होते त्यास कर्मयोग म्हणतात. त्या कर्मयोगानेच जीव कर्मग्रहण व एका गतीमधून दुसऱ्या गतीमध्ये गमन करतो. ||२५॥

विग्रहगतीमध्ये जीवांचे गमन व पुद्गल परमाणूंचे लोकांत-गमन कोणत्या पद्धतीचे असते हे सांगतात -

अनुश्रेणि गतिः ॥२६॥

अनु-श्रेणि गतिः ॥२६॥

अर्थ : लोकमध्यापासून वर, खाली व इतर दिशांमध्ये आकाशाच्या प्रदेशाच्या ज्या क्रमबद्ध ओळी किंवा पंक्ती आहेत त्यांना श्रेणी असे म्हणतात. जीवाचे विग्रहगतीमधील गमन श्रेणीस अनुसरूनच होते, श्रेणी सोडून होत नाही. तिर्यक् दिशेने होत नाही. इतर वेळेसाठी हा नियम नाही. तसेच पुद्गलाचा एक शुद्ध परमाणू एका समयात १४ राजू गमन करू शकतो. परमाणूचे लोकाच्या खालील टोकाकासून सरळ वरील टोकापर्यंत गमन अनुश्रेणी असते. पुढील सूत्रात जीवस्य पद आहे. त्यावरून या सूत्रामध्ये जीवाप्रमाणे पुद्गल परमाणूची गतीही सांगितली आहे असे समजावे. ||२६॥

आता मुक्त जीवांची गती कोणती असते हे सांगतात -

अविग्रहा जीवस्य ॥२७॥

अ-विग्रहा जीवस्य ॥२७॥

अर्थ : मुक्त जीवाचे गमन विग्रहाने रहित म्हणजे मोड्याने रहित सरळ असते. मनुष्य मध्यलोकात ज्या ठिकाणापासून जीव मुक्त झाला असेल तेथून सरळ सात राजू उंच एक समयामध्ये गमन करतो व सिद्धशिलेवर विराजमान होतो.

प्रश्न : सूत्रामध्ये जीवस्य एवढेच पद आहे त्याचा अर्थ मुक्त कसा घ्यावयाचा ?

उत्तर : पुढील सूत्रामध्ये संसारी असे पद आले आहे. त्यावरून व या सूत्रामधील जीवस्य या पदावरून मुक्त जीव असा अर्थ घ्यावा. ||२७॥

आता संसारी जीव दुसऱ्या गतीमध्ये जातो त्यावेळी त्याची गती कशी असते हे सांगतात.

विग्रहवती च संसारिणः प्राक् चतुर्भ्यः ॥२८॥

विग्रह-वती च संसारिणः प्राक् चतुर्भ्यः ॥२८॥

अर्थ : संसारी जीवांची गति चार समयांपूर्वी मोडेसहित असते. अर्थात संसारी जीव नवीन शरीर धारण करण्यासाठी जे गमन करतो ते श्रेणीला अनुसरून करतो. परंतु उत्पत्तिस्थानापर्यंत पोहोचण्यासाठी एका श्रेणीने जातो असे नाही; कधी एक मोडा, कधी दोन मोडे, कधी तीन मोडे सुद्धा घ्यावे लागतात. एकूण प्रत्येक मोड्यांचे वेळी एक समय अधिक लागतो. जास्तीत जास्त चौथ्या समयामध्ये जीव नवीन शरीर धारण करतोच. मोडे संपल्यानंतर लगेच इष्ट स्थानी पोचतो व नवे शरीर धारण करतो.

विशेषार्थ : एक समय ज्या गतीला लागतो ती ऋजुगति होय. दोन समय ज्या गतीमध्ये लागतात ती पाणिमुक्तागति होय. तीन समय ज्या गतीमध्ये लागतात ती लांगलिकागति होय. चार समय ज्या गतीमध्ये लागतात ती गोमुत्रिकागति होय. लोकाकाशामध्ये असे एकही ठिकाण नाही की ज्या ठिकाणी उत्पन्न होण्यासाठी तीन मोड्यांपेक्षा अधिक मोडे घ्यावे लागतील, किंवा चार समयापेक्षा अधिक वेळ नवा जन्म घेण्यास लागेल. अलोकाकाश मध्ये आले व जाडी असेल तरच ४ समय लागतात. || २८ ||

आता मोडे-रहित गतीला किती काळ लागतो ? हे सांगतात -

एकसमयाऽविग्रहा ॥२९॥

एक-समया अ-विग्रहा ॥२९॥

अर्थ : मोडे-रहित गती एक समयमात्र असते. या गतीस ऋजुगति म्हणतात. या गतीला इषुगति असेही दुसरे नाव आहे. ||२९॥

जीव विग्रहगतीमध्ये आहारक व अनाहारक किती वेळपर्यंत असतो हे सांगतात.

एकं द्वौ त्रीन्वाऽनाहारकः ॥३०॥

एकं द्वौ त्रीन् वा अनाहारकः ॥३०॥

अर्थ : विग्रहगतीमध्ये जीव एक समय, दोन समय, अथवा तीन समयपर्यंत जास्तीत जास्त अनाहारक असतो, नौकर्म वर्गांचे (औदारिकादि शरीरे, भाषा, मन वगैरे ज्या वर्गांपासून बनतात त्यांना नौकर्मवर्गाणा म्हणतात.) ग्रहण करीत नाही. औदारिक, वैक्रियक व आहारक ही तीन शरीरे व सहा पर्यातींना योग्य - अशा

पुद्गलांचे जे ग्रहण त्यास आहार म्हणतात. असा आहार जोपर्यंत ग्रहण करत नाही तोपर्यंत जीव अनाहारक समजावा.

विशेषार्थ : जो एक मोडा घेऊन जन्म घेतो असा जीव एक समयपर्यंत अनाहारक असतो; जो दोन मोडे घेऊन उत्पन्न होतो तो दोन समयपर्यंत व जो तीन मोडे घेऊन उत्पन्न होतो तो तीन समयपर्यंत अनाहारक असतो. मोडे पूर्ण करून ज्यावेळी सरळ उत्पत्तिस्थानाकडे गमन करतो त्यावेळी तो जीव नियमाने आहारक होतो.

॥३०॥

आता जन्माचे तीन भेद सांगतात.

सम्मूर्च्छनगर्भेपपादा जन्म ॥३१॥

सम्मूर्च्छन-गर्भ-उपपादाः जन्म ॥३१॥

अर्थ : जन्म तीन प्रकारचा आहे. सम्मूर्च्छनजन्म, गर्भ-जन्म व उपपादजन्म, माता-पित्यांच्या रजवीर्यशिवाय तीन लोकात सर्वत्र भरलेल्या आहारवर्गणेच्या स्कंधापैकी यथायोग्य परमाणूना आजूबाजूनी ग्रहण करून ज्यांच्या शरीराची रचना होणे त्यांचा सम्मूर्च्छनजन्म असतो. उत्पत्तिस्थानामध्ये माता-पित्याच्या रजोवीर्याच्या मिश्रणाने देहाची रचना होणे यास गर्भजन्म असे म्हणतात. जेथे जाताच अंतमुर्हूतामध्ये वैक्रियिक शरीराची पूर्णता होते अशा देव व नारकी जीवांच्या जन्मास उपपादजन्म म्हणतात.

॥३१॥

आता योनीचे भेद सांगतात.

सचित्तशीतसंवृताः सेतरा मिश्राश्वैकशस्तद्योनयः ॥३२॥

सचित्त-शीत-संवृताः स-इतराः मिश्राःच एकशः तत्-योनयः

॥३२॥

अर्थ : सचित्त, शीत, संवृत, तसेच प्रतिपक्षी तीन अचित्त, उष्ण विवृत व मिश्र; तीन सचित्ताचित्त, शीतोष्ण व संवृत्तविवृत अशा नऊ (९) योनी आहेत. जीवाच्या उत्पत्तिस्थानास योनि असे म्हणतात. शास्त्रामध्ये ८४ लाख योनीचे वर्णन येते ते या नव योनीचेच उत्तर-भेद आहेत. योनी जन्माचा आधार आहे, जन्म आधेय आहे.

विशेषार्थ : १. जी योनी जीवसहित आहे ती सचित होय. २. जीवरहित ती अचित होय. ३. जी उभयरूप आहे ती सचित्ताचित होय. ४. जी शीत स्पर्शरूप आहे ती शीत होय, ५. जी उष्णस्पर्शरूप आहे ती उष्ण होय व ६. जी शीतोष्णरूप आहे ती मिश्र समजावी. ७. जी योनी झाकलेली असेल ती संवृत होय. ८. उघड असेल ती विवृत होय. ९. ज्या योनीचा काही भाग झाकलेला व काही भाग उघड असेल ती संवृतविवृत समजावी.

जन्म व योनींमध्ये भेद : योनि आधार आहे व जन्म आधेय आहे, कारण

सचित्तादिक योनीमध्ये जीव उत्पन्न होतात. पुढील आलेखावरून कोणता जन्म असताना कोणत्या योनी असतात हे कळून येईल. ॥३२॥

जन्म	सचित्त	अचित्त	मिश्र	शीत	उष्ण	मिश्र	संवृत	विवृत	मिश्र	संभवनीय एकूण
उपपाद	०	१	०	१	१	०	१	०	०	४
गर्भ	०	०	१	१	१	१	०	०	१	५
संमूर्छन	१	१	१	१	१	१	१	१	१	९

आता कोणाकोणास कोणता जन्म असतो हे पुढील तीन सूत्रात सांगतात.

जरायुजाण्ड्जपोतानां गर्भः ॥३३॥

जरायुज अण्डज पोतानां गर्भः ॥३३॥

अर्थ : जरायुज, अण्डज व पोत या जीवांचा गर्भजन्म असतो. जन्माचे वेळी जीवावर पातळ जाळ्याप्रमाणे रक्त व मांसाने माखलेले पातळ आवरण असते त्यास जरायू किंवा जार असे म्हणतात. त्यामध्ये ज्या जीवांची उत्पत्ती होते त्यांना जरायुज म्हणतात. जसे-मनुष्य-गाय वगैरे. जे जीव अण्डाचापासून उत्पन्न होतात त्यांना अण्डज म्हणतात. जसे कबूतर, चिमणी वगैरे. ज्यांचेवर कोणतेही आवरण नसते व जे जन्मतःच चालू फिरु लागतात त्यांना पोत म्हणतात. जसे - सिंह, वाघ वगैरे. ॥३३॥

योनिभेद आणि त्यांचे स्वामी

योनी नाम	स्वामी
१ सचित्त	साधारण शरीर
२ अचित्त	देव नारकी
३ सचित्ताचित्त	गर्भज
४ शीत	तेजस्कायिक व देवनारकी यांना सोडून
५ उष्ण	तेजस्कायिक
६ शीतोष्ण	देवनारकी
७ संवृत	देव, नारकी, एकेंट्रिय
८ विवृत	विकलेंट्रिय
९ संवृतविवृत	गर्भज

१-जीवाच्या उत्पत्ती-स्थानास योनी म्हणतात. जन्म व योनीमध्ये आधार-आधेय असा फरक आहे.

शरीरभेद-स्वामी व जन्म

शरीर	स्वामी	जन्म
१ औदारिक	मनुष्य-तिर्यच	गर्भ-समूच्छन
२ वैक्रियिक	देव, नारकी	उपपाद
३ आहारक	सहावे गुणस्थानवर्ती काही मुनि	गर्भज
४ तैजस	समस्त संसारी	—
५ कार्माण	समस्त संसारी	—

देवनारकाणामुपपादः ॥३४॥

देव-नारकाणां उपपादः ॥३४॥

अर्थ : देव नारकी यांचा उपपाद जन्मच असतो. ॥३४॥

शेषाणां सम्मूच्छनं ॥३५॥

शेषाणां सम्मूच्छनं ॥३५॥

अर्थ : गर्भज मनुष्य व तिर्यच आणि उपपाद जन्मवाले देव व नारकी या जीवांशिवाय इतरांचा-एकेंद्रिय, विकलेंद्रिय व काही पंचेंद्रिय तिर्यच-जीवांचा सम्मूच्छन जन्म असतो. ॥३५॥

आता शरीराचे वर्णन करतात -

औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणाणि शरीराणि ॥३६॥

औदारिक-वैक्रियिक-आहारक-तैजस-कार्मणाणि शरीराणि

॥३६॥

अर्थ : औदारिक, वैक्रियिक, आहारक, तैजस व कार्मण अशी पाच शरीरे आहेत. स्थूल शरीराला औदारिक शरीर म्हणतात. हे एकेंद्रियांना, विकलेंद्रियांना मनुष्य व तिर्यचांना असते. जे एक-अनेक, स्थूल-सूक्ष्म, हलके-भारी इत्यादि विक्रियारूप होऊ शकते त्यास वैक्रियिक शरीर म्हणतात. हे देव व नारकी जीवांनाच असते. सहाव्या गुणस्थानवर्ती मुनींना तत्त्वामध्ये काही शंका उत्पन्न झाल्यास ती दूर करण्यासाठी, मुनींच्या डोक्यातून एक हात उंचीचा पांढऱ्या वर्णाचा पुतळा निघतो व केवली अथवा श्रुतकेवली ज्या क्षेत्रामध्ये असतील त्या ठिकाणी जाऊन त्यांच्या चरणास स्पर्श करून येतो व शंका दूर होते, त्या पुतळ्याच्या शरीरास आहारकशरीर म्हणतात. जे तैजस वर्गणेपासून बनते, त्या शरीरास तैजसशरीर म्हणतात. ज्ञानावरणादि

कर्मसमूहास कार्मणशरीर म्हणतात. ॥३६॥

जसे औदारिकशरीर दिसून येते त्याप्रमाणे वैक्रियिकशरीरादिक शरीरे का दिसून येत नाहीत ? याचे उत्तर आचार्य पुढील सूत्रात देतात -

परं परं सूक्ष्मम् ॥३७॥

परं परं सूक्ष्मम् ॥३७॥

अर्थ : औदारिक शरीराचे पुढची शरीरे उत्तरोत्तर सूक्ष्म आहेत. अर्थात् औदारिक शरीरापेक्षा वैक्रियिक शरीर, वैक्रियिकापेक्षा आहारक शरीर, त्यापेक्षा तैजसशरीर, त्यापेक्षा कार्मणशरीर सूक्ष्म आहे. ॥३७॥

जर पुढची शरीरे सूक्ष्म आहेत तर ती ज्या पुढगलापासून बनली ते परमाणूही कमी कमी लागत असतील अशा शेंकेला दूर करण्यासाठी आचार्य पुढील सूत्र सांगतात -

प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक्तैजसात् ॥३८॥

प्रदेशतः असंख्येयगुणं प्राक् तैजसात् ॥३८॥

अर्थ : या ठिकाणी प्रदेश शब्दाचा अर्थ परमाणू असा आहे. परमाणूच्या अपेक्षेने तैजसापूर्वीची शरीरे असंख्यात गुणित आहेत. अर्थात् औदारिक शरीरापेक्षा वैक्रियिक शरीराचे व त्यापेक्षा आहारक शरीराचे परमाणू असंख्यातपट आहेत. शरीरांचे परमाणू उत्तरोत्तर जरी अधिक आहेत तरी शरीर मात्र सूक्ष्म आहे, याचे कारण त्यांचे परमाणूचे बंधन सूक्ष्मत्वाने अधिकाधिक सघन आहे. जसे - कापूस, लाकूड, सोने व पारा. ॥३८॥

तैजस व कार्मण शरीरांच्या प्रदेशांची, परमाणूंची, संख्येची विशेषता -

अनंतगुणे परे ॥३९॥

अनंत-गुणे परे ॥३९॥

अर्थ : बाकीची दोन तैजस व कार्मण शरीरे अनंतपट अधिक परमाणूंची बनलेली आहेत अर्थात् आहारक शरीरापेक्षा तैजस शरीराचे परमाणू अनंतपट आहेत व तैजस शरीरापेक्षा कार्मण शरीराचे परमाणू अनंतपट अधिक आहेत. परंतु ती उत्तरोत्तर सूक्ष्म आहेत. ॥ ३९ ॥

कार्मण व तैजस शरीराचे विशेष वर्णन पुढील तीन सूत्रांनी करतात -

अप्रतीघाते ॥४०॥

अ-प्रतिघाते ॥४०॥

अर्थ : ही दोन शरीरे अप्रतिघाती आहेत. दुसऱ्या मूर्तिमान पुढगलादिकांनी रोकली जात नाहीत. ज्याप्रमाणे अग्नी लोहणिण्डामध्ये घुसतो त्याप्रमाणे ही दोन शरीरे वज्रपटलांनीही रोकली जाऊ शकत नाहीत.

विशेषार्थ : वैक्रियिक व आहारक शरीरे सुद्धा अपेक्षेने अप्रतिघाती आहेत.

तथापि याठिकाणी त्यांनाच अप्रतिघाती म्हटले आहे की जी संपूर्ण लोकांमध्ये अप्रतिघाती आहेत. वैक्रियिक व आहारकाचे तसे नाही. ॥४०॥

अनादिसंबंधे च ॥४१॥

अनादिसंबंधे च ॥४१॥

अर्थ : या दोन शरीरांचा संबंध सर्व संसारी जीवासह अनादिकालापासून आहे व च या शब्दावरून यांचा संबंध सादि सुद्धा आहे असा घ्यावा. कार्यकारणरूपाने बंधपरंपरेच्या अपेक्षेने त्यांचा संबंध अनादि आहे. विशिष्ट वर्गणारूपाने त्यांचा संबंध सादिही आहे. औदारिकादि तीन शरीरापैकी कथी कोणते असते, कथी कोणते असते; सातत्याने एकच नसते; विशिष्ट गतीपर्यंतच ते शरीर असते. या अपेक्षेने त्यांचा जीवाशी अनादि संबंध नाही. परंतु या तैजस व कार्मण दोन शरीरांचा सर्वच संसारी जीवाशी नित्य अनादि संबंध असतो. ॥४१॥

सर्वस्य ॥४२॥

सर्वस्य ॥४२॥

अर्थ : ही दोन्ही शरीरे (अर्थात् तैजस व कार्मण) सर्व संसारी जीवांना असतो. ॥४२॥

आता पाच शरीरापैकी एकावेळी एका जीवाला अधिकात अधिक किती शरीरे असतात हे सांगतात.

तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥४३॥

तत् - आदीनि भाज्यानि युगपत्-एकस्मिन्-आ चतुर्भ्यः ॥४३॥

अर्थ : तैजस व कार्मण शरीराला आदि करून एकावेळी एका जीवाला चार शरीरापर्यंतची शरीरे विभागावीत - आहेत असे समजावे. विग्रहगतीमध्ये तैजस व कार्मण ही दोन शरीरे असतात. इतरवेळी मनुष्य व तिर्यचांना तीन औदारिक, तैजस व कार्मण ही तीन; देवांना व नारकींना वैक्रियिक, तैजस व कार्मण ही तीन; व आहारक ऋद्धिधारी सहावे गुणस्थानवर्ती मुनींना औदारिक, आहारक, तैजस व कार्मण अशी चार शरीरे असतात. वैक्रियिक व आहारक शरीरे युगपत एका जीवाला असू शकत नाहीत. ऋद्धिधारी मुनींना जे वैक्रियिक शरीर असते ते वस्तुतः औदारिकच आहे. त्याचे निमित्त कारण औदारिकशरीर - नामकर्म आहे. त्यामुळे औदारिक व वैक्रियिक शरीरे युगपत् नसतात. ॥४३॥

आता कार्मण शरीराची विशेषता सांगतात -

निरुपभोगमन्त्यम् ॥४४॥

निरुपभोगम् अन्त्यम् ॥४४॥

अर्थ : शेवटचे कार्मणशरीर उपभोगाने रहित आहे. इंद्रियांचे द्वारा शब्दादिकांना

ग्रहण करणे यास उपभोग म्हणतात. या प्रकारचा उपभोग कार्माणशरीरामध्ये नसतो म्हणून ते निरुपभोग म्हटले आहे. विग्रहगतीमध्ये फक्त भावेंद्रियेच असतात. द्रव्येंद्रिय नसतात, त्यामुळे विषयग्रहण तेथे नाही.

विशेषार्थ : यद्यपि तैजस शरीर हे सुद्धा विषयग्रहण करीत नाही, तथापि कार्माणशरीर ज्याप्रमाणे योगाकरिता निमित्त आहे त्याप्रमाणे तैजस हे योगाकरिता कारणभूत नाही म्हणून ते सोपभोगी का निरुपभोगी आहे ? हा विकल्पच संभवत नाही. ||४४॥

आता हे सांगतात की कोणत्या जन्मधारी जीवांना कोणते शरीर असते.

गर्भसम्मूर्च्छनजमाद्यम् ॥४५॥

गर्भ-सम्मूर्च्छन-जम् आद्यम् ॥४५॥

अर्थ : गर्भजन्म तसेच सम्मूर्च्छन जन्म असणाऱ्या जीवांना जे शरीर असते ते पहिले औदारिक - शरीरच असते. ||४५॥

वैक्रियिक शरीराची प्राप्ती कोणत्या जन्मधारी जीवांना असतो हे सांगतात -

औपपादिकं वैक्रियिकम् ॥४६॥

औपपादिकं वैक्रियिकम् ॥४६॥

अर्थ : उपणाद जन्मधारी जीवांना जे शरीर असते ते वैक्रियिकच असते. ||४६॥

लब्धिप्रत्ययं च ॥४७॥

लब्धि-प्रत्ययं च ॥४७॥

अर्थ : लब्धीमुळे सुद्धा वैक्रियिक शरीर प्राप्त होते. विशेष तपत्या केल्यामुळे जी कळद्धी प्राप्त होते त्यास लब्धी म्हणतात. विष्णुकुमार मुनी वर्गे मुनींना ही प्राप्त झाली होती. औदारिक शरीरच विक्रिया करण्यासाठी समर्थ होते म्हणून यास उपचाराने, वैक्रियिक म्हटले आहे. परंतु औदारिक शरीर नामकर्माच्या निमित्ताने होते म्हणून ते औदारिकच आहे. ||४७॥

तैजस शरीर सुद्धा तपःप्रभावाने प्राप्त होते हे सांगतात -

तैजसमपि ॥४८॥

तैजसम् अपि ॥४८॥

अर्थ : तैजस शरीर देखील लब्धिप्रत्यय आहे अर्थात् ते तपोविशेषाने प्राप्त होते.

विशेषार्थ : तैजस शरीर दोन प्रकारचे आहे. एक शरीरापासून बाहेर जाणारे व दुसरे शरीरामध्ये राहून शरीरावर तेज (कांती) देणारे, हे दुसरे सर्व संसारी जीवांना असते. शरीराबाहेर पडणारे व कळद्धिने प्राप्त होणारे तैजस शरीर दोन प्रकारचे आहे. शुभतैजस व अशुभतैजस. शरीर रोग, दुष्काळ वर्गेरे पाहून दयाभावामुळे तपस्वी

मुरींच्या उजव्या खांद्यामधून शुभतैजस निघून १२ योजनापर्यंतचे दुर्भिक्ष व दुःख दूर करून मुरींच्या शरीरामध्ये पुनः प्रविष्ट होते. अशुभतैजस शेंदरी वर्णाचे असते, ते क्रुद्ध मुरींच्या डाव्या खांद्यामधून निघून १२ योजनापर्यंतच्या जीवांना भस्मसात करून त्या मुरींनाही जाळते. हे द्वीपायन मुरींना झाल्याची कथा आहे. हे तैजस शरीरही तैजस नामकर्मदयाने प्राप्त होत नाही. तर ते औदारिक शरीराचा च पर्याय-विशेष आहे. ॥४८॥

आता आहारक शरीराचे स्वरूप सांगतात -

शुभं विशुद्धमव्याघाति चाहारकं प्रमत्तसंयतस्यैव ॥४९॥

शुभं विशुद्धम् अव्याघाति च आहारकं प्रमत्त-संयतस्य एव ॥४९॥

अर्थ : विशुद्ध आहारक शरीर शुभ आहे, विशुद्ध आहे, व्याघात रहित आहे व ते प्रमत्तसंयत गुणस्थानवर्ती मुरींनाच होते.

विशेषार्थ : हे अकृत्रिम चैत्यालयाची वंदना, शंका-निरसन व असंयम दूर करणे इत्यादी शुभ कार्याला करणारे म्हणून शुभ आहे. आहारक-शरीर-नामकर्म या पुण्य प्रकृतीचे कार्य आहे म्हणून विशुद्ध आहे. दुसऱ्याकडून त्याला व्याघात होत नाही व हे दुसऱ्यास रोकत नाही म्हणून अव्याघात आहे. सहाव्या प्रमत्तसंयत गुणस्थानवर्ती मुरींच्या डोक्यातून निघते. या शरीराचा रंग पांढरा-धवल असतो. उंची एक हात असते. समचतुरस्रसंस्थान असते. धातू व उपथातूनी रहित असते. अंतर्मुहूर्त प्रमाण काल बाहेर राहून मुरींच्या शरीरामध्ये पुनःप्रवेश करते. याप्रमाणे शरीराचे वर्णन पूर्ण झाले. ॥४९॥

नारकी व सम्पूर्छेन जीवांना लिंग कोणते ते सांगतात -

नारकसम्पूर्छिनो नपुंसकानि ॥५०॥

नारक-सम्पूर्छिनः नपुंसकानि ॥५०॥

अर्थ : नारकी जीव व सम्पूर्छेन जीव नियमाने नपुंसक-लिंगीच असतात. त्यांना बाकीचे दोन वेद नसतातच हा नियम आहे. भाववेद (परिणाम विशेष) नोकषाय कर्माच्या उदयाने असतो व द्रव्यवेद (शरीराचे चिन्हविशेष) नामकर्माच्या उदयाने होतो. ॥५०॥

आता देवाचे लिंग सांगतात -

न देवाः ॥५१॥

न देवाः ॥५१॥

अर्थ : देवांना वर सांगितलेले नपुंसकलिंग असत नाही. देवगतीमध्ये नियमाने पुलिंग व स्त्रीलिंग अशी दोनच लिंगे असतात. ॥५१॥

आता बाकीच्या जीवांना कोणती लिंगे असतात हे सांगतात.

शेषास्त्रिवेदाः ॥५२॥

शेषाः त्रि-वेदाः ॥५२

अर्थः नारकी, सम्पूर्छन व देव सोडून बाकीचे जीव अर्थात् गर्भज, तिर्यच व मनुष्य यांना तीनही लिंगे असू शकतात. विशेषता इतकीच आहे की, भोगभूमिज जीव व म्लेच्छ खंडातील मनुष्यामध्ये स्त्रीवेद व पुंवेद असतात. ॥५२॥

आता पुढील सूत्रामध्ये कोणास अपमृत्यु नसतो, पूर्ण आयु भोगूनच ते मरतात हे सांगतात -

औपपादिकचरमोत्तमदेहाऽसंख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः

॥५३॥

औपपादिक-चरम-उत्तम-देहा-असंख्येयवर्षायुषः अन्-

अपवर्त्यायुषः ॥५३॥

अर्थः ज्यांचा उपपाद जन्म असतो असे देव आणि नारकी (२) चरम व उत्तम देहास धारण करणारे तसेच (३) असंख्यात वर्षे आयुष्य ज्यांचे आहे असे भोगभूमिमध्ये जन्मलेले मनुष्य व तिर्यच हे अपवर्त्यायुषी नसतात. (बांधलेले पूर्ण आयु भोगूनच त्यांना मरण येते, त्यापूर्वी त्यांना मृत्यु नसतो. कारण त्यांच्या आयुचे अपवर्तन होत नाही.)

विशेषार्थः अपवर्तन यांचा अर्थः मार्गील भवात आयुकर्माचा बंध करताना जी स्थिती बांधली ती या भवांत भोगण्यात येते. त्यास भुज्यमान आयु म्हणतात. भुज्यमान आयुचे जे स्थितीचे स्पर्धक असतात त्यातील किलेक स्पर्धक अपकर्षणाच्या योग्यतेने सहित असतात. भुज्यमान आयुमध्ये उत्कर्षण होतच नाही. कारण भुज्यमान आयुमध्ये बंध नसतो आणि आयुचे उत्कर्षण नवीन बंधासोबतच होऊ शकते. बध्यमान आयुमध्ये उत्कर्षण-अपकर्षण दोन्ही होऊ शकतात. परंतु हे अपकर्षण त्या त्या समयी उदयात येणाऱ्या संपूर्ण निषेकांचे होत नाही. काही स्पर्धकांचे मात्र होते. जर एका समयांतील उदययोग्य पूर्ण निषेक खाली आला तर त्याचे वर उदय योग्य निषेक न राहिल्याने तेव्हाच मरण येईल. परंतु सुत्रात निर्दिष्ट केलेल्या जीवांच्या आयुचे अपवर्तन होत नाही. अपकर्षण तर चारही आयुचे होते. अशा अपकर्षणाने अपमृत्यु होत नाही.

भुज्यमान आयु भोगत असताना पुढील समयांत उदययोग्य संपूर्ण निषेकांची अपवर्तन द्वारा उदीरणा झाली असता पुढे उदययोग्य निषेक न राहणे यास अपवर्तन म्हणतात. त्यामुळे बांधलेली आयुर्मर्यादा घटून मरण येते. त्यास अपवर्ति आयु म्हणतात व ज्यांच्या आयुकर्माचे अपवर्तन न झाल्याने उदीरणा होत नाही, त्यांना बांधल्या स्थितीपर्यंत भुज्यमान आयुचा भोग

उवरित काळात उदययोग्य संपूर्ण निषेकांची उदीरणा होऊन (ते उदयावलीत येऊन उदयास येतात.) पुढे उदययोग्य निषेक न राहणे यास अपवर्तन म्हणतात. त्यामुळे बांधलेली आयुर्मर्यादा घटून मरण येते. त्यास अपवर्ति आयु म्हणतात व ज्यांच्या आयुकर्माचे अपवर्तन न झाल्याने उदीरणा होत नाही, त्यांना बांधल्या स्थितीपर्यंत भुज्यमान आयुचा भोग

घेतच मरण प्राप्त होते ते अनपवर्त्ययुषी होते. या सूत्रात कोण अनपवर्त्ययुषी आहेत याबाबत नियम सांगितला आहे.

येथे अपकर्षण व अपवर्तन यातील अंतर लक्षात घेणे जरूर आहे.

(१) पुढे उदय येण्यायोग्य काही स्पर्धक खाली येतात. त्यास अपकर्षण म्हणतात. तथापि काही स्पर्धक त्या निषेकात त्या काळी असतातच. त्यामुळे अपमृत्यु येत नाही. असे अपकर्षण-उल्कर्षण चालूच असते. त्यामुळे अपमृत्यु घडत नाही. त्याचा या सूत्रात विचार नाही.

(२) पुढे उदयास येण्यायोग्य संपूर्ण निषेक उदीरणा होऊन खाली येणे, त्याचे उदयावलीमध्ये येणे यास अपवर्तन म्हणतात. पुढील निषेक उदीरणा होऊन खाली आल्याने पुढे उदययोग्य निषेक न राहिल्याने भव समाप्त होतो. मरण प्राप्त होते. अपवर्तनामध्ये अपकर्षण आहेच. या सूत्रात हा नियम सांगितला आहे की उपपाद जन्मधारी देव आणि नारकी, चरमदेहधारी तद्भव मोक्षगामी जीव आणि असंख्यात वर्षे आयुष्य असणारे भोगभूमिज तिर्यच आणि मनुष्य यांच्या भुज्यमान आयुचे अपवर्तन होत नाही. त्यामुळे त्यांना जेवढी आयुस्थिति मागील भवावांत बांधली तोपावेतो आयुचा भोग घ्यावाच लागतो. त्यांना अपवर्तनाच्या अभावी त्या पूर्वी मरण येत नाही. त्यांना कालमरणच असते. चरमदेहधारी म्हणजे तद्भव मोक्षगामी जीव हा उत्तम देहधारी असतोच हाही नियम आहे. म्हणून कित्येक ठिकाणी चरमदेहा असाही सूत्र पाठ आहे, त्यात दोष नाही.

परिशेष न्यायाने कर्मभूमिज तिर्यच आणि मनुष्य यांच्या भुज्यमान आयुमध्ये अपवर्तन घडू शकते. त्यामुळे त्यांना पूर्वभवावांत बांधलेली आयु समाप्त होऊन मरण येवू शकते. म्हणून त्यांना अपवर्त्ययुषी म्हणतात. म्हणजे त्यांना अपमृत्यु अकालमरण संभवते. सर्वांना अकाल मरण असलेच पाहिजे हा मात्र नियम नाही. ते पूर्ण आयु भोगूनही मरण प्राप्त करतील.

अर्थात् आयुच्या अपवर्तनामुळे उदीरणापूर्वी जे मरण येते त्यास अकालमरण अपमृत्यु वा कदलीघात मरण म्हणतात व उदयपूर्वक पूर्ण स्थिती भोगून जे मरण येते त्यास कालमरण म्हणतात. काल मरण अथवा अकाल मरण हे उदयपूर्वक अथवा उदीरणापूर्वक याच्याशी संबद्ध आहेत. अन्य बाब्य निमिताशी त्याची व्याप्ती नाही.

अर्थात् जसा उल्कर्षण अपकर्षणाबाबत नियम आहे की ज्यांच्यामध्ये उल्कर्षित होण्याची अपकर्षित होण्याची योग्यता आहे, त्यांचेच उल्कर्षण वा अपकर्षण होते. तसाच अपवर्तनाबाबतही नियम आहे की ज्या आयुच्या निषेकांच्या मध्ये अपवर्तित होण्याची योग्यता आहे त्याचेच अपवर्तन होते. उपरोक्त सांगितलेल्या जीवांच्या आयुच्या निषेकांमध्ये अपवर्तन होण्याची योग्यताच नाही, म्हणून त्यांना अकालमरण नाही.

येथे हेही लक्षात घ्यावे की आयुबंध झाल्यानंतर पुढील भवात त्याप्रमाणे भोग घेण्यापूर्वी आयुकर्माची स्थिती घटू शकते अथवा वाढू शकते त्यावर कालमरण अथवा अकालमरण अवलंबून नाही.

याप्रमाणे या दुसऱ्या अध्यायात पहिल्या भागात जीवाचे असाधारण भाव आणि लक्षणादिकांचा निर्देश करून नंतर सामान्य संसारी जीवांचे (इंद्रिय, प्राण, विग्रहगती, जन्म, योनी, शरीर, लिंग इत्यादि निरूपणद्वारा) सामान्य वर्णन केलेले आहे. पहिल्या अध्यायात जीवांचे वर्णन ज्ञानविशेष द्वारा केलेले आहे.

जीव या तीन लोकांमध्ये सर्वत्र व्यापून आहेत. जीवाच्या या अधिकरणाचे वर्णन पुढील ३ व ४ अध्यायात करणार आहेत. तिसऱ्या अध्यायाच्या प्रथम १ ते ७ सूत्रामध्ये अधोलोकात असणाऱ्या नरकगतीतील जीवाचे वर्णन, नंतर सातव्या सूत्रापासून मध्य लोकाचे वर्णन त्याची रचना, त्यात असणाऱ्या जीवांचे आयुमानादिकांचे वर्णन केले आहे. चौथ्या अध्यायामध्ये उर्ध्व लोकांचे व उर्ध्वलोकाबोरोबरच तेथे असणाऱ्या देवगतीतील जीवांचे वर्णन केलेले आहे. || ५३ ||

याप्रमाणे आचार्य गृद्धपिंडरचित मोक्षशास्त्र अपरनाम तत्त्वार्थसूत्रातील द्वितीय अध्याय समाप्त झाला.

तिसऱ्या अध्यायाच्या प्रारंभापूर्वी लोकाकाशाच्या विस्ताराचे वर्णन

(१) आकाशाच्या मध्यभागी लोकाकाश आहे. तो अकृत्रिम अनादि-अनिधन, स्वभावतःच विद्यमान व सहा द्रव्यांनी खचाचख भरलेला आहे. त्याच्या १ प्रदेशामध्ये सहाही प्रकारचे आणि अनंत द्रव्ये आहेत. त्या एका प्रदेशात अनंत परमाणू, नानासूक्ष्म स्कंध-स्थूल स्कंध, असंख्यात जीवांची अवगाहना आहे. तेथे धर्म-अर्धर्म द्रव्याचा एक प्रदेश व एक कालाणू आहे.

हा उत्तर-दक्षिण सर्वत्र सात राजू विस्ताराचा आहे. त्याचा पूर्व-पश्चिम विस्तार अधोभागी सात राजू आहे. दोन्ही बाजूंनी घटत घटत सात राजूच्या उंचीवर १ राजू विस्तार आहे. तदनंतर दोन्ही बाजूंनी वाढत वाढत १०।। राजूच्या उंचीवर पाच राजूच्या विस्तार आहे. वर पुनः घटत घटत १४ राजूचे उंचीवर १ राजू विस्तार आहे.

त्याचे तीन भाग आहेत. १ अधोलोक २ मध्यलोक ३ उर्ध्वलोक मध्यलोकाच्या ठीक मध्यभागी मेरुपर्वत असून तो एक लाख चाळीस योजन उंच आहे. त्या मेरुपर्वताच्या खालच्या लोकास अधोलोक म्हणतात. वरच्या भागाला उर्ध्वलोक म्हणतात. आणि ठीक रेषेमध्ये तिर्यक पसरलेला मध्यलोक आहे. मध्यलोकाचा विस्तार जास्त

आहे. म्हणून त्यास तिर्यग् लोक असेही म्हणतात.

या लोकाच्या ठीक मध्यभागी एक राजू लांब व १ राजू रुंद आणि चौदा राजू उंच त्रस नाली आहे.

लोकाकाशाचे ३ भाग पडतात. १ अधोलोक २ मध्यलोक व ३ उर्ध्वलोक
त्यापैकी अधोलोकाचे १ घनफल

(समलंब चौकोनाचे क्षेत्रफल = $\frac{9}{2}$ उंची \times (दोन समांतर बाजूची बेरीज व घनफल क्षेत्रफल सात राजूने गुणले असतांना मिळते)

उंची बाजूची बेरीज व जाडी

$$\frac{7}{2} \times \frac{6}{9} \times \frac{7}{9} = 9\frac{1}{2} \text{ राजू}$$

उर्ध्वलोकाचा खालील भाग

उंची दोन समांतर बाजूची बेरीज जाडी

$$\frac{7}{4} \times \frac{6}{9} \times \frac{7}{9} = \frac{9\frac{1}{2}}{2} \text{ राजू}$$

उर्ध्वलोकाचा वरचा भाग - त्याचेही घनफल तेवढेच येते. एकूण अधोलोक,
उर्ध्वलोक

अधोलोक + उर्ध्व खालचा + उर्ध्व वरचा

$$9\frac{1}{2} + 7\frac{1}{2} + 7\frac{1}{2} = 34\frac{1}{2}$$

याप्रमाणे लोकाकाशाचे घनफल ३४३ घन राजू प्राप्त होते.

एक राजू म्हणजे असंख्यात योजन

लोकाकाशामध्ये जीव कोठे राहतात ?

उर्ध्वलोकातील त्रसनाडीमध्ये देव राहतात.

अधोलोकातील त्रसनाडीमध्ये नारकी असतात.

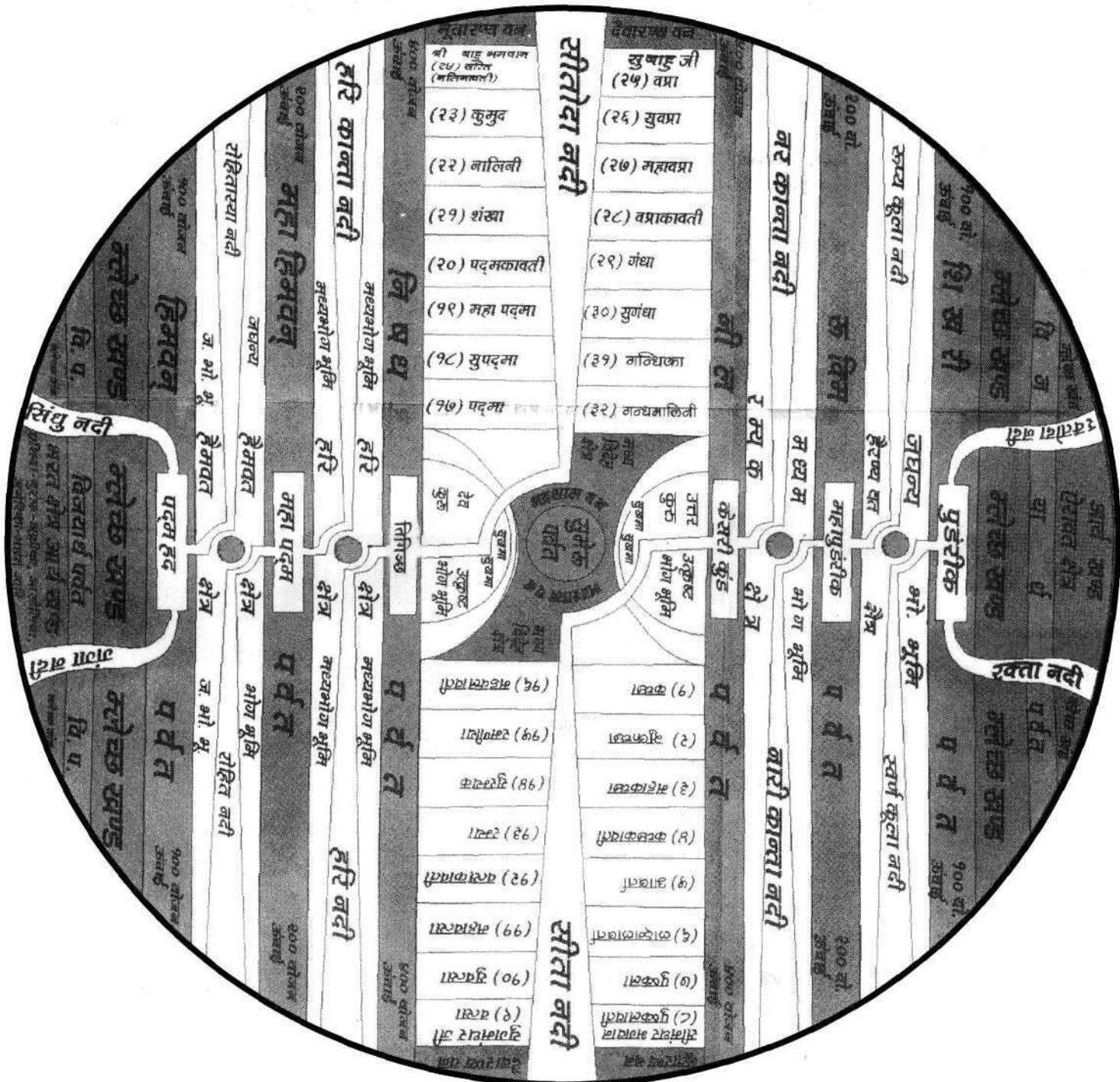
मध्यलोकातील द्वीप समुद्रामध्ये मनुष्य व तिर्यच राहतात.

एकेंद्रिय जीव संपूर्ण लोकाकाशात खाचाखच सर्वत्र असतात.

तसेच हा लोक सर्वत्र अनंतानंत परमाणू व बावीस प्रकारच्या अनंत वर्गणासंकंधानी व्यापलेला आहे. धर्म-अधर्म द्रव्ये प्रत्येकी समस्त लोकव्यापी आहेत. ते एक एक आहेत. कालद्रव्य लोकाकाशाच्या एका प्रदेशात एक एक असून त्यांची संख्या लोकप्रमाण असंख्यात आहे. आकाशद्रव्य लोक-अलोकात सर्वत्र व्यापून आहे.

ଜାଗ୍ରତ୍ତିପ ମାନାଚିତ୍ର

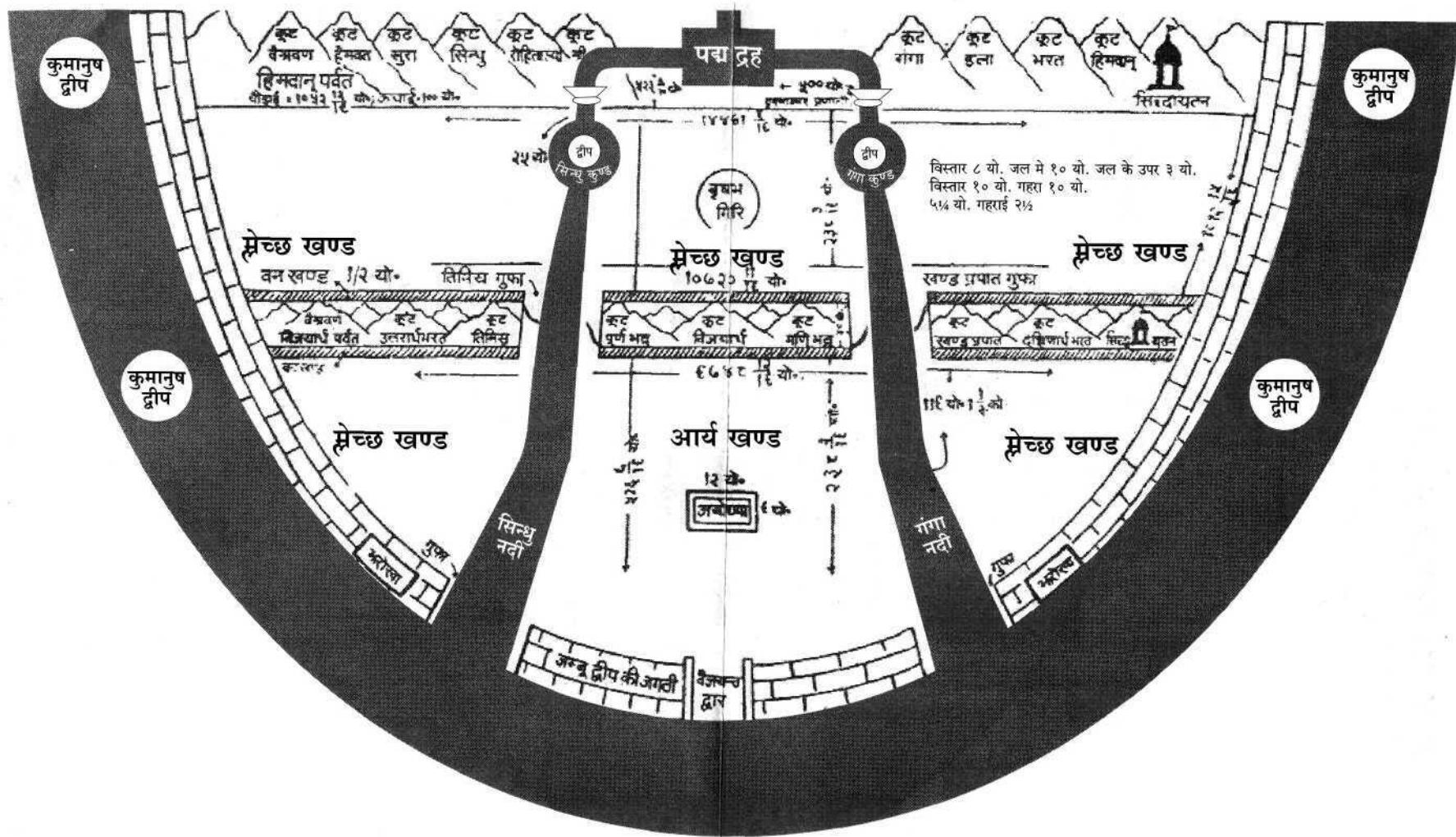
મરત ક્ષેત્ર

उत्तर

पाँच

पूर्व

दक्षिण

अध्याय ३ रा

जीवादि पदार्थाना आधारभूत लोकाचे वर्णन या अध्यायात करणार आहेत -
प्रथमतः अधोलाकातील नरकभूमीचे वर्णन करतात -

रलशक्रावालुकापंकधूमतमोमहातमःप्रभा भूमयो

घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताधोऽधः ॥१॥

रल-शक्र-रा-वालुका-पंक-धूम-तमःमहातमः-प्रभाः

भूमयः घन-अंबु-वात-आकाश-प्रतिष्ठाः सप्त अधः अधः ॥१॥

अर्थ : अधोलोकांत १. रलप्रभा, २. शक्रप्रभा, ३. वालुकप्रभा, ४. पंकप्रभा, ५. धूमप्रभा, ६. तमःप्रभा व ७. महातमःप्रभा या सात भूमी एकाखाली एक आहेत. या सातही पृथ्वी व लोक घनोदधिवातवलयाच्या आधाराने, घनोदधिवातवलय घनवातवलयाच्या आधाराने व घनवातवलय तनुवातवलयाच्या आधाराने असून तनुवातवलय आकाशाच्या आधाराने आहे. आकाश स्वतःच्या आधाराने स्वप्रतिष्ठित आहे, कारण आकाश सर्व बाजूंनी अनंत असे आहे. त्यास अन्य आश्रयाची कल्पना संभवत नाही.

विशेषार्थ : या पृथ्वीना क्रमाने धर्मा, वंशा, मेघा अंजना, अरिष्टा, मध्वी व माघवी अशीही नावे आहेत. प्रत्येक भूमीतील आभा किंवा प्रभा त्यांच्या नावाप्रमाणे आहे. उदा. प्रथम पृथ्वीमध्ये रलासारखी प्रभा आहे. दुसऱ्या नरकामध्ये बारीक शक्तरा म्हणजे खडीसारखी प्रभा आहे. याप्रमाणे पुढेही अधिकाधिक काळसर प्रभा समजावी. ॥१॥

आता प्रत्येक भूमीतील बिलांची संख्या सांगतात -

तासु त्रिंशत्पञ्चविंशतिपंचदशदशत्रिपंचोनैक

नरकशतसहस्राणि पंच चैव यथाक्रमम् ॥२॥

तासु त्रिंशत्-पंचविंशति-पञ्चदश-दश-त्रि-पंचोन-एक

नरक-शत, सहस्राणि पंच च एव यथाक्रमम् ॥२॥

अर्थ : त्या रलप्रभादिक सात भूमीमध्ये क्रमाने तीस लाख, पंचवीस लाख, पंधरा लाख, दहा लाख, तीन लाख, एक लाखाला पाच कमी व पाच नरक अर्थात बिले आहेत. एकूण बिले ८४ लाख होतात. पृथ्वीमध्ये ज्याप्रमाणे खडे असतात त्याप्रमाणे नारकी जीवांची बिले असतात. कित्येक बिले संख्यात योजन लांबी रुदीची, तर कित्येक असंख्यात योजन लांबी रुदीची आहेत. ॥२॥

आता प्रत्येक भूमि मधील विभाग अथवा पटले सांगतात.

प्रथमायां प्रतरास्तयादशाऽधोऽधोद्विहीनाः ॥ ३॥

प्रथमायां प्रतराः त्रयोदश अधः अधः द्विहीनः ॥३॥

अर्थ : प्रथम भूमी मध्ये तेरा पटल असून खाली खाली दोन दोन कमी आहेत दुसरीमध्ये अकरा, तिसरीमध्ये नऊ, चौथ्या भूमीमध्ये सात, पाचव्या भूमीमध्ये पाच, सहाव्या भूमीमध्ये तीन व सातव्या भूमीमध्ये एक असे एकूण एकोणपन्नास पटल किंवा पाठडे होतात. ॥ ३ ॥

आता नारकी जीवांचे विशेष वर्णन करतात -

नारका नित्याशुभतरले श्यापरिणामदेहवेदनाविक्रिया: ॥४॥

नारकाः नित्य-अशुभतर-ले श्या-परिणाम-देह-वेदना-विक्रिया: ॥४॥

अर्थ : नारकी जीव निरंतर अशुभतर लेश्या, अशुभतर परिणाम, अशुभतर देह, अशुभतर वेदना व अशुभतर विक्रिया धारण करणारे असतात; कारण त्यांना नेहमी अत्यंत अशुभकर्माचा उदय असतो.

विशेषार्थ : येथे लेश्या भावलेश्या घ्यावी. खाली खाली लेश्या अधिकाधिक अशुभ असते. परिणाम म्हणजे भूमीसंबंधी स्पर्श-रसगंधवर्ण हे तीव्र दुःखद आहेत. शरीराचे संस्थान-आकार हुंडक असून अशुभ आहे. प्रथम ४ नरकामध्ये तीव्र उष्णताजन्य वेदना आहेत तसेच ५ व्या नरकामध्ये वर तीव्र उष्णताजन्य वेदना असून खाली व ६ व्या-७ व्या नरकामध्ये शीतजन्य दुःखे आहेत. विक्रियाही अत्यंत अशुभतर असून दुःखदायी आहेत. ॥ ४ ॥

आता नारकी जीव परस्परांना दुःख देतात हे सांगतात.

परस्परोदीरितदुःखाः ॥५॥

परस्पर-उदीरित-दुःखाः ॥५॥

अर्थ : नारकी जीव परस्पर एक दुसऱ्याला दुःख उत्पन्न करीत असतात. ज्याप्रमाणे कुत्री जाति-स्वभावाने परस्पर विद्वेष करतात; त्याप्रमाणे नारकी जीव आपल्या कुअवधिज्ञानादिकांचे द्वारे पूर्व भवातील वैर आठवून विक्रिया ऋद्धिने बनविलेल्या शस्त्रास्त्रांचे द्वारे आपासामध्ये मारपीट करतात, एकाने दुसऱ्याचे तुकडे तुकडे जरी केले तथापि त्यांचे अकाल मरण होत नाही. ते तुकडे पुनः जुळून जातात. ॥५॥

दुःखाची दुसरी कारणे सांगतात -

संक्लिष्टाऽसुरोदीरितदुःखाश्च प्राक्चतुर्थ्याः ॥६॥

संक्लिष्ट-असुर-उदीरित-दुःखाः च प्राक् चतुर्थ्याः ॥६॥

अर्थ : अत्यंत कलुषित परिणामधारी अंबावरीष जातीचे असुरकुमार देव तिसऱ्या पृथ्वीपर्यंत जाऊन नारकी जीवांना दुःख देतात व त्यांना परस्परांमध्ये लढवितात. ॥६॥

आता नारकी जीवांचे आयुष्य सांगतात.

तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा
सत्त्वानां परा स्थितिः ॥७॥

तेषु एक-त्रि-सप्त-दश-सप्तदश-द्वाविंशति-त्रयस्त्रिंशत्-सागरोपमा
सत्त्वानां परा स्थितिः ॥७॥

अर्थ : त्या नरकात राहणाऱ्या जीवांचे उल्कृष्ट आयुष्य क्रमाने प्रथम नरकात १ सागर, द्वितीय नरकात ३ सागर, तृतीय नरकात ७ सागर, चतुर्थ नरकात १० सागर, पंचम नरकात १७ सागर, षष्ठ नरकामध्ये २२ सागर, सप्तम नरकामध्ये ३३ सागर प्रमाण आहे.

नरकगतीसंबंधी काही विशेष माहिती :-

(अ) सामान्यतः मनुष्य व तिर्यच गतीतील जीवांचा नरकामध्ये जन्म होतो. देव नारकी होतच नाहीत, नारकी देव होतच नाहीत, नरकातून पुनः नरकामध्ये उत्पत्ती नाही. (ब) एकेंद्रियापासून असंज्ञीपर्यंतचे जीव प्रथम पृथ्वीमध्ये, सरीसृप आदि दुसऱ्या नरकापर्यंत, पक्षी इ. तिसऱ्या नरकापर्यंत, सर्प इ. चवथ्या नरकापर्यंत, सिंह इ. पाचव्या नरकापर्यंत, स्त्री इ. सहाव्या नरकापर्यंत, मनुष्य व मत्स्य इ. सातव्या नरकापर्यंत उत्पन्न होऊ शकतात. (क) नरकगतीमधून निघून सामान्यपणे कर्मभूमीमधील गर्भज पंचेंद्रिय तिर्यच व मनुष्य होतात. प्रथम तीन नरकातून निघालेले जीव तीर्थकर सुख्खा होऊ शकतात. चवथ्या नरकापर्यंतचे जीव मनुष्य होऊन मोक्षगामी होऊ शकतात. पाचव्या पृथ्वीपर्यंतचे जीव निघून देशब्रती व संयमी होऊ शकतात. सहाव्या पृथ्वीमधून निघणारे जीव नियमाने मिथ्याहष्टी होतात. कोणत्याही नरकातून निघणारे जीव बलदेव, चक्रवर्ती किंवा वासुदेव होत नाहीत.

या प्रमाणे अधोलोकाचे वर्णन संक्षेपाने जाणावे. ॥७॥

आता मध्यलोकाचे वर्णन सुरु करतात. मध्यलोकास तिर्यग्लोक असेही म्हणतात. कारण याच्या उंचीच्या मानाने याची लांबी रुंदी स्वयंभूरमण समुद्रापर्यंत फार अधिक आहे. असंख्यात द्वीपसमूद्र परस्परांना वेदून तिर्यक-रूपाने अवस्थित आहेत.

आता द्वीपसमुद्रांचे वर्णन करतात.

जम्बूद्वीपलवणोदादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ॥८॥

जंबुद्वीप-लवणोद-आदयः शुभ-नामानः द्वीप-समुद्राः ॥८॥

अर्थ : या मध्यलोकामध्ये शुभनावांना धारण करणारे जंबुद्वीपादिक अनेक द्वीप व लवणोदादिक समुद्र आहेत. सर्वांच्या मध्यभागी जंबुद्वीप आहे. त्याला वेदून कंकणाकार लवणोदादिक समुद्र आहे. त्याला वेदून घातकीखण्ड व त्याला वेदून कालोदधि समुद्र आहे.

त्याला वेदून पुष्करवर द्वीप व त्या भोवती पुष्करवर समुद्र आहे. असे असंख्यात द्वीप समुद्र आहेत. सरतेशेवटी स्वयंभूरमण नामक द्वीप व स्वयंभूरमण समुद्र आहे. ॥८॥
या द्वीप-समुद्रांचा व्यास, रचना व आकार सांगतात.

द्विद्विर्विष्कम्भा: पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो वलयाकृतयः ॥९॥

द्वि: द्वि: विष्कंभा: पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणः वलय-आकृतयः ॥९॥

अर्थ : या कंकणाकार द्वीप आणि समुद्रांचा व्यास दुप्पट दुप्पट होत गेला असून प्रत्येक द्वीप व समुद्र पहिल्या द्वीपसमुद्राला वेदून कंकणाकार - (बांगडीच्या आकाराचे) आहेत, सर्वांच्या मध्यभागी असलेल्या जंबूद्वीपाचा आकार मात्र ताटासारखा आहे.

विशेषार्थ : जंबूद्वीप १ लाख योजन व्यासाचा, लवणोदधि २ लाख योजन व्यासाचा, घातकीखण्ड ४ लाख योजन व्यासाचा, कालोदधि ८ लाख योजन व्यासाचा आहे. याप्रमाणे पुढीही समजावे. ॥९॥

आता जंबूद्वीपाचा आकार वर्गेर सांगतात -

तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतसहस्रविष्कम्भो जम्बूद्वीपः

॥१०॥

तत्-मध्ये मेरुनाभिः वृत्तो योजन-शतसहस्र-विष्कंभः जंबूद्वीपः

॥१०॥

अर्थ : त्या सर्व द्वीप-समुद्रांच्या मध्यभागी जम्बूद्वीप आहे. सूर्य मंडलाप्रमाणे तो गोलाकार आहे. त्याच्या मध्यभागी मेरु पर्वत असून जंबूद्वीपाचा व्यास एक लाख योजन आहे.

विशेषार्थ : या द्वीपाला जम्बूद्वीप हे नाव पडण्याचे कारण उत्तरकुरुमध्ये जम्बूवृक्ष आहे, हा अकृत्रिम आहे. पृथ्वीकायिक आहे, वनस्पतिकायिक नाही. या द्वीपातील मेरु पर्वतास सुदर्शन मेरु असे नांव असून तो १००० योजन जमिनीमध्ये व १९००० योजन वर असून ४० योजन चूलिका शिखर आहे. या चूलिकेच्या चारही बाजूस पाण्डूकवन असून वनामधील चार बाजूला चार शिळा आहेत. त्यावर पूर्व-पश्चिम विदेह भरत व ऐरावत क्षेत्रांमधील तीर्थकरांचा जन्माभिषेकोत्सव इंद्र करीत असतात. ॥१०॥

आता जम्बूद्वीपातील सात क्षेत्रांची नावे सांगतात.

भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ॥११॥

भरत-हैमवत-हरि-विदेह-रम्यक-हैरण्यवत-ऐरावत-वर्षाः क्षेत्राणि ॥११॥

अर्थ : या जम्बूद्वीपामध्ये भरत, हैमवत, हरि, विदेह, रम्यक, हैरण्यवत व

अधोलोकांतील सात भूमींची थोडक्यात माहिती
पुढील नकाशात दिली आहे.

भूमीचे नाव (बिल)	नरक संख्या संख्या	प्रतर	लेश्या	उल्कृष्ट आयुष्य	जघन्य आयुष्य
१ रत्नप्रभा	३० लाख	१३	कापोत	१ सागर	१०००० वर्षे
२ शर्करा प्रभा	२५ लाख	११	कापोत	३ सागर	१ सागर
३ बालुका प्रभा	१५ लाख	१	कापोत+नील	७ सागर	३ सागर
४ पंकप्रभा	१० लाख	७	नील	१० सागर	७ सागर
५ धूमप्रभा	३ लाख	५	नील+कृष्ण	१७ सागर	१० सागर
६ तमःप्रभा	१ लाखास	३	कृष्ण	२२ सागर	१७ सागर
	५ कमी ११११५				
७ महात्मः प्रभा	५	१	परमकृष्ण	३३ सागर	२२ सागर

ऐरावत अशी क्रमाने सात क्षेत्रे आहेत. ही पूर्व-पश्चिम पसरलेली आहेत.

विशेषार्थ : भरत क्षेत्राच्या उत्तरेला पूर्व पश्चिम हिमवान पर्वत व दक्षिणेस लवण समुद्र आहे. भरताच्या मध्यभागी पूर्व-पश्चिम लांब पसरलेला २५ योजन उंच, ५० योजन रुंद, विजयार्थ पर्वत आहे. यावर विद्याधरांची नगरे व भवने आहेत. हिमवान् पर्वतावरील पद्म सरोवरातून निधणाऱ्या गंगा व सिंधू या नद्यांमुळे व विजयार्थ पर्वतामुळे भरत क्षेत्राचे सहा भाग पडले आहेत. तीन दक्षिणेला व तीन उत्तरेला. दक्षिणेच्या तीन भागांपैकी मध्यभागी आर्यखण्ड असून बाकीचे पाच म्लेच्छखण्ड आहेत. चक्रवर्ती या पर्वताजवळ पोचला असता अर्धा विजय होतो, म्हणून या पर्वतास विजयार्थ असे नाव आहे. उत्तरेकडील तीन खण्डांमध्ये असलेल्या वृषभाचल पर्वतावर चक्रवर्ती आपले नाव खोदतो. भरत क्षेत्राप्रमाणेच ऐरावत क्षेत्रामध्ये विजयार्थ व षटखण्ड-रचना आहे.

निषध व नील पर्वतांच्या मध्यभागी विदेह क्षेत्र आहे. येथील मनुष्य आत्मध्यानाचे द्वारा आठ कर्माचा नाश करून देहबंधनापासून मुक्त होऊ शकतात. म्हणून या क्षेत्रास विदेह असे सार्थक नाव आहे. याचे मध्यभागी सुमेरु पर्वत असून सीता-सीतोदा नद्या क्षेत्राच्या मध्यभागातून वाहात गेल्यामुळे विदेहाचे चार भाग व प्रत्येक भागामध्ये आठ उपविभाग आहेत. याप्रमाणे विदेहाचे ३२ देश होतात. ॥११॥

आता या भरत वगैरे क्षेत्राना विभागणारे सहा पर्वत सांगतात.

तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमवन्महाहिमवश्चिष्ठ-

नीलरुक्मिशिखरिणो वर्षधरपर्वताः ॥१२॥

तत्-विभाजिनः पूर्वापरायताः हिमवत्-महाहिमवत्-निषध-

नील-रुक्मि-शिखरिणो वर्षधर-पर्वताः ॥१२॥

अर्थ : त्या क्षेत्राना विभागणारे पूर्वपश्चिम पसरलेले हिमवान् महाहिमवान्, निषध, नील, रुक्मी व शिखरी असे सहा कुलाचल पर्वत आहेत. हे क्षेत्राना विभागतात, म्हणून त्यांना वर्षभर असे नाव आहे.

विशेषार्थ : यांची उंची क्रमाने १०० योजन, २०० योजन, ४०० योजन, व २०० योजन व १०० योजन आहे. ॥१२॥

या पर्वतांचे रंग सांगतात -

हेमार्जुनतपनीयवैदूर्यरजतहेममयाः ॥१३॥

हेम-अर्जुन-तपनीय-वैदूर्य-रजत-हेममयाः ॥१३॥

अर्थ : हिमवान् पर्वत सोन्यासारखा, महाहिमवान् पर्वता चांदीसारखा, निषध पर्वत तापविलेल्या सुवर्णसारखा तांबूस वर्णाचा, नील पर्वत वैदूर्य-नीलमण्यासारखा, रुक्मिपर्वत चांदीसारखा व शिखरी पर्वत सोन्यासारखा पिवळा आहे. ॥१३॥

या पर्वतांचे विशेष वर्णन करतात -

मणिविचित्रपाश्चा उपरि मूले च तुल्यविस्ताराः ॥१४॥

मणि-विचित्र-पाश्चा उपरि मूले च तुल्यविस्ताराः ॥१४॥

अर्थ : या सर्व पर्वतांच्या दोन्ही बाजू (पाश्चभाग) अनेक प्रकारच्या मण्यांनी-रत्नांनी खचित असून पर्वतांचा विस्तार वर व तळाला समान आहे. रचना भिंतीसारखी आहे. ॥१४॥

पर्वतावरील सरोवरांचे वर्णन करतात -

पद्ममहापद्मतिगिंछकेसरिमहापुण्डरीकपुण्डरीका न्हदास्तेषामुपरि ॥१५॥

पद्म-महापद्म-तिगिंछ-केसरि-महापुण्डरीक-पुण्डरिकाः न्हदाः तेषाम् उपरि ॥१५॥

अर्थ : त्या पर्वतांवर मध्यभागी क्रमाने पद्म, महापद्म, तिगिंछ, केसरी महापुण्डरीक व पुण्डरीक अशी सहा सरोवरे आहेत. ॥१५॥

यापैकी प्रथम सरोवराची लांबी व रुंदी सांगतात -

प्रथमो योजनसहस्रायामस्तदर्थविष्कम्भो न्हदः ॥१९६॥

प्रथमः योजन-सहस्र-आयामः तदर्थविष्कंभः न्हदः ॥१९६॥

अर्थ : प्रथम पद्म नामक सरोवर पूर्वपश्चिम एक हजार योजन लांब व दक्षिणोत्तर पाचशे योजन रुंद आहे. ॥१९६॥

या पद्म सरोवराची खोली सांगतात -

दशयोजनाऽवगाहः ॥१९७॥

दश-योजन-अवगाहः ॥१९७॥

अर्थ : पद्म सरोवराची खोली ९० योजन आहे. ॥१९७॥

या पद्म सरोवरांतील कमलाचे प्रमाण सांगतात -

तन्मध्ये योजनं पुष्करम् ॥१९८॥

तन्मध्ये योजनं पुष्करम् ॥१९८॥

अर्थ : त्या पद्म सरोवरामध्ये एक योजन लांब-रुंद असे पुष्कर म्हणजे कमल आहे. हे पृथ्वीकायिक असून त्याची दोन कोस कर्णिका आहे व एक कोसाच्या पाकळ्या आहेत. ॥१९८॥

आता पुढील सरोवरे व त्यांतील कमलांचा विस्तार सांगतात.

तदद्विगुणद्विगुणा न्हदाः पुष्कराणि च ॥१९९॥

तत्-द्विगुण-द्विगुणः न्हदाः पुष्कराणि च ॥१९९॥

अर्थ : पद्म सरोवरापेक्षा महापद्म सरोवर व याचप्रमाणे पुढील सरोवरे व त्यांतील कमलांचा विस्तार सुद्धा (विदेहापर्यंत) दुप्पट दुप्पट आहे. ॥१९९॥

आता या कमलावर असणाऱ्या देवीचे वर्णन करतात.

तत्रिवासिन्यो देव्यः श्रीन्हीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः

पल्योपमस्थितयः ससामानिकपरिषत्काः ॥२००॥

तत्-निवासिन्यः देव्यः श्री-न्ही-धृति-कीर्ति-बुद्धिलक्ष्म्यः

पल्योपमस्थितयः ससामानिक-परिषत्काः ॥२००॥

अर्थ : त्या सहा पर्वतावरील सहा कमलामध्ये राहणाऱ्या क्रमाने श्री, न्ही, धृति, कीर्ति, बुद्धि व लक्ष्मी या सहा देवी (व्यंतरवासी) असून त्यांचे आयुष्य एक पल्य आहे. त्यांच्या परिवारामध्ये सामानिक व परिषद् जातीचे देवही आहेत.

विशेषार्थ : कमलाच्या कणिकिमध्ये अतिशोभायमान सुंदर महाल असून त्यां देवी राहतात व मुख्य कमलाभोवती त्यापेक्षा अर्ध उंचीची इतर परिवार-कमले आहेत. त्यामधील महालामध्ये त्यांच्या परिवार देव-देवता राहतात. ॥२००॥

आता पूर्वोक्त क्षेत्रांमधून वाहणाऱ्या नद्यांची नावे सांगतात -

गंगासिन्धुरोहिद् रोहितास्याहरिद् हरिकांता-
 सीतासीतोदानारीनरकान्तासुवर्णरूप्यकूला-
 रक्तारक्तोदाः सरितस्तन्मध्यगाः ॥२१॥
 गंगा-सिंधु-रोहित्-रोहितास्या-हरित्-हरिकान्ता-सीता-सीतोदा-
 नारी-नरकान्ता-सुवर्ण-रूप्यकूला-रक्ता-रक्तोदा सरितः तन्मध्यगाः
 ॥२१॥

अर्थ : त्या क्षेत्रामधून वाहणाऱ्या गंगा - सिंधु, रोहित्-रोहितास्या, हरित्-हरिकान्ता, सीता-सीतोदा, नारी-नरकान्ता, सुवर्णकूला-रूप्यकूला, रक्ता-रक्तोदा अशा चौदा नद्या आहेत. एका एका क्षेत्रामधून दोन दोन वाहतात. पैकी पद्म सरोवरातून गंगा-सिंधु व रोहितास्या या तीन नद्या निघाल्या आहेत व पुण्डरीक सरोवरातून सुवर्णकूला, रक्ता व रक्तोदा या तीन नद्या निघाल्या आहेत. बाकी प्रत्येक सरोवरातून दोन दोन नद्या निघाल्या आहेत. ॥२१॥

पुढील दोन सूत्रांत नद्या वाहण्याची दिशा सांगतात -

द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगाः ॥२२॥

द्वयोः द्वयोः पूर्वाः पूर्वगाः ॥२२॥

अर्थ : प्रत्येक क्षेत्रातून वाहणाऱ्या नद्यांपैकी पहिली नदी पूर्व समुद्राला जाऊन मिळते. या नद्या गंगा, रोहित, हरित, सीता, नारी, सुवर्णकूला व रक्ता याप्रमाणे सात आहेत. ॥२२॥

शेषास्त्वपरगाः ॥२३॥

शेषाः तु अपरगाः ॥२३॥

अर्थ : बाकीच्या नद्या पश्चिम समुद्राला जाऊन मिळणाऱ्या आहेत. या नद्या सिंधु, रोहितास्या, हरिकान्ता, सीतोदा, नरकान्ता, रूप्यकूला व रक्तोदा अशा सात आहेत. ॥२३॥

आता या नद्यांचा परिवार सांगतात.

चतुर्दर्शनदीसहस्रपरिवृत्ता गंगासिन्ध्वादयो नद्यः ॥२४॥

चतुर्दर्श-नदीसहस्रपरिवृत्ता गंगा-सिंधु-आदयः नद्यः ॥२४॥

अर्थ : गंगा, सिंधु आदि नद्या चौदा हजार अन्य उपनद्यांच्या परिवारांनी युक्त आहेत. सूत्रातील नदी शब्दावरून पुढील नद्यांचा परिवार दुष्ट दुष्ट आहे हे स्पष्ट होते. पुढील नद्यांचा परिवार असा आहे. रोहित व रोहितास्या यांचा परिवार २८ हजार नद्यांचा आहे. हरित-हरिकान्ता यांचा परिवार छप्पन हजार नद्यांचा आहे. सीता-सीतोदा नद्यांचा प्रत्येकी एक लाख बारा हजार नद्यांचा परिवार आहे. उत्तरेकडील नद्यांचा परिवार

दक्षिणेकडील नद्यांप्रमाणे समजावा. ॥२४॥

आता भरतक्षेत्राच्या विस्तार सांगतात.

भरतः षड्विंशतिपञ्चयोजनशतविस्तारः

षट्-चैकोनविंशतिभागा योजनस्य ॥२५॥

भरतः षड्विंशतिपंचयोजनशतविस्तारः षट्-च-

ऐकोनविंशतिभागा योजनस्य ॥२५॥

अर्थ : भरत क्षेत्राचा मध्य विस्तार (रुंदी-दक्षिणोत्तर) ५२६ ६/१० योजन प्रमाण आहे. ॥२५॥

आता बाकीच्या क्षेत्राचा विस्तार सांगतात -

तद्द्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा विदेहान्ताः ॥२६॥

तत्-द्विगुण-द्विगुण-विस्ताराः वर्षधर-वर्षाः विदेहान्ताः ॥२६॥

अर्थ : विदेह क्षेत्रापर्यंत पर्वत व क्षेत्र दुष्ट दुष्ट विस्ताराचे आहेत. अर्थात भरताच्या दुष्ट हिमवान पर्वताचा विस्तार आहे. हिमवान् पर्वतापेक्षा हैमवत क्षेत्राचा दुष्ट, त्यापेक्षा दुष्ट महाहिमवान् पर्वताचा. याप्रमाणे पुढेही विदेह क्षेत्रापर्यंत समजावे. ॥२६॥

आता पुढील पर्वतांचा व क्षेत्रांचा विस्तार सांगतात.

उत्तरा दक्षिणतुल्यः ॥२७॥

उत्तराः दक्षिणतुल्यः ॥२७॥

अर्थ : उत्तरेकडील ऐरावत क्षेत्रापासून नील पर्वतापर्यंत जे क्षेत्र व पर्वत आहेत ते एकापेक्षाएक दुष्ट विस्ताराचे दक्षिणप्रमाणेच आहेत. हा नियम दक्षिणेकडील इतर वर्णनासही (सरोवरे व कमले आदिकासही) लागू आहे. ॥२७॥

भरत व ऐरावत क्षेत्रामध्ये राहणाऱ्या मनुष्यांची स्थिती वर्गेरे सांगतात -

भरतैरावतयोर्वृद्धि-हासौ षट्-समयाभ्यामुत्सर्पिण्यव-सर्पिणीभ्याम् ॥२८॥

**भरत-ऐरावतयोः वृद्धि-हासौ षट्-समयाभ्याम् उत्सर्पिणी-
अवसर्पिणीभ्याम् ॥२८॥**

अर्थ : भरत व ऐरावत क्षेत्रामध्ये उत्सर्पिणी व अवसर्पिणीरूप कालाच्या सहा भागांना अनुसरून, मनुष्यांचे आयुष्य, शरीराची उंची, भोगोपभोग व संपदा वर्गेरची क्रमाने हानी व वृद्धी होते. उत्सर्पिणीमध्ये वृद्धी व अवसर्पिणीमध्ये हानी होते.

विशेषार्थ : उत्सर्पिणी काळ १० कोडाकोडी सागर वर्षाचा आहे. अवसर्पिणी कालांची नावे व त्या कालामधील विशेषता पुढील नकाशामध्ये दिली आहे. उत्सर्पिणी

कालांची नावे क्रमाने १. दुषमा दुषमा, २. दुषमा, ३. दुषमा सुषमा, ४. सुषमा दुषमा, ५. सुषमा, ६. सुषमा सुषमा अशी आहेत. अवसर्पिणी कालाच्या अंती भरत व ऐरावत क्षेत्रामधील आर्य खंडामध्ये प्रलयकाल होतो. वायु व वर्षा यांच्या वेगाने पर्वत विदीर्ण होतात. अग्निवृष्टीही होते. नंतर उत्सर्पिणी कालास प्रारंभ होतो. सात आठवडे सुवृष्टी होते. लपलेले मानव-युगल गिरिगुफांमधून बाहेर येतात. वृक्षोत्पत्ती होते. सध्या अवसर्पिणीचा पंचमकाल सुरु आहे. ॥२८॥

पुढील क्षेत्रांची स्थिती सांगतात -

ताभ्यामपरा भूमयोऽवस्थिताः ॥२९॥

ताभ्याम् अपरा भूमयः अवस्थिताः ॥२९॥

अर्थ : भरत व ऐरावत या क्षेत्राशिवाय बाकीच्या भूमी अवस्थित आहेत. यांच्यामध्ये कालाचा भेद नाही व तश्चिमित्तक भेद नाहीत. यामध्ये वृद्धी वा छास नाही. ॥२८॥

आता या क्षेत्रातील मनुष्यांचे आयुप्रमाण सांगतात.

एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हैमवतकहारिवर्षकदैवकुरवकाः ॥३०॥

एक-द्वि-त्रि-पल्योपम-स्थितयःहैमवतक-हारिवर्षक-दैवकुरवकाः ॥३०॥

॥३०॥

अर्थ : क्रमाने हैमवत, हरिवर्ष व देवकुरु या क्षेत्रातील मनुष्यांचे उल्कष्ट आयुष्य एक पल्य, दोन पल्य व तीन पल्य-प्रमाण नियत आहे.

विशेषार्थ : या तीन क्षेत्रांमध्ये निरंतर भोगभूमी आहे. स्त्रीपुरुष निरंतर तरुण असतात. यांना रोग नसतो. वेदना नाही. मरतेवेळी पुरुषास जांभई व स्त्रियांना शिक येऊन मृत्यु येतो. मरणोंतर शरीर कापरासारखे उडून जाते. परस्परांमध्ये ईर्ष्या वा द्वेष नाही. कथायभावांची मंदता असते. सूर्यांची उष्णता पृथ्वीपर्यंत येऊन शकल्यामुळे वृष्टी नाही. कल्पवृक्षापासून प्राप्त वस्तुमुळे जीवननिर्वाह सानंद होतो. स्वामी व नोकर हा भाव नाही. येथे प्राकृतिक सम्यवादाचा अनुभव असतो. येथील जीव व्रत धारण करू शकत नाहीत. कित्येकांना सम्यक्त्व होते. सम्यक्त्वी मरुन नियमाने सौधर्म व ऐशान या स्वर्गामध्ये देव होतात व मिथ्याहृष्टी मरुन भवनत्रिक देव होतात. ॥३०॥

आता जंबूद्वीपातील उत्तरेकडच्या क्षेत्राची स्थिती सांगतात -

तथोत्तराः ॥३१॥

तथा उत्तराः ॥ ३१॥

अर्थ : जंबूद्वीपाच्या दक्षिणेकडील क्षेत्रांची स्थिती आहे, त्याप्रमाणे उत्तरेकडील क्षेत्राची स्थिती आहे. अर्थात् हैमवतप्रमाणे हैरण्यवत क्षेत्रामधील जीवांची स्थिती आहे. हरि व रम्यकृ तसेच देवगुरु व उत्तरकुरु क्षेत्र समसमान समजावेत. त्यांचा विस्तार, नदीपरिवार, काल, सरोवराची कमळे यांचा विस्तार, आयुष्य सारखे समजावे. ||३१||

आता विदेह क्षेत्रातील जीवांचे आयुष्य सांगतात –

विदेहेषु संख्येयकालाः ॥३२॥

विदेहेषु संख्येय-कालाः ॥३२॥

अर्थ : पाच मेरुसंबंधी पाच विदेह क्षेत्रातील मनुष्यांचे आयुष्य संख्यात वर्षांचे आहे. (असंख्यात वर्षांचे नाही.)

विशेषार्थ : येथील जीवांचे उल्कृष्ट आयुष्य एक कोटीपूर्व व जघन्य आयुष्य अंतर्मूर्हत आहे. पूर्वांचे प्रमाण याप्रमाणे आहे. ८४ लाख वर्षांचा एक पूर्वांग. ८४ लाख पूर्वांगाचा एक पूर्व होतो. एकूण वर्षे 7046000000000 इतकी होतात. असे एक कोटीपूर्व आयुष्य कर्मभूमीमध्ये असू शकते. ||३२||

आता भरत क्षेत्राचा विस्तार दुसऱ्या प्रकाराने सांगतात –

भरतस्य विष्कम्भो जंबूद्वीपस्य नवतिशतभागः ॥३३॥

भरतस्य विष्कम्भो जंबूद्वीपस्य नवतिशतभागः ॥३३॥

अर्थ : जंबूद्वीपाच्या विस्तार (व्यास) एक लाख योजन आहे. त्याच्या १९० व्या भागाइतका $9,00,000 \div 190 = 526 \frac{6}{19}$ भरत क्षेत्राचा विस्तार-रुंदी आहे.

विशेषार्थ : भरत क्षेत्रापेक्षा हिमवान् पर्वताचा विस्तार दुप्पट हिमवान पर्वतापेक्षा हैमवत क्षेत्राचा दुप्पट, हैमवतापेक्षा महाहिमवान पर्वताचा दुप्पट, महाहिमवानापेक्षा हरि क्षेत्राचा दुप्पट, हरिपेक्षा निषध पर्वत दुप्पट (भरतापेक्षा ३२ पट) व निषेधापेक्षा विदेहाचा दुप्पट (भरतापेक्षा ६४ पट) आहे. उत्तरेकडील रचना मेरु पर्वताच्या दक्षिणी कडील क्षेत्र पर्वतप्रमाणे आहे. विदेह मध्यभागी आहे. क्षेत्रफलाच्या अपेक्षेने जंबूद्वीप भरत क्षेत्राच्या १९० पट आहे. हे गणित बरोबर आहे. ||३३||

धातकी खंडामध्ये भरतादि क्षेत्रे किती आहेत हे सांगतात –

द्विधर्तीकीखण्डे ॥३४॥

द्विः धातकीखण्डे ॥३४॥

अर्थ : धातकीखंड नामक लवण समुद्राला वेढून असणाऱ्या द्वीपामध्ये भरतादि क्षेत्रे दोन दोन आहेत. या खण्डातील देवकुरु उत्तरकुरुमध्ये धातकी (आवळा) वृक्ष आहे म्हणून या खंडास धातकीखण्ड असे नाव आहे. हा वृक्ष पृथ्वीकायिक आहे. ||३५||

आता पुष्करार्थ द्वीपामध्ये रचना कशी आहे हे सांगतात.

पुष्करार्थं च ॥३५॥

पुष्कर-अर्थं च ॥३५॥

अर्थ : पुष्करद्वीप एकूण १६ लाख योजने रुंदीचा आहे. त्याच्या मध्यभागी १०२२ योजने रुंद व कंकणाकर गोल असा मानुषोत्तर पर्वत आहे. पहिल्या अर्ध भागामध्ये घातकीखण्डाप्रमाणेच भरतादि क्षेत्रे दोन दोन आहेत. पुष्कर वृक्षामुळे या द्वीपास पुष्करद्वीप असे नाव आहे. हाही पृथ्वीकायिक आहे. घातकीखण्ड व पुष्करार्थद्वीप यांमधील क्षेत्र व पर्वतांची रचना गाडीच्या चाकासारखी आहे. गाडीच्या आन्यासारखे पर्वत व दोन आन्यामधील भागाप्रमाणे भरतादि क्षेत्रे समजावीत (नकाशा पहा). मानुषोत्तर पर्वतापलीकडे भोगभूमीची रचना आहे. ॥३५॥

आता मनुष्य कोणत्या द्वीपापर्यंत आहेत हे सांगतात –

प्राङ्मानुषोत्तरान्मनुष्याः ॥३६॥

प्राक् मानुषोत्तरात् मनुष्याः ॥३६॥

अर्थ : मानुषोत्तर पर्वताच्या अलीकडील भागामध्ये अर्थात् जम्बूद्वीप, घातकीखण्ड व पुष्करार्थ द्वीप या द्वीपापर्यंतच मनुष्य आहेत. त्या पलीकडे विद्याधर, ऋद्धिधारी किंवा कोणीही मनुष्य जाऊ शकत नाही. ॥३६॥

आता मनुष्यांचे दोन प्रकार सांगतात.

आर्या म्लेच्छाश्च ॥३७॥

आर्यः म्लेच्छाः च ॥३७॥

अर्थ : मनुष्यांचे दोन भेद आहेत. आर्य व म्लेच्छ, जे स्वतः गुणांनी संपन्न आहेत व गुणी लोकांची संगती करतात त्यांना आर्य म्हणतात. जे स्वयं गुणसंपन्न नाहीत व गुणवंतांची संगतीही करीत नाहीत त्यांना म्लेच्छ म्हणतात. हे प्रायः कर्मांनी हीन असतात.

विशेषार्थ : आर्यांचे दोन भेद आहेत. १. ऋद्धिप्राप्त आर्य व २. अनुद्धिप्राप्त आर्य. जे आठ प्रकारच्या ऋद्धीपैकी एखाद्या ऋद्धीचे धारक होऊ शकतात त्यांना ऋद्धिप्राप्त आर्य म्हणतात. ज्यांना ऋद्धि प्राप्त नसतात, ते अनुद्धिप्राप्त आर्य होत. ऋद्धिप्राप्त आर्यांचे पाच भेद आहेत. क्षेत्रार्य, जातिआर्य, कर्मआर्य, चारित्रआर्य व दर्शनार्य. ३. क्षेत्रार्य-काशी, कौशल इत्यादी आर्य क्षेत्रांमध्ये उत्पन्न होणारे, २. जातिआर्य-इक्षवाकु, भोज इत्यादी वंशामध्ये उत्पन्न होणारे. ३. कर्मआर्य-क्रिया किंवा

आचारपूर्वक उपजीविका करणारे. यांचे तीन भेद आहेत.^१ (१) सावद्यकर्मार्थ, (२) अल्पसावद्यकर्मार्थ, (३) असावद्यकर्मार्थ, (४) चारित्रार्थ - जे चारित्र पालन करतात ते, (५) दर्शनार्थ जे सच्याण्डित पुरुष आहेत ते. म्लेच्छांचे दोन प्रकार आहेत. अन्तरद्वीपज व कर्मभूमिज. लवणसमुद्र व कालोदधि समुद्रामध्ये शहाणव द्वीप आहेत. त्यामधील लोकांना अंतर्द्वीपज म्लेच्छ म्हणतात. यांचा आहारविहार असंस्कृत असतो. म्लेच्छखण्डातील मनुष्य कर्मभूमिज म्लेच्छ होत. आर्यखण्डामध्येही जे भिळ इत्यादी लोक आहेत ते सुद्धा म्लेच्छच होत. ||३७॥

आता कर्मभूमीसंबंधी सांगतात.

भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरुतरकुरुभ्यः ॥३८॥

भरत-ऐरावत-विदेहाः कर्मभूमयः अन्यत्र देवकुरु-उत्तरकुरुभ्यः

॥३८॥

अर्थ : पाच मेरुसंबंधी, पाच भरत, पाच ऐरावत व देवकुरु व उत्तरकुरुचा भाग सोडून इतर विदेह क्षेत्रे पाच, अशा एकूण पंधरा कर्मभूमी आहेत. या भूमीमध्ये, १. अधिकात अधिक पुण्यकर्म व पापकर्म संपादन होऊ शकते. येथील जीव पुण्यामुळे सर्वार्थसिद्धीपर्यंत व पापामुळे सातव्या नरकापर्यंत जाऊ शकतो. २. येथील जीवांची उपजीविका असिमसि कृषी वाणिज्य-सेवा व शिल्प या सहा कर्माच्या द्वारे होते. म्हणून या भूमींना कर्मभूमि असे नाव आहे. ||३८॥

पुढील दोन सूत्रात मनुष्य व तिर्यचांचे आयुचे प्रमाण सांगतात.

नृस्थिती परावरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते ॥३९॥

नृ-स्थिती पर-अवरे त्रिपल्योपम-अन्तर्मुहूर्ते ॥३९॥

अर्थ : मनुष्यांचे उल्कृष्ट आयुष्य (उल्कृष्ट भोगभूमीच्या अपेक्षेने) तीन पल्य आहे व जघन्य आयुष्य अन्तर्मुहूर्त आहे. (कर्मभूमि मनुष्यांच्या अपेक्षेने) ||३९॥

तिर्यग्योनिजानां च ॥४०॥

तिर्यक् - योनिजानां च ॥४०॥

अर्थ : आणि तिर्यचांचे सुद्धा उल्कृष्ट आयुष्य (उल्कृष्ट भोगभूमीच्या अपेक्षेने) तीन पल्य आहे व जघन्य आयुष्य अन्तर्मुहूर्त आहे.

पल्य व सागर कालाचे प्रमाण : दहा कोट × कोट अद्वापल्यांचा एक सागर

9. सावद्यकर्मार्थ-असिमसि-कृषि व्यापार-विद्या-शिल्प ही कार्ये करून उपजीविका करणारे. अल्पसावद्यकर्मार्थ-अणुव्रती शावक थोडे पाप करून उपजीविका करणारे. असावद्यकर्मार्थ-पूर्ण संयमी साधु- जे थोडे देखील पापोपार्जन करीत नाहीत.

होतो. अद्वापल्य = २००० कोस खोल व २००० कोस व्यासाचा खोल खड्डा जर कोणी भोगभूमीतील सात दिवसांच्या मेंढीच्या केसांनी गच्छ भरून त्यामधून दर शंभर वर्षानी एक केस काढला तर त्यास तो पूर्ण खाली होण्यास जेवढा काल लागेल त्यास व्यवहारपल्य म्हणतात. अशा असंख्यात व्यवहारपल्याचा एक उद्वापल्य व असंख्यात उद्वारपल्यांचा एक अद्वापल्य होतो. उद्वारपल्याने द्वीपसमुद्रांची संख्या ठरली आहे व अद्वापल्याने जीवांची स्थिती मोजली जाते. ॥४०॥

याप्रमाणे आचार्य गृद्धपिंछ रचित तत्त्वार्थसूत्र अपरनाम मोक्षशास्त्रातील तृतीय अध्याय समाप्त झाला.

क्षेत्राचे विभागास पर्वताचे व त्यावरील सरोबर लांबी रुंदी, कमळाचे वर्णन

पर्वतांची नावे	विस्तार	रंग	त्यावरील सरोबर	सरोवरांची लांबी रुंदी, खोली कमलांचा व्यास	त्यातील कमलांचा व्यास देवी	सरोवरातून निघणाऱ्या नद्या
१. हिमवन् पर्वत	१०५२ <u>१२</u> ११	हेम	पक्ष	१००० योजन ५०० योजन १० योजन	१ योजन	श्री गंगा, सिंधु व रोहितस्था
२. महाहिमवन्	४२१० <u>१०</u> ११	अर्जुन	महापद्म	२००० योजन १०००, २०	२ योजन	श्री रोहितस्था हरीत
३. निषध्"	१६८४२ <u>२</u> ११	तपनीय	तिरिंछ	४०००" २०००" ४०	(हरिकांत) ४"	धृति हरिकांत सीता
४. नील"	१६८४२ <u>२</u> ११	वैदूर्य	केसरी	४०००" २०००" ४०	४"	कीर्ति सीतोदा, नारी
५. रुक्मी"	४२१० <u>१०</u> ११	रजत	महापुण्डरीक	२०००" १०००" २०	२"	बुद्ध नरकान्ता, रुक्मीकूला
६. शिरखरी"	१०५२ <u>१२</u> ११	हेम	पुण्डरीक	१०००" ५००" १०	१"	लक्ष्मी सुवर्णकूला रक्ता व रक्तोदा

सात क्षेत्रे, त्यातून वाहणाऱ्या नद्या, त्यांचा परिवार, रचना व जीवाचे आयुष्य

क्षेत्रांची नावे	विस्तार	क्षेत्रातून वाहणाऱ्या नद्या	नद्यांचा प्रत्येकी परिवार	क्षेत्रातील काल	रचना	क्षेत्रातील जीवांचे आयुष्य
१. भरत क्षेत्र	५२६ $\frac{८}{११}$ योजन	गंगा, सिंधु	१४०००	षट्काळ परिवर्तन	कर्मभूमी	अंतर्मूलपासून ३ पल्यापर्यंत
२. हैमवत् "	२९०४ $\frac{८}{११}$	रोहित- रोहितास्या	२८०००	तृतीयकाळ	जघन्य भोगभूमी	१ पल्य
३. हरि "	८४२९ $\frac{८}{११}$	हरित- हरिकान्ता	५६०००	द्वितीयकाळ	मध्यम भोगभूमी	२ पल्य
४. विदेह "	३३६८८ $\frac{८}{११}$	सीता सीतोदा	११२०००	चतुर्थकाळ	कर्मभूमी	संख्यातवर्ष
५. रथक "	८४२९ $\frac{८}{११}$	नारी	५६०००	द्वितीयकाळ	मध्यम भोगभूमी	२ पल्य
६. हैण्यवत् "	२९०५ $\frac{८}{११}$	सुवर्णकुला- रुद्यकुला	२८०००	तृतीयकाळ	जघन्य भोगभूमी	१ पल्य
७. योगवत् "	५२६ $\frac{८}{११}$	रक्ता-रक्तोदा	१४०००	षट्काळ परिवर्तन	कर्मभूमी	अंतर्मूलपासून ३ पल्यापर्यंत

कालासंबंधी विशेष माहिती दाखविणारा नकाशा

अवसरपिणी	काल, वर्ष	भोगभूमि सत्रा व स्थिती	भोग व कर्म भूमि	उंची	आहार	मनुष्य व तिर्यचांची स्थिति
१. सुषमासुषमा	४ कोडा कोडी सागर	उत्तरकुलसम	उ. भोगभूमि	६००० धनुष्य	३ दि. अंतराने	३ पत्त्य
२. सुषमा	३ कोडा कोडी सागर	हरिवर्षसम	मध्यम	४०००	२ दि. अंतराने	२ पत्त्य
३. सुषमादुषमा	२ कोडा कोडी सागर	हैमवतसम	जघन्य	२०००	१ दिवसआड	१ पत्त्य
४ दुषमासुषमा	१ सागरास ४२ हजार वर्ष कर्मी	विदेहसम	कर्मभूमि	५००	प्रति दि. १ वेळ	१ कोटीपूर्व वर्ष
५ दुषमा	२९००० वर्ष	भ+हैमसम	“	७-२ हात	अनेक वेळ	१२० वर्ष
६ दुषमादुषमा	२९००० वर्ष	भ+हैमसम	“	२-७	अति प्रवृत्ति	२० वर्ष

× चौथ्या कालाची मर्यादा एका कोडाकोडीला ४२ हजार वर्षे कर्मी इतकी आहे. याप्रमाणे आ. गृद्धपिच्छ रचित तत्वार्थसूत्र अपरनाम माझशास्त्रांतील तृतीय अध्याय समाप्त झाला.

अध्याय ४ था

याप्रमाणे तिसन्या अध्यायांत अधोलोक व मध्यलोक तसेच नारकी तिर्यच व मनुष्य यांचे वर्णन केले. आता या अध्यायामध्ये प्रामुख्याने देवांचे वर्णन करणार आहेत.

प्रारंभी देवांचे मुख्य निकाय (गण-समुह) सांगतात -

देवाश्तुर्णिकायाः ॥१॥

देवाः चतुः निकायाः ॥१॥

अर्थ : निकाय या शब्दाचा अर्थ समूह हा आहे. देवांचे समूह चार आहेत. भवनवासी, व्यतर, ज्योतिष्क व वैमानिक. ॥१॥

पहिल्या तीन समूहांतील देवांच्या लेश्या सांगतात -

आदितस्त्रिषु पीतान्तलेश्याः ॥२॥

आदितः त्रिषु पीतान्त लेश्याः ॥२॥

अर्थ : पहिल्या तीन निकायांमध्ये (भवनवासी, व्यतर व ज्योतिष्क देवांमध्ये) पीत पर्यंत चार लेश्या आहेत. कृष्ण, नील, कापोत व पीत या चार लेश्या असतात.^१ हे वर्णन भावलेश्येच्या अपेक्षेने आहे. वैमानिकांच्या लेश्या सूत्र २२ मध्ये सांगणार आहेत. ॥२॥

वरील चार निकायांचे अवांतर पोटभेद किती आहेत हे सांगतात.

दशाष्टपश्चद्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः ॥३॥

दश-अष्ट-पंच-द्वादश-विकल्पाः कल्प-उपपन्न-पर्यन्ताः ॥३॥

अर्थ : भवनवासी देवांचे दहा, व्यंतरांचे आठ, ज्योतिष्कांचे पाच व वैमानिकांचे (कल्पोपपन्नापर्यंतच्या) बारा भेद आहेत. हे इंद्रांच्या अपेक्षेने आहेत.

विशेषार्थ : वैमानिकांचे कल्पातीत देव व त्यांचे अवान्तर भेद स्वतंत्र आहेत. त्यांचा या बारा भेदांमध्ये अन्तर्भाव नाही. पहिल्या चार स्वर्गांचे चार व बारा ते सोला स्वर्गांचे चार व मध्यंतरीच्या आठ स्वर्गांचे युगल याप्रमाणे एकूण बारा इंद्राचे भेद आहेत. ॥३॥

आता चार निकायांमधील प्रत्येक निकायातील देवांचे सामान्य भेद

इंद्रसामानिकत्रायस्त्रिं शपारिषदात्मरक्षलोकपालानीकप्रकीर्ण-

काभियोग्यकिल्बिषिकाश्चैकशः ॥४॥

इन्द्र-सामानिक-त्रायस्त्रिं श-पारिषद-आत्मरक्ष-लोकपाल-अनीक-

प्रकीर्णक-आभियोग्य-किल्बिषिकाः च एकशः ॥४॥

१. वस्तुतः भवनादित्रिकांना पर्याप्तक अवस्थेमध्ये एक पीत लेश्या असते; कृष्णादि तीन लेश्या फक्त अपर्याप्तक अवस्थेमध्ये असतात. एका वेळी एका जीवास मात्र एकच लेश्या असते.

अर्थ : देवांच्या प्रत्येक निकायामध्ये १. इंद्र, २. सामानिक, ३. त्रायस्त्रिंश, ४. पारिषद्, ५. आत्मरक्ष, ६. लोकपाल, ७. अनीक, ८. प्रकीर्णक, ९. आभियोग्य व १०. किल्विषिक असे दहा भेद आहेत.

विशेषार्थ : १. जो इतर देवांमध्ये नसणाऱ्या अणिमा-महिमा इत्यादि ऋद्धींच्या धारक असतो, विशेष ऐश्वर्यशाली असतो व सामानिकादि देवांचा प्रमुख स्वामी असतो तो इंद्र होय. २. ज्यांचे आयुष्य, शक्ती, परिवार, भोगोपभोगादी इंद्राप्रमाणेच असतात, परंतु ज्यांची आज्ञा व ऐश्वर्य कमी असते ते सामानिक होत. हे पिता, गुरु किंवा उपाध्यायाप्रमाणे मानले जातात. ३. जे मंत्री किंवा पुरोहितप्रमाणे असतात व ज्यांना पाहून इंद्राला परम संतोष होतो ते त्रायस्त्रिंश होत. हे तेहतीस असतात. ४. जे इंद्राच्या सभेमध्ये बसण्यास योग्य आहेत ते पारिषद् होत. ५. जे इंद्राच्या सभेमध्ये इंद्राच्या पाठीमाणे उभे राहतात ते आत्मरक्ष होत. जरी देवांमध्ये घाटपातादी क्रिया नाही तथापि ऐश्वर्य व वैभवामध्ये तरतमता दाखविण्यासाठी शस्त्रग्रहणादी आहेत. ६. जे नगररक्षक कोतवालाप्रमाणे असतात ते लोकपाल होत. ७. जे पायदळ, हत्ती, बैल, रथ, गंधर्व आणि नर्तकी या सात प्रकारचे रूप धारण करणारे सैन्यातील देव असतात ते अनीक होत. ८. जे नगरवासी प्रजाजनांप्रमाणे आहेत ते प्रकीर्णक होत. ९. जे नोकरांप्रमाणे हत्ती, घोडे वर्गारे वाहन बनून इंद्राची सेवा करतात ते अभियोग्य होत. १०. जे चाणडालाप्रमाणे दूर राहणारे पापी असतात ते किल्विषिक होत.

वरील सामान्य कथनाला जो अपवाद आहे तो सांगतात -

त्रायस्त्रिंशल्लोकपालवर्ज्या व्यन्तरज्योतिष्का: ॥५॥

त्रायस्त्रिंशत् लोकपाल वर्ज्या: व्यन्तर ज्योतिष्का: ॥५॥

अर्थ : व्यन्तर व ज्योतिष्क देवांच्या आठ व पाच भेदांमध्ये त्रायस्त्रिंश व लोकपाल सोइून बाकीचे आठ प्रकारचे देव असतात. ॥५॥

आता इंद्राचा नियम सांगतात.

पूर्वयोद्धीन्द्राः: ॥६॥

पूर्वयोः द्वि-इन्द्राः: ॥६॥

अर्थ : प्रथम दोन अर्थात् भवनवासी व व्यंतर देवसमूहांमध्ये दोन इंद्र असतात. भवनवासीच्या दहा प्रकारामध्ये प्रत्येकी दोन असे २० इंद्र व आठ व्यंतरांमध्ये १६ इंद्र आहेत. उपेंद्रांची संख्याही तितकीच आहे.

विशेषार्थ : ज्योतिष्क देवांचे चंद्र व सूर्य असे दोन इंद्र आहेत. वैमानिकांच्या बारा इंद्रांचा खुलासा पूर्वी आलाच आहे. तितकेच उपेंद्र आहेत.

सोला स्वर्गांचे वर इंद्रादिकांची कल्पनाच नाही. अर्थात तेथे ४ थ्या सूत्रामध्ये सांगितल्याप्रमाणे भेद नाहीत. ॥६॥

आता देवांच्या कामसुखाचे वर्णन तीन सूत्रांमध्ये करतात.

कायप्रवीचारा आ ऐशानात् ॥७॥

कायप्रवीचाराः आ ऐशानात् ॥७॥

अर्थ : मैथुन सेवनास प्रवीचार असे म्हणतात. ऐशानस्वर्गार्पितचे देव म्हणजे भवनवासी, व्यक्तर, ज्योतिष्क व सौधर्म आणि ऐशान या दोन स्वर्गामधील देव आपआपल्या देवाङ्गनांबरोबर मनुष्याप्रमाणे शरीराने कामसेवन करतात. ॥७॥

शेषाः स्पर्शरूपशद्वमनःप्रवीचाराः ॥८॥

शेषाः स्पर्श-रूप-शद्व-मनः- प्रवीचाराः ॥८॥

अर्थ : वरवरच्या स्वर्गातील देव, स्पर्श, रूप, शद्व व मनाचे द्वारे मैथुन सेवन करतात.

विशेषार्थ : सानलुकामार व माहेंद्र या दोन स्वर्गातील देव व देवी परस्परांच्या स्पर्शमात्रानेच परमसंतोषाला प्राप्त होतात. ब्रह्म, ब्रह्मोत्तर लांतव व कापिष्ठ या चार स्वर्गातील देव व देवी परस्परांचे सहज-सुंदर रूप व शृंगार-विलासादी पाहून संतुष्ट होतात. शुक्र, महाशुक्र, शतार व सहस्रार स्वर्गातील देव व देवी परस्परांच्या गीत व प्रेमयुक्त मधुर वचन श्रवणानेच संतुष्ट होतात. आनत, प्राणत, आरण व अच्युत या चार स्वर्गातील देवदेवी परस्परांचे मनामध्ये चिंतवन करून संतोष पावतात. ॥८॥

देवाचे शरीर वैक्रियिक असते. ते वीर्य वगैरे सप्तधातुंनी रहित असते. देवांची उत्पत्ती गर्भद्वारा नसते. फक्त कामभोगाचा प्रकार सांगितला आहे. वासना उत्तरोत्तर कमी कमी असते.

परेऽप्रवीचाराः ॥९॥

परे अप्रवीचाराः ॥९॥

अर्थ : परे या शब्दाने सोळा स्वर्गाच्या वरचे संपूर्ण देव समजावेत. नऊ ग्रैवेयक, नऊ अनुदिश व पाच पंचोत्तर यामध्ये असणाऱ्या सर्व अहमिंद्र देवांमध्ये कामसेवन नाही. तेथील देव कामभोगाची पीडा नसल्यामुळे परमसुखी व समाधानी आहेत. ॥९॥

आता भवनवासी देवांचे दहा विशेष भेद सांगतात.

भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णग्निवातस्तनितोदधि-

द्वीप-दिक्कुमाराः ॥९०॥

भवनवासिनः असुर-नाग-विद्युत्-सुपर्ण-ग्नि-वात्-स्तनित-
उदधि-द्वीप-दिक्-कुमाराः ॥९०॥

अर्थ : येथे असुर पासून प्रत्येकाचे पुढे कुमार शब्द जोडावा. जे देव भवनामध्ये निवास करतात ते भवनवासी होत. यांचे दहा भेद आहेत. असुरकुमार, नागकुमार,

विद्युकुमार, सुपर्णकुमार, अग्निकुमार, वातकुमार, स्तनितकुमार, उदधिकुमार, द्वीपकुमार व दिकुमार.

विशेषार्थ : सर्वच देवांची जन्मापासून मरेपर्यंत एकसारखी अवस्था असते. त्यांना म्हातारपण नाही. ते स्वभावतः तरुण असतात. तथापि भवनवासी देवांचा वेष, भूषा, क्रीडाप्रकार, बोलणे, चालणे इत्यादी कुमारांप्रमाणे कुतूहलजन्य असतात; म्हणून या सर्वांना कुमार असे जोडनाव आहे. असुरकुमारांची भवने प्रथमपृथ्वीच्या पंकबहुल भागामध्ये आहेत व बाकीच्या नऊ देवांची भवने प्रथम-पृथ्वीच्या खर भागामध्ये आहेत.

॥१०॥

आता व्यंतरदेवांचे आठ विशेष भेद सांगतात –

व्यंतरा: किन्नरकिम्पुरुषमहोरगंधर्वयक्षराक्षसभूतपिशाचाः

॥११॥

व्यंतरा: किन्नर-किम्पुरुष-महोरग-गंधर्व-यक्ष-राक्षस-भूत-
पिशाचाः ॥११॥

अर्थ : जे विविध ठिकाणी (वि+अन्तर-पर्वत-गुंफा-देवालय इ. ठिकाणी) राहतात त्यांना व्यंतर असे म्हणतात. त्यांचे आठ भेद आहेत. किन्नर, किम्पुरुष, महोरग, गंधर्व, यक्ष, राक्षस, भूत व पिशाच.

विशेषार्थ : भवनवासी देवाप्रमाणे राक्षसांची मुख्य वसतिस्थाने प्रथम पृथ्वीच्या पंकबहुलभागामध्ये आहेत व बाकीच्या सातांची खर भागामध्ये आहेत. याशिवाय मध्यलोकात सुद्धा पर्वत-गुंफा इ. ठिकाणी यांची स्थाने आहेत. ॥११॥

आता ज्योतिष्क देवांच्या पाच विशेष भेदांची नावे सांगतात –

ज्योतिष्काः सूर्याचंद्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च ॥१२॥

ज्योतिष्काः- सूर्या-चंद्रमसौ-ग्रह-नक्षत्र-प्रकीर्णक तारकाः च
॥१२॥

अर्थ : ज्योतिष्क देव पाच प्रकारचे आहेत. त्यांची नावे येणेप्रमाणे :- १. सूर्य, २. चंद्र, ३. ग्रह, ४. नक्षत्र, ५. प्रकीर्णक तारका. हे सर्व देव चमकणारे असतात; म्हणून यांना ज्योतिष्क असे म्हणतात. या सर्वांचा निवास मध्यलोकात आहे. यामध्ये चंद्र इंद्र असून सूर्य उपेंद्र आहे. ॥१२॥

ज्योतिष्क देवांचे गमन-क्षेत्र सांगून व गमनागमनामुळे कालविभाग होतो; हे दोन सूत्रांनी सांगतात –

मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो नूलोके ॥१३॥

मेरुप्रदक्षिणा: नित्यगतयः नूलोके ॥१३॥

अर्थ : हे सर्व ज्योतिष्क देव मनुष्य लोकात^१ म्हणजे अडीच द्वीपात मेरुपर्वताला प्रदक्षिणा देत निरंतर गमन करीत असतात. हे देव मेरुपर्वतापासून ११२९ योजने दूर राहून भ्रमण करतात.

विशेषार्थ : जम्बूद्वीपामध्ये दोन, लवण समुद्रामध्ये चार, घातकी खण्डामध्ये बारा, कालोदधि समुद्रामध्ये बेचाळीस व पुष्करार्ध द्वीपामध्ये बहात्तर चंद्र आहेत. एका एका चंद्राच्या परिवारामध्ये १ सूर्य, ८८ ग्रह, २८ नक्षत्रे व ६६९७५ कोडाकोडी तारे असतात. ॥१३॥

तत्कृतः कालविभागः ॥१४॥

तत्-कृतः काल-विभागः ॥१४॥

अर्थ : या ज्योतिष्क देवांच्या विशिष्ट भ्रमणामुळे कालविभाग (पळ-घटकादिवस-रात्र इ. कालविभाग) झालेला आहे. ॥१४॥

अडीच द्वीपाबाहेरील ज्योतिष्क देवांविषयी सांगतात –

बहिरवस्थिताः ॥१५॥

बहिः अवस्थिताः ॥१५॥

अर्थ : अडीच द्वीपांचे बाहेर जे ज्योतिष्क देव सूर्य-चंद्रादी आहेत; ते अवस्थित म्हणजे स्थिर आहेत. भ्रमण करीत नाहीत. ॥१५॥

आता चौथा निकाय जो वैमानिक त्यांचे वर्णन करतात –

वैमानिका : ॥१६॥

वैमानिका : ॥१६॥

अर्थ : ज्यामध्ये राहणारे जीव स्वतःला विशेष पुण्यवान समजतात त्यास विमान असे म्हणतात. जे या विमानात राहतात त्यांना वैमानिक म्हणतात.

विशेषार्थ : विमानांचे तीन प्रकार आहेत. इंद्रक, श्रेणीबद्ध व पुष्पप्रकीर्णक, जे इतर विमानांचे मध्यभागी इंद्राप्रमाणे प्रमुख असते ते इंद्रक होय. जी चारही दिशांमध्ये पंक्तिबद्ध ओळीने असतात ती श्रेणीबद्ध होत. जी विदिशांना विखुरलेल्या फुलांप्रमाणे असतात, त्यांना पुष्पप्रकीर्णक असे म्हणतात. ॥१७॥

१. पृथ्वीपासून ७९० (सातशे नव्वद) योजने उंचीवर तारांचे भ्रमण होते. त्यावर १२ योजने सूर्य भ्रमण करतो. त्यावर ८० योजने चंद्रमा भ्रमण करतो. त्यावर चार योजने नक्षत्रांचे भ्रमण आहे. त्यावर ४ योजने जाऊन बुधाचे विमान आहे.

बुधानंतर ३ योजने वर शुक्र विमान आहे. शुक्रानंतर ३ योजने वर गुरु विमान आहे. त्यानंतर ३ योजने वर मंगळ विमान आहे. त्यानंतर ३ योजने वर शनि आहे. याप्रमाणे ११० योजनांच्या पोकळीमध्ये थेट घनोदधिवातवलयापर्यंत देवांची विमाने पसरली आहेत.

आता वैमानिक देवांचे विशेष भेद सांगतात.

कल्पोपपन्नः कल्पातीताश्च ॥१७॥

कल्पोपपन्नः कल्पातीताः च ॥१७॥

अर्थ : उक्त वैमानिकांचे कल्पोपपन्न व कल्पातीत असे दोन भेद आहेत. ज्या ठिकाणी इंद्र-सामानिक आदी ज्येष्ठ-कनिष्ठ अशी कल्पना संभवते, त्यांना कल्पोपपन्न म्हणतात व ज्या ठिकाणी अशी कल्पना नसते, त्या देवांना कल्पातीत असे म्हणतात. नवग्रैवेयकांपासून वरील सर्व देव कल्पातीत आहेत. यांच्यापैकी प्रत्येक देव स्वतःला अहमिंद्र असे समजतो. ॥१७॥

या विमानांची रचना कशी आहे हे सांगतात –

उपर्युपरि ॥१८॥

उपरि-उपरि ॥१८॥

अर्थ : हे स्वर्ग वर वर आहेत. ॥१८॥

या विमानांची नावे सांगतात.

सौधर्मैशानसानल्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मब्रह्मोत्तरलांतवकापिष्टशुक्र-
महाशुक्रशतारसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयो-नवसु
ग्रैवेयकेषु विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥१९॥
सौधर्म-ऐशान-सानल्कुमार-माहेन्द्र-ब्रह्म-ब्रह्मोत्तर-लांतव-
कापिष्ट-शुक्र-महाशुक्र-शतार-सहस्रारेषु आनत-प्राणतयोः
आरण-अच्युतयोः नवसु ग्रैवेयकेषु विजय-वैजयन्त-जयन्त-
अपराजितेषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥१९॥

अर्थ : सौधर्म, ऐशान, सानल्कुमार, माहेन्द्र, ब्रह्म, ब्रह्मोत्तर, लांतव, कापिष्ट, शुक्र, महाशुक्र, शतार, सहस्रार आनत, प्राणत आरण व अच्युत या स्वर्गांमध्ये तसेच नऊ ग्रैवेयकांच्या नऊ पटलात व एक पटलांतील नऊ अनुदिश विमानांमध्ये पाच पंचोत्तरापैकी विजय, वैजयन्त, जयन्त, अपराजित मध्ये आणि सर्वार्थसिद्धौमध्ये वैमानिक देव राहतात.

विशेषार्थ : मेरु पर्वताच्या शिखराच्या वर लागून अनंतर सौधर्म स्वर्गातील ऋजु नामक इंद्रक-विमान आहे. याचा विस्तार अडीच ढीप प्रमाण आहे. दक्षिण बाजूला सौधर्म ऐशान या युगलापैकी सौधर्म स्वर्ग असून उत्तर बाजूला ऐशान स्वर्ग आहे; याप्रमाणेच वरील १६ स्वर्गांची रचना आहे. नवग्रैवेयक एकावर एक असे आहेत. त्यांची नावे - १. सुर्दर्शन, २. अमोघ, ३. सुप्रबद्ध, ४. यशोधर, ५. सुभद्र, ६. विशाल, ७. सुमन, ८. सौमनस, ९. प्रितिकर अशी आहेत. त्यावरील नऊ अनुदिश

विमाने एका पटलात आहेत. त्यांची नावे - १. आदित्य, २. अर्चि, ३. अर्चिमाली, ४. वैरोचन, ५. प्रभास, ६. अर्चिप्रभ, ७. अर्चिमध्य, ८. अर्चिरावर्त, ९. अर्चिविशिष्ट.

सूत्रामध्ये अनुदिश असे नाव नाही. तथापि सूत्रात नवसु हे स्वतंत्र पद आहे. त्यावरून दुसरीही नऊ स्वतंत्र विमाने आहेत असे सिद्ध होते. ह्या नऊ विमानांपैकी ८ दिशेला आठ व मध्यभागी एक आहे. तसेच पाच पंचोत्तरांपैकी चार दिशेला चार विजय, वैजयन्त, जयन्त, अपराजित व मध्यभागी सर्वार्थसिद्धि आहे.

कल्पोपपन्न देव प्रयोजनवश तिसऱ्या नरकापर्यंत जाऊ येऊ शकतात. परंतु कल्पातील देव मात्र शक्ति असतांनाही कषायांच्या मंदपणामुळे आपले स्थान सोडून दुसरीकडे जात नाहीत. ॥१९॥

वैमानिक देवांमध्ये उत्तरोत्तर असणारी विशेषता सांगतात.

स्थितिप्रभावसुखद्युतिलेश्याविशुद्धीन्द्रियावधि-

विषयतोऽधिकाः ॥२०॥

स्थिति-प्रभाव-सुख-द्युति-लेश्या-विशुद्धि-

इंद्रिय-अवधि-विषयतः अधिकाः ॥२०॥

अर्थ : वैमानिक देव स्थिती, प्रभाव, सुख, द्युति, लेश्या-विशुद्धि इंद्रियांचे विषय व अवधिज्ञानाचे विषय या अपेक्षेने उत्तरोत्तर अधिक अधिक आहेत.

विशेषार्थ : आयुकर्मोदयामुळे विशिष्ट भवामध्ये राहणे ही स्थिती होय. (आयुमर्यादा) यामधील विशेषता सूत्र २९ पासून सांगितली आहे. दुसऱ्यांचे बरे-वाईट करण्याच्या शक्तीला प्रभाव म्हणतात. सातावेदनीय कर्मोदयाच्या निमित्ताने विषयांचे अनुभवन करणे, यास सुख म्हणतात. शरीर, वस्त्र व अलंकार यांच्या कांतीस द्युति म्हणतात. परिणामांच्या निर्मलतेला लेश्याविशुद्धि म्हणतात. प्रत्येक स्वर्ग व पटलातील देव उत्तरोत्तर अधिक, इंद्रियांच्या विषयांना अधिक मर्यादेमध्येही जाणू शकतात अवधिज्ञानाच्या द्वारे सूक्ष्म विषयालाही जाणू शकतात. ॥२०॥

गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः ॥२१॥

गति-शरीर-परिग्रह-अभिमानतः हीनाः ॥२१॥

अर्थ : वरवरचे वैमानिक देव गमन, शरीराची उंची, परिग्रह व अभिमान या अपेक्षेने कमी कमी आहेत.

विशेषार्थ : वरवरच्या स्वर्गामध्ये गमनशक्ती अधिक आहे. परंतु कषायांच्या मंदतेमुळे प्रत्यक्ष गमन कमी आहे. शरीराची उंचीही कमी आहे. शरीराची उंची सौधर्म-ऐशान देवांची सात हात आहे. सानकुमार, माहेंद्र देवांची सहा हात आहे. ब्रह्मब्रह्मोत्तर

लांतव-कापिष्ट देवांची पाच हात आहे. शुक्र-महाशुक्र-शतार-सहस्रार देवांची चार हात आहे. आनत, प्राणत देवांची साडेतीन हात आहे. आरण-अच्युत देवांची तीन हात आहे. प्रथम तीन ग्रैवेयकांत सव्यादोन हात, मध्य तीन ग्रैवेयकांत दोन हात व उपरिम तीन ग्रैवेयकांत तसेच नऊ अनुदिश विमानांत दीड हात आहे. पंचोत्तर विमानांत अवधी एक हात उंची आहे. परिग्रह म्हणजे ममत्वभाव हाही उत्तरोत्तर कमीच आहे व गर्वाची मात्राही कमीच आहे.

वरवरच्या स्वर्गातील देवांचे आयुष्य, प्रभाव, सुख, तेज, लेश्या विशुद्धीचे प्रमाण व अवधिज्ञानाचे विषय अधिकाधिक आहेत. कषाय मंद असल्यामुळे शक्ती अधिक असूनही प्रत्यक्ष गमन कमी आहे.

येथे परिग्रह म्हणजे बाढ्य परिग्रह (वस्तू) विवक्षित नसून अंतरंग ममत्वपरिणाम हा अर्थ आहे; तो उत्तरोत्तर कमी आहे. कषायपरिणाम कमी असल्यामुळे देव उत्तरोत्तर सुखी आहेत. सुखाचा संबंध साधनसामग्रीशी नसून कषायाच्या मंदतेशी आहे. स्वर्ग व नरकातील वर्णनावरून सुखाची इच्छा करणारांनी आपले कषाय घटवावेत हे स्पष्ट होते.

पुण्य परिणामाने कोण कोणत्या ठिकाणी उत्पन्न होऊ शकतो. याचा खुलासा शास्त्रांतरी याप्रमाणे आहे (होतातच असे नाही) –

१. असंज्ञी पंचेद्रिय पर्यात तिर्यच	भवन व व्यंतरवासी
२. कर्म भूमि-संज्ञी पंचेद्रिय (९-२ गुण)	बाराव्या स्वर्गापर्यंत
३. सम्यग्दृष्टि-तिर्यच	सौधर्म ते अच्युत स्वर्गापर्यंत
४. भोगभूमिज मनुष्य-तिर्यच (गुण. ९-२)	ज्योतिष्कदेव
५. तापसी साधू	ज्योतिष्क
६. भोगभूमिज सम्यग्दृष्टी	सौधर्म व ऐशान
७. कर्म भू. (९-२ गुण. मनुष्य)	भवनवासी ते उपरिम ग्रैवेयक
८. द्रव्यलिंगी (९-२ गुण.) मुरी	ग्रैवेयक पर्यन्त
९. अभव्य द्रव्यलिंगी तपस्वी	ग्रैवेयक पर्यन्त
१०. परित्राजक साधू	पाचव्या स्वर्गामध्ये
११. आजीवक साधू	बाराव्या स्वर्गापर्यंत
१२. सम्यग्दृष्टी उल्कृष्ट श्रावक	सौधर्म ते अच्युतस्वर्ग
१३. अणुब्रती तिर्यच	सौधर्म ते सहस्रारपर्यंत
१४. भोग. मनुष्य व तिर्यच	भवनत्रिक
१५. भोग. सम्य. मनुष्य व तिर्यच	सौधर्मादिक
१६. भोग. तिर्यच	भवनत्रिक
१७. भावलिंगी निर्गथ	सर्वार्थसिद्धिपर्यंत

देवांपैकी कोण कुठे उत्पन्न होऊ शकतो, याचा खुलासा याप्रमाणे –	
१. भवनत्रिक व सौधर्मद्विक	बादर पर्याप्त एकेंद्रिय पृथ्वी
अप्रतिष्ठित वनस्पती पंचेंद्रिय तिर्यच व मनुष्य	(विकलत्रय नाही)
२. सानकुमारादिक देव	स्थावर होत नाहीत
३. बागव्या स्वर्गापर्यंतचे देव	पंचेंद्रिय तिर्यच व मनुष्य
४. आनत प्राणत देव	नियमाने मनुष्य होतात, तिर्यच नाही
५. सौधर्म ते नवग्रैवेयक	त्रेसष्ट शलाका पुरुष होऊ शकतात
६. अनुदिशादिक देव	तीर्थकर, चक्रवर्ती, बलभद्र होऊ शकतात
७. भवनत्रिक	त्रेसष्ट शलाका पुरुष होत नाहीत
८. सर्व प्रकारचे देव	सूक्ष्म-तैजसकाय, वातकाय, विकलत्रय, असंज्ञी, लङ्घ्यपर्याप्तक, भोगभूमिज, देव व नारकी होत नाहीत। ॥२१॥

आता वैमानिक देवांची लेश्या सांगतात.

पीतपद्मशुक्ललेश्या द्वित्रिशेषु ॥२२॥

पीत-पद्म-शुक्ल-लेश्याः द्वि-त्रि-शेषेषु ॥२२॥

अर्थ : दोन, तीन युगलांमध्ये व बाकीच्या स्वर्गात पीत पद्म व शुक्ललेश्या आहे.

विशेषार्थ : सौधर्म व ऐशान मधील देवांना पीत लेश्या आहे. सानकुमार व माहेंद्र स्वर्गातील देवांना पीत व पद्म आहे. ब्रह्म-ब्रह्मोत्तर-लांतव व कापिष्ट स्वर्गातील देवांची पद्मलेश्या आहे. शुक्र-महाशुक्र-शतार व सहस्रार स्वर्गातील देवांना पद्म व शुक्ल लेश्या आहे. शेष आनतादिक देवांची शुक्ल लेश्या असून अनुदिश व अनुत्तर विमानातील देवांची परमशुक्ल लेश्या आहे। ॥२२॥

आता कल्प संज्ञा कुणाला आहे हे सांगतात.

प्राग्ग्रैवेयकेभ्यः कल्पाः ॥२३॥

प्राक् ग्रैवेयकेभ्यः कल्पाः ॥२३॥

अर्थ : सौधर्म स्वर्गापासून नवग्रैवेयकापूर्वोपर्यंतच्या स्वर्गाना कल्प असे नाव आहे. कारण तेथे इंद्र-सामानिक आदि श्रेष्ठ कनिष्ठतेची कल्पना आहे। ॥२३॥

आता लौकान्तिक देवांचे स्थान सांगतात.

ब्रह्मलोकालया लौकान्तिकाः ॥२४॥

ब्रह्मलोक-आलयाः लौकान्तिकाः ॥२४॥

अर्थ : पाचव्या ब्रह्मस्वर्गाच्या अन्ती जे राहतात, ते लौकान्तिक देव होत. हे देव एक भवावतारी म्हणजे एक जन्म घेऊन मोक्षाला जाणारे असतात. लोक म्हणजे संसार. त्यांचा अंत म्हणजे नाश करणारे, या अपेक्षेने यांना लौकान्तिक म्हणतात. हे विषयांपासून

विरक्त, ब्रह्मचारी, द्वादशांगाचे पाठी असतात. यांना देवर्षी असेही म्हणतात. हे फक्त तीर्थकरांच्या दीक्षाकल्याणिकाचे वेळी त्यांच्या वैराग्याची सुती करण्यासाठी येतात, इतर वेळी येत नाहीत. हे आपला वेळ तत्त्वचिनतात लावतात. इतर देव सुद्धा यांचा सन्मान करतात. ॥२४॥

आता या लौकांतिक देवांचे भेद सांगतात.

सारस्वतादित्यवन्हरुणगर्दतोयतुषिताव्याबाधारिष्टाश्च ॥२५॥

**सारस्वत-आदित्य-वन्हि-अरुण-गर्दतोय-तुषित-
अव्याबाध-अरिष्टः च ॥२५॥**

अर्थ : सारस्वत, आदित्य, वन्हि, अरुण, गर्दतोय, तुषित, अव्याबाध, अरिष्ट हे लौकांतिक देवांचे आठ प्रकार आहेत. हे आठ दिशेला राहतात. हे स्वतंत्र व समान आहेत. यांच्यामध्ये इंद्र कोणी नाही. यांच्याशिवाय इतरही १६ लौकांतिक देवप्रकार आहेत, हे सूत्रातील च शब्दाने सूचित होते. ॥२५॥

आता दोन भवावतारी देव कोण आहेत हे सांगतात.

विजयादिषु द्विचरमा: ॥२६॥

विजय-आदिषु द्विचरमा: ॥२६॥

अन्वयार्थ : (विजयादिषु) विजय, वैजयन्त, जयंत, अपराजित (सर्वार्थसिद्धि सोडून) या चार विमानातील देव, तसेच आदि शब्दावरून जेथे सम्यगृष्टीच उत्पन्न होतात अशा प्रकारचे देव म्हणजे नऊ अनुदिश विमानातील देव हे (द्विचरमा:) दोन वेळा चारम असा मनुष्य भव धारण करून मोक्ष प्राप्त करतात.

या सूत्रामध्ये सर्वार्थसिद्धी विमानाचे ग्रहण नाही आणि १९ व्या सूत्रामध्ये ‘सर्वार्थसिद्धी च’ हे पद अलग केले यावरून ते नियमाने एकभवावतारी आहेत. म्हणजे मनुष्य भव धारण करून त्याच भवात मुक्त होतील; असे समजावे.

या चार व नऊ अनुदिश विमानातील देव तेथून च्युत होऊन सम्यक्त्व न सोडता मनुष्य भव धारण करतात, तपस्या करून पुनः विजयादिकामध्ये उत्पन्न होऊन तेथून मनुष्यभव प्राप्त करून त्याच मनुष्यभवातून मुक्ती प्राप्त करतात. यांनी दोन विजयादिक व तेथून २ मनुष्यभव धारण करून दुसऱ्या मनुष्यभवात नियमाने मुक्त होतात. या अपेक्षेने यांना द्विचरम असे म्हटले आहे. कित्येक या विमानातील देव मनुष्य होतात, तेथून पुनः सौधर्मादि स्वर्गात देव होतात, परत मनुष्य होतात आणि विजयादिकामध्ये पुनः देव होऊन मनुष्यभव धारण करून मुक्त होतात. विजयादि विमानातून मनुष्यभव धारण करणे या अपेक्षेने द्विचरम शरीरी म्हटले आहे. मध्ये जर सौधर्मादिक देव होऊन एक मनुष्य भव धारण केला याचे येथे ग्रहण नाही. कारण त्याने विजयादि विमानातून मनुष्यभव धारण केला तो दोनच वेळ. म्हणून या अपेक्षेने ते द्विचरम भवावतारीच आहेत.

सर्वार्थसिद्धितील देवाप्रमाणेच सर्व लौकान्तिक देव, सर्व दक्षिणेन्द्र, सौधर्म स्वर्गातील लोकपाल व इन्द्राणी हे सर्व एक भवावतारीच असतात हा नियम आहे.

विजयादिक चार विमानांतील देव तसेच आदि पदावरुन नऊ अनुदिश विमानातील देव दोन वेळा मनुष्य जन्म घेऊन मोक्षाला जाणारे आहेत. सर्वार्थसिद्धिमधील देव एक भवावतारी आहेत. याप्रमाणेच लौकान्तिक देव, सर्व दक्षिणेन्द्र, सौधर्म स्वर्गातील लोकपाल, इंद्राणी हे सर्व एक-भव-अवतारी आहेत. हा नियोग आहे. ॥२६॥

तीन गतीमधील जीवांचे वर्णन करून आता तिर्यच गतीतील जीव कोण हे निश्चित कळावे म्हणून सूत्र सांगतात –

औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ॥२७॥

औपपादिक-मनुष्येभ्यः शेषाः तिर्यक योनयः ॥२७॥

अर्थ : देव, नारकी व मनुष्याशिवाय बाकी राहिलेले सर्व जीव तिर्यच आहेत. सूक्ष्म एकेंद्रिय जीव संपूर्ण लोकात व्यापून आहेत. लोकाचा कोणताही प्रदेश सूक्ष्म जीवाशिवाय नाही. बादर जीव पृथ्वी-पाणी इत्यादिकांच्या आधाराने आहेत.

विकलत्रय (द्वीप्त्रिय, त्रीप्त्रिय व चतुर्त्रिय) व पंचेत्रिय जीव त्रसनालीमध्ये कोठे कोठे आहेत, सर्वत्र नाहीत. एकूण तिर्यच, लोकात सर्वत्र आहेत. म्हणून त्यांचा स्वतंत्र लोक सांगितलेला नाही. ॥२७॥

देवादिकांचे आयुष्य सांगाण्यास प्रारंभ करतात. प्रथमतः -

भवनवासीचे उत्कृष्ट आयुष्य या सूत्रात सांगतात –

स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणां

सागरोपमत्रिपल्योपमार्द्ध-हीनमिताः ॥२८॥

स्थितिः असुर-नाग-सुपर्ण-द्वीप-शेषाणां

सागरोपमत्रिपल्योपम-अर्धहीन-मिताः ॥२८॥

अर्थ : असुरकुमारांचे आयुष्य एकसागर, नागकुमाराचे तीन पल्य, सुपर्णकुमारांचे २॥ पल्य, द्वीपकुमारांचे दोन पल्य व बाकीच्या सहा कुमारांचे दीड पल्य उत्कृष्ट आयुष्य आहे. ॥२८॥

सौधर्म व ऐशान स्वर्गातील देवांचे उत्कृष्ट आयुष्य -

सौधर्मेशानयोः सागरोपमेऽथिके ॥२९॥

सौधर्म-ऐशानयोः सागरोपमे अथिके ॥२९॥

अर्थ : सौधर्म व ऐशान या दोन स्वर्गातील देवांचे उत्कृष्ट आयुष्य दोन सागरांहून काही अधिक आहे.

विशेषार्थ : वास्तविक सौधर्मादिकांतील आयुष्य दोन सागरांचे आहे. तथापि घातायुक्त सम्यग्दृष्टी जीवांच्या अपेक्षेने काही अधिक स्थिती बाराव्या स्वर्गापर्यंत असू शकते. भाव हा आहे की मनुष्य अथवा तिर्यच विशुद्ध परिणामांनी वरील स्वर्गातील

देवांचे आयुष्य बांधतो परंतु मरताना संकलेश परिणामामुळे आयुधात करतो तो घातायुज्क सम्यग्घट्टी समजावा. ही अधिक स्थिती अर्धा सागर-अंतर्मुहूर्त समजावी. हे सर्व ३९ व्या सूत्रांतील तु या पदावरून समजून घ्यावे. ॥२९॥

सानकुमार व माहेंद्रांचे उल्कृष्ट आयुष्य -

सानकुमारमाहेन्द्रयोः सप्त ॥३०॥

सानकुमार-माहेन्द्रयोः सप्त ॥३०॥

अर्थ : सानकुमार व माहेंद्र या दोन स्वर्गातील देवांचे उल्कृष्ट आयुष्य सात सागरांहून काही अधिक आहे. ॥३०॥

अच्युत स्वर्गार्पण्यतच्चा देवांचे उल्कृष्ट आयुष्य -

त्रिसप्तनवैकादशशत्रयोदशपंचदशभिरधिकानि तु ॥३१॥

त्रि-सप्त-नव-एकादश-त्रयोदश-पंचदशभिः अधिकानि तु

॥३१॥

अर्थ : पूर्वोक्त सात सागरांमध्ये क्रमशः तीन, सात, नऊ, अकरा, तेरा आणि पंथरा संख्या जोडली असता पुढील सहा युगलातील देवांचे उल्कृष्ट आयुष्य होते. ते असे - ब्रह्मब्रह्मोत्तरात दहा सागरांहून काही अधिक आहे; लांतव कापिष्ठ यात चौदा सागरांहून काही अधिक; शुक्र महाशुक्रांत सोळा सागरांहून काही अधिक; शतार-सहस्रारात अठरा सागरांहून काही अधिक; आनत प्राणत यात बीस सागर, आरण-अच्युत यात बाबीस सागर. याप्रमाणे उल्कृष्ट आयुष्य समजावे. सूत्रांतील तु या पदावरून काही अधिक स्थितीचा नियम १२ व्या स्वर्गार्पण्यतच आहे, पुढे नाही हे समजावे. ॥३१॥

कल्पातीत देवांचे उल्कृष्ट आयुष्य सांगतात -

आरणाच्युतादूर्ध्वमैकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु-

विजयादिषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥३२॥

आरण-अच्युतात् ऊर्ध्वम् एक-एकेन नवसु ग्रैवेयकेषु-

विजयादिषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥३२॥

अर्थ : आरण व अच्युत स्वर्गाच्चा वर नऊ ग्रैवेयकात एकाएकाचा उल्कृष्ट आयु एक एक सागराने अधिक अधिक आहे. प्रथम ग्रैवेयकात तेवीस सागरांचे व अंतिम ग्रैवेयकात ३९ सागर आयुष्य आहे. सर्व अनुदिश विमानात ३२ सागर आयुष्य आहे. विजयादि अनुत्तर विमानात तेहतीस सागर आयुष्य आहे. सर्वार्थसिद्धीमध्ये तेहतीस सागरांचे आयुष्य आहेत. येथे जघन्य स्थितीचा विकल्पच नाही. ॥३२॥

वैमानिक देवांचे जघन्य आयुष्य सांगण्यास प्रारंभ करतात -

अपरा पल्योपममधिकम् ॥३३॥

अपरा पल्योपमम्-अधिकम् ॥३३॥

अर्थ : सौधर्म व ऐशान स्वर्गातील देवांचे जघन्य आयुष्य एक पल्याहून काही अधिक आहे। ॥३३॥

परतः परतः पूर्वा पूर्वाऽनन्तरा ॥३४॥

परतः परतः पूर्वाः पूर्वा-अनन्तरा ॥३४॥

अर्थ : खालच्या खालच्या स्वर्गातील देवांचे जे उल्कृष्ट आयुष्य आहे ते वरवरच्या स्वर्गातील देवांचे जघन्य आयुष्य समजावे. सौधर्म ऐशानांचे उल्कृष्ट आयुष्य दोन सागरांहून काही अधिक आहे असे वर सांगितले आहे, तेच सानकुमार व माहेंद्रांचे जघन्य आयुष्य समजावे. या प्रमाणे पुढील क्रम जाणावा। ॥३४॥

नारकी जीवांची उल्कृष्ट स्थिती पूर्वी सांगितली. जघन्य स्थिती सांगितली नव्हती ती थोडक्यात सांगणे येथे शक्य आहे म्हणून सांगतात –

नारकाणां च द्वितीयादिषु ॥३५॥

नारकाणां च द्वितीय-आदिषु ॥३५॥

अर्थ : दुसऱ्या आदिक नरकामध्ये वरील नरकांचे जे उल्कृष्ट आयुष्य आहे ते खालच्या नरकातील जीवांचे जघन्य आयुष्य आहे. अर्थात् रत्नप्रभा नरकात उल्कृष्ट आयुष्य एक सागर आहे, शर्कराप्रभामध्ये तेच जघन्य आयुष्य आहे; असे पुढे समजावे। ॥३५॥

प्रथम नरकातील जघन्य आयुष्य सांगतात –

दशवर्षसहस्राणि प्रथमायाम् ॥३६॥

दश-वर्षसहस्राणि प्रथमायाम् ॥३६॥

अर्थ : प्रथम पृथ्वीमधील नारकी जीवांचे जघन्य आयुष्य दहा हजार वर्षांचे आहे. आता भवनवासी देवांचे जघन्य आयुष्य सांगतात –

भवनेषु च ॥३७॥

भवनेषु च ॥३७॥

अर्थ : भवनवासी देवांचे सुद्धा जघन्य आयुष्य दहा हजार वर्षांचे आहे। ॥३७॥

आता व्यंतर देवांचे जघन्य आयुष्य सांगतात –

व्यन्तराणां च ॥३८॥

व्यन्तराणां च ॥३८॥

अर्थ : व्यंतर देवांचे सुद्धा जघन्य आयुष्य दहा हजार वर्षांचे आहे। ॥३८॥

आता व्यंतरांचे उल्कृष्ट आयुष्य सांगतात –

परा पल्योपममधिकम् ॥३९॥

परा पल्योपमम् अधिकम् ॥३९॥

अर्थ : व्यंतरांचे उल्कृष्ट आयुष्य एक पल्याहून काही अधिक आहे. ||३९||
ज्योतिष्क देवांचे उल्कृष्ट आयुष्य -

ज्योतिष्काणां च ॥४०॥

ज्योतिष्काणां च ॥४०॥

अर्थ : ज्योतिष्क देवांचे सुद्धा उल्कृष्ट आयुष्य एक पल्याहून अधिक आहे. ||४०||
ज्योतिष्क देवांचे जघन्य आयुष्य -

तदष्टभागोऽपरा ॥४१॥

तत्-अष्टभागः अपरा ॥४१॥

अर्थ : ज्योतिष्क देवांचे जघन्य आयुष्य एक पल्याचा आठवा भाग (९/८ पल्य)
आहे. ||४१||

लौकान्तिक देवांचे आयुष्य.

लौकान्तिकानामष्टौ सागरोपमाणि सर्वेषाम् ॥४२॥

लौकान्तिकानाम् अष्टौ सागरोपमाणि सर्वेषाम् ॥४२॥

अर्थ : सर्व लौकान्तिक देवांचे उल्कृष्ट व जघन्य आयुष्य आठ सागर आहे. यांची
लेश्या शुक्ल आहे. शरीराची उंची पाच हात आहे. ||४२||

याप्रमाणे आचार्य गृद्धपिच्छरचित तत्त्वार्थसूत्र अपरनाम मोक्षशास्त्रातील
चवथा अध्याय समाप्त झाला.

अध्याय ५ वा

आतापावेतो प्रथम चार अध्यायामध्ये जीवतत्त्वाचे सामान्य व विशेष वर्णन केले.

सम्यगदर्शनाची विषयभूत जी जीवादि सात तत्त्वे आहेत, त्यापैकी जीवाचे वर्णन चार अध्यायात केलेले आहे. आता अजीव तत्त्वांचे वर्णन क्रमप्राप्त आहे.

प्रथमतः अजीवाचे भेद सांगतात.

अजीवकाया धर्माधर्मकाशपुद्गला: ॥१॥

अजीव-काया: धर्म-अधर्म-आकाश-पुद्गला: ॥२॥

अर्थ : धर्म, अधर्म, आकाश व पुद्गल ही द्रव्ये अजीव-अचेतन आहेत व कायवान् म्हणजे बहुप्रदेशी आहेत. म्हणजे जी द्रव्ये आहेत परंतु ज्यामध्ये जीवत्व म्हणजे चैतन्य नाही ती द्रव्ये अजीव आहेत; व कायवान् म्हणजे शेरीराप्रमाणे बहुप्रदेशी आहेत. अकायवान् म्हणजे प्रदेशाचा अभाव असा नसून एकप्रदेशी असा आहे. जे द्रव्य गमनास उद्युक्त अशा संपूर्ण जीव व पुद्गलांना गमनामध्ये युगपत् साधारण हेतु आहे त्यास धर्म-द्रव्य म्हणतात. जे द्रव्य गमनपूर्वक स्थित राहण्यास उद्युक्त अशा संपूर्ण जीव पुद्गलांना युगपत् स्थित राहण्यास साधारण हेतु आहे, त्यास अर्थम-द्रव्य म्हणतात. जे द्रव्य जीवादि सर्व द्रव्यांना राहण्यास युगपत् साधारण अवकाश देण्यास हेतु आहे, त्यास आकाश-द्रव्य म्हणतात. ज्या द्रव्यामध्ये स्पर्श-रस-गंध व वर्ण हे गुण आहेत, त्यास पुद्गल-द्रव्य म्हणतात. ह्या द्रव्यामध्ये चेतना या जीवलक्षणाचा अभाव आहे म्हणून ते अजीव आहेत व बहुप्रदेशी आहेत म्हणून कायवान् आहेत.

या धर्मादिकांना काय म्हणतात हे सांगतात. त्यांची सामान्य द्रव्य सांगतात.

द्रव्याणि ॥२॥

द्रव्याणि ॥२॥

अर्थ : वरील चारही अस्तिकायांना द्रव्य असे सामान्य नाव आहे. जे त्रिकालवर्ति आपआपल्या पर्यायांना प्राप्त होते तसेच सर्व गुणामध्ये एक आश्रयरूपाने व्यापक आहे ते द्रव्य होय. हे लक्षण पुढे सूत्र ३८ मध्ये सांगितले आहेच.

ही चार आणि पुढे वर्णन केलेले काल यांनाच द्रव्य अशी संज्ञा आहे. परंतु हे कालद्रव्य एकप्रदेशी असून अजीव आहे. विश्वातील सर्वच पदार्थांचा या सहा द्रव्यामध्ये अंतर्भाव होतो. अन्यमती जी काही मन, दिशा वर्गेरे अन्य द्रव्ये मानतात ते भिन्न जातीचे द्रव्य नसून त्यांचा या सहामध्येच अंतर्भाव आहे असे समजावे. ॥२॥

पहिल्या चार अध्यायांत वर्णित जीव हे सुद्धा द्रव्य आहे असे सांगतात –

जीवाश्च ॥३॥

जीवाः च ॥३॥

अर्थ : जीव देखील द्रव्य आहे. या ठिकाणी जीवाः हे पद बहुवचनी आहे. त्यावरून जीव द्रव्याची संख्या पुष्कळ म्हणजे अनंतानन्त आहे, असे समजावे. ||३||
या द्रव्यांचे विशेष कथन करतात.

नित्यावस्थितान्यरूपाणि ॥४॥

नित्य-अवस्थितानि- अरूपाणि ॥४॥

अर्थ : वर सांगितलेली पाच व पुढे सांगितले जाणारे कालद्रव्य अशी सहा द्रव्ये नित्य आहेत, अवस्थित आहेत व अरूपी आहेत.

विशेषार्थ : प्रत्येक द्रव्यांमध्ये सामान्य गुण व विशेष गुण असतात. ह्या गुणांचा कधीही नाश होत नाही. ज्या द्रव्यांचा जो स्वभाव आहे तो नेहमी राहतो, (प्रदेशही तेवढेच राहतात, कमी जास्त होत नाहीत.) म्हणून द्रव्यांना या अपेक्षेने नित्य म्हटले आहे. द्रव्यांची संख्या सहा आहे, ती कमीजास्त सात किंवा पाच होत नाही. तसेच प्रत्येक द्रव्यांची संख्या नियत आहे. त्यामध्ये न्यूनाधिकता नाही. म्हणून ही द्रव्ये अवस्थित आहेत. या द्रव्यामध्ये स्पर्श-रस-गंध व वर्ण नाहीत; म्हणून अरूपी आहेत, अमूर्तिक आहेत. नित्यत्व आणि अवस्थितत्व या अपेक्षेने या सर्व द्रव्यात सार्थक आहे. ||४||

उपरोक्त द्रव्ये अरूपी आहेत असे चवथ्या सूत्रामध्ये सांगितले आहे. याला अपवाद सांगतात –

रूपिणः पुद्गलाः ॥५॥

रूपिणः पुद्गलाः ॥५॥

अर्थ : पुद्गल-द्रव्ये रूपी आहेत.

विशेषार्थ : या ठिकाणी रूपी शब्दाने रूपाबरोबर अविनाभावी असलेले गंध-रस-स्पर्श गुण सुद्धा समजावेत. ‘पुद्गलाः’ हे बहुवचनी पद आहे. त्यावरून पुद्गल द्रव्य बहु, अनंतानन्त आहेत, असे समजावे. रूपीत्व या अपेक्षेने पुद्गलाचे अन्य द्रव्याशी वैधर्य आहे. ||५||

आता बाकीच्या द्रव्यांची संख्या सांगतात.

आ आकाशादेकद्रव्याणि ॥६॥

आ आकाशात् एक-द्रव्याणि ॥६॥

अर्थ : पहिल्या सूत्रातील क्रमाला अनुसरून आकाशापर्यंत अर्थात धर्म, अधर्म व आकाश ही द्रव्ये एक एक आहेत.

विशेषार्थ : जैनसिद्धांतामध्ये जीव द्रव्य अनन्तानन्त सांगितले आहेत. प्रत्येक जीव स्वतंत्र द्रव्य आहे. जीवापेक्षाही पुद्गल द्रव्यांची संख्या अनंत पट आहे. कालद्रव्य असंख्यात (लोक प्रमित) आहेत. लोकाकाशाचे प्रदेश असंख्यात असून प्रत्येक प्रदेशावर

एक एक याप्रमाणे कालाणू असंख्यात आहेत. याशिवाय धर्म, अधर्म व आकाश ही द्रव्ये प्रत्येकी एक एक द्रव्य आहेत. ॥६॥

ही एक एक असलेली द्रव्ये कशी आहेत हे सांगतात -

निष्क्रियाणि च ॥७॥

निष्क्रियाणि च ॥७॥

अर्थ : धर्म, अधर्म व आकाश ही द्रव्ये निष्क्रिय म्हणजे हलन चलनादी व्यापाराने रहित आहेत. (निष्क्रियत्वहृष्टीने ह्या तीन द्रव्यात साधर्य आहे.)

विशेषार्थ : बाब्य व अभ्यंतर कारणांनी लोकाच्या एका प्रदेशापासून दुसऱ्या प्रदेशावर जाणे यास क्रिया म्हणतात. अशी क्रिया या तीन द्रव्यांमध्ये नाही. ही द्रव्ये संपूर्ण लोकाकाशात व्यापून आहेत. अनादिकालापासून जेथली तेथेच आहेत. केवळाही स्थानांतर करीत नाहीत. ॥७॥

प्रश्न : जर धर्मादिद्रव्ये स्थित आहेत, तर इतरांना गमन वर्गैरेला कशी सहाय्यक आहेत ?

उत्तर : ही द्रव्ये उदासीन - निमित्त आहेत. उपचरित हेतु आहेत. मुख्य हेतू नाहीत. प्रेरक नाहीत. ज्याप्रमाणे चक्षुरिंद्रिय आहे. मनुष्याचे मन दुसरीकडे असल्यास चक्षु रूपाला पाहण्यासाठी आग्रह करीत नाही. त्याप्रमाणेच ही द्रव्ये उदासीन निमित्त आहेत. असे समजावे. ॥८॥

द्रव्यांच्या प्रदेशांची संख्या तीन सूत्रांनी सांगतात -

असंख्येया: प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानाम् ॥८॥

असंख्येया: प्रदेशाः धर्म-अधर्म-एकजीवानाम् ॥८॥

अर्थ : धर्म, अधर्म व एक जीव द्रव्य यांपैकी प्रत्येकाचे असंख्यात, असंख्यात प्रदेश आहेत.

प्रदेश - ज्याचा पुनः भेद होत नाही असा पुद्गलाचा एक परमाणू आकाशाच्या जेवढ्या भागाला व्यापून राहतो, तेवढ्या भागाला प्रदेश असे म्हणतात.

विशेषार्थ : धर्म, अधर्म द्रव्ये संपूर्ण लोकाकाशात व्यापून आहेत. जीव द्रव्याचे प्रदेश सुद्धा लोकाकाशाइतके असंख्यात आहेत. तथापि त्यांच्यामध्ये प्रदेशाचा संकोच होण्याची व विस्तार पावण्याची शक्ती आहे; म्हणून नामकर्माच्या उदयाने जसे शरीर मिळाले असेल, त्या आकाराची, प्रदेशांची अवगाहना होते. केवळज्ञान झाल्यानंतर तेरावे गुणस्थानाच्या शेवटच्या भागात “जर इतर अघातिकर्माची स्थिती आयुकर्माच्या स्थितिपेक्षा जास्त असेल तर” जीव केवळ समुद्धात करतो व त्याचे प्रदेश ९ दंड

२ प्रतर ३ कपाट व ४ लोकाकाश^१ याप्रमाणे ४ समयात संपूर्ण लोक व्यापतात व त्याच विरुद्ध क्रमाने संकोच होऊन मूळ शरीरांत सामावतात. असे या समुद्घाताचा काळ आठ समय आहे. ॥८॥

आकाश द्रव्याचे प्रदेश किती हे सांगतात -

आकाशस्यानन्ताः ॥९॥

आकाशस्य अनंताः ॥९॥

अर्थ : आकाश द्रव्याचे प्रदेश अनन्त आहेत. जरी आकाश अखण्ड एक द्रव्य आहे, तथापि परमाणूने व्याप्त प्रदेशाच्या मापाने मापले तर अनंतप्रदेशी आहे. ॥९॥
आता पुद्गलद्रव्याचे प्रदेश किती हे सांगतात.

संख्येयाऽसंख्येयाश्च पुद्गलानाम् ॥१०॥

संख्येय-असंख्येयाः च पुद्गलानाम् ॥१०॥

अर्थ : सूत्रातील च या शब्दावरूप मागील सूत्रातील अनंत पदाची अनुवृत्ती घ्यावी. पुद्गल द्रव्याचे प्रदेश संख्यात, असंख्यात व अनंत आहेत. पुद्गल परमाणू हा शुद्ध-पुद्गल द्रव्य होय. परमाणूमध्ये संकंधरूप होण्याची व संकंधापासून विभक्त होण्याची शक्ती आहे. अनेक परमाणूंच्या परस्पर अवगाहरूप बंधास संकंध म्हणतात.

प्रश्न : लोकाकाश असंख्यात प्रदेशी आहे. अनंत प्रदेशी, अनंततानंत प्रदेशी पुद्गल संकंधांना लोकाकाश कसा अवकाश देऊ शकेल ? म्हणून पुद्गलाचे अनंत प्रदेश मानण्यामध्ये विरोध येतो.

उत्तर : १ आकाशद्रव्य सर्व द्रव्यांना साधारण अवगाह देण्यामध्ये उदासीन निमित्त आहे. त्यामुळे लोकाकाशाही कोणत्याही द्रव्याच्या अवगाहास प्रतिबंध करत नाही. सर्व द्रव्यांना साधारण अवगाह देणे एवढीच आकाशाची हेतुता आहे २ धर्म - अर्थर्म - आकाश व काल - जीव ही अमूर्त द्रव्ये आहेत. अमूर्त द्रव्ये ही अन्य अमूर्त वा मूर्त कोणत्याही द्रव्यास प्रतिबंध करत नाहीत व ३ त्याचप्रमाणे पुद्गल मूर्त आहे, काही संकंधही सूक्ष्म आहेत, मूळ शुद्ध पुद्गल परमाणू द्रव्य एक प्रदेश मात्र आहे, सूक्ष्म रूपाने परिणत आहेत, त्यामुळेच ते इंद्रियगोचर नाहीत. तसेच परमाणूचा संकंधरूप समानजातीय द्रव्यपर्यायरूप तो संकंध अनंत परमाणूचा पिंड असला तरी त्यामध्ये सूक्ष्मरूपाने परिणमण्याची पर्यायगत योग्यता आहे. म्हणून ज्याप्रमाणे परमाणू अवगाहनशक्ति विशेषामुळे अन्यास प्रतिबंध करत नाहीत तद्वत् सूक्ष्मरूपाने परिणत संकंधही अन्य द्रव्यास प्रतिबंध

9. दंड - वरखाली सरळ लोकांतपर्यंत. प्रतर त्याच स्तरावर लोकाकाशापर्यंत क्षेत्रफलं रूपाने. कपाट घनफल रूपाने. प्रसर. लोक - समस्त लोकाकाशरूप जाडी म्हणजे पसरणे.

करत नाहीत. म्हणून अनंतानंत प्रदेशी संकंधापर्यंत अनेक सूक्ष्म संकंधही त्याच लोकाकाशामध्ये वा लोकाच्या भागामध्ये अवगाह करू शकतात. त्यात विरोध येत नाही लोकाकाशाच्या एका प्रदेशामध्ये ही अनंतानंत प्रदेशी सूक्ष्म संकंध असण्यात विरोध नाही.

परमाणुचे प्रदेश सांगतात.

नाणोः ॥१९१॥

न अणोः ॥१९२॥

अर्थ : परमाणुला दोन वा अधिक प्रदेश नाहीत. कारण परमाणु एक प्रदेशी आहे. परमाणुचे पुनः विभाग होत नाहीत; म्हणून त्यास अप्रदेशीही म्हटले आहे. जसे आकाशाच्या प्रदेशाचे विभाजन होत नाही तसेच परमाणुमध्ये ही विभाग कल्पना नाही.

ही द्रव्ये कोठे राहतात, हे चार सूत्रांनी सांगतात.

लोकाकाशे ५ वगाहः ॥१९२॥

लोकाकाशे अवगाहः ॥१९२॥

अर्थ : धर्म आदिक द्रव्ये लोकाकाशात राहतात. आकाश सर्वत्र आहे. त्याच्या जेवढ्या भागामध्ये धर्मादि द्रव्ये राहतात, तेवढ्या भागास लोकाकाश असे म्हणतात. लोकाकाशाच्या बाहेरील आकाशास अलोकाकाश असे म्हणतात.

शंका : धर्मादि द्रव्यांच्या अवगाहास आधार जर आकाशद्रव्य आहे तर आकाशाला आधार कोणाचा ?

उत्तर : आकाशाला आधार दुसऱ्या कोणाचा नसून तो स्वतःच्या आधारानेच आहे. आकाशापेक्षा मोठे दुसरे द्रव्य नाही की जे आकाशाला आधारभूत असू शकेल. निश्चयाने सर्व द्रव्ये आपआपल्या प्रदेशांतच आहेत. प्रत्येक वस्तूचे द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव-(परमार्थतः) अत्यंत भिन्न आहेत. प्रत्येक वस्तू आपआपल्या प्रदेशामध्ये असते. म्हणून सर्व द्रव्ये आपल्या आधारानेच आहेत. व्यवहारनयाने त्या द्रव्यांचा आधार लोकाकाश म्हटला जातो एवढेच. तत्त्वतः प्रत्येक द्रव्य आपल्या निज प्रदेशामध्ये स्वप्रतिष्ठितच आहे. दोन वस्तूमध्ये आधार आधेय कल्पना हा व्यवहार आहे.

विशेषार्थ : वस्तुतः आकाश हे लोक-अलोकव्यापी एक अखंड द्रव्य आहे. लोकाकाश व आलोकाकाश असे दोन पृथक् आकाश द्रव्ये नाहीत. धर्म-अधर्म द्रव्यांच्या कारणाने उपचाराने - एकाच आकाशामध्ये लोक अलोक असा भेद करण्यात येतो. भेद करण्यामध्ये जीव व पुद्गल हे निमित्त नाहीत. धर्म-अधर्म द्रव्यामुळे लोक अलोक विभाग आहे. त्यामुळे जीव पुद्गल लोकाकाशाबाहेर अलोकामध्ये असत नाहीत.

धर्मधर्मयोः कृत्स्ने ॥१३॥

धर्म-अधर्मयोः कृत्स्ने ॥१३॥

अर्थ : धर्म अधर्माचा अवगाह लोकाकाशाच्या संपूर्ण भागामध्ये खचाखच आहे. ज्याप्रमाणे तिळामध्ये तेल सर्वत्र व्यापून आहे, त्याप्रमाणे ही द्रव्ये सर्वत्र व्यापून आहेत. खोलीमध्ये ठेवलेल्या घागरीप्रमाणे एका भागात नाहीत. सर्व द्रव्यांमध्ये सामान्य अवगाहनशक्ती आहे त्यामुळे एकत्र अवगाह असू शकतो. एक द्रव्य अन्य द्रव्यास रोकत नाही. ही अवगाहन शक्तीची विशेषता आहे. ॥१३॥

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् ॥१४॥

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् ॥१४॥

अर्थ : पुद्गलाचा अवगाह लोकाकाशाच्या एक प्रदेशापासून संख्यात व असंख्यात प्रदेशामध्ये आहे. पुद्गलपरमाणु एका प्रदेशामध्येच राहतो. परंतु त्याच प्रदेशामध्ये अनंत अबद्ध परमाणु व नाना सूक्ष्म स्कंध असू शकतात. दोन परमाणूंचा स्कंध लोकाकाशाच्या दोन किंवा एका प्रदेशामध्येही राहू शकतो. अनंत परमाणूंचा सूक्ष्म स्कंध एक, संख्यात वा असंख्यात प्रदेशामध्ये, संपूर्ण लोकामध्ये सुद्धा राहू शकतो. ज्याप्रमाणे एकाच खोलीमध्ये अनेक दिव्यांचे प्रकाशस्कंध राहू शकतात त्याप्रमाणे सूक्ष्मत्वपरिणत मूर्तद्रव्यांचा एकत्र अवगाह असणे विरोधी नाही. ॥१४॥

असंख्येयभागादिषु जीवानाम् ॥१५॥

असंख्येयभागादिषु जीवानाम् ॥१५॥

अर्थ : लोकाकाशाच्या असंख्याताव्या भागप्रमाण असंख्यात आदि भागादिकांमध्ये जीवांचा अवगाह आहे. जीव कितीही सूक्ष्म असला तरी तो लोकाकाशाचे असंख्यात प्रदेश व्यापतोच. हे असंख्यात प्रदेश लोकाकाशाचा असंख्यातावा भाग प्रमाण असतात. महामत्य सुद्धा लोकाच्या असंख्याताव्या भागामध्ये राहतो. एका जीवाने व्यापलेल्या लोकक्षेत्रामध्ये दुसरे अनंत जीवही असतात. एका जीवाच्या अवगाहनेचा एक लोक - प्रदेश हा अन्य अनंत जीवांच्या अवगाहनेचा प्रदेश असू शकतो. परंतु जीव कितीही सूक्ष्म (निगोदी) असला तरीही तो संख्यात प्रदेशामध्ये अवगाहनारूपाने राहू शकत नाही. त्याने व्यापलेले लोकक्षेत्र कमीत कमी असंख्यातप्रदेशी असतेच व तो लोकाकाशाचा असंख्यातावा भाग असतो.

विशेषार्थ : जीव दोन प्रकारचे आहेत. सूक्ष्म व बादर. सूक्ष्म जीव परस्परांना रोकत नाहीत. ते अनंतानंत आहेत. एक निगोदी जीव जितक्या क्षेत्रामध्ये राहतो, तेवढ्या भागामध्ये अनंतानंत जीव राहतात. म्हणूनच असंख्यात प्रदेशी लोकाकाशामध्ये अनंत जीव व त्यापेक्षाही अनंत पुद्गल स्कंधरूप द्रव्ये राहू शकतात. ही अवगाहन शक्तीची विशेषता आहे. ॥१५॥

लोकप्रमाण असंख्यात प्रदेशी जीव लोकाच्या असंख्याताव्या भागात कसा राहतो हे दृष्टांतपूर्वक सांगतात -

प्रदेशसंहारविसर्पभ्यां प्रदीपवत् ॥१९६॥

प्रदेश-संहार-विसर्पभ्याम् प्रदीपवत् ॥१९६॥

अर्थ : जरी जीवांचे प्रदेश लोकाकाशप्रमाण असंख्यात आहेत, तथापि संकोचविस्तारामुळे दिव्यांच्या प्रकाशप्रमाणे ज्या आकाराचे शरीर असेल तेवढ्या आकाशात तो राहतो.

विशेषार्थ : दिवा पेटीमध्ये ठेवला तर तेवढ्याच भागामध्ये प्रकाशातो. खोलीमध्ये किंवा उघड्यावर ठेवला तर अधिक भागात प्रकाशातो. त्याप्रमाणे असंख्यात प्रदेशी जीव कर्मोदयाच्या निमित्ताने प्राप्त झालेल्या मुंगीएवढ्या किंवा महामत्याएवढ्या लहानमोठ्या शरीरास सुद्धा तो व्यापून राहतो. प्राप्त शरीराच्या लहानमोठ्या आकारास अनुसरून जीवाच्या प्रदेशांचा संकोच वा विस्तार होतो. प्रदेशांची संख्या तीच असते. फक्त अवगाहना कमीजास्त होते. त्यामुळे त्याच्या प्रदेशसंख्येमध्ये न्यूनाधिकता येत नाही. तसेच जीवास किंतीही सूक्ष्म शरीर प्राप्त झाले तरी तो लोकाकाशाच्या एक, किंवा दोन अथवा संख्यात प्रदेशांत राहत नाही. त्याने व्यापलेले क्षेत्र असंख्यात प्रदेशीच असते.

१. संकोचविस्तारस्वभाव हा जीवाचा स्वभाव. त्यामुळे जीवाच्या प्रदेशसंख्येमध्ये किंचितही न्यूनाधिकता न होता शरीराच्या प्रमाणात आत्मप्रदेशांच्या अवगाहनेचा संकोचविस्तार होतो.

२. सूक्ष्मत्वपरिणाम हा पुद्गलांचा आहे. त्यामुळे सूक्ष्मत्वपरिणत पुद्गल स्कंध हे अन्य मूर्तिक द्रव्यांना व्याघात करीत नाहीत. एकाच प्रदेशामध्ये राहण्याइतपतही अनंत प्रदेशी सूक्ष्म स्कंध असू शकतात.

३. अवगाहनत्वशक्ती ही सर्व द्रव्यांची परंतु त्यामुळे एकाच लोकक्षेत्रामध्ये असताना सुद्धा कुणाचेही प्रदेश अन्य द्रव्याच्या प्रदेशरूपाने होत नाहीत व एक द्रव्य इतरांना अडथळा करीत नाहीत. ॥१९६॥

सहा सूत्रांनी सहाही द्रव्याचे उपकार सांगतात. प्रथम धर्म-अधर्म द्रव्याचे उपकार सांगतात -

गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकारः ॥१९७॥

गति-स्थिति-उपग्रहौ धर्म-अधर्मयोः उपकारः ॥१९७॥

अर्थ : समस्त गतिपरिणत जीव व पुद्गलांना गतीमध्ये युगपत साधारण निमित्त असणे हा धर्म-द्रव्याचा, जीव व पुद्गलावर उपकार आहे व समस्त गमनपूर्वक स्थितिपरिणत जीव पुद्गलांना, स्थितीमध्ये युगपत् निमित्त असणे हा अर्धर्मद्रव्याचा जीव व पुद्गलावर उपकार आहे.

विशेषार्थ : वस्तुतः गमन करण्याची शक्ती स्वतः जीव व पुद्गलांचीच आहे. धर्मद्रव्य हे त्यांना प्रेरणा करीत नाही. ते उदासीनरूपाने फक्त निमित्तमात्र आहे. जीवपुद्गलांच्या गतीमध्ये धर्मद्रव्य मुख्यहेतू (कारण) नाही. व्यवहार (उपचार) हेतू आहे. त्याचप्रमाणे अर्धम द्रव्याबद्दलही समजावे. छाया ही वाटसरूप जबरीने थांबण्यास भाग पाडत नाही, किंवा पाणी माशाला जबरीने गमन करवीत नाही. अर्धम द्रव्य ही जीव पुद्गलांच्या (गतिपूर्वक) स्थितीमध्ये मुख्य हेतू नाही. व्यवहार हेतू आहे. तद्वतच गमनासाठी उद्युक्त समस्त जीव पुद्गलांना गतीमध्ये युगपत् साधारण निमित्त असणे व स्थितिसाठी उद्युक्त समस्त जीव पुद्गलांना स्थितीमध्ये युगपत साधारण निमित्त असणे हा अनुक्रमे धर्म व अर्धम द्रव्याचा जीव पुद्गल या दोहोवर उपकार आहे.

येथे उपकार शब्दाचा अर्थ एक द्रव्य दुसऱ्या द्रव्यामध्ये काही करू शकते असा नाही. तसेच लौकिक अर्थाने बरे कणे असाही नाही. स्वयं योग्यतेने परिणमतांना बलाधानास निमित्त असणे हाच अर्थ ग्रहण करावा. बलाधानहेतु म्हणजे योग्यताकार्यरूप होण्याकरिता आश्रय असणे एवढाच आहे. जेथे समस्त जीव पुद्गलांचे गमनस्थिती होतात तेथे धर्म व अर्धम द्रव्ये असतातच. म्हणून त्यांना प्रसर निमित्त (अधिकरणाच्या उपचाराने) म्हटले आहे असे समजावे.

प्रश्न : पाणी वरैरे हे गमनास व भूमी आदि थांबण्यास निमित्त दिसतात, मग धर्म व अर्धम द्रव्य मानण्याची काय आवश्यकता आहे ?

उत्तर : एका कार्यास अनेक निमित्त असतात. काहीच जीव पुद्गलांना पाणी व जागा इ. ही विशेष निमित्त आहेत. धर्म अर्धम द्रव्ये सर्वच जीव पुद्गलांना गती व स्थितीमध्ये युगपत् सामान्य (साधारण) निमित्त आहेत. ॥१७॥

आता आकाश द्रव्याचा उपकार सांगतात –

आकाशस्यावगाहः ॥१८॥

आकाशस्य अवगाहः ॥१८॥

अर्थ : संपूर्ण द्रव्यांना राहण्यास युगपत् साधारण अवगाह - जागा -देणे हा आकाश द्रव्याचा उपकार आहे. अलोकाकाशाचे ठिकाणीसुद्धा अवकाश देण्याचे सामर्थ्य आहे. (परंतु ज्या ठिकाणी धर्म अर्धम द्रव्ये आहेत, तेथेच जीव पुद्गलांचे आवागमन आहे.) जसे एखाद्या रिकाम्या घरांमध्ये कोणी राहात नाहीत. याचा अर्थ त्याचे राहावयास जागा देण्याचे सामर्थ्य नष्ट झाले असे होत नाही. राहण्यास इतर आधार असतानाही द्रव्यांना युगपत् सर्वसाधारण अवगाह देणे हा आकाशाचा सर्व द्रव्यावर उपकार आहे. जेथे सर्व द्रव्ये दिसून येतात तेथे आकाश असतेच. हा त्याचा अर्थ आहे. प्रत्येक द्रव्य आपल्याच प्रदेशात आहे. आकाश अवकाश देण्यात

मुख्य हेतू नाही, केवळ व्यवहार हेतू आहे. म्हणून अवकाशहेतुता (सर्व द्रव्यांना) हा आकाश द्रव्याचा विशेष गुण आहे. कारण आकाश द्रव्यापेक्षा कोणतेही द्रव्य मोठे नाही. ॥१८॥

आता पुद्गल द्रव्यांचा जीवावर उपकार सांगतात –

शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानाम् ॥१९॥

शरीर-वाक्-मनः-प्राणापानाः पुद्गलानाम् ॥१९॥

अर्थ : शरीर, वचन, मन व श्वासोच्छवास हे पुद्गलांचे जीवावर उपकार आहेत.

विशेषार्थ : शरीर हे पुद्गलांचे बनलेले आहे, व शरीराची प्राप्ती कर्माच्या उदयाचा निमित्ताने होते ही गोष्ट स्पष्ट आहे. कार्माण शरीर सूक्ष्म असले, तरी मूर्तिक पौद्गलिक आहे. त्याचे फल मूर्तिक द्रव्याच्या निमित्तानेच प्राप्त होते. वचन भाषावर्गणेपासून बनले आहे. ती वर्गणा पुद्गल आहे. द्रव्यमन हे मनोवर्गणेपासून बनले आहे. श्वासोच्छवास हा आहारवर्गणेपासून बनतो. ह्या सर्व वर्गणा पुद्गल-स्कंधच आहेत. भाववचन व भावमन यांना सुद्धा कर्माचा क्षयोपक्षम निमित्त असतो. म्हणून तोही जीवावर पुद्गलाचा उपकार आहे व निश्चयनयाने ते पौद्गलिक आहेत असे समजावे. सर्वार्थसिद्धि आदि सिद्धांतग्रंथामध्ये हा खुलासा आहे. म्हणून शरीर, वचन, मन व श्वासोच्छवास हे जीवावर पुद्गलाचा उपकार सांगितलेले आहेत. ॥१९॥

पुनः पुद्गल द्रव्याचा जीवावर अन्य उपकार सांगतात –

सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च ॥२०॥

सुख-दुःख-जीवित-मरण- उपग्रहाःच ॥२०॥

अर्थ : सुख, दुःख, जीवित व मरण हे देखील पुद्गलाचे जीवावर उपकार आहेत.

विशेषार्थ : साता वेदनीय कर्माच्या उदयाच्या निमित्ताने द्रव्यक्षेत्र-काल भावाच्या मर्यादित जीवाला जी प्रसन्नता होते ते सुख होय. असाता वेदनीय कर्मादयाने व द्रव्यादिकाच्या निमित्ताने जो संकलेशरूप भाव होतो त्यास दुःख म्हणतात. आयुकर्मादयाने त्या भवामध्ये आयूचा नाश न होणे, हे जीवन होय व विशिष्ट एका आयुकर्माच्या उदयाच्या उठेंद झाला असता प्राणांचा वियोग होणे यास मरण म्हणतात. ह्या चारही गोष्टी पुद्गल कर्माच्या उदयाचे निमित्त असताना होतात, म्हणून हे पुद्गलाचे जीवावर उपकार होत. असा आगमाचा आशय आहे.

सूत्रामध्ये उपग्रह शब्द आला, त्यावरूप एका पुद्गलाचा दुसऱ्या पुद्लावर सुद्धा उपकार असतो हे जाणावे. जसे राखेने भांड्याची सफाई ही जी अनुकूल क्रिया व दगडाने कांच फोडणे ही प्रतिकूल क्रिया. उपकार या शब्दाचा अर्थ फक्त अनुकूल क्रिया एवढाच न घेता एक द्रव्य दुसऱ्या द्रव्याला ज्या ज्या प्रकाराने निमित्ताचा उपचार असेल

त्या सर्वास उपकार म्हणतात असे समजावे.

मागील सुत्रात जे पुद्गलाचे जीवावर उपकार सांगितले आहेत ते तर साक्षात् पुद्गलमय आहे. व त्यांचा जीवाशी परस्परावगाहसूप सबंध व्यवहाराने आहे. या सूत्रात हे जे उपकार सांगितले आहेत ते जीवाचे परिणाम आहेत व त्यास कर्म व द्रव्यप्राण निमित्त आहेत.

पुद्गलकर्म किंवा घर, सुवर्ण, कंटक इ. हे जीवाच्या सुखदुःखास कारण आहेत आणि आयुकर्म, औषध, विष वगैरे जीवाच्या जीवन-मरणास कारण आहेत. हा पुद्गलांचा जीवावर उपकार आहे. तसेच एक जीव दुसऱ्या जीवाचे सुखदुःख, जीवित-मरण यामध्ये निमित्तकारण (हेतू) आहे. त्यामुळे हे सुखदुःखादि जीवांचा जीवावर सुद्धा उपकार आहे हे पुढील २९ व्या सूत्रातील उपग्रह शब्दावरून सूचित होते।॥२०॥

याशिवाय शरीर इंद्रिये इत्यादी जीवावरील पुद्गलकृत उपकार आहेत हे या सूत्रातील च या शब्दावरून सूचित होते.

आता जीवाचे जीवावर उपकार सांगतात –

परस्परोपग्रहो जीवानाम् ॥२१॥

परस्पर-उपग्रहो जीवानाम् ॥२१॥

अर्थ : जीवाचा उपकार परस्परांचा सुख, दुःख, जीवन व मरणादिकामध्ये निमित्त होणे हा आहे. कारणवश जीव दुसऱ्यांशी व्यवहार करीत असतो, अशा चांगल्या किंवा वाईट व्यवहाराला उपकार म्हणतात. जसे स्वामी नोकरास धन देतो व नोकर स्वामीची सेवा करतो इ. नोकर-मालक, गुरु-शिष्य हा व्यवहार एका जीवाचा अन्य जीवावर परस्पर उपकार आहे कारण हा व्यवहार निमित्तभूत अन्य आश्रित आहे।॥२१॥

आता कालद्रव्याचे सर्व द्रव्यावर उपकार सांगतात.

वर्तनापरिणामक्रियाः परत्वापरत्वे च कालस्य ॥२२॥

वर्तना-परिणाम-क्रियाः परत्व-अपरत्वे च कालस्य ॥२२॥

अर्थ : वर्तना, परिणाम, क्रिया आणि परत्व व अपरत्व हे पाच कालद्रव्याचे सर्व द्रव्यावर उपकार आहेत.

विशेषार्थ : प्रत्येक समयासमयाला सहाही द्रव्यामध्ये जे उत्पाद व्यय व धौव्यरूप परिणमन होते, हा कालद्रव्याचा इतर सर्व द्रव्यावर वर्तना नामक उपकार होय. जरी सर्व पदार्थ आपआपल्या द्रव्यत्व गुणामुळे स्वतः परिणमन करीत असतात, तथापि त्या परिणमनास जे बाह्य साधारण निमित्त असते म्हणजे जेथे कालाणु लोकाकाशांत स्थित आहे त्या प्रदेशात असणाऱ्या सर्वच द्रव्यांच्या पर्यायांना कालाणुचा समय पर्याय निमित्त आहे, म्हणून कालाणु साधारण निमित्त आहे. कालाणूच्या समयादि सूक्ष्मस्थूल पर्यायावरून अन्य द्रव्याचा पर्याय ज्ञात होतो. म्हणजेच कोणताही परिणाम कालाच्या समयादि

पर्यायाच्या भाषेतच सांगितल्या जातो. तो व्यवहार काल, कालाचा पर्याय होय व त्या कालपर्यायामध्ये व्यापक वस्तुपणा हेच निश्चयकालाचे लक्षण आहे.

आपल्या स्वभावाला न सोडता द्रव्याची जी पर्याय बदलते, त्यास परिणाम म्हणतात. जसे - जीवाची नरनारकादी किंवा क्षमा-क्रोध वैगैरे. पुद्गलाचा पर्याय हिरवापिवळा इ. वर्ण. एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पोहोचण्यास कारणभूत परिणामाला क्रिया म्हणतात. ही फक्त जीव व पुद्गलद्रव्यामध्येच होते. हा जुना हा नवा अथवा हा मोठा हा लहान जसा जो कालाच्या अपेक्षेने व्यवहार होतो, त्यास परत्वापरत्व म्हणतात. जसे हा सात वर्षाचा मोठा आहे, हा पाच वर्षाचा धाकटा आहे. इ. या सर्वांचे ज्ञान कालाच्या पर्यायद्वारा होते हाच कालाचा सर्व द्रव्यावर उपकार आहे. परिणामनामध्ये उदासीन निमित्त काल आहे म्हणून हा कालकृत उपकार म्हटला आहे. कालाच्या समय पर्यायद्वारा क्रिया व लहानमोठेपणा कळतो; म्हणूनच त्यांना सर्व द्रव्यावरील कालकृत उपकार म्हटले आहे.

वर्तना म्हणजे परिणामनामध्ये निमित्त असणे. वर्तना याचा शब्दार्थ वर्तविणारा-परिणामविणारा असा आहे. वर्तना हे वृत् धातूचे कर्तरी प्रयोजक रूप आहे. सर्वार्थसिद्धि टीके मध्ये उपकार हा शब्दही प्रयोजकरूपाने प्रयुक्त आहे असे सांगितले आहे. तो कर्तारूप नाही. निमित्तमात्र असणे ज्ञापक, बोधक येवढाच त्याचा अर्थ आहे. प्रयोजक याचा आशय कर्ता असा नाही. वर्तनेमध्ये परिणाम क्रिया परत्वापरत्व यांचा सहजच अंतर्भाव होतो. त्यामुळे हे वेगळे सांगावयास नकोत. परंतु सूत्रकारांनी सांगितलेले आहेत, त्यामध्ये विशिष्ट उद्देश आहे. कालाचे निश्चयकाल व व्यवहारकाल असे भेद दर्शविणे हा त्यामधील उद्देश आहे. वर्तनाहेतुत्व (परिणामनामध्ये निमित्त असणे) हा कालद्रव्याचा स्वभावभूत गुण आहे. तो निश्चयकालाचा बोधक आहे. तो कालाणू सर्व समयरूप पर्यायामध्ये अन्यवरूपाने असतो. लोकाकाशाच्या प्रत्येक प्रदेशावर एक एक कालाणू स्थित आहे. कालद्रव्याच्या समय, घटका, दिवस, पक्ष आदि सूक्ष्मस्थूल पर्यायांना व्यवहारकाल म्हणतात, कारण त्यांचा बोध जीव व पुद्गलांच्या परिणामावरून होतो. जसे-समय ही कालाची सूक्ष्म पर्याय असूनही त्याचे ज्ञान मंदगतीने प्रदेशस्थित कालाणूचे उल्लंघन करण्याचा परमाणूच्या गतिपरिणामावरून होते. या समयादिरूप पर्यायद्वारा सर्व द्रव्याचे स्थूल सूक्ष्मपर्याय जाणले जातात. सारांश, अन्याकरवी ज्याचे ज्ञान होते व जो अन्य द्रव्यांच्या परिणामनांचे ज्ञान करून देण्यास निमित्त आहे अशी कालद्रव्याची पर्याय व्यवहारकाल होय.

निश्चयकालामध्ये काल संज्ञा मुख्य आहे. भूत, भविष्य, वर्तमान या संज्ञा उपचाराने आहेत. व्यवहारकालामध्ये भूत भविष्यत् वर्तमान संज्ञा मुख्यरूपाने आहेत व काल संज्ञा गौणरूपाने आहे. समयादी पर्यायरूप व्यवहारकालावरून प्रदेशमात्र असणाऱ्या

निश्चयकालाचे (कालाणूचे) ज्ञान होते. कारण पर्यायातील व्यापक अन्वयालाच द्रव्य म्हणतात. पर्याय द्रव्याचीच असते. समयपर्यायातील अन्वय म्हणजेच कालद्रव्य होय. पर्यायद्वारा पर्यायामध्ये व्यापक द्रव्याचे ज्ञान होते। ॥२२॥

आतापर्यंत सर्व द्रव्यांचे उपकार व जीवाचे लक्षणही सांगितले, यानंतर पुद्गलाचे लक्षण सांगतात -

स्पर्शरसगंधवर्णवन्तः पुद्गलाः ॥२३॥

स्पर्श-रस-गंध-वर्ण-वन्तः पुद्गलाः ॥२३॥

अर्थ : ज्यामध्ये स्पर्श-रस-गंध व वर्ण हे गुण आहेत, त्यांना पुद्गल म्हणतात.

विशेषार्थ : स्पर्श आठ प्रकारचा आहे; स्निग्ध, रुक्ष, शीत, उष्ण, कोमल, कठोर, हलका, भारी. रस पाच प्रकारचा आहे; गोड, कडू, आंबट, तुरट, खारट, गंध दोन प्रकारचा आहे; सुगंध व दुर्गंध. वर्ण पाच प्रकारचा आहे; काळा, पिवळा, लाल, निळा, पांढरा असे एकूण वीस भेद आहेत. याचे पोटभेद पुक्कळ आहेत. हे सर्व गुण पुद्गलामध्येच व सर्व परमाणू स्कंधामध्ये असतात. अन्यद्रव्यांत नाहीत. अतएव ते पुद्गलाचे लक्षण आहे। ॥२३॥

पुद्गलद्रव्याचे पर्याय पुढील सूत्रामध्ये सांगतात -

शब्दबंधसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतवन्तश्च

॥२४॥

शब्द-बंध-सौक्ष्म्य-स्थौल्य-संस्थान-भेद-तमः-

छाया-आतप-उद्योतवन्तः च ॥२४॥

अर्थ : शब्द, बंध, सौक्ष्मता, स्थूलता, संस्थान (आकार), भेद, अंधःकार, छाया, आतप व उद्योत हे पुद्गलाचे पर्याय आहेत.

विशेषार्थ : कित्येक लोक शब्द हा आकाशाचा गुण मानतात, पण ते बरोबर नाही. कारण आकाश अमूर्तिक आहे. शब्द मूर्तिक आहे. शब्दाचा आघात प्रत्याघात धर्वनीच्या द्वारा होतो. शब्द हा फोनोची तबकडी आदि द्वारा पकडला जातो. अन्यत्र नेला जातो. त्यामुळे तो पुद्गलाचा परिणाम आहे, हे आधुनिक विज्ञानाने सिद्ध झाले आहे. तो पुद्गलच आहे. अनेक परमाणूच्या संबंधास बंध असे म्हणतात. नारळ, बेल, बोर, बदाम, बी यामध्ये उत्तरोत्तर सूक्ष्मता आहे. याचे उलट बी, बदाम, बोर, बेल, नारळामध्ये उत्तरोत्तर स्थूलता आहे. गोल, त्रिकोण, चौकोन ह्या आकारास संस्थान म्हणतात. भेद अनेक प्रकारचा आहे. उदा. लाकडाचा भुसा व गव्हाची कणीक इ. तम- ज्यामुळे दृष्टिला प्रतिबंध होतो व जो प्रकाशविरोधी आहे. छाया- प्रकाशाला रोकणाऱ्या पदार्थाच्या

निमित्ताने जी उत्पन्न होते. सूर्यादिकांच्या प्रकाशास आतप व चंद्र आदिकांच्या प्रकाशास उद्योत म्हणतात. ॥२४॥

पुदगलाचे भेद सांगतात –

अणवः स्कन्धाश्च ॥२५॥

अणवः स्कन्धः च ॥२५॥

अर्थ : पुदगलाचे अणु व स्कंध असे दोन भेद आहेत. ज्याचा पुनः दुसरा विभाग होत नाही, अशा अविभागी पुदगल परमाणूस अणु म्हणतात. परमाणुमध्ये स्पर्शादि २० पैकी, शीतोष्णापैकी एक व स्निग्ध रुक्षापैकी एक असे दोन स्पर्श, एक रस, एक गंध, एक वर्ण असे एकूण पाच गुण असतात. स्कंधामध्ये अनेक रस रूपादि असतात. वर जे शब्दादि सांगितले ते सर्व पुदगलाचे स्कंधरूप पर्याय आहेत. २३ व्या सूत्रात सांगितलेले स्पर्शादि गुण स्कंध व परमाणु दोहोतही असतात. आणि २४ व्या सूत्रात सांगितलेले ते पुदगलाचे स्कंधरूप द्रव्य पर्याय मात्र आहेत. मूळ द्रव्ये नाहीत.

२३ व्या सूत्रात सांगितलेले ते लक्षण परमाणु आणि स्कंध दोहोनाही लागू आहे. परंतु २४ व्या सूत्रात निर्दिष्ट हे सर्व फक्त स्कंधच आहेत. असा निर्णय करावा.

प्रथम स्कंधाच्या उत्पत्तीचे कारण पुढील सूत्रात सांगतात.

भेदसंघातेभ्य उत्पद्यन्ते ॥२६॥

भेदसंघातेभ्यः-उत्पद्यन्ते ॥२६॥

अर्थ : भेद, संघात व भेदसंघात यापासून स्कंधाची उत्पत्ती होते. या सूत्रात ‘भेदसंघातेभ्यः’ हे बहुचनी पद आहे. आणि भेद व संघात ही पदे तर दोनच आहेत. त्यावरून एका समयामध्ये होणाऱ्या भेद व संघात या प्रक्रियेने सुद्धा स्कंध होतात, असा अर्थ निघतो. भेद, संघात व एकाच समयी भेदसंघात या द्वारा स्कंध होतात. स्कंध तुटून उत्तरोत्तर लहान लहान होत द्वयुणुक (दोन परमाणूचे) स्कंध सुद्धा होतात. दोन किंवा अधिक परमाणूंच्या अथवा स्कंधांच्या एकत्र येण्याने उत्तरोत्तर मोठे मोठे स्कंध होत जातात. सर्वात मोठा स्कंध लोक-प्रमाण अवगाहनेचा, परंतु अनंतानंत परमाणूंचा पिंड आहे. त्यास महासंकंध असे म्हणतात. एकाचवेळी अचाक्षुष स्कंधापासून भेद व त्यामध्ये अन्य चाक्षुषसंकंध त्याचवेळी मिसळतो. याप्रमाणे अचाक्षुषाचा चाक्षुष स्कंध होतो. ॥२६॥

आता अणूची उत्पत्ती कशी होते हे सांगतात –

भेदादणुः ॥२७॥

भेदात् अणुः ॥२७॥

अर्थ : अणूची उत्पत्ती भेदाच्या प्रक्रियेने (भेदापासूनच) होते. संघातापासून किंवा भेदसंघात या कारणाने होत नाही, कारण त्यामुळे स्कंधच निर्माण होईल. केवळ भेदानेच

अणू पर्यायाची उत्पत्ती संभवनीय आहे. ॥२७॥

चाक्षुष (चक्षुरिंग्रिय-गोचर) स्कंधाची उत्पत्ती कशी होते हे सांगतात –

भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः ॥२८॥

भेद-संघाताभ्यां चाक्षुषः ॥२८॥

अर्थ : नेत्रास दिसण्यायोग्य इंद्रियगोचर स्कंधास चाक्षुष-स्कंध म्हणतात. नेत्र इंद्रियास अगोचर स्कंधास अचाक्षुष स्कंध म्हणतात. अचाक्षुषापासून चाक्षुष स्कंध एक समयवर्ती भेद व संघात या दोहोपासूनच झालेला असतो. केवळ भेदापासून होत नाही. भेदापासून होईल तर तो अचाक्षुषच राहील.

विशेषार्थ : अनंतानंत परमाणूंचा स्कंधसुद्धा स्वभावतः अचाक्षुष असू शकतो. त्यातील काही भागाचा भेद होऊन त्याच समयाला दुसरा चाक्षुष स्कंध मिळाला असता, त्याचा अटश्यपणा जाऊन तो चाक्षुष होऊ शकतो. अशाप्रकारे एकाच वेळी अचाक्षुषापासून भेद व चाक्षुषाशी संघात या प्रक्रियेनेच अचाक्षुष स्कंध चाक्षुष होतो. २६ व्या सूत्रामध्ये भेद-संघात द्वारा स्कंध होतो असे सांगितले ते या अपेक्षेने. ॥२८॥

पुढील सूत्रात द्रव्याचे लक्षण सांगतात –

सद्द्रव्यलक्षणम् ॥२९॥

सत् द्रव्य-लक्षणम् ॥२९॥

अर्थ : द्रव्याचे लक्षण सत् हे आहे. अर्थात् जे सत् आहे तेच द्रव्य होय. ॥२९॥

सत् कशास म्हणतात ते पुढील सूत्रामध्ये सांगतात.

उत्पादव्ययधौव्ययुक्तं सत् ॥३०॥

उत्पाद-व्यय-धौव्य-युक्तं सत् ॥३०॥

अर्थ : जे उत्पाद विनाश, (व्यय) व धौव्य यांनी युक्त आहे ते सत् होय.

विशेषार्थ : आपली जाति न सोडता, चेतन अचेतन द्रव्यांमध्ये उभय निमित्तवश (उपादानकारण व बाह्य निमित्तकारण) द्रव्य व त्याच्या गुणांची नवीन अवस्था (पर्याय) उत्पन्न होणे यास उत्पाद असे म्हणतात; जसे सोन्याचा कंकणरूप पर्याय, जीवाच्या ज्ञानगुणाचा मतिज्ञानरूप परिणाम. त्याच्याच पूर्व पर्यायाचा नाश होणे यास व्यय म्हणतात. जसे सोन्याच्या कुण्डल पर्यायाचा नाश होणे. तसेच उत्पाद व व्यय होत असताना सुद्धा द्रव्य व गुण तेच राहणे अनादिस्वभाव कायम असणे यास धौव्य म्हणतात. जसे कुण्डल व कंकण या दोन्ही अवस्थांमध्ये सुवर्णपणा कायम असतो. हे तीनही धर्म सर्व द्रव्याच्या प्रत्येक पर्यायामध्ये युगपत् असतात, कोणताही पर्याय उत्पाद व्यय-धौव्यात्मकच असतो. व द्रव्य प्रति समय पर्यायरूपाने परिणमतेच.

उभय निमित्तवश हे क्रियाविशेषण उत्पाद व व्यय दोहोसही लागू पडते कारण उत्पाद व व्यय एकच आहेत. पूर्व पर्यायाचा व्यय हाच उत्तर पर्यायाचा उत्पाद आहे.

कारण दोहोंचाही समय एकच आहे. ध्रौद्य सामान्य व्यापक आहे, त्यामुळे तेथे हे क्रियाविशेषण लागू होत नाही.

या दोन सूत्रांच्या रचनेवरून वस्तु ही एकाच समयात उत्पादव्यय-ध्रौद्याने सहित आहे हे स्पष्ट होते. सत् हे द्रव्याचे लक्षण आहे. सत्चे लक्षण उत्पादव्ययध्रौद्याने सहितपणा. जर हे तिन्ही युगपत् असतील तरच सत्त्वा त्रितयात्मक म्हणता येईल. जर ते क्रमाने असतील तर सत् हे एकेवेळी तिहीनी युक्त असणार नाही व ते सत्चे लक्षणही असणार नाही.

द्रव्य हे सदैव अस्तित्वमय आहे. त्याचा काल अपेक्षेने जो सूक्ष्म अंश आहे तोही सत चाच अंश आहे व त्यालाच परिणाम किंवा वृत्यंश अथवा पर्याय म्हणतात. तो प्रत्येक परिणाम हा उत्पादव्ययध्रौद्यात्मक आहे. जसे सुवर्णद्रव्य ८ व्या समयांत कुंडल होते. त्याचे ९ व्या समयात कंकणरूपाने रूपांतर झाले. सुवर्ण द्रव्याचा ९ व्या समयांतील कंकणरूप परिणाम हा स्वतःच्या अपेक्षेने उत्पादरूप आहे, कुंडल या पूर्वपर्यायाच्या अपेक्षेने तोच व्ययरूप आहे आणि दोहोंमध्ये सुवर्ण तेच अनुत्पन्न व अविनष्ट आहे. तेच ध्रौद्य आहे. पूर्व पर्यायाचा व्यय, नवीन पर्यायाचा उत्पाद व द्रव्य स्वभावाची धूवता हे तिन्ही एकाच समयात असतात.

एक मनुष्य हा ४ थ्या समयांत मेला आणि ५ व्या समयात देव झाला, तर तो पाचव्या समयांतील पर्याय हा देवपणाच्या अपेक्षेने उत्पादरूप ४ थ्या समयातील मनुष्य पर्यायाच्या अपेक्षेने व्ययरूप (कारण मनुष्य मरताना त्यास मनुष्यायुचा अंतिम उदय आहे. पुढील समयांत देवायूचा उदय आहे.) आणि जीवत्वाच्या अपेक्षेने धूव रूप आहे. याप्रमाणे कोणत्याही द्रव्याबाबत समजावे. उत्पादव्ययध्रौद्य द्रव्याचेही असतात. असे या अपेक्षेने म्हटले जाते. प्रत्येक द्रव्य पूर्वपर्यायाच्या अपेक्षेने व्ययरूप, उत्तरपर्यायाच्या अपेक्षेने उत्पादरूप व द्रव्यत्वाने धूवरूप आहे.

पर्याय हे कालक्रमाने होत असल्यामुळे दोन पर्याय एकाकाळी नसतात. त्यांचे अस्तित्वाचे क्षण भिन्नच आहेत. जसे देवत्व व मनुष्यत्व किंवा कुंडल व कंकण हे दोन पर्याय एका समयांत नाहीत. ते आहेत भिन्न कालीच. परंतु पूर्व पर्यायाचा व्यय आणि उत्तरपर्यायाचा उत्पाद मात्र एका समयात आहेत. ४ थ्या समयांत मरताना तो मनुष्य आहे. त्याचा व्यय नाही. त्याचा व्यय देवत्वाच्या उत्पत्तीक्षणी ५ व्या समयात आहे. आणि द्रव्य तेच असल्यामुळे त्याच क्षणी ध्रौद्याही आहे.

प्रश्न : वस्तुमध्ये उत्पादादिक तीन युगपत् मानण्यात विरोध येत नाही काय ?

उत्तर : उत्पादव्ययध्रौद्य हे मात्र द्रव्याचे नाहीत. फक्त द्रव्याचे मानले तर त्यात विरोध येतो. कारण तेच द्रव्य उत्पन्न व तेच त्याच वेळी विनष्ट व धूव हे विरुद्ध आहे. कोण्या एका पर्यायाचे उत्पाद, व्यय व ध्रौद्य एका समयात मानण्यात विरोध आहे. जसे मनुष्य पर्यायाचाच उत्पाद, त्याचाच व्यय व तोच धूव हे म्हणणे प्रत्यक्ष स्ववर्चनबाधित

आहे. पण ते प्रत्येक पर्यायामध्ये तीन वेगळ्या अपेक्षेने वर सांगितल्याप्रमाणे पूर्वपर्याय, उत्तरपर्याय व द्रव्यत्व या हृष्टीने प्रत्यक्ष सिद्ध होतात व त्यात विरोधाही नाही. वस्तुतः परिणाम हा कालअपेक्षेने सूक्ष्म अंश असल्यामुळे त्यात पुनः भेद नाही. परंतु तो परिणामच या तीन अपेक्षेने तीन स्वरूपाचा आहे. त्यामुळे हे कथन युक्तियुक्त आहे.

पदार्थ सद्गुण असल्यामुळे स्वभावाने उत्पादव्ययधौव्यात्मक आहे. उत्पादव्ययरूप पर्याय हे कार्य आहे. पदार्थमध्ये प्रतिक्षण कार्य स्वभावाने होतच असते. त्यामध्ये ईश्वर किंवा अन्य पदार्थाचे कर्तृत्व नाही. या सूत्राने वस्तुस्वभाव सूचित होऊन ईश्वरकर्तृत्वाचा निषेध स्पष्ट सिद्ध होतो. ॥३०॥

आता नित्याचे (धौव्याचे) लक्षण सांगतात -

तद्भावाव्ययं नित्यम् ॥३१॥

तद्भाव-अ-व्ययम्-नित्यम् ॥३१॥

अर्थ : वस्तुच्या स्वभावाला, तेच हे आहे अशा भावाला तद्भाव असे म्हणतात. त्याचा नाश न होणे हीच नित्यता होय. त्यालाच धौव्य असे म्हणतात.

विशेषार्थ : जे पूर्वी होते तेच द्रव्य वर्तमानकाळी वा भविष्यात पुढेही कायम राहणे; दोन्ही अवस्थांमध्ये असा जो अन्वयरूप भाव असतो, त्यास तद्भाव असे म्हणतात. ह्या तद्भावाचा नाश न होणे, यासच नित्यत्व म्हणतात. सिद्धांतामध्ये प्रत्येक पदार्थाला परिवर्तनशील मानले आहे. जर वस्तु परिवर्तनशील आहे, तर मग नित्य कशी? या शंकेच्या समाधानार्थ वरील नित्यत्वाचा खुलासा पुरेसा आहे. जसे बालक कालांतराने प्रौढ होतो, त्याची अवस्था बदलली तथापि हा तोच आहे असे कालांतराने सुद्धा बिनचूक ज्ञान ज्याच्या आश्रयाने होते तो अन्वय होय. तोच तद्भाव होय. त्याचा नाश न होणे यासच नित्यत्व असे म्हणतात. ॥३१॥

आता एकाच वेळी एका द्रव्यामध्ये नित्यत्व अनित्यत्व परस्पर विरुद्ध - प्रतिपक्षी - अनेक (दोन) धर्म कसे सिद्ध होऊ शकतात? याचा खुलासा करतात -

अर्पितानर्पितसिद्धे: ॥३२॥

अर्पित-अनर्पित-सिद्धे: ॥३२॥

अर्थ : अर्पित म्हणजे मुख्य अथवा विवक्षित. अनर्पित म्हणजे अविवक्षित गौण. मुख्य व गौण अपेक्षेने प्रत्येक वस्तू उभय (अनेक) प्रतिपक्षी धर्मात्मक आहे हे सिद्ध होते.

विशेषार्थ : वस्तूमध्ये अनेक प्रतिपक्षी धर्म असतात. त्यापैकी ज्या धर्माला मुख्यता देऊन प्रतिपादन करतात त्यास अर्पित म्हणतात व ज्यास गौणत्व देण्यात येते त्यास अनर्पित म्हणतात. वक्त्याची विवक्षा एका धर्माला प्राधान्य देण्याची असली म्हणजे

तो धर्म प्रमुख होतो. प्रतिपक्षी धर्म गौण होतो. याचा अर्थ त्या धर्माचा अभाव होतो असे नाही. जसे : कोणी एक देवदत पुरुष आहे. तो आपल्या मामाच्या अपेक्षेने भाचा आहे. भावाच्या अपेक्षेने बंधु, पित्याच्या अपेक्षेने पुत्र व मुलांच्या अपेक्षेने पिता आहे. याप्रमाणे भावेपणा, बंधुपणा, पुत्रत्व व पितृत्व हे अनेक धर्म एका देवदताच्या ठिकाणी एके काळी भिन्न भिन्न अपेक्षेने आहेत. त्यामध्ये विरोध नाही. याप्रमाणेच अन्वयरूप वस्तु धूवअपेक्षेने (सामान्यपणाच्या अपेक्षेने) नित्य आहे. विशेषअपेक्षेने पर्याय वा अनित्य आहे. जसे घागर घागरीच्या पर्यायाच्या (विशेषाच्या) अपेक्षेने अनित्य आहे. घागर फुटल्यानंतर घटपर्यायाचा व्यय झाला. कपाल किंवा खापीच्या पर्यायाचा त्याच क्षणी उत्पाद झाला. याप्रमाणे पर्याय अपेक्षेने (मुख्यतेने) वस्तु अनित्य सिद्ध होते. त्या क्षणी माती कायमच आहे हे धौव्य आहे. याप्रमाणे प्रत्येक पदार्थाच्या पर्यायाबाबत समजावे. हा अनेकान्त यथार्थपणे समजण्यासाठी प्रथम अध्यायातील अंतिम सूत्राचा विशेषार्थ पहावा. ॥३२॥

पुद्गलाचा बंध-स्कंधपरिणाम-कोणत्या कारणाने होतो हे सांगतात -

स्निग्धरूक्षत्वादबंधः ॥३३॥

स्निग्ध-रूक्षत्वात् बन्धः ॥३३॥

अर्थ : स्निग्धता-सच्चिककणपणा व रूक्षता-कोरडेपणा या दोन गुणांमुळे पुद्गलाचा परस्परांमध्ये बंध होतो. पुद्गलामध्ये रस गंध वर्ण हेही गुण असतात. पण ते बंधास कारण नाहीत. स्निग्धरूक्षरूप स्पर्शविशेषच पुद्गल बंधास कारण आहे. ॥३३॥

सर्वच पुद्गल-परमाणू वा स्कंध स्निग्ध वा रूक्ष असतातच एवढ्याने त्यांचा बंध होत नाही.

या सामान्य नियमास अपवाद दोन सूत्रांनी सांगतात -

न जघन्यगुणानाम् ॥३४॥

न जघन्य-गुणानाम् ॥३४॥

अर्थ : जघन्य (एक) गुणयुक्त परमाणू वा स्कंध याचा कोणशीही बंध होतच नाही. त्यामध्ये बंधाची (पर्यायगत) योग्यताच नाही.

विशेषार्थ : पुद्गलामधील स्निग्धता व रूक्षता गुणांच्या अविभागी अंशाला अविभाग-प्रतिच्छेद किंवा गुण असे विशिष्ट नाव आहे. जेव्हा परमाणूमध्ये स्निग्धतेचा किंवा रूक्षतेचा एक अविभाग-प्रतिच्छेद (गुणांश) असेल, तेव्हा त्या पुद्गलाच्या गुणांशाला जघन्यगुण असे म्हणतात. अशा एका जघन्य गुणयुक्त द्रव्याचा, परमाणूचा वा स्कंधाचा दुसरा संख्यात, असंख्यात किंवा अनंत गुणांशयुक्त परमाणूंशी अथवा

संक्षेपाशी बंध होत नाही. स्निग्धत्व वा रुक्षत्वाचा एकच जघन्य अविभागप्रतिच्छेद असणारा परमाणू वा संक्षेप बंधास अयोग्य आहे. ||३४॥

गुणसाम्ये सदृशानाम् ॥३५॥
गुण-साम्ये सदृशानाम् ॥३५॥

अर्थ : गुणांची (अविभाग-प्रतिच्छेदांची) समान संख्या असताना सजातीय (स्निग्ध+स्निग्ध अथवा रुक्ष+रुक्ष) गुणयुक्त पुढगल द्रव्यांचा सुद्धा परस्परांमध्ये बंध होत नाही.

विशेषार्थ : दोन अविभाग-प्रतिच्छेदयुक्त पुढगल द्रव्यांचे दोन अविभाग-प्रतिच्छेद युक्त दुसऱ्या द्रव्याबरोबर गुणांचे साम्य आहे. असे साम्य असताना स्निग्ध परमाणूंचा किंवा संक्षेपाशा दोन्ही स्निग्ध गुणयुक्त असताना सुद्धा बंध होत नाही. अथवा विसदृश जातीयांचा सारखे समगुण असताना बंध होणार नाहीच. ||३५॥

गुणांमध्ये विषमता असली तरच बंध होतो, असा निष्कर्ष निघतो; परंतु त्यालाही नियम आहे. तो पुढील सूत्रात स्पष्ट करतात.

द्वयधिकादिगुणानां तु ॥३६॥
द्वि-अधिकादि-गुणानां तु ॥३६॥

अर्थ : ज्या बंधयोग्य पुढगलामध्ये परस्परांत दोन गुण (अविभाग-प्रतिच्छेद) अधिक असतात, अशाच दोन पुढगलामध्ये मात्र बंधयोग्यता असते.

विशेषार्थ : दोन पुढगल असे आहेत की, ज्यांच्यापैकी एकामध्ये चार अविभाग-प्रतिच्छेद आहेत व दुसऱ्यामध्ये दोन किंवा सहा अविभाग-प्रतिच्छेद आहेत. ते बंध योग्य आहेत. मग ते सजातीय असोत किंवा विजातीय. दोघापैकी स्निग्ध व रुक्ष कुणाही एकामध्ये अविभाग प्रतिच्छेदाची संख्या दोन पेक्षा कमी वा अधिक असली तर त्यावेळी मात्र बंध होणार नाही. ||३६॥

बंधयोग्यता दर्शविणारे घटक

क्र.	दोन परमाणू किंवा संक्षेप यातील गुणांश	सदृश बंध	विसदृश बंध
१.	जघन्य (एक)+अजघन्य (एकाधिक वा अधिक)	नाही	नाही
२.	जघन्य (एक) + एकाधिक	नाही	नाही
३.	जघन्य + द्वयधिक	नाही	नाही

४.	जघन्य + त्र्यादि अधिक	नाही	नाही
५.	अजघन्य + समगुण अजघन्य	नाही	नाही
६.	अजघन्य + एकाधिक अजघन्य	नाही	नाही
७.	अजघन्य + द्वयाधिक अजघन्य	होय	होय
८.	अजघन्य + त्र्यादि अधिक अजघन्य	नाही	नाही

बंधानंतर होणाऱ्या परिणमनातील विशेषता सांगतात.

बन्धे॒ऽधिकौ॑ पारिणामिकौ॑ च ॥३७॥

बन्धे॒ अधिकौ॑ पारिणामिकौ॑ च ॥३७॥

अर्थ : बंध होत असताना (दोन) अधिकगुणवाला पुद्गल कमी गुण (दोन अविभागप्रतिच्छेद) युक्त पुद्गलास आपणाप्रमाणे परिणमवितो.

विशेषार्थ : अधिक गुणधारक (अविभाग प्रतिच्छेदधारी) पुद्गल दोन गुणांनी कमी अन्य पुद्गलास आपणासारखे परिणमवितात. जसे - दोन गुणांशानी कमी असलेला परमाणू किंवा स्कंध रूक्ष असला व दोन अधिक गुणांशवाला दुसरा स्निग्ध जातीचा असला, तर बंधानंतर बनलेला स्कंध स्निग्धजातीचा होईल. समान गुणयुक्त परमाणुचा बंध होत नाही. असा सूत्रकार व आ. कुंदकुंदादिकांचा अभिप्राय आहे. ॥३७॥

आता दुसन्या प्रकाराने द्रव्याचे लक्षण सांगतात.

गुणपर्यवद्द्रव्यम् ॥३८॥

गुण-पर्यय-वत् द्रव्यम् ॥३८॥

अर्थ : जे गुण व पर्यायांनी युक्त आहे ते द्रव्य होय.

विशेषार्थ : द्रव्यांचे अनेक पर्याय होतात. जो द्रव्यांच्या सर्व अवस्थेमध्ये व सर्व भागात नेहमी (बरोबर) सहभावी असतो तो गुण होय. जसे पुद्गलाचा स्पर्श वगैरे व जीवाचा ज्ञान वगैरे. व्यापक स्वभावास गुणास सहभावी असेही म्हणतात. जे द्रव्याबरोबर एकसमयमात्र राहतात, अशा द्रव्याच्या आकाररूप किंवा गुणरूप परिणामास पर्याय म्हणतात. पर्यायांना क्रमभावी असेही म्हणतात. जसे सुवर्णाचे कडे, कुंडल, अंगठी इ. ते पर्याय क्रमभावी आहेत. हा आकाररूप व्यंजन पर्याय झाला. व तांबे वगैरे धातूंच्या संयोगाने पिवळेपणात परिवर्तन झाले हा गुणरूपाने अर्थपर्याय किंवा गुणपर्याय झाला. द्रव्यामध्ये प्रतिसमय पर्याय होतातच.

गुण व पर्याय द्रव्याशी तम्य असतात. गुण त्रिकाली नित्य-तम्य असतात; व पर्याय एक समयमात्र तम्य असतो. प्रत्येक द्रव्य आपआपल्या गुणपर्यायांनी युक्त आहे. हे द्रव्यांचे दुसन्या प्रकारे लक्षण केले आहे. द्रव्याची सत्ता - गुणपर्यायांची सत्ता भिन्न

नाही, एकच आहे. म्हणून सत् लाच पूर्वाच्या सूत्रात द्रव्य म्हटले आहे. द्रव्याची लक्षणे २ किंवा ३ आहेत असे नाही.

मागे सूत्र २९-३० मध्ये अस्तित्वमुख्याने द्रव्याचे लक्षण सांगितले आहे. द्रव्य अविरतपणे अस्तिरूप आहे. त्याचा कालअपेक्षेने जो सूक्ष्म अंश त्यास पर्याय म्हणतात व तो पर्याय उत्पादव्ययधीन्यरूप असतो हे तेथे सांगितले आहे. अशा नाना परिणामांच्या अखंड मालिकेत असणाऱ्या अन्वयाला सत् म्हणतात. सत् हे द्रव्याचे लक्षण व सतचे लक्षण उत्पादादि त्रय. तेव्हा त्या तिर्हींनी युक्त सत् हे द्रव्याचे लक्षण आहे, हा अभिप्राय झाला.

प्रश्न : द्रव्याचे दुसरे लक्षण सांगण्याचे प्रयोजन काय ?

उत्तर : या सूत्रामध्ये दुसऱ्या प्रकारे द्रव्याचे लक्षण सांगितले आहे. उत्पाद आणि व्यय म्हणजे पर्यायच आहेत. जसे कड्याचा उत्पाद आणि अंगदाचा व्यय म्हणजे एक पर्यायच आहे. जसे कड्याचा उत्पाद आणि अंगदाचा व्यय हाच सुवर्णाचा परिणाम किंवा पर्याय आहे. ध्रौव्य म्हणजे गुण किंवा अन्वय द्रव्य होय. त्या उत्पादव्ययामध्ये व्यापून असणारे सुवर्ण द्रव्य किंवा पीततादि गुण हेच ध्रौव्य होय. म्हणजेच उत्पादव्यय हे पर्यायाची आणि ध्रौव्य हे गुणांची सिद्धी करतात. म्हणून या सूत्राने २९-३० व्या सूत्राचे स्पष्टीकरण केले आहे, दुसरे भिन्न लक्षण सांगितले नसून दुसऱ्या प्रकारे सांगितले आहे, दोन्ही लक्षणांचा अभिप्राय एकच आहे. हे लक्षात असू घावे. ही दोन लक्षणे परस्परांना पूरक आहेत. त्यामध्ये विरोध नसून व्यंज्य-व्यंजक भाव आहे. एक लक्षण दुसऱ्या लक्षणाची सिद्धी करते.

याप्रमाणे उत्पादव्यय किंवा पर्याय हे द्रव्याच्या अनित्यत्वाचे गमक आहेत आणि ध्रौव्य व गुण हे नित्यत्वाचे गमक आहेत. वस्तु युगपत् नित्यानित्यात्मक आहे. असा वस्तूचा अनेकान्तात्मक स्वभावच आहे. त्यामुळे द्रव्यामध्ये कार्यकारणभाव, कारक संबंध घटतो. सर्वथा नित्य किंवा अनित्य वस्तुमध्ये कार्यकारणभाव कारकसंबंध सिद्ध होऊ शकत नाही. या दोन लक्षणाचा हा निष्कर्ष आहे. ॥३८॥

आता कालद्रव्याचे स्वरूप दोन सूत्रांनी स्पष्ट करतात.

कालश ॥३९॥

कालःच ॥३९॥

अर्थ : काल हेही स्वतंत्र वेगाले द्रव्य आहे.

विशेषार्थ : कालद्रव्यामध्ये द्रव्याची दोन्ही लक्षणे आहेत. काल द्रव्यामध्ये अस्तित्वादि सामान्य गुण व वर्तनाहेतुत्वादि विशेष गुण आहेत व त्यांचे समयादि पर्यायही आहेत. हे स्वभावाने अमूर्तिक व अचेतन आहे. पुढगल परमाणू एवढे त्याचे प्रदेशमात्र स्वक्षेत्र आहे. लोकाकाशाच्या प्रत्येक प्रदेशावर एक एक स्वतंत्र कालाणू आहे. याप्रमाणे

कालाणूची संख्या लोकप्रमाण असंख्यात आहे. ते रलांच्या राशीप्रमाणे वेगवेगळे आहेत. संबद्ध नाहीत. निष्क्रिय आहेत. ते परस्परांशी बद्ध नाहीत व प्रत्येकी एक प्रदेशीच आहे म्हणून ते कायवानही नाही. यांनाच निश्चय-कालद्रव्य असे म्हणतात. ॥३९॥

आता परिणामादिगम्य व्यवहारकालाचे प्रमाण सांगतात -

सोऽनंतसमयः ॥४०॥

सः अनंतसमयः ॥४०॥

अर्थ : ते कालद्रव्य अनंतसमयवान् आहे. वर्तमान कालाचा समय एक आहे. भूत व भविष्यत् काळाचे समय अनंत आहेत. समय हा कालद्रव्याचा सर्वात लहान अंश सूक्ष्मातिसूक्ष्म पर्याय आहे. समयांच्या समूहावरुनच आवली, घटका, मुहूर्त इत्यादी व्यवहारकाल ओळखला जातो. समयादिरूप व्यवहारकाल हा निश्चयकालाचा सूक्ष्म वा स्थूल पर्याय आहे.

विशेषार्थ : समयरूप व्यवहारकाल वर सांगितल्याप्रमाणे अनंत आहे. निश्चय कालद्रव्य (कालाण्) असंख्यात आहेत. प्रत्येक कालाण् समयरूप निश्चयकाल सुद्धा उपचाराने अनंत आहे. कारण एक कालाणूचा समय अनंत पर्यायांच्या वर्तनेमध्ये निमित्त आहे म्हणून प्रत्येक कालाणूस अनंत ही संज्ञा व्यवहाराने आहे. ॥४९॥

आता गुणांचे लक्षण सांगतात -

द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ॥४१॥

द्रव्याश्रयाः निर्गुणाः गुणाः ॥४१॥

अर्थ : जे द्रव्याच्या आश्रयाने नित्य राहतात व ज्यामध्ये अन्य दुसरे गुण राहात नाहीत, त्यांना गुण असे म्हणतात.

विशेषार्थ : जीवामध्ये अस्तित्व वरैरे सामान्यगुण व ज्ञान-दर्शनादि विशेष गुण, तसेच पुद्गलामध्येही अस्तित्वादि सामान्य गुण व स्पर्श-रसादि विशेष गुण आहेत. हे गुण सदैव द्रव्याच्या आश्रयाने असतात. म्हणून गुणांचे लक्षण 'द्रव्याश्रया' केले आहे. पर्याय सदैव द्रव्याश्रित नाही. एक समयमान द्रव्याश्रित आहे. म्हणून 'द्रव्याश्रया' हे लक्षण पर्यायास लागू पडत नाही.

द्रव्यातील गुण सर्व एकत्र असले तरी एक गुण दुसऱ्या गुणस्वरूपाचा कधीही होत नाही. जसे ज्ञान गुण कधीही दर्शन गुण होणार नाही. कारण त्यामध्ये फक्त लक्षणभेद मात्र आहे. प्रदेशभेद नाही. व्यतिरेक नाही. सूत्रातील निर्गुण शब्दाचा हा आशय आहे. ॥४१॥

आता पर्यायाचे लक्षण सांगतात.

तद्‌भावः परिणामः ॥४२॥

तत्‌भावः परिणामः ॥४२॥

अर्थ : तद् म्हणजे द्रव्य, भाव म्हणजे होणे, असणे तस्य भावः त्या द्रव्याचे जे भवन, होणे - त्यालाच पर्याय-परिणाम-म्हणतात.

स्पष्टीकरण : वस्तु स्वभावाने त्रिकाल असल्यामुळे अन्वयरूप सत्ता गुणाच्या अपेक्षेने ती नित्यच आहे. त्या त्रिकाल अस्तित्वाला वृत्ती असेही म्हणतात. त्या अस्तित्वाचा काल अपेक्षेने जो सूक्ष्मातिसूक्ष्म अंश त्यालाच पर्याय, परिणाम, वृत्तंश म्हणतात. म्हणजेच ज्याकाळी वस्तु ज्यारूपाने असते त्यारूपाने त्याकाळी तिचे होणे हेही पर्याय अपेक्षेने त्या वस्तूचे त्या कालातील अस्तित्व आहे व त्यालाच पर्याय म्हणतात. मात्र द्रव्य त्रिकाल सत् आहे; व पर्याय एकसमयमात्र सत् आहे.

हा पर्याय ३०-३१ सूत्रात सांगितल्याप्रमाणे उत्पादव्ययद्वौव्यमय असतो. द्रव्यप्रमाणे गुणरूपानेही वस्तुमध्ये परिणाम होतात. त्यालाच गुणपर्याय किंवा अर्थपर्याय म्हणतात. एकावेळी द्रव्याचा किंवा त्याच्या एका गुणाचा एकच परिणाम असतो व अन्य समयामध्ये तो निश्चितपणे नाश पावतो. कधीही टिकून राहत नाही. म्हणूनच त्याला भवन, परिणमन, परिणाम, वृत्तंश किंवा पर्याय म्हणतात. या सर्व द्रव्यपर्यायामध्ये द्रव्य आणि गुणपर्यायामध्ये गुण अन्वयरूपाने असतो. म्हणूनच गुण व पर्यायाच्या समूहाला साकल्याने द्रव्य म्हणतात. ||४२||

याप्रमाणे आचार्य गृद्धपिंछ रचित-तत्त्वार्थसूत्र अपरनाम मोक्षशास्त्रातील पाचवा अध्याय समाप्त झाला.

अध्याय ६ वा

आतापर्यंत प्रथम चार अध्यायामध्ये जीवतत्त्वाचे सामान्य व विशेष वर्णन केले. पाचव्या अध्यायामध्ये द्रव्याचे सामान्य वर्णन आणि अजीव द्रव्याचे विशेष वर्णन केलेले आहे. त्यानंतर आता आस्वव तत्त्वाचे वर्णन क्रमप्राप्त आहे. आपण हे पाहिलेच आहे की जीव आणि अजीव यामध्ये सर्वच तत्त्वे, पदार्थ अंतर्भूत होतात. परंतु पहिल्याच अध्यायात हेही पाहिले आहे की, मोक्षाच्या प्रयोजनाने पुढील पाच तत्त्वे अथवा सात तत्त्वे वा पदार्थ संगितली आहेत. केवळ जीव किंवा केवळ अजीव या अपेक्षेने ही पाच तत्त्वे अथवा सात पदार्थाचा विस्तार संभवनीय नाही. ही तत्त्वे जीव आणि अजीव याच्या विशिष्ट संबंधामुळे सांयोगिक तत्त्वे म्हटली जातात.

याचाच अर्थ असा की, जीव आणि अजीव कर्म-पुद्गल त्यांचा संयोग असतांना आस्वादिक तत्त्वांची संकल्पना आहे. हा संयोग केव्हापासून आहे हाही एक महत्त्वाचा विचारणीय प्रश्न आहे. तो संबंध विशिष्ट काळापासून म्हणजेच सादि मानला तर असे मानणे क्रमप्राप्त आहे की तत्पूर्वी जीव आणि अजीव यांचा संबंध नव्हता. म्हणजे जीव असंयुक्त-शुद्ध होता. पुद्गल जड अजीव, त्यामुळे त्यामध्ये स्कंधरूप बंध संभवनीय तरी आहे. त्यांना वियुक्त होणे, संयुक्त होणे याचे ज्ञानव नसल्याने बंध परिस्थिती संभवनीय तरी आहे. परंतु घेतन आत्मा जर शुद्ध होता, तो असंयुक्त होता तेव्हा त्याला रागद्वेष सिद्ध होणार नाहीत व त्यामुळे आस्वव बंधाचे कारणाचे अभावी आस्वव बंध कसा संभवणार ? म्हणून रागद्वेषाचे कारण अनादिकाळापासून संबद्ध पूर्वबद्ध कर्म हेच आहे. नवीन कर्मबंधाचे कारण वर्तमान रागादिक आहेत.

म्हणजे याचा अर्थ असा नाही की एकच कर्म अनादिकाळापासून जीवाशी संबद्ध आहे. प्रति समय पूर्वबद्ध कर्मनिषेक उदयास येवून जात आहेत. नवीन कर्म परमाणू येणे चालू आहे. बीजापासून वृक्ष व वृक्षापासून बीज हा क्रम असतांनाही बीजवृक्ष परंपरा जशी अनादि आहे. तद्दत् पूर्वबद्ध कर्माच्या उदयाने रागादि, रागद्वेषाने नवीन कर्मबंध ही परंपराही अनादि आहे. आणि म्हणूनच आत्मा अनादिकाळापासून रागादिकामुळे अशुद्ध आहे व कर्मादिकांनी बद्ध आहे हे वास्तविक तथ्य आहे. कर्मानी बद्ध जीवालाच रागद्वेष होतात व नूतन कर्माचा आस्ववबंध होतो. याप्रमाणे जीव अनादिकाळापासून बद्ध आहे. जसे मेरु पर्वत आदि स्कंध अनादि निधन आहेत, तसेच संसारी जीव रागद्वेष रूप परिणत होत आहे. जीव आणि कर्म यांचा संबंध परंपरेने अनादि आहे.

अनादि काळापासून बद्ध असल्याने जसे रागद्वेष होतात तद्दत् मनवचन-काय व कर्मेदय यांच्या निमित्ताने आत्मप्रदेशामध्ये कंपनही अनादिकाळापासून सुरु आहे. परंतु कर्माच्या आस्ववाच्या कारणांचा विचार केला तर असे दिसून येते की नवीन कर्मास्विवाच्या संबंधे जसा योगाशी - आत्मप्रदेशांच्या चंचलतेशी आहे तसा रागद्वेषाशी नियमरूपाने

नाही. रागद्वेष असतात, तेथे नियमाने योग असतो. परंतु सापाचे मरण झाल्यानंतर शेपटी वळवळत राहते तद्वत् रागद्वेष नष्ट झाल्यानंतर योग, आत्मप्रदेशांची चंचलता दिसून येते. आणि रागद्वेषांच्या अभावी केवळ योग आहे. म्हणून तेथे आस्त्रव सुख आहे. तो ११ व्या गुणस्थानापासून १२-१३ गुणस्थानांत दिसून येतो. तेथे स्थिती अनुभाग नसेल. परंतु कार्मण वर्गणा योगाच्या सद्भावात निश्चितपणे कर्मरूप स्वयं परिणमतेच. जेव्हा १४ व्या गुणस्थानात योग नाहीसा होतो तेव्हाच आस्त्रव थांबतो. आस्त्रवाच्या कारणामध्ये जसा योगाचा निर्देश केला आहे, तसा कषायांचा केलेला नाही. म्हणजेच कषाय आहेत तेथे योग आत्मप्रदेशांत कंपन - आहेच. परंतु कषाय नष्ट झालेले आहेत; तरी आस्त्रव-कार्मणवर्गणेचे कर्मरूप होणे दिसून येते. म्हणून आस्त्रवाच्या कारणामध्ये योगाला प्रधानता देवून त्याचे कथन केले आहे. योगास कारण रागद्वेषादिक असतील तर त्यास सांपरायिक आस्त्रव म्हटले आहे आणि जर नसतील तर त्यास ईर्यापिथ आस्त्रव म्हटले आहे.

योग आणि आस्त्रवाचे स्वरूप सांगतात.

कायवाङ्मनःकर्म योगः ॥१॥

काय-वाक्-मनः-कर्म-योगः ॥१॥

अर्थ : शरीर, वचन व मन यांच्या निमित्ताने आत्मप्रदेशांचे हलन-चलन रूप जे कर्म, त्यास योग असे म्हणतात. योग हा संसारी जीवाचा परिणाम (योग्यता) आहे. निमित्ताच्या भेदाने मनोयोग, वचनयोग व काययोग याप्रमाणे योग तीन प्रकारचा आहे. या आत्मप्रदेशाच्या कंपन व्यापाराने कर्म व नोकर्मचे ग्रहण होते. याचा अर्थ जेव्हा योग आहे तेव्हाच आत्मप्रदेशात असणारी कार्मण वर्गणा कर्मरूप होऊन प्रवेश करते व तोच आस्त्रव आहे.

विशेषार्थ : प्रत्येक योगासाठी अन्तरंग व बहिरंग अशी दोन निमित्त आहेत. छद्मस्थ जीवासाठी अंतरंग निमित्त कारण, विशिष्ट कर्माचा क्षयोपशम व केवलीभगवंतासाठी विशिष्ट कर्माचा क्षय हे कारण आहे. बाद्य कारण नोकर्मवर्णणा आहे, त्यानिमित्ताने हा जीव कर्माचे ग्रहण करतो. १. वीर्यातराय कर्माचा क्षयोपशम झाला असता, औदारिकादि शरीरास कारणभूत वर्गणांपैकी कोण्या एका वर्गणेच्या आधाराने आत्मप्रदेशामध्ये जे हलन चलन होते, त्यास काययोग म्हणतात. २. वीर्यातराय व मत्यक्षरगदि आवरण कर्माचा क्षयोपशम झाल्याने जीवास वाग्लब्धि प्राप्त होते व जीव बोलण्यास उद्युक्त होतो. त्यावेळी भाषावर्गणेच्या निमित्ताने वचनाभिमुख आत्मप्रदेशांचे हलन चलन होते; त्यास वचनयोग असे म्हणतात. ३. वीर्यातराय व नोंदिंद्रियावरण कर्माच्या क्षयोपशमरूप मनोलब्धीच्या सांग्रिध्यात मनोवर्गणेच्या अवलंबनाने चिंतनासाठी अभिमुख जीवाच्या आत्मप्रदेशाच्या हलनचलनाला मनोयोग म्हणतात. ॥१॥

आता हा योगच आस्वव आहे हे सांगतात.

स आस्ववः ॥२॥

सः आस्ववः ॥२॥

अर्थ : तो योगच आस्वव होय. ज्याप्रमाणे सरोवरामध्ये पाणी येण्याचे जे झरे असतात त्यामधून पाणी येते, म्हणून त्याला आस्वव म्हणतात. त्याचप्रमाणे योगाच्या निमित्ताच्या सद्ग्रावात आत्यामध्ये असणारी अबद्ध कार्माणवर्गणा कर्मरूप होते, म्हणून योगालाच आस्वव असे म्हटले आहे. योग कारण आहे, आस्वव कार्य आहे. येथे कारणाच्या ठिकाणी कार्याचा उपचार केला आहे व योगालाच आस्वव म्हटले आहे. ॥२॥

कर्म पुण्यपाप रूपाने दोन प्रकारचे आहे. योग दोन्हीसाठी सामान्यपणे कारण आहे की कसे ? हे पुढील सूत्रात सांगतात.

शुभः पुण्यस्याशुभः पापस्य ॥३॥

शुभः पुण्यस्य अशुभः पापस्य ॥३॥

अर्थ : प्रारंभीच्या दोन सूत्रांची अनुवृत्ती घेऊन पुढीलप्रमाणे अन्वयार्थ लावावा.
शुभः योगः पुण्यस्य (कर्मणः) आस्ववस्य । अशुभः योगः पापस्य (कर्मणः) आस्ववस्य ! शुभयोग पुण्यकर्माच्या आस्ववास व अशुभयोग पापकर्माच्या आस्ववास कारण आहे. अरहंतभक्ती, सत्यवचन व अहिंसा बहाचर्यादि शुभ परिणामांनी प्रेरित योग शुभयोग होय व कामक्रोधादि, असत्यभाषणादि व हिंसाकुशीलादि अशुभ परिणामांनी प्रेरित योग अशुभ योग होय.

विशेषार्थ : शुभयोग पुण्यास्ववास व अशुभयोग पापास्ववास कारण आहे. याचा अर्थ असा घेऊ नये की, जो पुण्यकर्माची कारण आहे तो शुभयोग; व जो अशुभ कर्माच्या आस्ववाचे कारण आहे तो अशुभ योग. कारण योग परिणामाने प्रत्येक क्षणी सात किंवा आठही कर्माचा आस्वव होतो, म्हणजे पुण्य व पापकर्माचा दोहोंचाही आस्वव होतो. कमपिकी घातिकर्म पापप्रकृतीरूपच असून पुण्यपाप हा भेद केवळ अघातिकर्मामध्येच आहे. (वेदनीय आयु नाम व गोत्र यामध्येच आहे.) घातिकर्माचा आस्वव तर प्रतिसमय होतोच. घातिकर्म पापप्रकृतीच आहे. अतएव उपरोक्त कोणताही योग अशुभ योगच ठरेल. शुभ योग राहणार नाही. म्हणून शुभ परिणामांनी प्रेरित योग हा शुभयोग जाणावा, अशुभ परिणामांनी प्रेरित योग अशुभयोग जाणावा. शुभयोगाने पुण्यकर्माच्या अनुभागामध्ये अधिकता असते व अशुभ योगाने पापकर्माच्या अनुभागामध्ये अधिकता असते ही अपेक्षा येथे आहे असे समजावे. ॥३॥

आता स्वार्थांच्या अपेक्षेने आस्ववाचे दोन भेद सांगतात.

सकषायाकषाययोः सांपरायिकेर्यापथयोः ॥४॥

सकषाय-अकषाययोः सांपरायिक-ईर्यापथयोः ॥४॥

अर्थ : कषायसहित व कषायरहित जीवांना क्रमाने संसारासंबंधी (सांपरायिक) व मात्र जाण्याकरिताच येणाऱ्या (ईर्यापथ) (कर्मणः आत्मवः भवति) कर्माचा आत्मव होतो.

विशेषार्थ : संपराय म्हणजे संसार. संसारास कारणभूत कर्माना सांपरायिक कर्म म्हणतात. कषायसहित जीव १० व्या गुणस्थानापर्यंत असतात. त्यांना तरतमरुपाने सांपरायिक कर्माचा आत्मव होतो व ११-१२-१३ गुणस्थानांमध्ये ईर्यापथ आत्मव होतो, हा आत्मव फक्त योग असताना होतो. तेथे कषाय नसतात. कर्मे ज्या समयात येतात त्याच समयी जातात. त्यांचा आत्मव, बंध, उदय निर्जरा त्याच क्षणी होते. म्हणून त्यास ईर्यापथ आत्मव म्हणतात. ॥४॥

आता सांपरायिक आत्मवाचे भेद सांगतात.

इंद्रियकषायाब्रतक्रियाः पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविश्तिसंख्याः पूर्वस्य भेदाः ॥५॥

इंद्रिय-कषाय-अब्रत-क्रियाः पंच-चतुः-पंच-पंचविश्तिसंख्याः पूर्वस्य भेदाः ॥५॥

अर्थ : पाच इंद्रिये, चार कषाय, पाच अब्रते, पंचवीस क्रिया हे सर्व पहिल्या सांपरायिक आत्मवाचे भेद आहेत.

विशेषार्थ : इंद्रियांचे वर्णन दुसऱ्या अध्यायात केले आहे. क्रोध, मान, माया व लोभ हे चार कषाय आहेत. हिंसा, असत्य, चोरी, अब्रह्म व परिग्रह ही पाच पापे (अब्रते) होते. यांचे वर्णन पुढे ७ व्या अध्यायात करणार आहेत. पंचवीस क्रियांचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे आहे.

प्रथम पाच क्रियांचा (१ ते ५) संबंध सम्यक्त्व, मिथ्यात्व व चारित्राशी आहे. १. देव, शास्त्र व गुरुंची पूजा इत्यादी सम्यक्त्वाला पोषक क्रिया सम्यक्त्व-क्रिया होत. २. कुदेवादिकांची पूजा वर्गे मिथ्यात्वपोषक क्रिया मिथ्यात्व-क्रिया होत. ३. शरीरादिकांचे द्वारा गमनागमन करणे ही प्रयोग-क्रिया होय. ४. संयमी असून असंयमाकडे अभिमुख असणे ही समादान-क्रिया होय. ५. जी क्रिया ईर्यापथ आत्मवास निमित्त आहे ती ईर्यापथ-क्रिया होय.

पुढील पाच क्रियांमध्ये (६ ते १०) परासंबंधी पापबुद्धीची मुख्यता दिसून येते.

६. क्रोधाच्या आवेगामध्ये जी क्रिया होते, ती प्रादोषिकी क्रिया होय. ७. दुष्टापूर्वक उद्योग करणे, ही कायिकी क्रिया होय. ८. हिंसादिकांची उपकरणे घेणे, ही आधिकरणिकी-क्रिया होय. ९. प्राण्यांना दुःख पोहोचविणे, पारितापिकी क्रिया होय. १०. आयु, इंद्रिय, बल आदि प्राणांचा वियोग करणे, ही प्राणातिपातिकी-क्रिया होय.

पुढील पाच क्रियांचा (७७ ते ७५) संबंध इंद्रियांच्या भोगोपभोगाशी आहे.

७७. विकारी होऊन सुंदर रूप अवलोकन करणे ही दर्शन क्रिया होय. ७८. विकारी बनून स्पर्श करणे ही स्पर्शनक्रिया होय. ७९. विषयोपभोगांची नवनवी साधने गोळा करणे ही प्रात्ययिकी क्रिया होय. ८०. स्त्री, पुरुष, पशू बसण्याउठण्याच्या जागी मल-मूत्र टाकणे ही समन्तानुपात क्रिया होय. ८१. न पाहिलेल्या, स्वच्छ न केलेल्या जमिनीवर बसणे-उठणे अनाभोगक्रिया होय.

८२ ते २० या पाच क्रियांचा संबंध धर्माचरणाला धक्का पोहोचविण्याशी आहे.

८२. दुसऱ्याने करण्यायोग्य क्रिया स्वतः करणे स्वहस्तक्रिया होय. ८३. पापक्रियेमध्ये सम्मती देणे निसर्ग क्रिया होय. ८४. दुसऱ्याकडून झालेल्या पापाला उघड करणे विदारण क्रिया होय. ८५. चारित्रमोहाच्या उदयाच्या निमित्ताने शास्त्रानुसार आवश्यक क्रिया पालन करण्यामध्ये असमर्थ असल्यामुळे अन्यथा कथन करणे ही आज्ञाव्यापादिकी क्रिया होय. ८६. प्रमाद व कषाय यामुळे आगमोक्त क्रियेमध्ये आळस व अनादर बाळगणे ही अनाकांक्षा-क्रिया होय.

शेवटच्या ८७ ते २५ पाच क्रियांमुळे धर्मकार्यापासून विमुखता होते.

८७. छेदन-भेदनादि क्रियेमध्ये तत्पर असणे अथवा दुसऱ्याने केलेल्या क्रियेमध्ये हर्ष मानणे ही प्रारंभ क्रिया होय. ८८. परिग्रहाचे संरक्षण, संवर्धन करण्यामध्ये आसक्त असणे ही पारिग्राहिकी क्रिया होय. ८९. ज्ञान-दर्शनादिकांमध्ये कपट व्यवहार करणे माया-क्रिया होय. ९०. कोणी मिथ्या क्रिया करीत असेल किंवा करवीत असेल तर त्याला तसे करण्यामध्ये हृष्टकरणे मिथ्यादर्शन-क्रिया होय. ९१. संयमघातक कर्माच्या उदयामुळे संयमरूप क्रियेमध्ये उद्युक्त न होणे ही अप्रत्याख्यान-क्रिया होय. या पंचेवीस क्रिया कमी अधिक प्रमाणात सांपरायिक आस्तवास कारण आहेत.

या सर्व क्रिया शुभ वा अशुभ परिणामांनी प्रेरित असतात. अतः आस्तवास कारण आहेत. पहिली सम्यग्घट्टीला असणारी सम्यक्त्वपोषक किंवा सम्यक्त्ववर्धनी सम्यक्त्वक्रिया हा सांपरायिक आस्तवाचा भेद आहे. यावरून हे सहज लक्षात येईल की सम्यग्घट्टीचा उपयोग जेव्हा मंदकषायरूप परिणतीशी तम्य होतो तेव्हा ती शुभोपयोगपरिणती सुद्धा सांपरायिक आस्तवच आहे. याचे प्रमुख कारण त्यावेळी मोह सोडून रागद्वेषादि विकारांचे अस्तित्व आहे. परंतु याचा अर्थ असा मात्र मुळीच नाही की, सम्यक्त्वी जीवाला शुभ-परिणामासह असणारा ज्ञानचेतनेचा परिणाम हा आस्तवंधाला कारण आहे. कारण तो तर संवर-निर्जरा-मोक्षालाच कारण आहे. ॥५॥

तीनही योग आत्मपरिणामरूप आहेत. योग सर्व संसारी जीवांना समान असेल तर संसारी जीवांना बंधफलाचा अनुभव समान असेल, असा शिष्याला विकल्प संभवू

शक्तो. त्यावर आचार्य उत्तर देतात की, असे नाही. जरी सर्व संसारी जीवांना योग असतो तरी त्या योगामध्ये आत्माच्या असंख्य परिणामविशेषामुळे विशेषता येते. हेच पुढील सूत्रात सांगतात -

तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभावाधिकरणवीर्यविशेषेभ्यस्तद्विशेषः ॥६॥

तीव्र-मंद-ज्ञात-अज्ञात-भाव-अधिकरण-वीर्य-विशेषेभ्यः

तद्विशेषः ॥६॥

अर्थ : तीव्र भाव, मंदभाव, ज्ञातभाव, अज्ञातभाव, अधिकरण व वीर्य यांच्या विशेषतेमुळे आस्त्रवामध्ये विशेषता येते.

विशेषार्थ : क्रोधादि कषायांच्या तीव्रतेला तीव्रभाव म्हणतात. कषायांच्या मंदतेला मंदभाव म्हणतात. जीवाच्या घातपातादि क्रियेमध्ये जाणून (बुद्धिपूर्वक) प्रवृत्ती करणे, यास ज्ञातभाव म्हणतात. मंद कषायामुळे अथवा असावधानतेमुळे, गैरसावधपणे, अबुद्धिपुरस्सर गमना-गमनादि क्रियेमध्ये प्रवृत्ती करणे यास अज्ञातभाव म्हणतात. ज्याच्या आधाराने आस्त्रव हेतो त्यास अधिकरण म्हणतात व जीवाच्या योग शक्तीची विशेषता ते वीर्य होय. या सर्वामध्ये तरतमरुपता असल्यामुळे आस्त्रवामध्ये विशेषता येते.

स्पष्टीकरण : आस्त्रवामधील तरतमतेचे ज्ञान करून घेण्यासाठी हे सूत्र अत्यंत महत्त्वाचे आहे. पुण्यपापांचा आस्त्रव केवळ बाब्य क्रियेवर अवलंबून नाही, परिणामावर अवलंबून असतो. जसे -

तीव्रभाव-मंदभाव : न्यायाधीशाने एखाद्या आरोपीला कायदाप्रमाणं शिक्षा दिली. त्यामध्ये न्यायाधीशाला हर्षविषाद नाही. केवळ कर्तव्यभाव आहे. शिक्षा अमलामध्ये आणणाऱ्यालाही हर्षविषाद नाही. आरोपीच्या प्रतिपक्षीला द्वेषमूलक हर्षभाव असतो, म्हणून त्याला प्रत्यक्ष शिक्षा न देताही तीव्र रागद्वेषामुळे तीव्र अनुभागयुक्त कर्माचा आस्त्रव होईल. न्यायाधीश किंवा इतर संबंधितांना ती तीव्रता नसल्यामुळे तसा आस्त्रव होणार नाही. मंदानुभागयुक्त आस्त्रवबंध होईल.

ज्ञातभाव - अज्ञातभाव : मुँग्यांच्या वारुळाने त्रस्त होऊन त्यामध्ये गरम पाणी ओतणे. यामध्ये परिणामांची तीव्रता आहे. उलटपक्षी गमन करीत असता अभावितपणे मुँग्या मरतात हा अज्ञातभाव होय. यामध्ये परिणामांची तीव्रता नाही. म्हणून पहिल्या जीवास दुसऱ्यापेक्षा अधिक फल देणाऱ्या पापकर्माचा बंध होतो.

अधिकरण विशेष : जसे एक मनुष्य आपल्या घरी खाणे, पिणे, रागावणे इ. करतो दुसरा तीच क्रिया मंदिरामध्ये तीर्थक्षेत्रावर करतो. पहिल्याला जो आस्त्रव होईल. न्यायपक्षा दुसऱ्याला अधिक प्रमाणात पापकर्माचा आस्त्रव होईल. घरापेक्षा मंदिरात त्या क्रिया करण्यामध्ये परिणामाची तीव्रता स्पष्ट आहे.

वीर्यविशेष : सामर्थ्यविशेषाने आस्रवात विशेषता येते. चतुर्थकाळातील उत्कृष्ट संहननथारी जीवाना सामर्थ्याच्या अधिकतेने सातवा नरक अथवा सर्वार्थसिद्धीयोग्य आयुबंध होतो. पण सामर्थ्याच्या हीनतेमुळे तो या काळात येऊ शकत नाही.

यावरून हे लक्षात येईल की, कोणी आपल्या मातापित्यास किंवा गुरुजनांना फसवू शकेल. पण कर्म परिणामानुसार येणारच. कर्माना फसविणे शक्य नाही. आस्रव नको असेल तर आपल्या परिणामांची दक्षता घेणे जरुर आहे. आपला आस्रव व बंध हा आपल्याच परिणामांच्या आधीन आहे. ॥६॥

वरीलपैकी अधिकरणाचे भेद सांगतात -

अधिकरणं जीवाजीवाः ॥७॥

अधिकरणं जीव-अजीवाः ॥७॥

अर्थ : उपरोक्त आस्रवाचा आधार (आश्रय) जीव व अजीव आहे. सूत्रामध्ये जीवाजीवाः हे बहुवचनी पद आहे. याचे कारण जीव व अजीवाचे अनेक पर्याय आहेत व ते आस्रवाचे आधार आहेत हे आहे. ॥७॥

आता जीवाधिकरणाचे भेद सांगतात -

आद्यं संरम्भसमारम्भयोगकृतकारितानुमत-

कषायविशेषैस्तिस्तिचतुश्चैकशः ॥८॥

आद्यं संरम्भ-समारम्भ-आरम्भ-योग-कृत-कारित-अनुमत-

-कषायःविशेषैः त्रिः-त्रिः-त्रिः-चतुः च एकशः ॥८॥

अर्थ : संरम्भ, समारम्भ, आरम्भ हे तीन, मनोयोग, वचनयोग, काययोग हे तीन, कृत-कारित-अनुमत हे तीन, क्रोध-मान-माया-लोभ हे चार, या सगळ्यांचा परस्परामध्ये ($3 \times 3 \times 3 \times 4 = 90$) गुणाकार केला असता जीवाधिकरणाचे एकशे आठ भेद होतात.

विशेषार्थ : हिंसादि पापामध्ये उद्युक्त होणे हा संरम्भ होय. हिंसादिकांच्या साधनांचा अभ्यास करणे हा समारम्भ होय व हिंसादी कार्यामध्ये प्रत्यक्ष प्रवृत्त होणे हा आरम्भ होय. क्रिया स्वतः करणे यास कृत, दुसऱ्याकडून करविणे यास कारित व करणाऱ्यास आपण चांगले करता अशी अनुमती देणे, यास अनुमत असे म्हणतात.

संरभादि तीन पैकी प्रत्येक मनाने होतो; तसेच वचनाने व कायेने होतो. म्हणून हे ($3 \times 3 = 9$) विकल्प झाले. हे प्रत्येक कृत, कारित व अनुमत या अपेक्षेने ($9 \times 3 = 27$) होतात. म्हणून २७ विकल्प होतात आणि यांपैकी प्रत्येक क्रोध-मान-माया-लोभ पूर्वक होतो. म्हणून ($27 \times 4 = 90$) एकशे आठ विकल्प होतात.

सूत्रातील च या शब्दावरूनच पोटभेदांची ही ग्रहण करावे. जसे कषायांचे अनंतानुबंधी,

अप्रत्याख्यानावरणादि, याप्रमाणे हे सर्व जीव-परिणामादिरूप आहेत. म्हणून हे सर्व जीवाधिकरणाचे भेद जाणावेत. यांच्या आधाराने शुभाशुभरूप प्रवृत्ती होऊन जीवास कर्माचा आस्रव व बंध निरंतर होतो. म्हणून यांना जीवाधिकरण म्हटले आहे. ||८||

आता अजीवाधिकरणाचे भेद संगतात.

निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गा द्विचतुद्वित्रिभेदाः परम् ॥९॥

निर्वर्तना-निक्षेप-संयोग-निसर्गाः द्वि-चतुः-द्वि-त्रि-भेदाः परम् ॥१०॥

अर्थ : निर्वर्तना, निक्षेप, संयोग, निसर्ग हे अजीवाधिकरणाचे भेद असून, यांचे क्रमाने दोन, चार, दोन व तीन असे भेद आहेत.

विशेषार्थ : १. उत्पन्न करणे, रचना करणे अथवा बनविणे यास निर्वर्तना म्हणतात. निर्वर्तनेचे मूलगुण-निर्वर्तना व उत्तरगुण-निर्वर्तना असे दोन भेद आहेत. शरीर, वचन, मन, श्वासोच्छ्वास यांना करणे, ही मूलगुण-निर्वर्तना होय. लाकूड, दगड, इत्यादिकावर चित्र वैरे काढणे ही उत्तरगुण-निर्वर्तना होय.

२. निक्षेप म्हणजे ठेवणे. याचे चार भेद आहेत. न पाहता वस्तु उपकरणादि ठेवणे, यास अप्रत्यवेक्षितनिक्षेप म्हणतात. पाहूनही पिंछी वैरेंनी योग्य स्वच्छता न करता वस्तु ठेवणे हा दुःग्रमष्ट निक्षेप होय. न पाहता न झाडता घाईघाईने वस्तू ठेवणे हा सहसा निक्षेप होय. जरुरी नसता कोणताही पदार्थ अव्यवस्थितपणे कोठे तरी ठेवणे, नसती उठाठेव करणे हा अनांशोग निक्षेप होय.

३. अनेक वस्तुच्या मिश्रणास संयोग असे म्हणतात. त्याचे दोन भेद आहेत. शीत व उष्ण उपकरणांना किंवा शुद्ध अशुद्ध उपकरणांना मिळविणे हा उपकरण-संयोग होय. सचित व अचित पेय व भोज्य पदार्थाचे मिश्रण करणे हा भक्तपानसंयोग होय.

४. निसर्ग म्हणजे प्रवृत्ती करणे. त्याचे तीन भेद आहेत. मनाला शुभाशुभरूपाने प्रवर्तविणे हा मनोनिसर्ग होय. हिताहित वचन बोलणे हा वाङ्निसर्ग होय. शरीराची इष्टानिष्टरूप प्रवृत्ति हा कायनिसर्ग होय. याप्रमाणे अजीवाधिकरण अकरा प्रकारचे आहे. हे सर्व जीवाच्या शुभाशुभरूप प्रवृत्तीमध्ये तदद्वारे होणाऱ्या कर्मात्मवामध्ये निमित्त होतात. म्हणून या सर्वांना आस्रवाचे अधिकरण (आधार) मानले आहे. हे निर्वर्तनादिक जीवाच्या शुभाशुभ प्रवृत्तीमध्ये हेतु असतात, त्यामुळे आस्रवबंधाला कारण होतात. जे मूर्त पदार्थाच्या निमित्ताने जीवाच्या उपयोगद्वारे कर्मबंधाचे कारण आहे. ते आजीवाधिकरण होय. मागील सूत्रात जीव परिणाम शुभाशुभप्रवृत्तीचे आधार सांगितले. येथे शुभाशुभप्रवृत्तीचा आधार अजीव सांगितला आहे. ||९||

कर्मच्या आस्वाची सामान्य कारणे सांगितली. आता विशिष्ट कर्मच्या आस्वाची विशेष कारणे सांगतात. प्रारंभी ज्ञानावरण दर्शनावरणाच्या आस्वाची कारणे सांगतात.

तद्रोषनिन्हवमात्सर्यान्तरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोः
॥१९०॥

तत्-प्रदोष-निन्हव-मात्सर्य-अंतराय-आसादन-उपघाताः

ज्ञानदर्शनावरणयोः ॥१९०॥

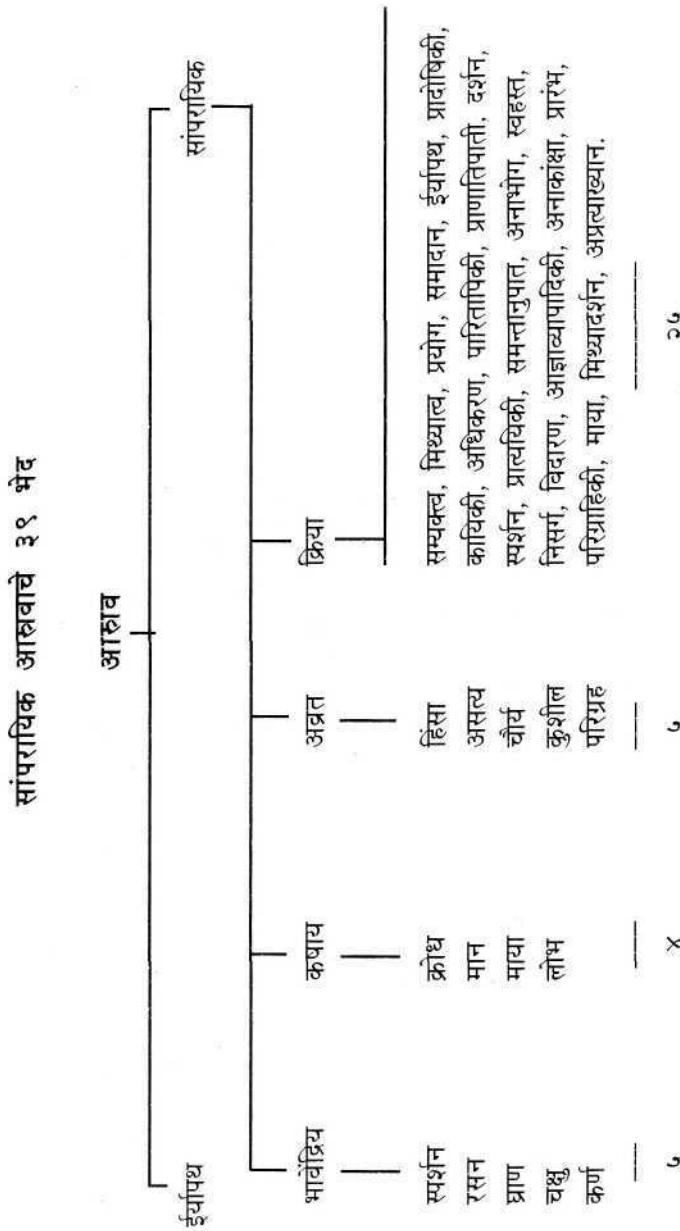
अर्थ : ज्ञान व दर्शन यासंबंधी प्रदोष, निन्हव, मात्सर्य, अन्तराय; आसादना आणि उपघात हे ज्ञानावरण व दर्शनावरण कर्मच्या आस्वाची कारणे आहेत.

विशेषार्थ : कोणी मनुष्य मोक्षाला साधनभूत तत्त्वज्ञानाचा उपदेश करीत असेल तर तो ऐकून ईर्ष्याभाव ठेवून प्रशंसा वगैरे न करणे हा प्रदोष होय. आपणाला शास्त्रज्ञान असतानाही कोणी विचारले असता 'मला माहीत नाही' असे सांगणे हा निन्हव होय. आपणाला शास्त्रज्ञान असतानाही हा आपल्यापेक्षा विद्वान होईल या भावनेने न सांगणे हे मात्सर्य होय. दुसऱ्याच्या ज्ञानामध्ये विष्ण करणे अंतराय होय. सम्यग्ज्ञानाचा आदर न करता उपदेशकाला रोकणे ही आसादना होय. सम्यग्ज्ञानाला हे मिथ्या आहे असे म्हणणे हा उपघात होय. या सर्वामुळे ज्ञानावरण व दर्शनावरण कर्माचा आस्वव होतो.

गुणस्थानक्रमाने तर हा नियम आहे की, नवव्या गुणस्थानापर्यंत आयुकमार्शिवाय इतर सात कर्माचा निरंतर आस्वव बंध होतोच आणि आयुकमाचा आस्ववबंध तिसरे गुणस्थान सोडून अप्रमत्त गुणस्थानापर्यंत आयुबंधाला योग्य परिणाम असताना योग्य कालामध्ये होतो. आयुच्या बंधाचे निश्चित विधान आहे. दहाव्या गुणस्थानात मोहनीय व आयु सोडून सहा कर्माचा आस्ववबंध होतो. पुढील ११ ते १३ या तीन गुणस्थानांत फक्त सातावेदनीयाचा आस्वव होतो.

तसेच योगद्वाराने ग्रहण केलेल्या कर्मपरमाणुंचे निश्चित प्रमाणात आठ कर्मच्या मूळ व उत्तर भेदामध्ये विभाजन होते, हा क्रम गोम्यटसारादि करणानुयोग ग्रंथात सांगितलेला आहे. त्या विभागणीमध्ये कोणत्याही जीवभावाने फरक पडत नाही.

या अध्यायात आस्वाची कारणे सांगितली आहेत याचा अर्थ असा समजू नये की, विशिष्ट बंधास कारणीभूत परिणाम असताना फक्त त्या विशिष्ट कर्माचाच आस्वव होईल, इतरांचा नाही. तर या कथनाचा भाव असा आहे की त्यावेळी आस्वव बंध तर सर्वच संभवनीय कर्माचा होतो व विभागणीही वरील प्रमाणेच होईल; परंतु त्यावेळी बांधल्या जाणान्या अन्य कर्मच्या अपेक्षेने त्या कर्मामध्ये अधिक अनुभागबंध होतो. येथे व पुढे

आख्याचे ५७ भेद

५ मिथ्यादर्शन	१२ अविरति	५ इंद्रिय अविरति	६ प्राणहिंसा अविरति	८ कथाय	२५		१५=५७	
					१६	१६	१५	१५
१ एकात्	१ संशय	१ स्पर्शनेदिय अविरति	१ पृथग्याचिकाहिंसा अविरति	१ अनंता०-अप्रत्या०-संज्ञवलन	१ हास्य			
२ विपरीत	२ विनय	२ रसनेदिय अविरति	२ जलकाचिकाहिंसा अविरति	२ मान	३ गति			
३ संशय	३ अज्ञान	३ ग्राणोदिय अविरति	३ आनन्दकाचिकाहिंसा अविरति	३ क्रोध	३ अरति			
४ विनय	४ कर्गादिय	४ चक्षुरोदिय अविरति	४ वायुकाचिकाहिंसा अविरति	४ मान	२ मान	४ शोक		
५ कर्गादिय	५ कर्गादिय	५ वनस्पतिकाहिंसा अविरति	५ माया	३ माया	३ माया	५ भय		
६ मन-अविरति	६ मन-अविरति	६ त्रसकाचिकाहिंसा अविरति	६ लोभ	४ लोभ	४ लोभ	६ जुगुप्ता		
७ काययोग		७ काययोग	८ वचनयोग	८ मनोयोग	८ स्त्रीविद			
८ औदारिक काययोग	८ औदारिक मिश्रकाययोग	९ आहारकाकाययोग	९ सत्य वचनयोग	१ सत्य मनोयोग	१ सत्य मनोयोग			
९ वैक्रियिक काययोग	९ वैक्रियिक मिश्रकाययोग	१० आहारकमिश्रकाययोग	१० असत्य वचनयोग	२ असत्य मनोयोग	२ असत्य मनोयोग			
		११ कामाण काययोग	११ उभय वचनयोग	३ उभय मनोयोग	३ उभय मनोयोग			
		१२ अनुभय वचनयोग	१२ अनुभय मनोयोग	४ अनुभय मनोयोग	४ अनुभय मनोयोग			
				८ पुंवेद	८ पुंवेद			

अनुभागबंधाच्या अपेक्षेने प्रत्येक कर्माच्या आस्ववाची कारणे सांगितली आहेत. येथे व पुढे असे समजावे की, या परिणामांनी प्रेरित योग हा शुभाशुभ आस्ववास निमित्त आहे. ॥१०॥

आता असातावेदनीय कर्माच्या आस्ववाची कारणे सांगतात -

**दुःखशोकतापाकं दनवधपरिदेवनान्यात्मपरेभयस्थानान्यसद्वेद्यस्य
॥११॥**

**दुःख-शोक-ताप-आक्रंदन-वध- परिदेवनानि-
आत्म-पर-उभयस्थानि असद्वेद्यस्य ॥११॥**

अर्थ : दुःख, शोक, ताप, आक्रंदन, वध, परिदेवन यांना स्वतः करण्याने; दुसऱ्याचे ठिकाणी अथवा स्वपरामध्ये करविण्याने असातावेदनीय कर्माचा आस्वव होतो.

पीडारूप परिणामाला दुःख म्हणतात. इष्टवियोग झाला असतांना मनामध्ये विकलता उत्पन्न होणे यास शोक म्हणतात. लोकांमध्ये निंदा झाली तर तीव्र पश्चात्ताप होणे यास ताप म्हणतात. पश्चात्तापाने दुःखी होऊन रडणे यास आक्रंदन म्हणतात. जीवांच्या प्राणांचा घात करणे यास वध म्हणतात. दुःखी होऊन असे रडणे की, दुसऱ्याला दया उत्पन्न होईल त्यास परिदेवन म्हणतात. या सहा व अशा दुसऱ्या पुष्कळ कारणांनी असातावेदनीय कर्माचा विशेषतः आस्वव होतो. जर हे अंतरंग क्रोधादिकांच्या आवेशपूर्वक असतील तरच असातावेदनीयांच्या आस्ववास कारण होतात.

केशलोच, उपवास, तपश्चरण इत्यादिकांत संक्लेश परिणाम नसल्यामुळे मुनींना त्यामुळे दुःख नाही. म्हणून यामुळे असाता कर्माचा बंधही नाही. त्याचप्रमाणे चिरफाड वगैरेमुळे डॉकटर-वैद्यासही पापबंध नाही. ॥११॥

आता सातावेदनीय कर्माच्या आस्ववाची कारणे सांगतात -

भूतव्रत्यनुकम्पादानसरागसंयमादियोगः क्षान्तिः

शौचमिति सद्वेद्यस्य ॥१२॥

भूत-व्रती-अनुकम्पा-दान-सरागसंयमादि-योगः क्षान्तिः

शौचम् इति सद्वेद्यस्य ॥१२॥

अर्थ : भूत म्हणजे चारही गतीमध्यील जीव व अहिंसादी व्रतांना धारण करणारे व्रती यांचेविषयी अनुकंपा ठेवणे, म्हणजे त्यांची दुःखे आपली समजणे यास भूतदया व व्रती अनुकंपा म्हणतात. कल्याणभावनेने परोपकारार्थ धन, औषधी आदि देणे यास दान म्हणतात. जे संसारविरक्त आहेत, तथापि ज्यांना काही रागांश शिळ्क आहे, अशा साधूंच्या संयमास सरागसंयम म्हणतात. आदि शब्दामुळे १. संयमासंयम, (शावकव्रते) २. अकामनिर्जरा, (इच्छा नसताना परवश दुःख शांततेने सहन करणे) ३.

बाह्यतप (आत्मज्ञान-रहित तप) इत्यादींचे ग्रहण करावे. यांना मनोयोगपूर्वक करणे, मन-वचन-कायेच्या निमित्ताने आमप्रदेशाचे हलन-चलन म्हणजे योग. ४. क्षांति (परिणामाची कोमलता ठेवणे) व ५. शौच (अल्पधिक लोभापासून दूर असणे) तसेच जिनपूजा, विनय, प्रसन्नता इ. परिणामामुळे सातावेदनीय कर्माचा आस्वव होतो. ॥१२॥

आता दर्शनमोहनीय कर्माच्या आस्ववाची कारणे सांगतात -

केवलिश्रुतसंघधर्मदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य ॥१३॥

केवलि-श्रुत-संघ-धर्म-देव-अवर्णवादः दर्शनमोहस्य ॥१३॥

अर्थ : केवली, शास्त्र, संघ, धर्म आणि देवांना मिथ्या दोष देण्याने दर्शनमोहनीय कर्माचा आस्वव होतो.

विशेषार्थ : १. वीतराग, संपूर्णज्ञानी अरिहंत भगवान् केवली कवलाहार (अज्ञाहार) घेतात, वस्त्रे वर्गे परिग्रह ठेवतात, त्यांना क्षुधातृपादि आहेत, इत्यादि हा केवली-अवर्णवाद होय. २. अरिहंतप्रणीत ग्रंथास श्रुत असे म्हणतात. श्रुतामध्ये हिंसा करण्यास व मद्य मांस भक्षणादिकास अनुज्ञा आहे, असे सांगणे हा श्रुतावर्णवाद (मिथ्या दोषारोपण) होय. ३. शरीरावर निर्मल्य थारण करणाऱ्या मुनीश्वरांच्या संघाला अपवित्र अमंगल आहे, असे म्हणणे हा संघावर्णवाद होय. ४. अर्हन्त भगवंतांनी सांगितलेल्या दयामयी-धर्माची निंदा करणे हा धर्मावर्णवाद होय. ५. (चार प्रकारचे देव) देव मद्य मांस सेवन करतात, असा आरोप करणे हा देवावर्णवाद होय. या व अशा परिणामामुळे दर्शनमोहनीय कर्माचा आस्वव होतो. ॥१३॥

आता चारित्रमोहनीय कर्माच्या आस्ववाची कारणे सांगतात -

कषायोदयात्तीव्रपरिणामश्चारित्रमोहस्य ॥१४॥

कषाय-उदयात् तीव्र-परिणामः चारित्रमोहस्य ॥१४॥

अर्थ : कषायाच्या उदयामुळे परिणामामध्ये जी तीव्रता येते त्यामुळे चारित्र-मोहनीय कर्माचा आस्वव होतो.

वीतरागी मुनींची निंदा, धर्मनिंदा, ब्रतापासून इतरांना भ्रष्ट करणे अशा परिणामामुळे चारित्रमोहाचा आस्वव होतो. ॥१४॥

नरकायुच्या आस्ववाची कारणे सांगतात -

बह्वारंभपरिग्रहत्वं नारकस्यायुषः ॥१५॥

बहु-आरंभ-परिग्रहत्वं नारकस्य आयुषः ॥१५॥

अर्थ : अधिक आरंभ व अधिक परिग्रह [म्हणजे ममत्व (मूर्छी)] या परिणामामुळे नरकायूच्या आस्वव होतो.

विशेषार्थ : ज्यायोगे इतर जीवांना पीडा होते, अशा व्यापारास आरंभ म्हणतात. धनधान्यादिकावरील ममत्व भावास परिग्रह म्हणतात. क्रूर कार्यामध्ये निरंतर प्रवृत्ति,

परथनाचा अपहार, अत्यासक्ति, मरणसमयी क्रूर परिणाम ही सर्व नरकायूच्या आस्तवाची कारणे आहेत. ॥१५॥

आता तिर्यंच आयूच्या आस्तवाची कारणे सांगतात -

माया तैर्यंयोनस्य ॥१६॥

माया-तैर्यक-योनस्य ॥१६॥

अर्थ : मायाचार (कपटाचार) तिर्यंच आयूच्या आस्तवाचे कारण आहे. ॥१६॥

आता मनुष्यायूच्या आस्तवाची कारणे सांगतात -

अल्पारंभपरिग्रहत्वं मानुषस्य ॥१७॥

अल्प-आरंभ-परिग्रहत्वं मानुषस्य ॥१७॥

अर्थ : थोडा आरंभ व थोडा परिग्रहरूप परिणाम मनुष्यायूच्या आस्तवाचे कारण आहे. ॥१७॥

स्वभावमार्दवं च ॥१८॥

स्वभाव-मार्दवं च ॥१८॥

अर्थ : परिणामामध्ये स्वाभाविक कोमलता असणे, हे मनुष्यायूच्या आस्तवाचे कारण आहे. स्वतंत्र सूत्र करण्याचा हेतू हा की, यायोगे उत्तम कुलादिकांचा लाभ होतो. तसेच कोमलतेमुळे देवायूचा सुद्धा आस्तव होतो, असे समजावे. ॥१८॥

चारही आयूच्या आस्तवाची कारणे सांगतात -

निःशीलब्रतत्वं च सर्वेषाम् ॥१९॥

निःशील-ब्रतत्वं च सर्वेषाम् ॥१९॥

अर्थ : च शब्दावरून पूर्वोक्त अल्प आरंभ व अल्प परिग्रहपणाबरोबरच शीलरहितपणा (गुणब्रत-शिक्षाब्रताने रहितपणा) व ब्रतरहित भाव (पंचाणुब्रताने रहितपणा) यामुळे चारही आयूच्या आस्तव होतो.

प्रश्न : निःशीलब्रतत्वामुळे देवायूचा आस्तव का व्हावा ?

उत्तर : भोगभूमीतील जीव ब्रत-शील धारण करू शकत नाहीत, तथापि नियमाने देव होतात. त्या दृष्टीने त्यास देवायूच्या आस्तवाचे कारण म्हटले आहे. ॥१९॥

आता देवायूच्या आस्तवाची कारणे सांगतात -

सरागसंयमसंयमासंयमाकामनिर्जराबालतपांसि दैवस्य ॥२०॥

सरागसंयम-संयमासंयम-अकामनिर्जरा-बालतपांसि दैवस्य

॥२०॥

अर्थ : सरगसंयम, संयमासंयम, अकामनिर्जरा व बालतप ही देवायूच्या आस्तवाची कारणे आहेत.

विशेषार्थ : रागसहित (बुद्धिपूर्वक कषायसहित) संयम पालन करणे हा सरागसंयम होय. त्रसहिंसा सोडणे व स्थावर हिंसा न सोडणे हा संयमासंयम होय. पराधीनतेमुळे बंधनामध्ये भूक, तहान आदि बाधा शांतीपूर्वक सहन करणे अकामनिर्जरा होय. आत्मज्ञान रहीत तप बालतप होय. तसेच धर्मायतन-सेवा धर्मश्रवण, धर्मप्रभावना आदिमुळे देवायूचा आस्त्रव होतो. ||२०॥

देवायूच्या आस्त्रवाचे दुसरेही कारण सांगतात -

सम्यक्त्वं च ॥२१॥

सम्यक्त्वं च ॥२१॥

अर्थ : सम्यक्त्व हेही देवायूच्या आस्त्रवाचे कारण आहे.

विशेषार्थ : हे सूत्र स्वतंत्र केले आहे. यामध्ये हेतु हा आहे की, सम्यग्दृष्टी जीव देव झाल्यास तो स्वर्गत कल्पवासी होतो, भवनत्रिक होत नाही. दुसरी विशेष गोष्ट ही की, जरी सम्यक्त्व हे आस्त्रवाचे कारण सांगितले तरी, सम्यक्त्वाबरोबर असलेला रागादि कषायांचा अंश आस्त्रवास कारण आहे, असे समजावे. सम्यक्त्व परिणाम कधीच कर्माश्रवास कारण होत नाही. तो मिथ्यात्व विरोधी असल्यामुळे संवरनिजरिलाच कारण आहे. ||२१॥

सूत्र २० मध्ये संयम व सरागसंयम, येथे सम्यक्त्व व पुढे सूत्र २४ मध्ये दर्शनविशुद्धी यांचाही आस्त्रवाच्या कारणामध्ये अंतर्भव केलेला आहे. परंतु तत्त्वतः मिथ्यात्वाचा अभाव किंवा कषायांचा अभावरूप भाव आस्त्रव बंधास कारण नाही. तो तर संवरनिजरा- मोक्षास कारण आहे. येथे त्यांना आस्त्रवाचे कारण सांगण्यामध्ये हेतु हा की ह्या परिणामाच्या सद्भावामध्ये असणाऱ्या योग व कषायरूप परिणामांनी अमुक-कर्माचा (अनुभागअपेक्षेने) आस्त्रवबंध होतो. जसे - तिर्यं व मनुष्य-गतीमध्ये सम्यग्दर्शन असताना संभवणाऱ्या योग कषायांनी देवायूचा बंध होतो. म्हणून सम्यक्त्वाला उपचाराने आस्त्रवाचे कारण म्हटले आहे असे समजावे.

आता अशुभनामकर्माच्या आस्त्रवाची कारणे सांगतात -

योगवक्रता विसंवादनं चाशुभस्य नामः ॥२२॥

योगवक्रता विसंवादनं च अशुभस्य नामः ॥२२॥

अर्थ : मनवचनकायेची कुटिलता व विसंवाद (धर्मार्गापासून भ्रष्ट करून अधर्मामध्ये प्रवृत्ति करणे, करविणे) यामुळे अशुभ नामकर्माचा आस्त्रव होतो. योगवक्रता हे कारण आहे व विसंवाद हे कार्य आहे. च शब्दावरून चहाडी, चंचलचित्तता, परनिंदा, आत्मप्रसंसा आदि गोष्टींचे ग्रहण समजावे. ||२२॥

आता शुभनामकर्माच्या आस्त्रवाची कारणे सांगतात -

तद्विपरीतं शुभस्य ॥२३॥

तत्-विपरीतं शुभस्य ॥२३॥

अर्थ : पूर्वोक्त योगवक्रता व विसंवाद यांच्या उलट, म्हणजे मनवचनकायेची सरलता व धर्ममार्गाला अनुसरून प्रवृत्ती करणे, करविण्याने शुभनामकर्माचा आस्त्रव होतो. शुभनामापैकी तीर्थकर नामकर्मही सर्वोक्लृष्ट प्रभावशाळी आहे. ||२३॥

तीर्थकरप्रकृति सर्वोक्लृष्ट पुण्यप्रकृति आहे. आता तीर्थकर प्रकृतीच्या आस्त्रवाची कारणे सांगतात -

दर्शनविशुद्धिविनयसंपन्नता शीलब्रते पञ्चनतिचारोऽभीक्षणज्ञानोपयोग-
संवेगौ, शक्तितस्त्यागतपसी साधुसमाधिर्वै यावृत्यकरणमहदाचार्यबहुश्रूत-
प्रवचनभक्तिरावश्यकापरिहाणिर्मार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति

तीर्थकरत्वस्य ॥२४॥

दर्शनविशुद्धिः विनय-संपन्नता शीलब्रते पु अनतिचारः अभीक्षण-
ज्ञानोपयोग-संवेगौ शक्तिः त्यागतपसी-साधुसमाधिः वै यावृत्यकरणम्
अर्हत्-आचार्य-बहुश्रूत-प्रवचनभक्तिः आवश्यक-अपरिहाणिः

मार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वम् इति तीर्थकरत्वस्य ॥२४॥

अर्थ : १. पंचवीस दोष रहित निर्मल सम्यक्त्व झाले असता होणारी विशेष विशुद्धि, कषायांची मंदता, ही दर्शनविशुद्धि- होय. २. विनयसंपन्नत- दर्शन, ज्ञान व चारित्र यामध्ये व त्यांना धारण करणाऱ्यांच्या ठिकाणी आदरभाव, ३. शीलब्रते पञ्चनतिचार- ब्रत व शील निरतिचार पालन करणे, ४. अभीक्षण ज्ञानोपयो-
निरंतर शास्त्राचे पठन-पाठन करणे, ५. संवेग- संसारसंबंधी दुःखापासून नेहमी उद्दिग्न असणे, ६. शक्तितस्त्याग-सामर्थ्याला अनुसरून दान देणे, ७. शक्तितस्तप- शक्तीला अनुसरून उपवास-कायक्लेशादि करणे. ८. साधुसमाधि- तपस्वी मुर्नीचे दुःख व विघ्न दूर करून त्यांच्या संयमाचे संरक्षण करणे, ९. वै यावृत्यकरण- रुण साधू-
संयमी जनांची सेवा करणे, १०-११-१२-१३. अर्हदाचार्य-बहुश्रूत-प्रवचन-भक्तिः
अर्हतदेव, आचार्य, उपाध्याय व आगमाविषयी विशुद्धभावपूर्वक अनुराग, १४. आवश्यक-
अपरिहाणि- सामायिक-स्तव-वन्दना-प्रतिक्रमण-प्रत्याख्यान आणि कायोत्सर्ग या सहा आवश्यक क्रियामध्ये हानी न पोहोचविणे व प्रत्येक दिवशी वेळचे वेळी करणे, १५.
मार्गप्रभावना- सम्यग्ज्ञान व तपाच्या द्वारा जिनधर्माचा प्रकाश पसरविणे, १६.
प्रवचनवत्सलत्व- साधर्मी बांधवांच्या ठायी गाय आणि गोवत्साप्रमाणे परस्पर आदर,
प्रेम बाळगणे. या सोळा भावना तीर्थकर प्रकृतीच्या आस्त्रवास कारण आहेत. यामध्ये दर्शनविशुद्धी प्रधान कारण आहे. त्याशिवाय पंथरा असूनही तीर्थकर प्रकृतीचा आस्त्रव होतच नाही. सम्यग्दर्शनपूर्वक पुढील भावना असतील तरच तीर्थकर प्रकृतीचा बंध होतो.

१. भक्ति हा शब्द या चारपैकी प्रत्येकास जोडावा.

आता नीचगोत्रकर्माच्या आस्त्रवाची कारणे सांगतात -

परात्मनिंदाप्रशंसे सदसद्गुणोच्छादनोद्भावने च नीचैर्गोत्रस्य

॥२५॥

पर-आत्म-निंदा-प्रशंसे सत्-असत्-गुण-उच्छादन-उद्भावने

च नीचैः गोत्रस्य ॥२५॥

अर्थ : दुसऱ्याची निंदा व स्वतःची प्रशंसा आणि दुसऱ्याच्या विद्यमान गुणांना झाकणे व आपणामध्ये नसणाऱ्या गुणांना (कल्पना करून) प्रगट करणे, यामुळे नीच गोत्राचा आस्त्रव होतो. याप्रमाणेच आपली जाति, कुल, रूप इत्यादिकासंबंधी गर्व करणे, दुसऱ्यांचा अपमान करणे, दुसऱ्याच्या यशाची, श्रमाची चोरी इत्यादी गोष्टीसुद्धा नीच गोत्राच्या आस्त्रवास कारणभूत आहेत. ॥२५॥

आता उच्चगोत्र कर्माच्या आस्त्रवाची कारणे सांगतात -

तद्विपर्ययोर्नीचैर्वृत्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥२६॥

तत्-विपर्ययोः नीचैः वृत्ति-अनुत्सेकौ च उत्तरस्य ॥२६॥

अर्थ : नीच गोत्रकर्माच्या आस्त्रवाची जी कारणे वर सांगितली त्याच्या विपरीत (परप्रशंसा व आत्मदोषांची निंदा, परगुण प्रगटीकरण व स्वगुण संवरण) तसेच नीचैर्वृत्ति (गुणसंपन्न व्यक्तीबरोबर विनयसंपन्न असणे) व अनुत्सेक (स्वतः अधिक गुणसंपन्न असताना गर्व न होऊ देणे) यामुळे झां गोत्र कर्माच्या आस्त्रव होतो. ॥२६॥

आता अंतराय कर्माच्या आस्त्रवाची कारणे सांगतात -

विघ्नकरणमन्तरायस्य ॥२७॥

विघ्नकरणम् अंतरायस्य ॥२७॥

अर्थ : दुसऱ्याच्या दान भोगादि कार्यामध्ये विघ्न करण्याने, अंतराय कर्माचा आस्त्रव होतो. अर्थात दानामध्ये विघ्न करण्याने दानान्तरायाचा, लाभामध्ये बाधा करण्याने लाभान्तराचा आस्त्रव होतो. याप्रमाणेच इतरांसंबंधीही समजावे. ॥२७॥

याप्रमाणे आचार्य गृद्धपिच्छरचित तत्त्वार्थसूत्र अपरनाम मोक्षशास्त्रांतील

सहावा अध्याय समाप्त झाला.

अध्याय ७ वा

आस्रव तत्त्वाचे वर्णन ६ व्या अध्यायामध्ये केले. पुण्यास्रवाचे सामान्य वर्णनही केले. पुण्यरूप परिणाम म्हणजेच शुभास्रव होय. पाप ज्याप्रमाणे परद्रव्याबाबत अनिष्ट बुद्धी असल्याने पराश्रितपणामुळे बंधास कारण आहे, तद्वत् पुण्यभाव ही परद्रव्याच्या आश्रयाने होतो, म्हणून पराश्रितपणामुळे बंधास कारण आहे. पापभाव-पुण्यभाव दोन्ही मोहनीय कर्माच्या उदयाने होतात व दोन्ही कर्माच्या आस्रव-बंधास कारण आहेत. म्हणून निश्चय मोक्षमार्गमध्ये दोहोंचाही निषेध आहे. परंतु व्यवहारात पुण्यास धर्म म्हणून मान्यता आहे. म्हणून त्याचे विशेष वर्णन या अध्यायामध्ये करतात. पुण्यास्रवाचे मुख्य कारण शुभयोग आहे. ब्रतपालन व दान ही शुभप्रवृत्ति आहे. या प्रयोजनाने प्रेरित शुभयोग पुण्यास्रवाचे कारण आहे. सर्वसामान्य लोक शुभयोग व ब्रतादिकास धर्म मानतात. परंतु रलत्रयाच्या साहचर्याने त्यास व्यवहारधर्म ही संज्ञा प्राप्त होते. मुलातच त्यात पराश्रित प्रवृत्ती प्रथान असल्याने तो मंदकषायरूप जीवरक्षादि भाव हा परद्रव्यसन्मुख परिणाम आहे. परद्रव्यसन्मुख परिणाम रागद्वेषमयतेचे उल्लंघन करत नाही. शेवटी राग सुद्धा मंद असो की तीव्र असो ! बंधाचेच कारण आहे. हे तत्त्व स्पष्ट व्हावे म्हणून या अध्यायात पुण्यास्रवाचे विशेष कारण म्हणून ब्रतादिकाचे वर्णन केले आहे.

प्रथमतः ब्रताचे लक्षण सांगतात -

हिंसा॒नृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्वतम् ॥१॥

हिंसा-अनृत-स्तेय-अब्रह्म-परिग्रहेभ्यः विरतिः ब्रतम् ॥१॥

अर्थ : हिंसा, अनृत, स्तेय, अब्रह्म व परिग्रह यापासून विरक्त होणे यास ब्रत असे म्हणतात.

विशेषार्थ : हिंसा आदि पापांचा बुद्धिपूर्वक त्याग करणे यास ब्रत असे म्हणतात. प्रत्येक पापाचे स्वरूप पुढे क्रमशः संगणार आहेत. त्यांचा त्याग केल्याने अहिंसा, सत्य, अचौर्य ब्रह्मचर्य व अपारिग्रह अशी पाच ब्रते होतात. यांपैकी अहिंसा हे प्रमुख असून बाकीची ब्रते अहिंसेच्या संरक्षणासाठी आहेत. जसे शेतामध्ये धान्य पेसून बाजूला संरक्षक कुंपण असावे. त्याप्रमाणे सत्यादि ब्रते अहिंसेची संरक्षक समजावीत.

प्रश्न : ब्रतामुळे आस्रव होतो, हे बरोबर नाही. अध्याय ९ मध्ये दशधर्माचे वर्णन करीत असताना संयमधर्मामध्ये ब्रताचा अंतर्भाव केला आहे, तर मग ब्रत हे संवराकरिता कारणीभूत असताना आस्रवाचे कारण कसे ?

उत्तर : प्रश्न मार्गिक आहे. संवर हा मोक्षमार्ग आहे. मोक्षमार्ग निवृत्तिरूप आहे; ही ब्रते शुभामध्ये प्रवृत्तिरूप व अशुभापासून निवृत्तिरूपही आहेत. अहिंसापालन; सत्य

भाषण वर्गेरे गोष्टी प्रवृत्तिरूप आहेत व निवृत्तिरूपही आहेत. सम्यक्त्वसहित ब्रतपरिणाम हे जसे आस्वाला कारण आहेत तसेच ते निजरिलाही कारण आहेत. त्यामधील शुभप्रवृत्ती आस्वाला कारण आहे व कषायांचा अभाव म्हणजेच यथासंभव वीतरागता अर्थात् रागाचा अभाव सम्यक्त्व हे संवराला कारण आहेत. ब्रतांचे पालन करणारा पुरुष सहज संवर करू शकतो. एवढाच संवराशी त्याचा संबंध आहे. ब्रतामध्ये शुभभाव असतो; तो शुभ रागरूप आहे; म्हणून तो आस्वास कारण आहे. व ब्रतामध्ये जो निवृत्तीचा अंश कषायांचा अभाव असतो तो मात्र संवर निजरिला कारण आहे.

धर्मपरंपरेमध्ये जे धर्मवाचक शब्द आहेत ते सर्व प्रवृत्ति व निवृत्तिरूप असल्यामुळे त्या प्रत्येक शब्दाचा अर्थ निश्चयपरक आणि व्यवहारपरक असतो. तसेच 'ब्रत' हा शब्दही निश्चयपरक आणि व्यवहारपरक आहे. व्यवहारब्रत प्रवृत्तिरूप आहे. म्हणून आस्वास कारण आहे व निश्चयब्रत निवृत्तिरूप असल्यामुळे बंधहेतू नाही, संवर निजरिला कारण आहे.

प्रश्न : रात्रीभोजनविरमण नावाचे सहावे ब्रत म्हणून त्याचा सूत्रकारानी येथे उल्लेख का केला नाही ?

समाधान : ब्रते पाच आहेत. प्रत्येक ब्रताच्या भावना पाच आहेत. पुढे अहिंसा ब्रताच्या पाच भावना सांगितलेल्या आहेत. त्यामध्ये आलोकितपानभोजन नावाची भावना सांगितली आहेच. त्यामध्ये रात्रिभोजन त्यागाचा अंतर्भव होतो म्हणून स्वतंत्र ब्रतरूपाने येथे वर्णन केले नाही. रात्रीला कितीही व कसाही प्रकाश असला तरी सूर्याच्या प्रकाशामध्ये जे गुण आहेत, त्यामुळे दिवसा त्रसजीवांची उत्पत्ती कमी होते व रात्रीला त्रसजीवांची उत्पत्ती अधिक असते, हे प्रत्यक्ष पाहावयास मिळते. अन्न तयार करताना अग्नी वर्गेमध्ये जीवघात दिसून येतो; अग्नामध्ये जीवांचे मिश्रण होण्याची अधिक संभावना असते व त्यामुळे जीवहिंसा व रोगांची उत्पत्ती होते. रात्री भोजनाचा आग्रह हा अधिक आसक्ती दर्शवितो. याप्रमाणे रात्रिभोजनामध्ये भाव-हिंसा व द्रव्य-हिंसा दोन्ही होतात. म्हणून अहिंसा ब्रताच्या परिपालनासाठी रात्री - भोजनाचा त्याग आवश्यकच्य आहे. ||११||

आता ब्रताचे भेद सांगतात -

देशसर्वतोऽणुमहती ॥२॥

देश-सर्वतः अणु-महती ॥२॥

अर्थ : हिंसादिक पाच पापांचा एकदेश - अंशतः त्याग करणे, यास अणुब्रत म्हणतात व सर्वतः त्यागास महाब्रत म्हणतात.

विशेषार्थ : मार्गील सूत्राशी या सूत्राचा अन्वय लावावा. देश-सर्वतः, अणुमहती

हे शब्द या सूत्रांत आहेत. असा अर्थ स्पष्ट आहे.

हिंसाऽनृतस्तेयाऽब्रह्मपरिग्रहेभ्यः देशतः विरतिः अणु-ब्रतम् ।

हिंसाऽनृतस्तेयाऽब्रह्मपरिग्रहेभ्यः सर्वतः विरतिः महा-ब्रतम् ॥२॥

या ब्रताच्या रक्षणासाठी पाच पाच भावना आहेत हे सांगतात -

तत्स्थैर्यार्थं भावनाः पञ्च पञ्च ॥३॥

तत्-स्थैर्यार्थं भावनाः पञ्च पञ्च ॥३॥

अर्थ : या ब्रताच्या स्थिरतेसाठी प्रत्येक ब्रताच्या पाच पाच भावना आहेत.

विशेषार्थ : औषधी द्रव्यांना लिंबू रस वगैरेची वारंवार पुटे दिली असता ती अधिक प्रभावी होतात. त्या पुटांना वैद्यकशास्त्रामध्ये भावना असे म्हणतात. त्याचप्रमाणे भावना त्या त्या ब्रतांना अधिक दृढ बनवितात. भावना याचा अर्थ वारंवार संस्कार असाही आहे व तो येथे अभिप्रेत आहे. घातक गोष्टी अवश्यपणे टाळणे व आवश्यक गोष्टी करणे यामुळे ब्रतांची रक्षा व पोषण होते. ॥३॥

आता सर्वप्रथम अहिंसा ब्रताच्या भावना सांगतात -

**वाङ्-मनोगुप्तीर्यादाननिक्षेपणसमित्यालोकितपानभोजनानि पञ्च
॥४॥**

वाङ्-मनोगुप्ति-ईर्या-आदाननिक्षेपणसमिति-आलोकितपानभोजनानि पंच ॥४॥

अर्थ : वचनगुप्ति, मनोगुप्ति, ईर्यासमिती, आदाननिक्षेपणसमिति व आलोकितपान-भोजन ह्या पाच अहिंसा ब्रताच्या भावना आहेत.

विशेषार्थ : वचनाच्या प्रवृत्तीला योग्य प्रकारे रोकणे ही वचनगुप्ति होय. मनाच्या प्रवृत्तीला योग्य प्रकारे रोकणे ही मनोगुप्ति होय. आपल्या पुढील साडेतीन हात जमीन पाहून चालणे ही ईर्यासमिति होय. सावधगिरीपूर्वक वस्तू उचलणे अथवा ठेवणे ही आदाननिक्षेपणसमिति होय. दिवसा आहार करताना अंतरंग झानटप्टीपूर्वक पदार्थ शोधून आहार करणे हे आलोकित-पान-भोजन होय. ॥४॥

आता दुसऱ्या सत्यब्रताच्या पाच भावना सांगतात -

क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यानान्यनुवीचिभाषणं च पञ्च ॥५॥

**क्रोध-लोभ-भीरुत्व-हास्य-प्रत्याख्यानानि- अनुवीचिभाषणं च
पंच ॥५॥**

अर्थ : प्रत्याख्यान म्हणजे त्याग. हा शब्द क्रोधादिकापुढे जोडावा. क्रोधाचा त्याग, लोभाचा त्याग, भयाचा त्याग, हास्याचा त्याग व अनुवीचि-भाषण करणे ह्या पाच सत्यब्रताच्या भावना आहेत.

विशेषार्थ : साधारणतः मनुष्य क्रोध, लोभ, भय व हास्यविनोदात खोटे बोलतो. म्हणून सत्यव्रतासाठी क्रोधादीकांचा त्याग करावा. वीचि म्हणजे लाट; अनुविच्छिन्नापण म्हणजे शास्त्राच्या परंपरेला अनुसरून निर्दोष वचन बोलणे. ॥५॥

आता अचौर्यव्रताच्या भावना सांगतात -

शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधाकरणभैक्ष्यशुद्धि-

सधर्माविसंवादाः पंच ॥६॥

शून्य-आगार-विमोचित-आवास-परोपरोधाकरण-

भैक्ष्यशुद्धिः सधर्माविसंवादाः पंच ॥६॥

अर्थ : १. शून्य घरात आवास, २. आवास शुद्ध शून्यागार व विमोचित दोहोपुढेही लावावा, विमोचित जागी निवास, ३. परास उपरोध न करणे भैक्ष्यशुद्धि सधर्मी बांधवांशी अविसंवाद या पाच अचौर्यव्रताच्या भावना आहेत.

विशेषार्थ : १. शून्यागार वास जेथे कोणीही राहात नाही त्या घरास शून्यागार म्हणतात. अशा घरात वास करणे. २. विमोचितावास दुसऱ्यांनी सोडलेल्या घर धर्मशाळादिकांना विमोचित म्हणतात. तेथे आवास करणे. ३. परोपरोधाकरण - आपण राहतो तेथे दुसऱ्यास उपरोध म्हणजे अडथळा (प्रतिबंध) न करणे. तेथे पूर्वी कोणी असेल तर त्यास व कोणी नव्याने आला असेल त्यासही प्रतिबंध न करणे. ४. भैक्ष्यशुद्धि - शास्त्रशुद्ध रीतीने शुद्ध भिक्षा (आहार) घेणे. ५. सधर्माविसंवाद - सधर्मायासी विसंवाद (वादावादी) न करणे. या पाच भावनांनी चौर्याच्या भावनेस व प्रयत्नास आला बसतो, ममत्वभाव दृढ होत नाही. म्हणून अचौर्यव्रताचे संवर्धन होते. ॥६॥

या नंतर ब्रह्मचर्यव्रताच्या पाच भावना सांगतात -

स्त्रीरागकथाश्रवण-तन्मनोहरांगनिरीक्षण-पूर्वरतानुस्मरण-

वृष्येष्टरसस्वशरीरसंस्कारत्यागाः पंच ॥७॥

स्त्री-राग-कथा-श्रवण-तत्-मनोहर-अंग-निरीक्षण-पूर्व-रत-

अनुस्मरण-वृष्य-इष्ट-रस स्वशरीर-संस्कार-त्यागाः पंच ॥७॥

अर्थ : या पदाचा शेवटी असणारा त्याग शुद्ध प्रत्येकापुढे जोडावा. १. स्त्रीसंबंधी राग उत्तम करणाऱ्या कथा ऐकण्याचा त्याग. २. स्त्रीच्या मनोहर अंगाचे निरीक्षणाचा त्याग. ३. पूर्वी भोगलेल्या रतिसुखाचे वारंवार स्मरण करण्याचा त्याग. ४. गरीष्ठ व इष्ट रसाचा त्याग करणे. ५. आपल्या शरीर प्रसाधनाचा त्याग करणे या ब्रह्मचर्यव्रताच्या पाच भावना आहेत.

या पाच संस्कारामुळे स्त्री राग आटोक्यात येऊन ब्रह्मचर्याची पालना सुगम होते. ॥७॥

आता अपरिग्रहाच्या पाच भावना सांगतात -

मनोज्ञामनोज्ञेन्द्रियविषयरागद्वेषवर्जनानि पंच ॥८॥

मनोज्ञ-अमनोज्ञ-इन्द्रिय-विषय-राग-द्वेष वर्जनानि पंच ॥८॥

अन्वयार्थ : (मनोज्ञ-अमनोज्ञ-इन्द्रियविषय-राग-द्वेष-वर्जनानि) मनोज्ञ व अमनोज्ञ इन्द्रिय विषयासंबंधी - ते विषय मनोज्ञ-अमनोज्ञ (इष्टानिष्ट) असोत-रागद्वेषांचा (मनोज्ञ विषयांचा राग व अमनोज्ञ विषयांचा द्वेष) त्याग करणे या (पंच) पाच अपरिग्रह ब्रताच्या भावना आहेत.

पाच इन्द्रियविषय जर ते इष्ट असतील तर राग (प्रीति) न करणे व अनिष्ट असतील तर द्वेष न करणे या अपरिग्रहाच्या पाच भावना (संस्कार) आहेत. त्यामुळे परिग्रहासंबंधी ममत्व घटते व अपरिग्रह ब्रताचे पोषण होते. ॥८॥

पुढील दोन सुन्नात हिंसादि पाच पापाविषयी काय भावना असावी हे सांगतात -

हिंसादिष्विहामुत्रापायावद्यदर्शनम् ॥९॥

हिंसादिषु इह-अमुत्र-अपाय-अवद्य-दर्शनम् ॥९॥

अर्थ : या हिंसादिक पाच पापामध्ये इहलोकी आणि परलोकी अपाय तसेच निंदानालस्ती दिसून येते. जो हिंसा करतो त्याला या लोकांत राजदंड भोगावा लागतो, इत्यादी दुःखद व अपमानकारक प्रसंग ओढवतात, तसेच परलोकात नरकादिगतीमध्ये जन्म होतो. खोटे बोलाण्यावर कोणी विश्वास ठेवत नाहीत. खोट्या भाषणामुळे ज्या लोकांना कष्ट होतात ते वैरी बनतात. अशुभ परिणामामुळे परलोकांत दुर्गती होते, चोराला इहलोकी राजदंड भोगावा लागतो, अशुभ परिणामामुळे दुर्गती प्राप्त होते. व्यभिचारी पुरुषाला चित्तस्वास्थ्य कधीही नसते. या पापी पुरुषाला लोक अपमानित करतात. या अशुभ परिणामामुळे पापीची परलोकी दुर्गती होते. परिग्रही मनुष्याच्या भोवती स्वार्थी लोकांचा धेरा असतो. तोंडामध्ये मांसाचा तुकडा असलेल्या कावळ्याभोवती ज्याप्रमाणे इतर पक्षी जमून त्याला छेडतात, त्याप्रमाणे परिग्रहीची इतर लोक दुर्दशा करतात. तो तृष्णावश अधिक आरंभ व पाप करतो. त्याला आकुलता व चिंता निरंतर राहते. या अशुभपरिणामामुळे भवाभवामध्ये दुर्गती प्राप्त होते. असा पापासंबंधी विचार करून त्यापासून मुमुक्षु जीवाने दूर राहावे हेच श्रेयस्कर आहे. ॥९॥

दुःखमेव वा ॥९०॥

दुःखम् एव वा ॥९०॥

अर्थ : अथवा ही हिंसादि पापे दुःखरूपच आहेत असे चिंतवन करावे. कारण हिंसादि पापे जसे दुःखाला कारण आहेत तसेच ती पापे स्वयं आकुलता रूपच आहेत. म्हणून त्यांना साक्षात् दुःखरूपच म्हटले आहे. या ठिकाणी कार्याचा कारणामध्ये उपचार केलेला आहे. ॥९०॥

आता प्राणिमात्रांच्या ठिकाणी ठेवावयाच्या सर्वसामान्य भावना सांगतात -

**मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थानि च सत्त्वगुणाधिक-
क्लिश्यमानाऽविनेयेषु ॥११॥**

**मैत्री-प्रमोद-कारुण्य-माध्यस्थानिच सत्त्व-गुणाधिक-
क्लिश्यमान-अविनेयेषु ॥११॥**

अर्थ : जीवमात्रामध्ये मैत्रीभाव, गुणांनी अधिक व्यक्तीला पाहून प्रमोद होणे, दुःखी-कष्टी जीवावर करुणाभाव व अविनेय-विद्वेषी प्रतिपक्षामध्ये माध्यस्थवृत्ती या चार भावना असाव्यात.

सर्वसामान्य प्राणिमात्रांच्या ठिकाणी मैत्रीभाव, गुणसंपन्न पुरुषांच्या बाबत प्रमोद भाव, दुःखी जीवांच्या ठिकाणी करुणाभाव व अविनेयांच्या ठिकाणी माध्यस्थभाव ठेवावा.

विशेषार्थ : कोणाही प्राणिमात्रास दुःख न व्हावे ही भावना अथवा इतरांची दुःखे पाहून हळहळ वाटणे ही मैत्रीभावना होय. गुणश्रेष्ठांना पाहून उढून उभे राहणे, सादर हार्षित होणे, त्यांच्या गुणाविषयी आदरभाव ठेवणे ही प्रमोद-भावना होय. दुःखी, रोगी प्राण्यांवर करुणाबुद्धी ठेऊन त्यांचे दुःख दूर कसे होईल, याचा विचार करणे ही कारुण्य-भावना होय. जे मिथ्याहृषी आहेत किंवा उद्घट आहेत अशा जीवविषयी न राग न द्वेष असा माध्यस्थ भाव ठेवणे ही माध्यस्थ-भावना होय. ॥११॥

संवेग व वैराग्यासाठी भावना सांगतात -

जगत्कायस्वभावौ वा संवेगवैराग्यार्थम् ॥१२॥

जगत्-काय-स्वभावौ वा संवेग-वैराग्यार्थम् ॥१२॥

अर्थ : संवेग आणि वैराग्यासाठी अनुक्रमे जगत् आणि देहाच्या स्वरूपाचे चिंतन करावे.

विशेषार्थ : हे विश्व अनादिनिधन आहे. याचा आकार वेत्रासनावर झांज ठेवून त्यावर ठेवलेल्या मृदंगप्रमाणे आहे. यामध्ये भटकणोरे जीव अनादि काळापासून नाना योनींमध्ये दुःखे भोगत भ्रमण करीत आहेत. जीवन पाण्याच्या बुडबुड्याप्रमाणे अस्थिर आहे. भोगसंपत्ती विजेप्रमाणे क्षणभंगुर आहे. या ठिकाणी स्थिर असे काहीही नाही. जीव मोहभावामुळे यांना स्थिर मानून संसारामध्ये परिभ्रमण करतो, इत्यादी स्वरूपाच्या चिंतनाने जीवाला संसाराचे यथार्थ ज्ञान होऊन त्यापासून अनास्था (संवेग) उत्पन्न होतो. याप्रमाणे शरीर हे अनित्य आहे, अशुचि आहे, दुःखदायी आहे, निस्सार आहे इत्यादी प्रकारे देहाच्या स्वरूपाचा विचार करण्याने या शरीरासंबंधी तीव्र वैराग्य उत्पन्न होते. याप्रमाणे ब्रती पुरुषाने संसार व शरीर यांच्या स्वरूपाचा निरंतर सम्यक् विचार करावा. ॥१२॥

आता पहिले पाप, हिंसा त्याचे लक्षण सांगतात -

प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥१३॥

प्रमत्त-योगात् प्राण-व्यपरोपणं हिंसा ॥१३॥

अर्थ : प्रमादपूर्वक भावप्राण व द्रव्य-प्राणाचा घात करणे यास हिंसा असे म्हणतात.

विशेषार्थ : हिंसा दोन प्रकारची आहे. एक भावहिंसा व दुसरी द्रव्यहिंसा. जीवाच्या ठिकाणी रगद्वेष उत्पन्न होणे हे आत्माच्या स्वभावाचे घातक असल्याने तीच भावहिंसा होय. व स्वतःच्या व दुसऱ्याच्या द्रव्यप्राणांचा घात करणे ही द्रव्यहिंसा होय. या सूत्रात प्रमत्तयोगात् हे महत्त्वाचे पद आलेले आहे. त्यावरून ज्या जीवाच्या ठिकाणी हिंसा करण्याचे भाव नाहीत अशा व्यक्तीकडून जरी दुसऱ्याच्या प्राणांचा घात झाला तरी त्यामुळे त्याला हिंसानिमित्तक पाप-बंध नाही. जसे सावधानतापूर्वक ईर्यासमितीने चालणाऱ्या व्यक्तीच्या पायाखाली योगायोगाने किडा दबला तरी त्याला पाप नाही. उलटपक्षी प्रमत्तयोग असताना जरी जीव मेला नाही, तरीही त्याला सुनिश्चित पापबंध होतो. जसे मासे पकडण्यासाठी जाले टाकून बसलेला परंतु ज्याच्या जाळ्यामध्ये मासा अडकलेला नाही असा कोळी हिंसेचा अवश्य भागीदार होतो. 'प्रमत्तयोगात्' हे क्रियाविशेषण पुढील चारही सूत्रामध्ये अन्यवरूपाने आहे.

प्रश्न : जळी, स्थळी, काढी व पाषाणी सर्वत्र जीव भरले असता कुठेही गमन करणारा साधू व श्वासेच्छवास करणारे प्राणिमात्र अहिंसक कसे होऊ शकतील ?

उत्तर : जीव दोन प्रकारचे आहेत. सूक्ष्मजीव व बादरजीव. जे बादर अथवा स्थूल जीव आहेत, साधु त्यांची दक्षतापूर्वक रक्षा करण्याचा प्रयत्न नेहमी करतो. आगमामध्ये जेथे सूक्ष्म जीवांचे अस्तित्व सांगितले आहे त्यांचीही हिंसा घडू नये हा भाव संदर्भ असतो. अशा वस्तूचा तो आजन्म त्याग करतो. म्हणून तो अभिप्रायाने अहिंसकच आहे. म्हणून संयमी जीवास हिंसेचे पातक लागत नाही. त्यांना प्रमत्तयोग नसतो. केवळ प्राणघात म्हणजे हिंसा नसून प्रमत्तयोगपूर्वक म्हणजेच मी दुसऱ्याचा घात करतो या अभिप्रायपूर्वक व मी घात करतो अशा कर्तृत्वाच्या अभिप्रायपूर्वक (त्यालाच अध्यवसान प्रमत्तयोग म्हणतात) प्राणघात म्हणजे हिंसा होय. ॥१३॥

आता असत्याचे लक्षण सांगतात -

असदभिधानमनृतम् ॥१४॥

असत्-अभिधानम् अनृतम् ॥१४॥

अर्थ : प्रमत्तयोगपूर्वक असत्य बोलणे यास अनृत म्हणतात.

विशेषार्थ : येथपासून १७ सूत्रापर्यंत प्रमत्तयोगात् पदाची अनुवृत्ती आहे. हे निश्चित समजून घ्यावे. जे भाषण इतर जीवांना पीडा देते व निंद्य आहे

ते खरे असो अथवा खोटे असो ते असत्य होय. जसे एखाद्या बहिन्या जीवास 'बहिरट' अशा टोचणाऱ्या शब्दाचा प्रयोग करणे. या अशा भाषणाने जीवाला दुःख होते. सर्व ब्रतांमध्ये अहिंसा हे प्रधान असून बाकीची व्रते त्याच्या परिपोषणासाठी आहेत. म्हणून असत्य वचन ही पर्यायाने हिंसाच आहे. ॥१४॥

आता चोरीचे लक्षण सांगतात -

अदत्तादानं स्तेयम् ॥१५॥

अदत्त-आदानं-स्तेयम् ॥१५॥

अर्थ : प्रमत्तयोगपूर्वक दुसऱ्याने न दिलेली वस्तु ग्रहण करणे ही चोरी होय.

विषेशार्थ : लोभादि प्रमत्तयोगाने, न दिलेली दुसऱ्याची वस्तु घेणे, यास स्तेय-चोरी असे म्हणतात. दुसऱ्याची वस्तु घेण्याचा भाव मनात उत्पन्न झाला व हाताला काहीही न लागले तरी तो चोरीचा भागीदार होतो. ज्या वस्तु सर्वाच्या उपयोगासाठी आहेत व ज्या कोण्याही व्यक्ति किंवा संस्थेच्या मालकीच्या नाहीत, ज्यावर कोणताही प्रतिबंध नाही अशा हवा, पाणी, माती वर्गे पदार्थाच्या ग्रहणामध्ये चोरीचा दोष नाही. ॥१५॥

आता अब्रह्म-कुशीलाचे लक्षण सांगतात -

मैथुनमब्रह्म ॥१६॥

मैथुनम् अब्रह्म ॥१६॥

अर्थ : रागादि प्रमादाच्या योगाने स्त्री व पुरुष रतिसुखाकरिता जी चेष्टा करतात, त्यास मैथुन असे म्हणतात. मैथुन म्हणजेच अब्रह्म होय. ज्याच्या अस्तित्वामध्ये अहिंसादि धर्माचा परिपोष होतो त्यास ब्रह्म असे म्हणतात. मैथुनामध्ये हिंसादि दोष संभवतात; म्हणून त्यास अब्रह्म असे म्हटले आहे. ॥१६॥

आता परिग्रहाचे लक्षण सांगतात -

मूर्च्छा परिग्रहः ॥१७॥

मूर्च्छा परिग्रहः ॥१७॥

अर्थ : प्रमत्तयोगपूर्वक बाह्य अभ्यंतर, चेतन अचेतन पदार्थाच्या ठिकाणी ममत्वरूप परिणाम, यास परिग्रह म्हणतात.

विषेशार्थ : गाय, बैल, रल, सुवर्णादि चेतन-अचेतन पदार्थ बाह्य परिग्रह होत. स्वतःचे क्रोध, मान, माया व लोभ हे विकारभाव अभ्यंतर परिग्रह होत. या सर्वाच्या ठिकाणी हे माझे आहेत किंवा मी यांचा आहे असा जो ममत्व परिणाम त्यास मूर्च्छा म्हणतात. हा ममत्वभावच वास्तविक खरा परिग्रह होय. बाह्य वस्तूना उपचाराने परिग्रह म्हटले आहे. कारण ते मोहासाठी निमित्त आहेत. जवळ परिग्रह नसताना सुद्धा अधिक तृष्णावान अधिक परिग्रही आहे. ॥१७॥

आता ब्रतीचे सामान्य स्वरूप सांगतात -

निःशल्यो ब्रती ॥१८॥

निःशल्यः ब्रती ॥१८॥

अर्थ : जो शल्यरहित आहे तो ब्रती होय.

विशेषार्थ : शरीरामध्ये घुसून त्रास देणाऱ्या काटा अथवा अणकुचीदार खिळावगैरेला शल्य असे म्हणतात. ज्याप्रमाणे शल्य सदैव टोचारे त्रासदायक आहे, त्याचप्रमाणे माया, मिथ्यात्व व निदान ही तीन शल्ये दुःखदायक आहेत. मनात एक, वचनात दुसरे व आचाराने निराळेच असणे, यास माया शल्य म्हणतात. मिथ्या तत्त्वाचे शब्दान करणे यास मिथ्यात्वशल्य म्हणतात. भविष्यकाळी भोगोपभोगाची आकंक्षा बाळगणे यास निदानशल्य म्हणतात. जो ही शल्ये हृदयातून काढून ब्रते पाळतो तोच खरा ब्रती होय. जो लोकांना फसविण्याकरिता अथवा परलोकामध्ये देवांगना मिळतील वगैरे आशा ठेवून ब्रते पाळतो अथवा ब्रते धारण करूनही ज्याची श्रद्धा खोटी आहे, तो ब्रती होऊ शकत नाही. ॥१८॥

आता ब्रतीचे भेद सांगतात -

अगार्यनगारश्च ॥१९॥

अगारी-अनगारश्च ॥१९॥

अर्थ : अगारी आणि अनगार असे ब्रतीचे दोन भेद आहेत. अगार म्हणजे घरात राहणारा गृहस्थ व अनगार म्हणजे घरात न राहणारा गृहत्यागी मुनी.

प्रश्न : जंगलामध्ये राहणारे वनवासी भिळ वगैरे हे अगारी आहेत की अनगारी ? ते घरात तर राहत नाहीत. आणि मुनी मंदिर, धर्मशाळा वगैरे इमारतीत राहतात, तेव्हा त्यांना गृहस्थ म्हणावे की नाही ?

उत्तर : येथे अगारी अनगारी यांचा वरीलप्रमाणे शब्दशः अर्थ विवक्षित नाही. समभिरुढ नयाच्या अपेक्षेने हे भेद आहेत. भाव अगारी व भाव अनगारी असा त्याचा अर्थ आहे. अगार म्हणजे घर, हे गृहस्थसुलभ परिग्रहांचे प्रतीक आहे. प्रत्याख्यानावरण क्रोध-मान-माया-लौभाच्या उदयामध्ये श्रद्धेतून परिग्रह मात्र पर अतएव हेय आहे अशी भावना असतानाही घर व तत्सृष्ट परिग्रहाचा जे बुद्धिपूर्वक ममत्वाचा त्याग करीत नाहीत, त्यामध्ये ज्याला राग असतो तो अगारी समजावा. आणि प्रत्याख्यानावरणापर्यंत बारा कषायांचा अभाव झाला असताना जो घर व तत्सम परिग्रहाचा बुद्धिपूर्वक त्याग करतो तो अनगारी होय. भिळ वगैरे वनवासी वनात राहत असले तरी त्यांचा घरामध्ये ममत्वभाव असून घराचा बुद्धिपूर्वक त्यांना त्याग नसल्यामुळे ते अगारीच आहेत. आणि मुनी मंदिर किंवा धर्मशाळा आदि आपल्या मालकीच्या नसलेल्या इमारतीत राहतात तरी त्यांची त्यामध्ये स्वामित्वभावना नसते,

त्यांनी घराचा, ममत्वाचा बुद्धिपूर्वक त्यागच केलेला असतो, महून ते अनगारी आहेत. मुनि इतरांनी न सोडलेल्या किंवा गृहस्थ राहतात त्या घरात राहत नाहीत. मंदिरादिप्रमाणे सामाजिक मालकीच्या जागेत ते राहतात. पण तेही ममत्व व राग सोडूनच.

आता क्रमशः अगारी-गृही ब्रतीचे लक्षण सांगतात -

अणुब्रतोऽगारी ॥२०॥

अणुब्रतः अगारी ॥२०॥

अर्थ : ज्याने अणुब्रते घेतलेली आहेत तो गृहस्थ ब्रती होय.

विषेशार्थ : ज्यास एकदेश पाच पापांचा त्याग असेल, तो अणुब्रती-गृहस्थ श्रावक होय. द्वीप्रियादि त्रसजीवाच्या हिंसेचा त्याग करणे यास अहिंसाणुब्रत म्हणतात. रागद्वेषमोहवश असे असत्य भाषण न बोलणे की, ज्यायोगे घर, गाव वगरेंचा नाश होईल त्यास सत्याणुब्रत म्हणतात. ज्यायोगे दुसऱ्या जीवाला दुःख होईल अथवा जी घेण्यात राजदण्डादिकांचे भय आहे अशी पडलेली दुसऱ्याची वस्तू न घेणे यास अचौर्याणुब्रत म्हणतात. आपल्या विवाहित धर्मपर्लाशिवाय अन्य स्त्रियांना माताभिगिनीप्रमाणे समजून स्वपलीच्या टिकाणी संतोष ठेवणे यास ब्रह्मचर्याणुब्रत म्हणतात. या ब्रतास स्वदारसंतोष असेही दुसरे नाव आहे. आवश्यकतेला अनुसरून धनधान्याचे प्रमाण निश्चित करून त्याहून अधिक वस्तूंचा त्याग करणे यास परिग्रह-परिमाणब्रत म्हणतात. जो या पाच अणुब्रतांना नियमपूर्वक पाळतो तो अणुब्रती श्रावक अगारी होय. ॥२०॥

आता तीन गुणब्रते व चार शिक्षाब्रते सांगतात -

दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकप्रोषधोपवासोपभोग-

परिभोगपरिमाणातिथिसंविभागब्रतसंपन्नश्च ॥२१॥

दिक्-देश-अनर्थदण्ड-विरति-सामायिक-प्रोषधोपवास-उपभोग-

परिभोग-परिमाण-अतिथिसंविभागब्रत-संपन्नः च ॥२१॥

अर्थ : आणि जो गृहस्थ दिग्विरति, देशविरति, अनर्थदण्डविरति, या तीन गुणब्रतांनी व सामायिक, प्रोषधोपवास, उपभोग-परिभोगांचे परिमाण व अतिथिसंविभाग या चार शिक्षाब्रतांनी सहित आहे तो ब्रती श्रावक होतो.

विशेषार्थ : १. पूर्वादि दहाही दिशांना नदी, गाव, नगर आदि प्रसिद्ध स्थानांची मर्यादा ठरवून आजीवन त्याच्या बाहेर न जाणे अन्य व्यवहार न करणे हे दिग्विरतिब्रत होय. यायोगे गृहस्थाकडून मर्यादिच्या बाहेर हिंसा आरंभादिकांचा त्याग होतो व त्यांची लोभाची मात्रा कमी होते. २. दिग्विरतिब्रतामध्ये केलेल्या मर्यादिमध्ये काही कालासाठी पुनः क्षेत्राचे प्रमाण करणे हे देशविरतिब्रत होय. या देशविरति ब्रतामध्ये श्रावकाची लोभमात्रा अजून अजून कमी होते. ३. प्रयोजनाशिवाय मन-वचन-कायेच्या क्रियांना अनर्थ-दण्ड म्हणतात व त्यांचा त्याग करणे हे अनर्थ-दण्डब्रत होय. अनर्थ दण्डाचे

(ब्रताचे नव्हेत) पाच भेद आहेत. १. पापोपदेश, २. हिंसा दान, ३. अपध्यान, ४. दुःश्रुति व ५. प्रमादचर्या. हिंसादि पापे हीरील व जीवांना दुःख होईल असा उपदेश करणे पापोपदेश होय. विषशस्त्रादि हिंसेची उपकरणे दुसऱ्यांना देणे हे हिंसादान होय. दुसऱ्याचे वाईट चिंतणे यास अपध्यान म्हणतात. आरंभ, परिग्रह, हिंसा, विषय आदि विषयक दुष्ट व वाईट कथांचे आसक्तिपूर्वक श्रवण करणे ही दुःश्रुति होय. व्यर्थ जमीन खोदणे, पाणी सांडणे, बनस्पतिविच्छेद करणे आदि प्रमादचर्या होय. या पापांचा (अनर्थदंडाचा) त्याग करणे यास अनर्थ-दण्डब्रत असे म्हणतात.

शिक्षाब्रते

१. कालाची मर्यादा करून सकाळ, संध्याकाळ व मध्याह्न अशा तीनही वेळी, संपूर्ण पापक्रियेपासून विरक्त होऊन व सर्वांवरील रागद्वेष सोडून समताभावपूर्वक शुद्ध आत्म-स्वरूपाचे चिंतनात एकाग्र होणे, हे सामायिक होय. २. प्रोषध म्हणजे एकभुक्त असणे. पाचही इंत्रिये आपआपल्या विषयापासून निवृत्त होऊन त्यांची शक्ती आत्माभिमुख होणे, यास उपवास म्हणतात. अष्टमी, चतुर्दशी या पर्वामध्ये आरंभादिकांचा त्याग करून अगोदर म्हणजे सप्तमी व त्रयोदशीला व नंतर म्हणजे नवमी व पौर्णिमा-अमावस्येला प्रोषध करून अष्टमी व चतुर्दशीला विशेष धर्मध्यान करावे. ३. एक वेळ उपभोगण्यास योग्य अशा अन्नपानादिकास येथे उपभोग व वारंवार उपभोगण्यास योग्य अशा वस्त्र-घरादिकास परिभोग असे म्हटले आहे. या उपभोग परिभोगांची मर्यादा ठरवून बाकीच्यांचा यमनियमरूपाने त्याग करणे, हे उपभोग-परिभोग-परिमाणब्रत होय. कोठे कोठे उपभोगास भोग व परिभोगास उपभोग म्हटलेले आहे. तेथेही हाच आशय जाणावा, ४. जो आपल्या संयमाची रक्षा करीत विहार करतो तो अतिथि होय; अथवा ज्याच्या आगमनाची वेळ निश्चित नाही त्यास अतिथि म्हणतात. मोक्षासाठी तत्पर असलेल्या अतिथीला (साधूसंयमीस) निर्दोष आहार देणे, हे अतिथिसंविभागब्रत होय. आवश्यकतेनुसार औषध, वसतिका, पिंछी, कमङ्डळू, शास्त्रादिकाचे दान यामध्येच अंतर्भूत होते.

सूक्तातील च शब्दाचा पुढे सांगितल्या जाणाऱ्या सल्लेखनेचा या शीलस्वरूप ब्रतामध्ये अंतर्भाव करावा हा आहे. ॥२१॥

अंतर प्रदर्शन-भोग-उपभोग (परिमाण-उपभोग) जो एकवेळ भोगण्यांत येतो त्याला भोग म्हणतात जसे अन्न, पाणी वगैरे व जो वारंवार भोगण्यात येतो तो उपभोग होय जसे वस्त्र, घर वगैरे.

यम-आजन्म ब्रतास यम म्हणतात. नियम - काही काळ ब्रते पाळणे यास नियम म्हणतात.

आता सल्लेखनेचे निरूपण करतात.

मारणान्तिकीं सल्लेखनां जोषिता ॥२२॥

मारणान्तिकीं सल्लेखनां जोषिता ॥२२॥

अर्थ : मरणाचा काल सर्मीप आला असता श्रावकाने प्रेमपूर्वक सल्लेखना धारण करावी.

विशेषार्थ : सम्यक् विधीपूर्वक शरीर व कषायांना कृश (कमी) करणे यास सल्लेखना असे म्हणतात. वृद्धापकाळामुळे अथवा रोग, उपसर्गादिकामुळे मृत्यु जवळ व अटल असतांना गृहस्थने आपला मोह आणि कषाय कमी करावा. स्वस्वरूपाच्या ठिकाणी चित एकाग्र करून हळूहळू विशिष्टपुरस्सर आहारादिक व कषाय कमी कमी करून मरण अटल असतांना धर्माची रक्षा करणे ह्यास सल्लेखना म्हणतात.

प्रश्न : याप्रमाणे हेतुपुरस्सर मृत्युला आमंत्रण देणे हे योग्य कसे होईल ? हा तर आत्मधात म्हणावा लागेल ना ?

उत्तर : सल्लेखना म्हणजे आत्मधात नाही; मरण निश्चित न दिसताना, किंवा मरण दिसत असताना वेदना सहन न झाल्यामुळे कषायाला बळी पडून विष घेणे, गळफास लावणे, नदी, तलाव वा समुद्रामध्ये उडी घेणे, शस्त्राधात करून घेणे हा आत्मधात आहे. यामध्ये कषाय कमी करणे हे ध्येय नमून कषायांची पूर्ती करण्याचा चुकीचा प्रयत्न आहे; सल्लेखनेची जात अगदीच निराळी आहे. ज्याचा प्रतिकार करता येत नाही अशी आपत्ती, रोग वर्गेरे आला असतानाच सल्लेखना धारण करावयाची असते. यास दीरमरण असेही दुसरे नाव आहे. मरण अटल असताना जे सोडून जावेच लागणार त्यासंबंध रागद्वेष सोडून धर्म न सोडता आत्मध्यानपूर्वक देहविलयास समाधिमरण म्हणतात.

ज्याप्रमाणे एखादा व्यापारी मालाची रक्षा करतो, त्याचा नाश होणार नाही अशी काळजी घेतो. पण माल आगीमध्ये नष्ट जर होतोच आहे तर त्यावेळी नाश होत असताना त्यातील बहुमोल रत्नादिकांची रक्षा करतो. त्याकरिता त्याचा नाश होणार नाही याची काळजी घेतो. ज्ञानी निश्चितपणे मरणाचा निर्णय झाल्यानंतर बहुमोल रत्नत्रय संयम व ब्रतरत्नांची रक्षा करण्यासाठी विधिपूर्वक सल्लेखना घेतो. शरीर सुटणार तर आहेच पण निदान सुटण्याच्या क्षणी तरी त्याच्या रक्षेचा रागभाव व ममत्व सोडणे हाच शहाणपणाचा मार्ग आहे कारण आपल्या विकल्पाने तर शरीर टिकू शकतच नाही. म्हणून सल्लेखना-समाधिमरण हाच मुक्तीचा व कल्याणाचा यथार्थ मार्ग आहे. शरीर टिकविले जाऊच शकत नाही अशावेळी धर्माची हानी पत्करून ममत्वपूर्वक त्याच्या रक्षेचा विकल्प करणे यापेक्षा दुसरा अविवेक व आत्मधात तो कोणता ? नष्ट होणाऱ्या वस्तुच्या विनाशसमयी त्याचा राग

सोङणे म्हणजेच सल्लेखना आहे. तेथे आत्मघात मुळीच नाही. किंवा सल्लेखना म्हणजे जलसमाधी, अग्निपात आदि देहदंडही नव्हे. कारण तेथे मरणाचा निश्चित निर्णय नसतानाही शरीर नाश करण्याचा प्रयत्न असतो व तो कषायमूलक असल्यामुळे आत्मघातच आहे.

प्राणापेक्षा ब्रतरक्षा मौल्यवान समजून सम्यग्घट्टी वीरमरण पत्करतो. धर्माचे रक्षण (आपल्या निर्विकार शुद्धस्वरूपाविषयांची सावधानता) एवढे एकमेव ध्येय साधकांचे हृष्टीपुढे असते. यावेळीही कषाय-विकारांना कृश करण्यासाठी शरीराला विधिपूर्वक कृश करतो. केवळ शरीराला दंड देणे अथवा कृश करणे असा विपरीत उद्देश मुळीच नसतो. म्हणून आत्मघात व सल्लेखना यामध्ये फार मोठा फरक आहे. आत्मघातामध्ये अज्ञान व कषाय आहेत. सल्लेखने मध्ये ज्ञान व विवेक आहे व ते थेक कषायाची प्रेरकता मुळीच नाही. ॥२२॥

ब्रतांची दूषणे (अतीचार) सांगण्यापूर्वी सम्यग्दर्शनाचे अतीचार सांगतात -

शंकाकांक्षाविचिकित्साऽन्यहृष्टिप्रशंसासंस्तवाः

सम्यग्घट्टेरतीचाराः ॥२३॥

शंका-कांक्षा-विचिकित्सा-अन्यहृष्टिप्रशंसा-संस्तवाः

सम्यग्घट्टेः अतीचाराः ॥२३॥

अर्थ : शंका, कांक्षा, विचिकित्सा, अन्यहृष्टिप्रशंसा व अन्यहृष्टिसंस्तव हे पाच सम्यग्दर्शनाचे अतीचार आहेत.

विशेषार्थ : ब्रतनियमांचे अंशतः पालन होणे व त्यांचाच अंशतः भंग होणे, त्यांचे पालन न होणे यास अतीचार असे म्हणतात. अरिहंत भगवंतांनी सांगितलेल्या सूक्ष्म व अतीन्द्रीय तत्वांमध्ये व अप्रयोजनभूत पदार्थामध्ये हे बरोबर आहे किंवा नाही असा संशय होणे, ही शंका होय. अथवा आपल्या आत्माला ज्ञाता, द्रष्टा, अखण्ड, अविनाशी व शरीरादिकांपासून भिन्न आहे हे समजतो. परंतु १. इहलोकभय, २. परलोकभय, ३. वेदनाभय, ४. अरक्षाभय (अत्राणभय), ५. अगुप्तिभय, ६. मरणभय व ७. अकस्मात् भय या सात भयांनी त्रस्त होणे, यासही शंका असे म्हणतात. वस्तुतः धर्माचे फल आत्मशुद्धी आहे. पण धर्मसाधनेमध्ये भोगोपभोगांची आकांक्षा बाळगणे ही कांक्षा होय. दुःखी, दरिद्री, रोगी आदिकांना पाहून घृणा करणे ही विचिकित्सा होय. मिथ्याहृष्टी जीवांच्या ज्ञान-तप वर्गेरेची मनामध्ये (हे चांगले आहेत अशी) भावना करणे, ही अन्यहृष्टीप्रशंसा होय. मिथ्याहृष्टी जीवाची वचनद्वारा स्तुती करणे, हा अन्यहृष्टीसंस्तव होय. असे हे पाच सम्यग्दर्शनाचे अतीचार आहेत.

या पाच अतीचारामध्ये सम्यग्दर्शनाच्या आठ अंग वा चार गुणांच्या विपरीत दोषांना अतीचारात समाविष्ट केले आहे. चौथ्या गुणाचे प्रशंसा व संस्तव असे दीन भाग

केले आहेत. शेष चार अंगांना विपरीत अतीचारात घेतले नाही. ॥२३॥

आता ब्रतशीलांच्या अतीचाराच्या संख्येविषयी निरूपण करतात -

ब्रतशीलेषु पंच पंच यथाक्रमम् ॥२४॥

ब्रत-शीलेषु पंच पंच यथाक्रमम् ॥२४॥

अर्थ : अहिंसादिक अणुब्रताचे व दिग्विरति आदि सात शीलाचे, अनुक्रमे पाच पाच अतीचार आहेत. ते पुढील सुत्रात क्रमाने सांगणार आहेत.

शंका : ब्रत व शील या मध्ये काय फरक आहे ?

उत्तर : ब्रताच्या संरक्षणासाठी शील हे कुंपणाप्रमाणे आहेत. ॥२४॥

आता अहिंसाणुब्रताचे पाच अतीचार सांगतात -

बंधवधच्छेदातिभारारोपणान्नपाननिरोधाः ॥२५॥

बंध-वध-च्छेद-अतिभारारोपण-अन्नपाननिरोधाः ॥२५॥

अर्थ : बंध, वध, च्छेद, अतिभारारोपण व अन्न-पान-निरोध हे पाच अहिंसाणुब्रताचे अतीचार आहेत.

विशेषार्थ : पशु पक्षांना बांधणे अथवा पिंजन्यात अटकेत ठेवणे, यास बंध म्हणतात. काठी-चाबूक वगैरेनी जीवांना मारणे, यास वध^१ म्हणतात. जनावराचे अवयव, शेषटी कापणे-च्छेदणे हा च्छेद होय. मनुष्य व पश्ववर त्यांच्या शक्तीपेक्षा अधिक ओझे लादणे, यास अतिभारारोपण म्हणतात. आश्रित जीवांना खाण्यापिण्यास वेळेवर न देणे यास अन्नपाननिरोध असे म्हणतात. प्रत्यक्ष हिंसा नसल्यामुळे हा अनाचार नाही. परंतु पूर्ण निर्दोष पालनही नाही. म्हणून हे अतीचार आहेत. ॥२५॥

आता सत्याणुब्रताचे पाच अतीचार सांगतात -

मिथ्योपदेशरहोभ्याख्यानकूटलेखक्रियान्यासापहार-

साकारमन्त्रभेदाः ॥२६॥

मिथ्या-उपदेश, रहः अभ्याख्यान, कूटलेखक्रिया-न्यास-

अपहार, साकार-मन्त्रभेदाः ॥२६॥

अर्थ : मिथ्योपदेश, रहोभ्याख्यान, कूटलेख, न्यासापहार व साकारमन्त्रभेद हे पाच सत्याणुब्रताचे अतीचार आहेत.

विशेषार्थ : शास्त्रविरुद्ध अनर्थकारी खोटा उपदेश करणे, यास मिथ्योपदेश म्हणतात. स्त्री पुरुषांच्या एकांतातील गुप्त गोष्टी बाहेर फोडणे, यास रहोभ्याख्यान म्हणतात. दुसऱ्याच्या आग्रहास्तव खोटा दस्तऐवज वगैरे करणे, यास कूटलेखक्रिया म्हणतात. एखाद्याने आपल्याजवळ पैसे ठेवले व ते परत मागताना त्याने काही कमी

9. ‘वध’ शब्दाचा अर्थ वध करणे, प्राण घेणे हा येथे स्वीकृत नाही.

मागितले असता तितकेच देणे बाकीची ठेव (न्यास) हडप करणे यास न्यासापहार म्हणतात. एखाद्याच्या चर्येवरून अथवा इंगितावरून त्याच्या मनातील अभिप्राय जाणून तो प्रगट करणे यास साकारमंत्रभेद म्हणतात.

कूटलेखक्रियेमध्ये ऋणकोला भय वाटावे म्हणून फक्त दुप्पट तिष्ठत्या दस्ताऐवज लिहून घेणे हा अतीचार आहे. परंतु जेवढे लिहिले तेवढे वसूल करणे हा अनाचार आहे. तसेच त्यानी मागितली तेवढी ठेव परत केली म्हणून अनाचार नाही, परंतु त्याच्या विस्मृतीचा फायदा घेतला हा अतीचार आहे. ||२६॥

आता अचौर्याणुव्रताचे पाच अतीचार सांगतात -

स्तेनप्रयोगतदाहृतादानविरुद्धराज्यातिक्रम-

हीनाधिकमानोन्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः ॥२७॥

स्तेन-प्रयोग, तत्-आहृत-आदान, विरुद्ध-राज्य-अतिक्रम

हीन-अधिक-मान-उन्मान, प्रतिरूपकव्यवहाराः ॥२७॥

अर्थ : चौरप्रयोग, चौराहृतादान, विरुद्धराज्यातिक्रम, हीनाधिकमानोन्मान व प्रतिरूपक-व्यवहार हे पाच अचौर्याणुव्रताचे अतीचार आहेत.

विशेषार्थ : चोरी करण्यास चोरी करण्यासाठी स्वतः प्रेरणा करणे, अथवा दुसऱ्याकडून प्रेरणा करविणे व चोरी करण्यास अनुमती देणे हा स्तेनप्रयोग होय. चोराने आणलेला चोरीचा माल विकत किंवा तसाच घेणे हे चौराहृतादान होय. राष्ट्राच्या कायद्याविरुद्ध काळा बाजार वगैरे करणे, हा विरुद्ध राज्यातिक्रम होय. वजने मापे दोन ठेवणे; देतांना कमी मापाने देणे व घेताना अधिक मापाने घेणे हा हीनाधिकमानोन्मान होय. एका वस्तूमध्ये त्यामध्ये सपादू शकेल अशी वस्तू मिसळणे हा प्रतिरूपक-व्यवहार होय. प्रत्यक्ष चोरी करीत नाही, त्यामुळे अनाचार नाही. परंतु निर्दोष पालन नाही म्हणून अतीचार आहे. ||२७॥

आता ब्रह्मचर्याणुव्रताचे पाच अतीचार सांगतात -

परविवाहकरणेत्वरिकापरिगृहीतागमनानंगक्रीडा-

कामतीव्राभिनिवेशाः ॥२८॥

पर-विवाहकरण, इत्वरिका-परिगृहीता-अपरिगृहिता-गमन-

अनंगक्रीडा, कामतीव्र-अभिनिवेशाः ॥२८॥

अर्थ : १. पर-विवाह-करण, २. अपरिगृहीता-इत्वरिकागमन, ३. परिगृहीता-इत्वरिका-गमन, ४. अनंग-क्रीडा व ५. कामतीव्राभिनिवेश हे पाच ब्रह्मचर्याणुव्रताचे अतीचार आहेत.

विशेषार्थ : दुसऱ्याच्या मुलामुलींचा विवाह करणे व करविणे हा परविवाहकरण

अतीचार होय. इत्वरिका म्हणजे व्यभिचारिणी स्त्री. जिचा कोणी स्वामी नाही अशा व्यभिचारिणी स्त्रीकडे जाणे-येणे-बोलणे व देवघेव करणे इत्यादी व्यवहार हा अपरिगृहीता-इत्वरिकागमन होय. जिचा कोणी स्वामी आहे अशा व्यभिचारिणी स्त्रीकडे जाणे-येणे-बोलणे देवघेव करणे आदि व्यवहार हा परिगृहीता-इत्वरिकागमन अतीचार होय. काम-सेवनाच्या अङ्गाशिवाय इतर अवयवांनी कामक्रीडा करणे म्हणजे अनडग्नक्रीडा होय. स्वस्त्रीमध्येही अत्यधिक कामसेवनाची अभिलाषा असणे यास कामतीव्राभिनिवेश म्हणतात. ॥२८॥

आता परिग्रह-परिमाण ब्रताचे पाच अतीचार सांगतात -

क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यप्रमाणातिक्रमा:

॥२९॥

क्षेत्र-वास्तु-हिरण्य-सुवर्ण-धन-धान्य-दासी-दास-कुप्य-

प्रमाणातिक्रमा: ॥२९॥

अर्थ : १. क्षेत्र (शेत), वास्तु (घर), २. हिरण्य (चांदी), सुवर्ण (सोने), ३. धन (गाय, बैल), धान्य (तांदूळ, गहू इ.), ४. दासीदास (सेवा करणारे स्त्री-पुरुष) व ५. कुप्य (सुती रेशमी वस्त्र व भांडी) यांच्या केलेल्या मयदिमध्ये वृद्धी करणे; असे परिग्रहपरिमाणाणुब्रताचे पाच अतीचार आहेत. येथे प्रत्येक युगलाचा अतिक्रम असे पाच अतीचार होतात. ॥२९॥

आता दिग्विरति-ब्रताचे पाच अतीचार सांगतात -

उर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तराधानानि ॥३०॥

उर्ध्व-अधः-तिर्यग्-व्यतिक्रम, क्षेत्रवृद्धि, स्मृत्यन्तराधानानि

॥३०॥

अर्थ : उर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रम, अधोतिक्रम, तिर्यग्व्यतिक्रम, क्षेत्रवृद्धि व स्मृत्यन्तराधान हे पाच दिग्विरतिब्रताचे अतीचार आहेत.

विशेषार्थ : प्रमादाने अथवा अज्ञानाने पूर्वी केलेल्या मयदिपेक्षा अधिक उंच ठिकाणी विमानादिकांनी जाणे, पर्वतादिकावर चढणे हा उर्ध्वाधस्तिक्रम होय. प्रमाणापेक्षा अधिक खोल विहिरीमध्ये, खाणी वगीरेमध्ये उत्तरणे, हा अधोतिक्रम होय. पूर्व-पश्चिमादि दिशेकडे ठरविलेल्या मर्यादिपलिकडे जाणे, वाढविणे हा तिर्यग्भागव्यतिक्रम होय. एका दिशेकडील ठरविलेली क्षेत्रमर्यादा लोभावेशाने दुसरीकडे वाढविणे क्षेत्रवृद्धी होय. केलेली क्षेत्रमर्यादा विसरणे हा स्मृत्यन्तराधान होय. ॥३०॥

आता देशब्रताचे पाच अतीचार सांगतात -

आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपा: ॥३१॥

आनयन, प्रेष्यप्रयोग, शब्द-रूप-अनुपात, पुद्गलक्षेपा: ॥३१॥

अर्थ : आनयन, प्रेष्यप्रयोग, शब्दानुपात, रूपानुपात व पुद्गलक्षेप हे पाच देशविरति ब्रताचे अतीचार आहेत.

विशेषार्थ : स्वतः संकल्पित देशामध्ये राहन दुसऱ्याकरवी मयदिवाहेरुन एवादा पदार्थ मागविणे आनयन होय. संकल्पित मयदिवाहेर कोणास तरी पाठविणे प्रेष्यप्रयोग होय. संकल्पित मयदिवाहेरील व्यक्तीस खोकून वगैरे संकेत करणे हा शब्दानुपात होय. संकल्पित मयदिवाहेरील व्यक्तीस स्वतःचे हात वगैरे अवयव दाखवून संकेत करणे हा रूपानुपात होय. मयदिवाहेरील व्यक्तीस खडं-गोटे फेकून आपला अभिप्राय कळविणे, संकेत करणे हा पुद्गलक्षेप होय. ॥३१॥

आता अनर्थदण्डविरति ब्रताचे पाच अतीचार सांगतात -

कंदर्पकौल्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगपरिभोगानर्थक्यानि
॥३२॥

कंदर्प-कौल्कुच्य-मौखर्य-असमीक्ष्याधिकरण-

उपभोग-परिभोग-अनर्थक्यानि ॥३२॥

अर्थ : कंदर्प, कौल्कुच्य, मौखर्य, असमीक्ष्याधिकरण व उपभोग-परिभोगानर्थक्य हे अनर्थदण्डब्रताचे पाच अतीचार सांगितले आहेत.

विशेषार्थ : अत्यधिकतेने हास्यमिश्रित अशिष्ट वाक्यप्रयोग करणे कंदर्प होय. हास्यमिश्रित अशिष्ट भाषणाबरोबर कुचेष्टा करणे कौल्कुच्य होय. घिठाईने निरर्थक बडवड करणे हे मौखर्य होय. विचार न करता व्यर्थ काम करीत राहणे हे असमीक्ष्याधिकरण होय. अनावश्यक भोगोपभोगाच्या सामुग्रीचा संग्रह करणे हे उपभोगपरिभोगानर्थक्य होय. ॥३२॥

आता शिक्षाब्रतापैकी सामायिक ब्रताचे अतीचार सांगतात -

योगदुष्ट्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥३३॥

योग-दुःप्रणिधान-अनादर-स्मृत्यनुपस्थानानि ॥३३॥

अर्थ : मनोयोगदुष्ट्रणिधान, वचनयोगदुष्ट्रणिधान, काययोगदुष्ट्रणिधान, अनादर व स्मृत्यनुपस्थान हे पाच सामायिक ब्रताचे अतीचार आहेत. (तीन योगाचे दुःप्रणिधान हे तीन झालेत.)

विशेषार्थ : सामायिक करतेवेळी मनाला एकाग्र न करणे, इकडे तिकडे प्रवर्तविणे हा मनोयोगदुष्ट्रणिधान होय. वचनाला अन्यथा प्रवर्तविणे, मंत्र व पाठ अशुद्ध किंवा घाईने म्हणणे, हा वाग्योगदुष्ट्रणिधान होय. शरीराला स्थिर न ठेवता चंचल ठेवणे, झोप घेणे, डोळ्यांची उघडज्ञाप इ. करणे हा काययोग-दुष्ट्रणिधान होय. उत्साह रहित होऊन किंवा अनादरपूर्वक सामायिक करणे, हा अनादर होय. सामायिकाचा पाठ विसरणे अथवा सामायिक केले किंवा नाही याचे स्मरण न राहणे हा

सृत्यनुपस्थान होय. ॥३३॥

आता प्रोषधोपवासाचे पाच अतीचार सांगतात -

अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणानादर-

सृत्यनुपस्थानानि ॥३४॥

अप्रत्यवेक्षित-अप्रमार्जित-उत्सर्ग-आदान-संस्तरोपक्रमण-अनादर-

सृत्यनुपस्थानानि ॥३४॥

अर्थ : १. अप्रत्यवेक्षित-अप्रमार्जित-उत्सर्ग, २. अप्रत्यवेक्षित-अप्रमार्जित आदान, ३. अप्रत्यवेक्षित-अप्रमार्जित-संस्तरोपक्रमण, ४. अनादर व ५. सृत्यनुपस्थान असे प्रोषधोपवास ब्रताचे पाच अतीचार आहेत.

विशेषार्थ : जागा न पाहता व साफ न करता मलमूत्रादि टाकणे, हा अप्रत्यवेक्षित-अप्रमार्जित-उत्सर्ग होय. न पाहता व स्वच्छ न करता पूजनादींची सामुग्री उचलणे, हा अप्रत्यवेक्षित अप्रमार्जित आदान होय. जागा न पाहता व स्वच्छ न करता अंथरूण पसरणे हा अप्रत्यवेक्षित अप्रमार्जित संस्तरोपक्रमण होय. प्रोषधोपवासामध्ये क्षुधारूपेच्या वेदनेने आवश्यक क्रियेमध्ये उत्साह नसणे अनादर होय. आवश्यक क्रिया अथवा तिथीची आठवण न राहणे हा सृत्यनुपस्थान होय. ॥३४॥

आता भोगोपभोगपरिमाण ब्रताचे पाच अतीचार सांगतात -

सचित्तसंबंधसम्मिश्राभिषवदुःप्नाहाराः ॥३५॥

सचित्त-संबंध-सम्मिश्र-अभिषव-दुःप्नाहाराः ॥३५॥

अर्थ : सचित्ताहार, सचित्तसंबंधाहार, सचित्तसम्मिश्राहार, अभिषव व दुःपक्वाहार हे पाच भोगोपभोगपरिमाणब्रताचे अतीचार आहेत.

विशेषार्थ : सचित अशा पुण्य-पत्र-फलादिकांचा आहार बनविणे व देणे हा सचित्ताहार होय. सचित्ताशी संबंधित पदार्थाचा आहार करणे हा सचित्तसंबंधाहार होय. सचित्ताशी मिसळलेल्या पदार्थाचा आहार करणे हा सचित्तसम्मिश्राहार होय. पुष्टकर व गरिष्ठ पदार्थाचा आहार करणे हा अभिषव होय. उत्तम रीतीने न शिजविलेल्या किंवा अधिक शिजविलेल्या पदार्थाना ग्रहण करणे हा दुःप्नाहार होय. अशा आहाराने शरीरामध्ये रोग किंवा प्रमाद-कषपाय उत्पन्न होण्याची संभावना असते. ॥३५॥

आता अतिथिसंविभाग ब्रताचे पाच अतीचार सांगतात -

सचित्तनिक्षेपापिधानपरव्यपदेशमात्सर्यकालातिक्रमाः ॥३६॥

सचित्तनिक्षेप-अपिधान-परव्यपदेश-मात्सर्य-कालातिक्रमाः

॥३६॥

अर्थ : सचित्तनिक्षेप, सचित्तापिधान, परव्यपदेश, मात्सर्य व कालातिक्रम हे अतिथिसंविभागब्रताचे पाच अतीचार आहेत.

विशेषार्थ : सचित कमल पत्रादिकावर पदार्थ ठेवून आहार देणे हा सचित्तनिक्षेप होय. आहाराला सचित पदार्थने झाकलेला आहार देणे हा सचित्तापिधान होय. स्वतः दान न देता आपली देय वस्तु इतरांकडून देवविणे अथवा दुसऱ्याच्या नावाने दान देणे. हा परव्यपदेश होय. अनादराने दान देणे अथवा इर्ष्येने दान देणे हे मात्सर्य होय. दान देण्याची वेळ टाळून अकाळी आहार देणे, हा कालातिक्रम होय. ॥२६॥

आता सल्लेखनेचे पाच अतीचार सांगतात.

जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबंधनिदानानि ॥३७॥

जीवित-मरण-आशंसा-मित्रानुराग-सुखानुबंध-निदानानि ॥३७॥

अर्थ : जीविताशंसा, मरणाशंसा, मित्रानुराग, सुखानुबंध व निदान हे सल्लेखनेचे पाच अतीचार आहेत.

विशेषार्थ : मृत्यु समीप आला असता अधिक काळ जगण्याची इच्छा करणे जीविताशंसा होय. रोग वगैरे बळावला असता मरणाची इच्छा करणे मरणाशंसा होय. पूर्व वयामधील मित्रांचे व त्यांचेबरोबर केलेल्या क्रीडाव्यवहारांचे स्मरण करणे हा मित्रानुराग होय. पूर्वी अनुभवलेल्या सुखांची वारंवार आठवण करणे हा सुखानुबंध होय. सल्लेखनेमुळे किंवा तपश्चरणादिकामुळे पुढे असे भोगोपभोग प्राप्त व्हावेत ही इच्छा बाळगणे हे निदान होय.

महत्त्वाचा दृष्टिकोण : अज्ञान, असावधानता किंवा मोहादि विकारांना वश होऊन व्रताचरणामध्ये, यापैकी काही दोष घडले तरी श्रावकाने विवेक व निग्रहपूर्वक त्याचे निराकरण करून आपली व्रतशुद्धि करून घ्यावी. अन्यथा हे तर अतीचार आहेत ! असे समजून त्याकडे दुर्लक्ष केले, अगर समजूनही टाळण्याचा प्रयत्न न केला, तर ते अतीचार न राहता अनाचाराच्या कोटीत जातात. त्यामुळे व्रतभंगाचा दोष येतो. तरी श्रावकाने व्रते निरतीचार पाळण्याचा प्रयत्न करावा. ॥३७॥

आता दानाचे लक्षण सांगतात -

अनुग्रहार्थ स्वस्यातिसर्गो दानम् ॥३८॥

अनुग्रहार्थ स्वस्य अतिसर्गो दानम् ॥३८॥

अर्थ : स्व-परांच्या अनुग्रहासाठी आपल्या मालकीचे धन वा वस्तु देणे, त्याग करणे हे दान होय. दानामुळे दाताराला पुण्यबंध होतो व पात्राच्या धर्मसाधनेमध्ये सहाय्यता मिळते, या भावनांनी केलेले दानच वस्तुतः कार्यकारी होते. ॥३८॥

या दानाच्या फलामध्ये विशेषता कशाने येते हे सांगतात -

विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात् तद्विशेषः ॥३९॥

विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात् तत् विशेषः ॥३९॥

अर्थ : विधिविशेष, द्रव्यविशेष, दातुविशेष, पात्रविशेष यासुले दानामध्ये विशेषता येते. आदरपूर्वक नवधाभक्तीने आहार देणे, ही विधिविशेषता होय. तप, स्वाध्याय आदि धर्मचरणामध्ये सहाय्यक पदार्थाचा आहार देणे, हा द्रव्यविशेष होय. श्रद्धा, भक्ती, तुष्टि, विज्ञान, क्षमा, सत्त्व व अलौल्प हे दाताराचे ७ गुण आहेत यामधील तरतमतेला अनुसरून दातारामध्ये विशेषता येते.

विशेषार्थः पात्राचे प्रामुख्याने तीन भेद संगितले आहेत. ज्ञानी, तपस्वी, मुनी हे उत्तम पात्र होत. उत्तमामध्येही सर्वोत्तम पात्र तीर्थकर होत. गणधरादि क्रद्धिप्राप्त मुनी मध्यम पात्र होत. शुभोपयोगी मुनी जघन्य पात्र होत. ब्रती श्रावक मध्यम पात्र होत. मध्यम पात्र श्रावकापैकी ९०-९९ प्रतिमाधारी उत्तम समजावेत. ३ ते ९ प्रतिमाधारी मध्यम होत व दोन प्रतिमाधारी जघन्य समजावेत. जघन्यापैकी क्षायिक सम्यगृष्टी श्रेष्ठ उत्तम होय. उपशम सम्यगृष्टी मध्यमपात्र होय. क्षयोपशम सम्यगृष्टी जघन्य होय.

भेद-उत्तमपात्र (मुनी)	मध्यमपात्र (ब्रतीश्रावक)	जघन्यपात्र (अविरत सम्यगृष्टी)
उत्तम तीर्थकर	९०-९९	प्रतिमाधारी
मध्यम गणधरादि	३ ते ९	क्षायिक सम्यगृष्टी
जघन्य सामान्यमुनी	९ व २	उपशम सम्यगृष्टी
		क्षयोपशम

याप्रमाणे विधि वगैरेच्या विशेषतेमुळे दानाच्या फलामध्ये विशेषता येते. ॥३९॥

याप्रमाणे आचार्य गृद्धपिंच्छ रचित तत्त्वार्थसूत्र अपरनाम मोक्षशास्त्रांतील सातवा अध्याय समाप्त झाला.

परिशिष्ट

सम्यगदर्शन, बारा व्रते व सल्लेखना यांचे अतीचार (सूत्रांक कंसात दाखविला आहे.)

सम्यगदर्शन अहिंसाणुव्रत	(२३) शंका, कांक्षा, विचिकित्सा, अन्वर्द्धिप्रशंसा, अन्वर्द्धिसंस्ताव. (२५) वंध, वथ, छेंद, अतिभारोपण, अन्वर्निरोध.
सल्लयाणुव्रत	(२६) मिथ्योपदेश, रहोण्याख्यान, कूटलेखिक्या, च्यासापहार, साकारमन्त्रभेद.
अचौर्याणुव्रत	(२७) स्नेनयोगा, तदहादान, विरुद्धराज्यालिक्रम, हीनाधिकमानो-म्नान, प्रतिस्पष्कव्यवहार
ब्रह्मचर्याणुव्रत	(२८) अन्वचिवाहकरण, परिगृहीताइत्वरिकागमन, अपरिगृहीता-इत्वरिकागमन, अनंगक्रीड़ा; कामतीत्राभिनिवेश (स्वदारसंतोष)
परिग्रहपरिमाणाणुव्रत दिव्रत	(२९) क्षेत्रवास्तु-हिण्यसुवर्ण-धनधार्य-दासीदास-कृष्ण-प्रमाणातिक्रम. (३०) उद्घातिक्रम, अधोउतिक्रम, तिर्यक्यातिक्रम, क्षेत्रवृद्धि, स्मृत्यन्तराधान.
देशव्रत	(३१) अनयन, प्रेष्यप्रयोग, शब्दानुपात, रूपानुपात, पुदालक्षण.
अनर्थदण्डव्रत	(३२) कंदप, कौलुक्य, मौख्य, असमिक्याधिकरण, उपभोग-परिभोगानर्थक्य.
सामायिकव्रत	(३३) मनोयोगादुष्माणधान, वाण्यागादुष्माणधान, काययोगादुष्माणधान, अनादर, स्मृत्यनुपस्थान.
प्रोपथोपवासव्रत	(३४) अपत्यक्षवेक्षित-अप्रमाजित-उत्सर्ग, अपत्यक्षवेक्षित-अप्रमाजित-आदान, अपत्यक्षवेक्षित-अप्रमाजित-संस्तरोपक्रमण, अनादर, स्मृत्यनुपस्थान.
भोगोपभोगप्रमिणव्रत	(३५) सचिताहार, सचित संबंधाहार, सचित समिश्राहार, अभिष्यवाहार, दुष्प्रव्यवहार.
अतिशीसंविभागव्रत	(३६) सचित निक्षेप, सचित अपिधान, परव्यपदेश, मात्सर्य, कालातिक्रम.
सल्लेखना	(३७) जीवितांशस, मरणांशस, मित्रांशस, उत्त्वाज्जब्द्य, निदान.

अध्याय ८ वा

सहाव्या अध्यायामध्ये सामान्य आस्रव तत्त्वाचे वर्णन केले. आणि सातव्या अध्यायातही आस्रवाचेच विशेषतः पुण्यास्रवाचे वर्णन केलेले आहे. अविरत सम्यक्त्व वा ५-६ व्या गुणस्थानात ब्रतादिक असताना तत्पूर्वक शुभ योग असतो. त्यामुळे पुण्यास्रव होतो. त्यामुळे सामान्य लोक धर्माच्या क्षेत्रामध्ये पुण्याचा विशेष आग्रह धरतात. परंतु तो शुभयोगही आस्रवास - सांपरायिक आस्रवासच - कारण आहे. याचा निर्देश ६ व्या अध्यायाच्या तिसऱ्या सूत्रात केलेला आहे. त्याचेच विशेष वर्णन सातव्यात करून आचार्य हे सांगतात की पुण्यास्रवही आस्रव असून संसाराचे कारण आहे. मोक्षाचे कारण नाही. कारण शुभयोग असो की अशुभयोग असो होतात दोन्ही मोहनीय कर्माच्या उदयानेच आणि दोन्ही परद्रव्यप्रवृत्त परिणामच, परंतु योगरूप आकुलतामय; आणि तो योग परद्रव्याशी सन्मुख परिणाम असतांनाच होतो व दोन्ही नवीन बंधास निमित्त आहेत. म्हणून शुभयोगही बंधालाच कारण आहे.

आता या अध्यायामध्ये बंधतत्त्वाचे वर्णन करावयाचे आहे. जसे ६ व्या अध्यायात आपण पाहिले की कार्माण वर्गणेचे कर्मरूप होणे हा द्रव्यास्रव आणि आत्मप्रदेशातील कंपन व त्यास कारणीभूत रागद्वेष मोह परिणाम हा भावास्रव. हे क्रमाने अजीव-पुद्गलाचे आणि जीवाचे परिणामन आहे. परंतु ते दोन्ही असतात एकाच समयी आणि त्यामध्ये निमित्तनैमित्तिकपणा असतो. आस्रवपूर्वकच बंध होतो. बंध न होता होणारा आस्रव अनंत संसारास कारण नसून तो ईर्यापथ आस्रव मात्र आहे. परंतु सांपरायिक आस्रवासोबत मात्र रागद्वेष नियमाने असतात व त्यामुळे नवीन कर्माचा बंधही नियमाने होतो.

हेही आपण पहिले आहे की अनादिबद्ध जीवाला अखंडपणे योग असतो; तद्वत् मोहरागद्वेषाची अखंड धारा असते. योग असतांना कार्माण वर्गणा कर्मरूप होते. तद्वत् कषाय असतांना आत्म्याचा उपयोग रागद्वेष मोहाशी तन्मय होतो व कर्माचा बंध होतो. म्हणजेच “मी कषायस्वरूप आहे.” या मान्यतेमुळे उपयोग स्वभाव आणि रागपरिणामी दोहोंतही एकत्र मानतो. त्यासच भावबंध म्हटलेले आहे, तद्वत् असा जीवाचा परिणाम असतांना कर्मरूप झालेली कार्माणवर्गणा त्याच समयी पूर्वबद्ध कर्मसंकंधाशी एकरूप होते. हाच द्रव्यबंध आहे. येथे पूर्वबद्ध कर्मसंकंध आणि नवीन कर्मसंकंध यांचा एकत्ररूप परस्पर अवगाहरूप बंध आहे. स्त्रिगृहत्वरुक्षत्वमूलक द्रव्यबंध आहे. याप्रमाणे पूर्वबद्ध कर्माच्या उदयाने योग आणि रागादिक भाव होतात. असा भावास्रव ज्या समयात आहे त्याच समयात रागादिकाशी उपयोगाशी एकतारूप भावबंध आहेच. आणि ज्यासमयी भावास्रव आहे. त्याचसमयी द्रव्यास्रव आहे आणि भावबंध आहे, त्याच समयी द्रव्यबंध आहे. दोन्ही प्रकारचे आस्रव आणि बंध एकाच समयात असतात. म्हणजेच आस्रवबंधाचे प्रकरणामध्ये मोक्षमार्गामध्ये भावास्रव-भावबंध प्रधान आहेत. भावास्रव

म्हणजे जीवाचा योग परिणाम आणि द्रव्याश्रय म्हणजे कार्माणवर्गणेचे कर्मरूप होणे. तसेच भावबंध म्हणजे योगासह रागद्वेष मोह परिणाम व उपयोग याची एकता आणि द्रव्यबंध म्हणजे पूर्ववद्ध कर्म व नवीन कर्म याची एकता. हे चारही एकच असतात. म्हणून द व्या अध्यायाचे प्रारंभी आस्वाचे कारण म्हणून योग सांगितला, तद्वत् येथे प्रथमतः बंधाचे कारणांचे म्हणजे भावबंधाचा निर्देश प्रथम सूत्रामध्ये करतात-

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बंध-हेतवः ॥१॥

मिथ्यादर्शन-अविरति-प्रमाद-कषाय-योगाः बंध-हेतवः ॥२॥

अर्थ : मिथ्यादर्शन, अविरति, प्रमाद, कषाय आणि योग हे बंधाचे हेतू कारण आहेत.

विशेषार्थ : पहिल्याच अध्यायाच्या प्रथमसूत्रात सम्यगदर्शनास मोक्षाचे कारण म्हटले आहे. त्यावरून हे सिद्ध होते की मिथ्यादर्शन हे बंधाचे कारण आहे. बंधतत्त्वाचे निरूपण प्रकृत असल्यामुळे त्याचा प्रथमतः निर्देश केला आहे. तेथे सम्यगदर्शनाचे स्वरूप जीव अजीवादि द्रव्याचा स्वभाव, तत्त्व यांचे यथार्थ दर्शन म्हणजे प्रतीति हे सांगितले आहे. मिथ्यादर्शनाचे स्वरूप ठीक याचे विपरीत आहे. जीव-अजीवादि द्रव्यांचा स्वभाव - तत्त्व - यांचे अयथार्थ दर्शन म्हणजे विपरीत मान्यता हे मिथ्यादर्शन होय.

अगृहीत व गृहीत मिथ्यादर्शन : या मिथ्यादर्शनाचे परोपदेशाचे निमित्त असणे व नसणे या अपेक्षेने गृहीत मिथ्यात्व आणि अगृहीत मिथ्यात्व असे दोन भेद आहेत.

अगृहीत मिथ्यात्व : परोपदेशाविना केवळ मिथ्यात्वाचा उदय असताना जीवादि तत्त्वांचे जे विपरीत शब्दान होते ते गृहीत मिथ्यात्व होय. असताना जीवादि तत्त्वांचे जे विपरीत शब्दान असते त्यास अगृहीत मिथ्यात्व म्हणतात. जसे कषायास आत्मा मानणे.

गृहीत मिथ्यात्व : मिथ्यात्व कर्माचा उदय असताना परोपदेशाचे विशेष निमित्त मिळाले असताना जे जीवादि तत्त्वांचे विपरीत शब्दान होते ते गृहीत मिथ्यात्व होय. अगृहीत मिथ्यात्व निगोदी एकेंद्रियापासून असंज्ञी पंचेन्द्रियापर्यंत तहत सर्व जीवांना आणि पंचेन्द्रिय संज्ञी मिथ्याहृष्टि जीवांनाही नियमाने असते. म्हणजे सर्वच मिथ्याहृष्टींना अगृहीत मिथ्यात्व असतेच. परंतु गृहीत मिथ्यात्व मात्र संज्ञी पंचेन्द्रिय मिथ्याहृष्टी जीवांनाच असते. ते असंज्ञी पंचेन्द्रियापर्यंत असतच नाही. या दोन्ही मिथ्यात्वादिकांचे वर्णन छहढालाच्या दुसऱ्या ढालेत आलेले आहे.

गृहीत मिथ्यात्वाचे भेद : गृहीत मिथ्यात्वाचे पाच भेद आहेत (१) एकांत (२) संशय, (३) विपरीत, (४) विनय आणि (५) अज्ञान.

१. एकांत मिथ्यात्व : जीवादि पदार्थ नित्य-अनित्य आदि प्रतिपक्षी धर्माने

सहित असताना त्यास तसे न मानता केवळ नित्यात्मक किंवा अनित्यात्मक मानणे हे एकांत मिथ्यात्म होय. जसे आत्मा हा आपल्या चैतन्य या त्रिकाली स्वभाव विशेषाने (गुणद्वारा) नित्य आणि संसारात नरनारकादी पर्यायरूपाने अथवा रागादि विभाव गुणपर्यायरूपाने अनित्य आहे. परंतु संसारदशेतही आत्मा नरनारकादी वा रागादिरूप अनित्य न मानता त्यास नित्यशुद्ध मानणे अथवा नरनारकादी, रागादिक अनित्य परिणाम असतानाही तो चैतन्यस्वभावी नित्य आहे असे न मानता तो नरनारकादिरूप अथवा रागादिरूपच अनित्य मानणे हे एकांत मिथ्यात्म आहे.

२. संशय मिथ्यात्म : तत्त्वांचा निर्णय न झाल्याने श्रद्धा दोलायमान असते. हे संशय मिथ्यात्म आहे. जसे वरील उदाहरणात कोणास माहीत की जीव नरनारकादिरूप रागादिरूप आहे की त्रिकाल चैतन्य स्वभावी आहे. अशा दोलायमान श्रद्धेला संशय मिथ्यात्म जाणावे.

३. विपरीत मिथ्यात्म : तत्त्वांच्या ठीक विपरीत स्वरूपाचीव श्रद्धा करणे हे विपरीत मिथ्यात्म होय. जसे जीव चैतन्यस्वभावी नसून रागद्वेषादिकांची परंपरा अथवा देहपरंपरा म्हणजेच जीव, कारण त्या व्यतिरिक्त जीव आढळून येत नाही; हे विपरीत मिथ्यात्म आहे.

४. विनय मिथ्यात्म : तत्त्वांचे यथार्थ स्वरूप आणि अयथार्थ स्वरूप दोहोसही समान उपादेय मानणे यास विनय मिथ्यात्म म्हणतात. जसे वीतराग अर्हतादिक देव आणि सरागी देवदेवता दोहोंनाही पूज्य मानणे हे विनय मिथ्यात्म होय.

५. अज्ञान मिथ्यात्म : तत्त्वांच्या हेय-उपादेयपणाची परीक्षा नसणे अथवा हित-अहिताचा निर्णय न करता कुलाचारास अथवा लोकाचारास धर्म मानणे हे अज्ञान मिथ्यात्म होय. जसे यज्ञयागादिकात होणाऱ्या जीव-हिंसेला धर्म मानणे.

अविरतीचे स्वरूप : पाच इंद्रिये आणि मनाच्या विषयापासून (अ-विरति) निवृत न होणे, तसेच प्रटकाय जीवांच्या हिंसेपासून निवृत न होणे यास अविरति म्हणतात. उपरोक्त सहा इंद्रियांचे विषय व प्रटकाय जीव या आश्रयाच्या अपेक्षेने अविरति १२ प्रकारची आहे. अथवा पाच पापासून निवृत न होणे यासही द्रव्यसंग्रहादिकामध्ये अविरति म्हटले आहे व पापे पाच असल्यामुळे अविरतीचे तेथे पाच भेद केलेले आहेत. या पाच पापामध्ये उपरोक्त बारा प्रकारची अविरति अंतर्भूत आहे. ही उपरोक्त सर्वच अविरति १. अनन्तानुबंधी कषायजनित अविरति, २. अग्रत्याख्यानावरण कषायजनित अविरति आणि ३. प्रत्याख्यानावरणजनित अविरति या बारा कषायांच्या अपेक्षेने बारा प्रकारची आहे. संज्वलन कषायामुळे अविरति होत नाही. तर यथाख्यातचारित्राचा अभाव अथवा विरति असतांनाही प्रमाद होतात -

६. प्रमाद : आत्मस्वरूपांत असावधानता असणे म्हणजेच शुद्धोपयोगात न

राहणे यास प्रमाद म्हणतात. असावधानतेमुळे समिति पालनात आलस हाही प्रमादच आहे.

४. कषाय : चारित्र मोहनीयाच्या क्रोध-मान-माया-लोभाच्या उदयाने जे विकारभाव होतात त्यांना कषाय म्हणतात. जो पावेतो हे कषाय बुद्धिपूर्वक असतात त्यांना प्रमाद म्हणतात. विरति असतांनाही संज्ञलनाच्या तीव्र उदयाने बुद्धिपूर्वक कषाय वा प्रमादभाव असतात आणि त्यांच्या मंद उदयामध्ये अबुद्धिपूर्वक कषाय असतात, त्यांना अप्रमत्त भाव म्हणतात. प्रमाद ९ ते ६ व्या गुणस्थानामध्ये असतात, ७ व्या पासून पुढे १० व्या पर्यंत अप्रमत्त दशा, अबुद्धिपूर्वक कषाय असतात.

५. योग : मन-वचन-काय अथवा मात्र कर्मनिमित्ताने वीर्यांतरायाचा क्षयोपशम असताना आत्मप्रदेशांची जी चंचलता त्यास योग म्हणतात. हा योग कषायपूर्वक असतो व कधी कषायाविना असतो. कषायपूर्वक योग आस्त्रव व चारही प्रकारच्या बंधाचे कारण आहे. आणि कषायाविना योग मुख्यतेने ईर्यापथ आस्त्रवाचे कारण आहे. प्रदेशवंध आणि प्रकृतिबंधाच्या अपेक्षेने योगाला येथे बंध कारणात घेतले आहे. कषायाविना योग हा स्थितिबंध आणि अनुभाग बंधास कारण नाही. आणि बंधामध्ये स्थिति आणि अनुभाग हाच खन्या अर्थाने बंध आहे म्हणून कषायास बंधाचे कारण म्हटले आहे.

येथे हे प्रामुख्याने लक्षात असू द्यावे की, ही बंधाची पाचही कारणे (सांपरायिकाचे अपेक्षेने) मोहनीय कर्माच्या उदयाने होणारे परिणाम आहेत. म्हणजेच चार अघाति कर्म जीव स्वभावाची घातक नाहीतच. घाति कर्म जीवस्वभावाचे घातक आहेत. परंतु ज्ञानावरण, दर्शनावरण आणि अंतराय या तीन कर्माच्या उदयाने अनुक्रमे ज्ञानाचा, दर्शनाचा व शक्तीचा अप्रगटपणा असतो; परंतु ते भाव नवीन बंधास कारण नसून केवळ मोहनीय कर्माच्या उदयाने होणारे भावच बंधाला कारण आहेत. येथे योगाची आस्त्रवाशी व्याप्ति आहे. बंधाशी नाही. म्हणून बंधप्रकरणी योगाची गौणता आहे. योग आणि कषाय एकाच समयात असतांना योगाची आस्त्रवासह व कषायाची बंधासह व्याप्ती आहे. द्रव्य आस्त्रव व बंध हेर्ही एकाच समयात असतात.

बंधाच्या कारणांचा असा क्रम ठेवण्यामध्ये हेतू -

(१) जेथे पहिले बंधाचे कारण विद्यमान आहे तेथे पुढील चारही नियमाने असतातच. जेथे दुसरे आहे तेथे पहिले असेल वा नसेल परंतु पुढील तीनही असतातच. जेथे तिसरे आहे तेथे प्रथम दोन असतील वा नसतील. परंतु पुढील दोन असतातच आणि जेथे चौथे आहे. तेथे प्रथम तीन असतील वा नसतील परंतु योग असतोच. याचे

ज्ञान व्हावे म्हणून हा क्रम ठेवला आहे.

(२) गुणस्थान परिपाटीमध्ये ज्या क्रमाने बंध कारणांचा अभाव होतो हे लक्षात यावे म्हणून हा क्रम सांगितला आहे. पहिल्यानंतर पुढील गुणस्थानांत मिथ्यात्वाचा अभाव असतो. नंतर ४ थ्या पर्यंत (सर्वथा अविरति १ ते ४ गुणस्थानांत असते. कारण अनंतानुबंधी व अप्रत्याख्यानावरण कषायाने होणारे भाव अविरती म्हटले जातात व देशतः विरती व अविरती पाचव्या गुणस्थानांत असते.) अविरति असते. सहाव्या पासून अविरतीचा अभाव होतो. सहाव्यात तीनच बंधाची कारणे आहेत. सातव्यापासून पुढे प्रमादाचाही अभाव होतो. म्हणजे ७ व्या गुणस्थानापासून १० व्या पर्यंत दोनच बंधाची कारणे आहेत. आणि ११-१२-१३ या गुणस्थानांत केवळ योगच एकमात्र आस्त्रव बंधास कारण आहे.

या पाचपैकी कषाय आहेत तोवर आस्त्रवबंध आहे. मिथ्यात्व अविरती, प्रमाद या सोबत व वरही १० गुणस्थानापर्यंत कषाय आहेतच. त्यापुढे कषाय नाहीत, म्हणून बंधही नाही. म्हणून कषाय हे बंधाचे सामान्य कारण आहे. कदाचित विसंयोजन झाले असेल तर मिथ्यात्वासह अनंतानुबंधी नसतील, परंतु कषाय असतातच. म्हणून तेथे मिथ्यात्वाचा कषायांत अंतर्भाव आहे. कषाय आणि बंध यांची व्याप्ती आहे. बंध आहे तेथे सांपरायिक आस्त्रव आहेच. येथे स्थितिबंध व अनुभागबंध यांना प्रामुख्याने बंध म्हटले आहे. परंतु त्यांनाही म्हणजे १० व्या गुणस्थानानंतर ११-१२-१३ या तीन गुणस्थानामध्ये कषाय नसतात. तथापि ईर्यापथ आस्त्रव, प्रकृतिबंध व प्रदेशबंध असतो. कारण तेथे योग आहे. योग आणि कषाय या दोहोचाही अभाव १४ व्या गुणस्थानात होतो. म्हणून तेथे आस्त्रव व बंध नाही. फक्त अवशिष्ट घातिकर्माचा उदयमात्र असतो. याप्रमाणे योगाची व्याप्ती आस्त्रव, प्रकृतिबंध, प्रदेशबंधासह आहे. म्हणून योगास आस्त्रव व प्रकृति व प्रदेशबंधाचे कारण म्हटले आहे. ‘स आस्त्रव’ हे सूत्र आणि ‘जोगा पयडिपदे सा ठीदि अनुभागा कषायदो होंति’ या आर्थवचनाचे हेच रहस्य आहे.

कोणत्या कोणत्या गुणस्थानामध्ये बंधाची किती व कोणती कारणे असतात हे पुढील पानावरील तक्त्यांत दर्शविल्याप्रमाणे लक्षात येईल. त्यावरून हेही लक्षात येईल की वर वर गुणस्थानामध्ये कारणे कमी कमी होत गेली आहेत. ॥१॥

यानंतर पुढील सूत्रामध्ये बंधाचे स्वरूप सांगतात -

सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादते स बंधः ॥२॥

स-कषायत्वात् जीवः कर्मणोः योग्यान् पुद्गलान् आदते सः बंधः ॥२॥

अन्वयार्थ : (कर्मणो) कर्मच्या कारणाने-हेतुने-जीव (सकषायः) सकषाय झाल्यामुळे (कर्मणो) कर्म वनण्यास (योग्यान्) योग्य अशा (पुद्गलान्) पुद्गलांना

(जीव:) जीव (आदते) ग्रहण करतो (स:) तोच (बंध:) बंध होय.

विशेषार्थ : १) येथे असा प्रश्न उत्पन्न होतो की अन्वयार्थामध्ये कर्मणो हे पद दोनदा आणि तेही भिन्न अर्थाने कां घेतले ? तद्वत् कर्मणो योग्यान् असे सुवन्त दोन स्वतंत्र पदे करण्यापेक्षा कर्मयोग्यान् असे एक सामासिक पद केले असते तर एक अक्षरच नद्वे तर २ मात्रा कमी झाल्या असत्या. आणि एक मात्रा जरी कमी होऊ शकली तर सूत्रकारांना पुत्रजन्मोत्सवाचा आनंद होतो असे म्हणतात. मग येथे सामासिक पद कां केले नाही?

असाच प्रश्न सर्वार्थसिद्धीमध्ये उत्पन्न करून वैव्याकरणी आ. पूज्यपादांनी त्याचे उत्तर दिले आहे की सामासिक एक पद न करण्यात एक दृष्टि आहे.

गुणस्थानाची नाव	बंधाची कारण संख्या	मिथ्यात्व अनंतानुंबंधी	अप्रत्याख्यानावरण अविरती	प्रत्याख्यानावरण अविरती	प्रभाव कथाव योग
१. मिथ्यात्व	५	“	“	“	“
२. सासादन	४	०	“	“	“
३. सम्यग्मिथ्यात्व	४	०	०	“	“
४. अविरत सम्यग्दृष्टि	४	०	०	“	“
५. देशविरत	४	०	०	“	“
६. प्रमत्त संयत	३	०	०	०	“
७. अप्रमत्त संयत	२	०	०	०	०
८. अपूर्वकरण	२	०	०	०	०
९. अनिवृत्तिकरण	२	०	०	०	०
१०. सूक्ष्मलोभ	२	०	०	०	०
११. उपशान्त मोह	१	०	०	०	०
१२. क्षीणमोह	१	०	०	०	०
१३. सयोग केवली	१	०	०	०	०
१४. अयोग केवली	०	०	०	०	०

टीप : १. ० आहे तेथे त्या कारणाचा अभाव समजावा. “ आहे तेथे त्या कारणांचा सद्भाव समजावा.

२. जरी गुणस्थानाची नावे क्रमाने लिहिलीत तरी जसा आकडा वरचा वरचा असेल त्याप्रमाणे शुद्धि अधिक व बंधाची कारणे कमी समजावीत.

संस्कृतमध्ये कर्मणः हे पंचमी व पष्टीचे एकवचन आहे. त्यामुळे त्या पदाने सूत्रामध्ये दोन वाक्ये तयार होऊन बंधाच्या स्वरूपाचा यथार्थ बोध होतो. ती दोन वाक्ये अशी -

(१) कर्मणः जीवः सकषायः (भवति) । अर्थः जीव कर्माच्या हेतूने सकषाय होतो. आणि (२) जीवः कर्मणः योग्यान् पुद्गलान आदत्ते सः बंधः ॥ अर्थ - जीव कर्मास योग्य पुद्गलांचे ग्रहण करतो तो बंध होय. अशी दोन वाक्ये होतात. म्हणून अन्वयार्थ वरील प्रकारे केलेला आहे.

म्हणजे कषायामुळे कर्मास योग्य पुद्गलाचे जीव ग्रहण करतो तो बंध एवढ्याने बंधाचे स्वरूप स्पष्ट होत नाही. तर कर्माच्या हेतूने जीव सकषाय होतो हे वाक्य व पूर्व संदर्भ असेल तर बंधाच्या स्वरूपावर संपूर्ण प्रकाश पडतो. कषाय होतात याचा हेतू विशिष्ट कर्मच नव्हे तर अनादिकाळातून जीवाशी बद्ध कर्म हा त्याचा हेतू आहे. अशाप्रकारे कर्महेतूने सकषायी जीव कर्म ग्रहण करतो. या संपूर्ण प्रक्रियेस बंध ही संज्ञा आहे. म्हणजे पूर्वबद्ध कर्मानी कषाय आणि कषायांनी नवीन कर्मबंध ही कार्यकारणभावाची परंपरा अनादी काळापासून चालत आली आहे. हे तथ्य त्यातून ज्ञात होते. म्हणजे जीव अनादिकाळापासून कर्मबद्ध आहे. व त्यास अनादिपासून रागद्वेषाची परंपरा सुरु आहे व त्या निमित्ताने प्रतिसमय नवीन कर्माचा आस्रव बंध होतो आहे. अनादिबद्ध जीवालाच नवीन कर्म बंध होतो. असे नाही की, पूर्वी जीव शुद्ध होता आणि नंतर कषायामुळे बद्ध झाला; तर पूर्वबद्ध कर्मानी कषायरूप भाववंध व त्याचसमयी कषायरूप भावबंधामुळे नवीन द्रव्यकर्म बंध अशी ही परंपरा अनादिपासून चालत आलेली आहे. एकच कर्मसंयोग अनादि आहे हा त्याचा अर्थ नसून परंपरा अपेक्षेने बंध हा बीजवृक्षपरंपरेप्रमाणे अनादि आहे हा त्याचा अर्थ आहे. नवीन बंधाच्या कारणाचा नाश झाल्याने नवीन कर्मबंधाचा अभाव होतो. पूर्वबद्ध कर्माचा क्षय ही आत्माधीन बाब नव्हे. परंतु त्याचाही क्षय आपल्या काळी होणार आहे. नवीन बंध न व्हावा यासाठी रागद्वेषमोह दूर करणे हाच खरा मोक्षमार्गाचा एकमेव पुरुषार्थ आहे, पूर्वबद्ध कर्म आपल्याच कारणाने स्थिति संपली म्हणजे स्वयं क्षय पावेल.

(२) केवळ कोणत्याही पुद्गलाचे ग्रहण एवढा मोक्षमार्गामध्ये बंध तत्त्वाचा अर्थ नाही. कर्मास योग्य पुद्गलांचे ग्रहण करणे हा बंध, मोक्षमार्गामध्ये प्रयोजनीय आहे. नोकर्म पुद्गलांचे किंवा अन्य पुद्गलांचे ग्रहण हे बंध-मोक्षाचे कारण नाही. उलट कर्मनिच नोकर्मवर्गांचे ग्रहण होते. येथे कर्माच्या उपादान कारणाचे कार्मणवर्गांचे ग्रहण अभिप्रेत आहे. 'कर्मणो योग्यान्' याचा हा अभिप्राय आहे.

(३) आदत्ते याही पदाचे प्रयोजन व सार्थकता आहे. पुद्गल मग तो कर्मपुद्गल

असो की नोकर्म पुद्गल असो आत्मा तत्त्वतः तर परद्रव्याचे ग्रहण करू शकत नाही. मग आत्मा ग्रहण करतो याचा अर्थ काय ? आत्मा राग (कषाय) करतो तेव्हा योग द्वारा आलेले कर्मरूप पुद्गल जीव प्रदेशामध्ये परस्पर अवगाहरूनाने प्रवेश करतात, पूर्वबद्ध कर्मस्कंधात मिसळून जातात व स्थिति संपत्ताना उदयाचे क्षणी पुनः जीवभावास हेतू होतात. एवढा आदते म्हणजे ग्रहण करतो या पदाचा अर्थ आहे. म्हणजे जोपावेतो निमित्त नैमित्तिकपणाचा व्यवहार आहे. तोपावेतो कर्मप्रदेशाचा जीव प्रदेशामध्ये प्रवेश आहे असे समजावे. निमित्त नैमित्तिक भाव संपला म्हणजे ते कर्म आत्मप्रदेशांत राहो वा कोठे जावो तेव्हा त्यास बंध म्हणत नाहीत.

(४) सः म्हणजे तोच. याही पदाची सार्थकता आहे. म्हणजे कर्मपरमाणू व आत्मप्रदेशांचा परस्पर अवगाह हाच बंध आहे. दुसऱ्या कोणत्याही संबंधास बंध म्हणत नाहीत. तेवढाच बंध येथे अभिप्रेत आहे. गुणगुणी संबंध वा अन्य संबंधाचा बंधतत्व प्रकरणी काहीच प्रयोजन नाही.

ज्याप्रमाणे मुख्यावाटे ग्रहण केलेला आहार उदराणीच्या संसर्गाने हाडे, रक्त इ. रूपाने परिणमतो, कमीजास्त प्रमाणात परिणमतो, त्याचे कमीजास्त काळपर्यंत अस्तित्व राहते व त्याच्या स्वभावानुसार शरीरपोषण इ. फल देण्याचे काम करतात. हे सर्व मला करावयाचे आहे असे ज्ञान नसतांनाही हे सर्व सहज स्वभावतः घडून येते; तसेच कर्माचे समजावे. जीव योगद्वाराने कार्मणिवर्गणीचे ग्रहण करतो (आस्त्रव). कषायाच्या संयोगाने गृहीत कार्मणिवर्गणा त्याच समयी स्वयं ज्ञानावरणादि मूळ प्रकृतिरूपाने परिणमते (प्रकृतिबंध) वर्गणा योगाच्या अनुसार कमी अधिक प्रमाणात येतात (प्रदेश). आलेली कर्मवर्गणा कमी अधिक काळ जीव प्रदेशाशी बद्ध राहते (स्थितिबंध). स्वभावाला अनुसरून कमी अधिक प्रमाणात फल देण्याची शक्ती त्यामध्ये असते (अनुभाग बंध). मी या रूपाने परिणमावे असे ज्ञान नसताही योग व कषाय निमित्त असतांना हे कर्म पुद्गलाचे बंधरूप सहज परिणमन होत असते. या सर्व गोष्टी एका समयात असतात.॥२॥

बंधाचे भेद व स्वरूपाचा निर्देश करतात -

प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशास्तद्विधयः ॥३॥

प्रकृति-स्थिति-अनुभाग-प्रदेशः तद्-विधयः ॥३॥

अर्थ : प्रकृतिबंध, स्थितिबंध, अनुभागबंध, प्रदेशबंध (तद्विधयः) असे बंधाचे चार भेद आहेत.

विशेषार्थ : प्रकृति म्हणजे स्वभाव. ज्याप्रमाणे निंबाचा स्वभाव कढूपणा व गुळाचा स्वभाव गोडपणा आहे त्याप्रमाणे कर्मामध्ये ८ प्रकारचे व विशेष रूपाने १४८ रूपाने स्वभाव पडतात; त्यास प्रकृतिबंध म्हणतात. कर्म पुढील सूत्रात सांगितल्याप्रमाणे आठ प्रकारची आहेत. ज्ञानावरण, दर्शनावरण, वेदनीय, मोहनीय, आयु, नाम, गोत्र व

अन्तराय. यापैकी १. ज्ञानावरणाचा स्वभाव विशिष्ट ज्ञान पर्याय प्रगट न होऊ देणे हा आहे. २. दर्शनावरणाचा स्वभाव दर्शनाला (सामान्य प्रतिभासस्वरूप शक्तीला) ज्ञाकणे प्रगट न होऊ देणे हा आहे. ३. वेदनीयाचा स्वभाव जीवाला इष्ट व अनिष्ट पदार्थाच्या संयोग वियोगामध्ये सुख-दुःखांचे वेदन-अनुभवन करविण्याचा आहे. ४. मोहनीयापैकी दर्शनमोहनीयाचा स्वभाव तत्त्वार्थ-श्रद्धान न होऊ देण्यास हेतू होणे हा आहे. व चारित्र-मोहनीयाचा स्वभाव चारित्राला रोकण्याचा आहे. तसेच राग-द्वेष (निमित्तरूपाने) उत्पन्न करण्याचा आहे. ५. आयुकर्माचा स्वभाव जीवाला कोणत्या तरी भवामध्ये अडकवून ठेवण्याचा आहे. ६. नामकर्माचा स्वभाव जीवासाठी अनेक प्रकारची शरीरे वगैरे बनविण्यामध्ये हेतू होणे हा आहे. ७. गोत्राचा स्वभाव झानीच कुलांमध्ये जीवाला उत्पन्न करणे हा आहे. ८. अन्तरायाचा स्वभाव दानादि कार्यामध्ये विघ्न करणे हा आहे.

याप्रमाणे कर्मामध्ये स्वःऽव भेद असतो. हा प्रकृतिबंध होय.

वरील आठही कर्म आत्मप्रदेशामध्ये परस्पर अवगाहरूपाने प्रविष्ट ज्ञाल्यानंतर जोपर्यंत आपल्या स्वभावाला सोडत नाहीत व कर्मरूपाने राहतात त्या कालमर्यादिला स्थितिबंध म्हणतात. ज्याप्रमाणे बकरी, गाय फैसे वगैरे पशूंच्या दुधामध्ये कमी अधिक शक्ती असते, त्याप्रमाणे कर्मामध्येही तीव्र-मध्यम-मंद फल देण्याची शक्ती असते. त्या फलदान शक्तीला अनुभागबंध अथवा अनुभवबंध म्हणतात. जे कार्मणवर्गाणारूप पुढूगल-स्कंध कर्मरूपाने परिणत झाले व परमाणूरूपाने त्यांच्या संखेचा निर्णय करणे की, इतके परमाणू बांधले गेले हा प्रदेशबंध होय. याप्रमाणे बंधाचे चार प्रकार आहेत. पैकी प्रकृतिबंध व प्रदेशबंध यास योग निमित्त असून स्थितिबंध व अनुभागबंधास कषाय निमित्त आहे. योग व कषायातील तरतमतेमुळे बंधामध्ये तरतमरूपता येते.

आता प्रकृतिबंधाचे (कर्माचे) मूलभेद सांगतात -

आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामिगोत्रान्तरायाः ॥४॥

आद्यः ज्ञान-दर्शनावरण-वेदनीय-मोहनीय-आयुः-नाम-गोत्र-

अन्तरायाः ॥५॥

अर्थ : पहिला प्रकृतिबंध हा १. ज्ञानावरण, २. दर्शनावरण, ३. वेदनीय, ४. मोहनीय, ५. आयु, ६. नाम, ७. गोत्र व ८. अन्तराय असा आठ प्रकारचा आहे. यांचे स्वरूप वर तिसच्या सूत्रात सांगितलेच आहे. या आठ पैकी ज्ञानावरण, दर्शनावरण, मोहनीय व अन्तराय ही चार घातिकर्मे होत. घातिकर्माचा स्वभाव अनुजीवी गुणांचा घात करण्यास निमित्त असणे हा आहे. प्रतिजीवी गुण प्रगट न होऊ

देण्यास निमित्त असणे हा अघाति कर्मचा स्वभाव आहे. नावाप्रमाणे त्यांची प्रकृती आहे.

आता या आठ प्रकृति-बंधाचे (कर्मचे) क्रमाने उत्तर भेद सांगतात -

पंचनवद्विष्टाविंशतिचतुर्द्विंचत्वारिंशद्द्विपञ्चभेदा यथाक्रमम्
॥५॥

पंच-नव-द्वि-अष्टाविंशति-चतुः-द्विचत्वारिंशत्-द्वि-पंच-भेदाः
यथाक्रमम् ॥५॥

अर्थ : त्या आठ प्रकारच्या मूळ प्रकृतीचे भेद अनुक्रमे ज्ञानावरणाचे पाच, दर्शनावरणाचे नऊ, वेदनीयाचे दोन, मोहनीयाचे अड्डावीस, आयुकर्मचे चार, नामकर्मचे बेचाळीस, गोत्रकर्मचे दोन व अंतरायाचे पाच असे उत्तर भेद आहेत. ॥५॥

आता ज्ञानावरणाचे पाच भेद कोणते ते सांगतात -

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानाम् ॥६॥

मति-श्रुत-अवधि-मनःपर्यय-केवलानाम् ॥६॥

अर्थ : मतिज्ञानावरण, श्रुतज्ञानावरण, अवधिज्ञानावरण, मनःपर्ययज्ञानावरण व केवलज्ञानावरण असे ज्ञानावरणाचे पाच भेद आहेत.

विशेषार्थ : आवरण शब्दाचा अर्थ आच्छादन अथवा पडदा असा आहे. ज्याप्रमाणे मूर्तीवर पडदा पडला असता मूर्तीचा आकार वगैरे काही दिसत नाही; त्याप्रमाणे आत्म्यामध्ये केवलज्ञान वगैरे पर्याय प्राप्त होण्याची शक्ती आहे, परंतु व्यक्तता नाही. त्याला कारण ज्ञानावरण कर्मचा उदय आहे. याचा अर्थ असा न घ्यावा की “सर्व जीवांमध्ये केवलज्ञान आहे. फक्त वर ज्ञानावरणाचे आवरण आहे. केवलज्ञान होण्याची शक्ती आहे;” परंतु ज्ञानावरण कर्मच्या उदयामुळे ती शक्ती व्यक्त होत नाही, असे समजावे. मतिज्ञानावरण व श्रुतज्ञानावरण कर्मच्या क्षयोपशामुळे थोडे बहुत मतिश्रुत ज्ञान सर्व जीवांना आहे. जे ज्ञान नाही त्यास कारण या कर्मचा उदय हे आहे. जे कर्म मतिज्ञानाला प्रगट होऊ न देण्यामध्ये निमित्त आहे, ते मतिज्ञानावरणकर्म होय. याप्रमाणे इतर कर्मचे स्वरूप समजावे.

येथे हे लक्षात असू घावे की, कोणतेही कर्म जीवाच्या त्रिकाल स्वभावाचा (गुणाचा) नाश करण्यास समर्थ नाही. ज्ञानावरण कर्म ज्ञानगुणाचा घात करीत नाही. केवलज्ञानादि पर्यायांना व्यक्त न होऊ देणे (ज्ञाकणे) यास निमित्त असणे हे केवल ज्ञानावरणाच्या उदयाचे काम आहे. तसेच दर्शनसुखादि गुणांबाबत समजावे. मोहनीयाचा उदय सम्यग्दर्शन चारित्र वगैरे परिणामांना न होऊ देण्यामध्ये व विपरीत शङ्खा, कपायादि विभावरूप परिणमनामध्ये निमित्तमात्र आहे असे समजावे.

भव्य व अभव्य या दोघांनाही पाचही ज्ञानावरण कर्म आहेत. द्रव्यार्थिक नयाच्या अपेक्षेने अभव्यांना केवलज्ञान शक्ती आहे. परंतु पर्यायार्थिक नयाच्या अपेक्षेने त्रिकाल शक्ती असूनही वर्तमान योग्यता कधीच प्रगट होणार नाही.

आता दर्शनावरणाचे भेद सांगतात –

चक्षुरचक्षुरवधिके वलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचला

स्त्यानगृद्ध्यश्च ॥७॥

चक्षुः-अचक्षुः-अवधि-के वलानां निद्रा-निद्रानिद्रा-

प्रचला-प्रचलाप्रचला स्त्यानगृद्ध्यःच ॥७॥

अर्थ : चक्षुदर्शनावरण, अचक्षुदर्शनावरण, अवधिदर्शनावरण, केवलदर्शनावरण, निद्रा, निद्रानिद्रा, प्रचला, प्रचलाप्रचला, स्त्यानगृद्धि असे दर्शनावरणाचे नऊ भेद आहेत.

विशेषार्थ : १. जे चक्षुर्ऊद्रेयाच्या द्वारा पदार्थाचा सामान्य प्रतिमास होऊ न देण्यास निमित्त आहे; त्यास चक्षुदर्शनावरण कर्म म्हणतात. २. जे कर्म चक्षूशिवाय बाकीच्या इंत्रियांनी सामान्य प्रतिमास होऊ न देण्यास निमित्तमात्र आहे, त्यास अचक्षुदर्शनावरण कर्म म्हणतात. ३. अवधिदर्शनाला न होऊ देण्यास निमित्तमात्र आहेत त्यास अवधिदर्शनावरण कर्म म्हणतात. ४. केवलदर्शनाला न होऊ देण्यात जे कर्म हेतु आहे; त्यास केवलदर्शनावरण कर्म म्हणतात. ५. ज्या कर्माच्या उदयाने मद-खेद-लानी कमी होण्यासाठी झोप येण्यात हेतु, त्यास निद्रा कर्म म्हणतात. ६. ज्या कर्माच्या उदयाने पुनःपुनः झोप येते, डुलक्या लागतात त्यास निद्रानिद्रा कर्म म्हणतात. ७. ज्या कर्माच्या उदयाने बसल्या ठिकाणीच निद्रा येते, हात पाय डोके हलू लागतात, त्यास प्रचला कर्म म्हणतात. ८. ज्या कर्माच्या उदयामुळे जीव काहीसे डोळे उघडे ठेवूनच झोपी जातो, बसताबसताच डुलकी घेतो, गांवे चलायमान होत असताना काही समजत नाही, तोंडातून कधीकधी लाळही गळू लागते. त्यास प्रचलाप्रचला कर्म म्हणतात. ९. ज्या कर्माच्या उदयाने झोपेतच उदून एखादे अचाट कर्म करतो, जागृत ज्ञात्यावर त्या कर्माची आठवणही राहात नाही, स्वने वगैरे पडतात, सामर्थ्याचा आविर्भाव होतो त्यास स्त्यानगृद्धि कर्म असे म्हणतात. ॥७॥

आता वेदनीय कर्माचे दोन भेद सांगतात –

सदसद्वेद्ये ॥८॥

सत्-असद्-वेद्ये ॥८॥

अर्थ : वेदनीय कर्माचे दोन भेद आहेत. सातावेदनीय व असातावेदनीय.

१. ज्याचा उदय असतांना जीवाला देवादि-गतीमध्ये शारीरिक व मानसिक अनेक प्रकारच्या सुखाचे अनुभवन होते, त्यास सातावेदनीय म्हणतात. २. ज्याचा उदय

असतांना नरकादि गतीमध्ये हा जीव दुःखाचे अनुभवन करतो, त्यास असातावेदनीय म्हणतात. ॥८॥

आता मोहनीय कर्माचै अद्वावीस भेद सांगतात –
दर्शनचारित्रमोहनीयाकषायकषायवेदनीयाख्यास्त्रिद्विनवषोडशभेदाः, सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभ्यान्यकषायकषायौ, हास्यरत्यरतिशोक-भयजुगुप्सास्त्रीपुंश्रुपुंसकवेदा, अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यान प्रत्याख्यान

संज्वलनविकल्पाशैकशः क्रोधमानमायालोभाः ॥९॥
दर्शन-चारित्र-मोहनीय-अकषाय-कषायवेदनीयाख्या त्रि-द्वि-नव-षोडश-भेदाः सम्यक्त्व मिथ्यात्व तदउभ्यानि अकषाय कषायौ हास्य रति अरति शोक-भय-जुगुप्सा स्त्री पुं नपुंसक वेदा अनन्तानुबंधी अप्रत्याख्यान प्रत्याख्यान संज्वलन विकल्पःच एकशः क्रोध-मान-माया-लोभः ॥९॥

(दर्शन-चारित्र-मोहनीय-अकषाय-कषायवेदनीयाख्याः त्रि-द्वि-नव-षोडश-भेदाः) मोहनीयाचे मूळ दर्शन मोहनीय व चारित्र मोहनीय असे दोन भेद आहेत. दर्शनमोहनीयाचे तीन भेद आहेत. चारित्रमोहनीयाचे भेद दोन (१) अकषाय वेदनीय व कषाय वेदनीय, (त्याचे अनुक्रमे नऊ व सोळा भेद आहेत. (सम्यक्त्व-मिथ्यात्व-तदुभ्यानि) दर्शन मोहनीयाचे सम्यक्त्व, मिथ्यात्व व मिश्र असे तीन भेद आहेत. (अकषाय कषायौ) अकषाय मोहनीयाचे क्रमाने (हास्य-रति-अरति-शोक-भय-जुगुप्सा-स्त्री-पुं-नपुंसकवेदा) नऊ भेद आहेत तर कषाय वेदनीयाचे (अनन्तानुबंधी-अप्रत्याख्यान-प्रत्याख्यान-संज्वलन-विकल्पाः) अनन्तानुबंधी, अप्रत्याख्यान, प्रत्याख्यान व संज्वलन असे ४ भेद आहेत व (चैकशः) प्रत्येकाचे (क्रोध-मान-माया-लोभाः) क्रोध मान माया लोभ याप्रमाणे १६ भेद आहेत.

अर्थ : मोहनीयाचे मुख्य दोन भेद आहेत - १. दर्शनमोहनीय, २. चारित्रमोहनीय. दर्शनमोहनीय तीन भेद आहेत - १. मिथ्यात्व, २. सम्यग्मिथ्यात्व, २. सम्यक्प्रकृति. चारित्रमोहनीय दोन भेद आहेत - १. अकषाय (वेदनीय), नोकषाय २. कषाय (वेदनीय). अकषाय वेदनीयाचे नऊ भेद आहेत - हास्य, रति, अरति, शोक, भय, जुगुप्सा, स्त्रीवेद, पुंवेद व नपुंसकवेद. कषायवेदनीयाचे सोळा भेद आहेत. अनन्तानुबंधी, क्रोध, मान, माया, लोभ; अप्रत्याख्यानावरण क्रोध, मान, माया, लोभ; प्रत्याख्यानावरण क्रोध, मान, माया, लोभ व संज्वलन क्रोध, मान, माया व लोभ.

विशेषार्थ : ज्या कर्माचा उदय असतांना जीव मिथ्यादृष्टि होतो व सर्वज्ञकथित मोक्षमार्गापासून विमुख होतो, तत्त्वार्थश्रद्धानामध्ये निरुत्साहित होतो व हिताहिताच्या परीक्षेमध्ये असमर्थ होतो त्यास मिथ्यात्वकर्म म्हणतात. ज्या कर्माचा उदय असतांना जीवाला श्रद्धान व अश्रद्धानरूप मिश्र परिणाम होतात त्यास सम्यग्मिथ्यात्वकर्म

म्हणतात. ज्या कर्माचा उदय असतांना सम्यक्त्वाचा मूलतः उच्छेद होत नाही. परंतु चल, मलादि दोष उत्पन्न होतात त्यास सम्यक्प्रकृतिकर्म अथवा सम्यक्त्वकर्म म्हणतात. याप्रमाणे दर्शनमोहनीय कर्माच्या निमित्ताने सम्यक्त्व गुणाची विभाव परिणती होते. चारित्रमोहाचे दोन भेद आहेत. अकषायवेदनीय व कषायवेदनीय. त्यापैकी अकषाय याचा अर्थ किंचित कषाय असा आहे, यास नोकपाय असेही नाव आहे. हे हास्यादि, क्रोधादि कषायांच्या सहयोगाने फलदान करण्यास समर्थ होतात, त्यांच्या अभावी होत नाहीत; म्हणूनच यांना नोकपाय असे म्हणतात. येथे वेदनीय शब्दाचा अर्थ अनुभवन करविणारे कर्म असा आहे. याचे नऊ भेद आहेत.

१. ज्या कर्माचा उदय असतांना प्रफुल्लतारूप परिणाम होतात व हसू येते ते हास्यकर्म होय. २. ज्याचा उदय असतांना काही विषयामध्ये आसक्ति होते ते रतिकर्म होय. ३. ज्या कर्माचा उदय असतांना काही विषयामध्ये द्वेष उत्पन्न होतो ते अरतिकर्म होय. ४. ज्याचा उदय असतांना खेदभाव उत्पन्न होतो ते शोककर्म होय. ५. ज्याचा उदय असतांना भयभीतता उत्पन्न होते, ते भयकर्म होय. ६. ज्या कर्माचा उदय असतांना जीव आपल्या दोषाचे आच्छादन व दुसऱ्याच्या कुलशीलाचे दोष प्रगट करून त्यांची अवज्ञा, तिरस्कार वगैरे करतो ते जुगुप्साकर्म होय. ७. ज्याचा उदय असतांना पुरुषाशी रमण्याचे स्त्रीयोचित भाव होतात ते स्त्रीवेदकर्म होय. ८. ज्याचा उदय असतांना स्त्रीशी रमण्याचे पुरुषोचित भाव होतात ते पुंवेदकर्म होय. ९. ज्याचा उदय असतांना दोहोशी रमण्याचे वा नपुंसकोचित भाव होतात ते नपुंसकवेदकर्म होय. याप्रमाणे नोकपायाचे नऊ भेद आहेत.

कषायवेदनीयाचे सोळा भेद आहेत. कषायाचे मूलभेद चार आहेत. क्रोध (रागावणे), मान (गर्व), माया (कपटाचार) व लोभ (मूर्छाभाव). या प्रत्येकाच्या चार चार अवस्था आहेत. १. अनन्तानुबंधी, २. अप्रत्याख्यानावरण, ३. प्रत्याख्यानावरण व ४. संज्वलन. जे कषाय अनंत संसारासाठी कारणीभूत आहे त्यांना अनन्तानुबंधी म्हणतात. हे स्वरूपाचरण चारित्राला प्रगट न होऊ देण्यामध्ये निमित्त आहे. अनंत म्हणजे मिथ्यात्व. मिथ्यात्वाशी ज्याचा अनुबंध म्हणजे व्याप्ती आहे त्यांना अनन्तानुबंधी म्हणतात. (धवला टीकेमध्ये ही व्याख्या आहे.)

ज्या कर्माचे निमित्त असतांना श्रावकाची ब्रते (अ+प्रत्याख्यान=किंचित त्याग) होऊ शकत नाहीत, त्यास अप्रत्याख्यानावरण कर्म म्हणतात. ज्या कर्माचा उदय असतांना सकलचारित्र मुळीच होऊ शकत नाही त्यास प्रत्याख्यानावरण कर्म म्हणतात. ज्या कर्माचा उदय असतांना यथाख्यातचारित्र होऊ शकत नाही, त्यास संज्वलनकर्म म्हणतात. (या कर्माचा उदय असताना संयमही असतो व त्याबरोबर सूक्ष्म कषायाही प्रज्वलित राहतात म्हणून संज्वलन असे यथार्थ नाव आहे.)

या २८ प्रकृतीपैकी मिथ्यात्व सम्यक्मिथ्यात्व व अनन्तानुबंधी आदि बारा प्रकृति

अशा १४ सर्वधाति असून सम्यकप्रकृति व संज्वलन चार आणि नऊ नोकाघायकर्म अशा चौदा प्रकृति देशधाति आहेत. ॥९॥

आता आयुकर्मचे चार भेद सांगतात –

नारकतैर्यग्योनमानुषदैवानि ॥९०॥

नारक-तैर्यग्योन-मानुष-दैवानि ॥९०॥

अर्थ : नरकायु, तिर्यचायु, मनुष्यायु व देवायु असे आयुकर्मचे चार भेद आहेत.

१. ज्या आयुकर्मच्या उदयाचे निमित्त असतांना त्या काळपर्यंत नरकामध्ये राहावे लागते त्यास नरकायु म्हणतात. २. ज्या कर्मच्या उदयाचे निमित्त असतांना तिर्यच गतीमध्ये त्या काळपर्यंत अडकून राहावे लागते, त्यास तिर्यचायु म्हणतात. ३. ज्या कर्मच्या उदयाचे निमित्त असतांना मनुष्यगतीमध्ये स्थिति संपेपर्यंत अडकून राहावे लागते, त्यास मनुष्यायु कर्म म्हणतात. ४. ज्या कर्मच्या उदयाचे निमित्त असतांना देवगतीमध्ये स्थिति संपेपर्यंत अडकून राहावे लागते त्यास देवायु म्हणतात. हे चार कर्म भवविपाकी आहेत. त्या त्या कर्मच्या त्या त्या गतीमध्ये विपाक (उदय) निमित्त पडतो. या प्रमाणे आयुकर्म स्थिति संपेपर्यंत त्या त्या भवामध्ये अडकवून ठेवण्यास निमित्त आहे. त्यात स्थिति कमी होऊ शकते पण परस्पर संक्रमण मात्र होत नाही. ॥९०॥

आता नामकर्मचे भेद सांगतात –

गतिजातिशरीराडगोपाड्गनिर्माणबंधनसंघातसंस्थानसंहननस्पर्शरस-
गंधवर्णनुपूर्व्यगुरुलघूपद्यातपरघातातपोद्योतोच्छ्रवासविहायोगतयः:-
प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्ति, स्थिरादेययशःकीर्ति-

सेतराणितीर्थकरत्वं च ॥९१॥

गति-जाति-शरीर-अंगोपाड्ग-निर्माण-बंधन-संघात-संस्थान-संहनन
स्पर्श-रस-गंध-वर्ण-आनुपूर्वी-अगुरुलघु-उपघात-परघात- आतप-
उद्योत-उच्छ्रवास-विहायोगतयः प्रत्येकशरीर-त्रस-सुभग-सुस्वर-शुभ-
सूक्ष्म-पर्याप्ति-स्थिर-आदेय-यशःकीर्ति-सेतराणि तीर्थकरत्वं च ॥९१॥

अर्थ : गति ४. जाति ५, शरीर ५, अंगोपांग ३, निर्माण २, बंधन ५, संघात ५, संस्थान ६, संहनन ६, स्पर्श ८, रस ५, गंध २, वर्ण ५, आनुपूर्वी ४, अगुरुलघु, उपघात, परघात, आतप, उद्योत, उच्छ्रवास, विहायोगति २, प्रत्येक शरीर, त्रस, सुभग, सुस्वर, शुभ, सूक्ष्म, पर्याप्ति, स्थिर, आदेय, यशःकीर्ति व या दहांचे प्रतिपक्षी साधारण-शरीर, स्थावर, दुर्भग, दुःस्वर, बादर, अपर्याप्ति, अस्थिर, अनादेय व अयशःकीर्ति व तीर्थकरत्व असे नामकर्मचे मूल भेद बेचाळीस व अवांतर भेद गृहीत धरले असता ९३ भेद होतात.

१. गति :- ज्या कर्माचा उदय असतांना जीव एका भवातून दुसऱ्या भवांत जातो त्यास गति-नामकर्म म्हणतात. याचे चार भेद आहेत. १. नरकगति नामकर्म, २. तिर्यचगति नामकर्म, ३. मनुष्यगति नामकर्म व ४. देवगति नामकर्म. ज्या कर्माचा उदय असतांना जीव नरकभव धारण करतो, त्यास नरकगति नामकर्म म्हणतात. याप्रमाणे बाकीच्या तीन गतिकर्माचे स्वरूप समजून घ्यावे.

२. जाति :- त्या नरकादि गतिमध्ये ज्या नामकर्माचा उदय असतांना अव्यभिचारी (निर्दोष-निरपवाद) समानतेमुळे एकपणा होतो त्यास जाति-नामकर्म असे म्हणतात. याचे १. एकेंद्रियजाति, २. द्विंद्रियजाति, ३. त्रींद्रियजाति, ४. चतुरिंद्रियजाति व ५. पंचेंद्रियजाति असे पाच भेद आहेत. ज्या कर्माचा उदय असतांना जीव एकेंद्रिय जातिमध्ये उत्पन्न होतो त्यास एकेंद्रियजाति-नामकर्म असे म्हणतात. याप्रमाणे इतर चार जातिनामकर्माचे स्वरूप समजावे.

३. शरीर :- ज्या कर्माचा उदय असतांना गति व जातीला अनुकूल शरीराची रचना होते त्यास शरीर-नामकर्म असे म्हणतात. याचे पांच भेद आहेत. १. औदारिक-शरीरनामकर्म २. वैक्रियिक-शरीरनाम, ३. आहारक-शरीरनाम ४. तैजस-शरीरनाम व ५. कार्माण-शरीरनाम. ज्या कर्माचा उदय असतांना औदारिक शरीराची रचना होते त्यास औदारिक-शरीरनामकर्म म्हणतात. याप्रमाणे इतर चार शरीरनाम कर्म समजावे.

४. अंगोपांग : ज्या कर्माचा उदय असतांना अंगोपांगाची प्रगट रचना होते त्यास अंगोपांग-नामकर्म म्हणतात. याचे तीन भेद आहेत. १. औदारिकशरीर-अंगोपांगनाम कर्म, २. वैक्रियिकशरीर-अंगोपांगनाम, ३. आहारकशरीर-अंगोपांगनाम. ज्या कर्माचा उदय असतांना औदारिक शरीराचे अंगोपांग प्रगट होतात त्यास औदारिकशरीर-अंगोपांग नामकर्म म्हणतात. याप्रमाणे इतर दोन अंगोपांग नामकर्म समजावे. दोन हात, दोन पाय, नितंब, पाठ, छाती व मस्तक अशी अंगे आठ असून अंगुलि आदि उपांगे अनेक आहेत. पाच शरीरपैकी या तीन शरीरामध्येच अंग व उपांगांची रचना असते. तैजस व कार्माणशरीरात अंगोपांग रचना नसते. म्हणून अंगोपांग नामकर्माचे तीनच भेद आहेत.

५. निर्माण : ज्या कर्माचा उदय असतांना (अंगोपांग नामकर्माचा) अंगोपांगांची यथास्थान व यथाप्रमाण रचना होते त्यास निर्माण-नामकर्म म्हणतात. याचे स्थान-निर्माण व प्रमाणनिर्माण असे दोन भेद आहेत.

६. बंधन : ज्या कर्माचा उदय असतांना पूर्वी शरीर नामकर्माच्या उदयाने ग्रहण केलेल्या पुढ्रलांचे परस्परामध्ये एक बन्धनरूप होते त्यास बंधन नामकर्म असे म्हणतात. याचे पाच प्रकार आहेत. औदारिकबंधन, वैक्रियिकबंधन, आहारकबंधन, तैजसबंधन, कार्माणबंधन. ज्या कर्माचा उदय असतांना औदारिक शरीराच्या परमाणूंचे परस्पर मिश्रण होते त्यास औदारिकबंधननामकर्म असे म्हणतात. या प्रमाणे बाकीच्या चार बंधन नामकर्माचे स्वरूप समजावे.

७. संघात : ज्या कर्मचा उदय असतांना औदारिकादि शरीरांच्या परमाणूंचा छिद्रहित एकपणा (सघनबंध) होतो त्यास संघातनामकर्म म्हणतात. याचेही वरीलप्रमाणे पाच भेद आहेत. औदारिकसंघात, वैक्रियिकसंघात, आहारकसंघात, तैजससंघात व कार्मणिसंघात. ज्या कर्मचा उदय असतांना औदारिक शरीराच्या परमाणूंचा छिद्रहित एकपणा होतो त्यास औदारिकसंघात-नामकर्म म्हणतात. याप्रमाणे शेष चार संघात नामकर्मचे स्वरूप समजावे.

८. संस्थान : ज्या कर्मचा उदय असतांना औदारिकादि शरीरांना आकार प्राप्त होतो त्यास संस्थान-नामकर्म असे म्हणतात. याचे सहा भेद आहेत. समचतुरस्र-संस्थान, न्यग्रोधपरिमंडल-संस्थान, स्वातिसंस्थान, कुञ्जकसंस्थान, वामनसंस्थान व हुंडकसंस्थान नामकर्म. ज्याचा उदय असतांना वर खाली मध्ये यथाप्रमाण शरीराकृति उत्पन्न होते त्यास समचतुरस्र संस्थान-नामकर्म म्हणतात. ज्याचा उदय असतांना नाभीचा वरचा भाग मोठा व खालचा भाग पातळ होतो त्यास न्यग्रोधपरिमंडल संस्थान-नामकर्म म्हणतात. जसे वडाचा वृक्ष. ज्याचा उदय असतांना वारूलासारखा अधोभाग स्थूल व वरील भाग निमूळता होतो त्यास स्वातिसंस्थान नामकर्म म्हणतात. ज्याचा उदय असतांना कुबडे शरीर प्राप्त होते त्यास कुञ्जक संस्थान नामकर्म म्हणतात. ज्याचा उदय असतांना बुटके शरीर प्राप्त होते त्यास वामनसंस्थान नामकर्म म्हणतात. ज्याच्या उदयाने शरीराचे अवयव बेडौल, लहान मोठ्या आकाराचे बनतात त्यास हुंडकसंस्थान नामकर्म म्हणतात.

९. संहनन : ज्या कर्मचा उदय असतांना शरीरातील अस्थिपंजरादिकांच्या बंधनामध्ये विशेषता येते त्यास संहनन नामकर्म म्हणतात. याचे सहा भेद आहेत. वज्रवृषभनाराचसंहनन, वज्रनाराचसंहनन, नाराचसंहनन, अर्धनाराचसंहनन, कीलकसंहनन व असंप्राप्तासृपाटिकासंहनन, संहनन म्हणजे हाडांचा समूह. वृषभ म्हणजे शिरांनी हाडांचे बंधन होणे. नाराच म्हणजे हाडे खिळून जाणे. ज्या कर्मचा उदय असतांना वृषभ (वेष्टन); नाराच (खीळ) आणि संहनन (हाडे) हे तीनही वज्रासारखी कणखर व आमेद्य असतात, त्यास वज्रवृषभ-नाराचसंहनन नामकर्म म्हणतात. ज्याचा उदय असतांना नाराच व संहनन वज्रमयी असून वृषभ (वेष्टन) साधारण प्रतीचे असते त्यास वज्रनाराचसंहनन म्हणतात. ज्याचा उदय असतांना हाडाची खीळ असते त्यास नाराचसंहनन म्हणतात ज्याचा उदय असतांना हाडाची खीळ अर्धवट असते त्यास अर्धनाराचसंहनन म्हणतात. ज्याचा उदय असतांना हाडे परस्परामध्ये गुंतलेली असतात, स्वतंत्र खीळ नसते त्यास कीलकसंहनन नामकर्म म्हणतात. ज्याचा उदय असतांना हाडांचे सांधे परस्परात मिळालेले नसतात परंतु त्यांचे बंधन शिरा व स्नायूनी बांधलेले असते त्यास असंप्राप्तासृपाटिका संहनन नामकर्म म्हणतात.

१०. स्पर्श नामकर्म : ज्याचा उदय असतांना शरीरामध्ये स्पर्श उत्पन्न होतो त्यास स्पर्शनामकर्म म्हणतात. याचे आठ भेद आहेत. मुदु स्पर्शनामकर्म, कठोरनामकर्म,

गुरुनामकर्म, लघुनामकर्म, स्निग्धनामकर्म, रुक्षनामकर्म, शीतनामकर्म व उष्णनामकर्म.

११. रस नामकर्म : ज्याचा उदय असतांना शरीरांत रस उत्पन्न होतो त्यास रसनामकर्म म्हणतात. याचे पाच भेद आहेत. तिक्तरसनाम, कटुकनाम, मधुरनाम, कपायनाम (तुरटनाम) व क्षारनाम.

१२. गंध नामकर्म : ज्याचा उदय असतांना शरीरामध्ये गंध उत्पन्न होतो त्यास गंधनामकर्म म्हणतात. याचे सुगंधनाम व दुर्गंधनामकर्म असे दोन भेद आहेत.

१३. वर्ण नामकर्म : ज्याचा उदय असतांना शरीरामध्ये वर्ण उत्पन्न होतो त्यास वर्णनामकर्म म्हणतात. याचे पाच भेद आहेत. कृष्णवर्णनाम, शुक्लवर्णनाम, नीलवर्णनाम, पीतवर्णनाम व रक्तवर्णनाम.

१४. आनुपूर्वी : ज्याच्या उदयाने विग्रहगतीमध्ये पूर्वीच्या शरीराचा आकार राहतो त्यास आनुपूर्वी-नामकर्म म्हणतात. याचे चार भेद आहेत. नरकगतिप्रायोग्यानुपूर्वी, तिर्यचगतिप्रायोग्यानुपूर्वी, मनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्वी व देवगतिप्रायोग्यानुपूर्वी. ज्या वेळी मनुष्य किंवा तिर्यच मरून नरकगतीकडे जातो त्यावेळी विग्रहगतीमध्ये आत्माच्या प्रदेशांचा आकार पूर्वशरीरासारखा असतो. परंतु त्यावेळी त्यास नरकगति-प्रायोग्यानुपूर्वी या नामकर्माचा उदय आहे असे समजावे.

१५. अगुरुलघु : ज्याचा उदय असतांना शरीर लोखंडाच्या गोळ्यासारखे जड किंवा कापसासारखे अगदी हलके होत नाही त्यास अगुरुलघुनामकर्म म्हणतात.

१६. उपधात : ज्याचा उदय असतांना अवयव असे उत्पन्न होतात की त्या अवयवांनी स्वतःचाच घात होतो त्यास उपधातनामकर्म म्हणतात.

१७. परधात : ज्याचा उदय असतांना दुसऱ्या जीवाचा घात होईल असे अवयव प्राप्त होतात त्यास परधात-नामकर्म म्हणतात.

१८. आतप : ज्या कर्माचा उदय असतांना आतप रूप शरीर प्राप्त होते त्यास आतप-नामकर्म म्हणतात. याचा उदय सूर्य विमानामध्ये स्थित बादर पर्याप्त पृथ्वीकायिक जीवांना व काजवे वगैरेना असतो.

१९. उद्योत : ज्या कर्माचा उदय असतांना उद्योतरूप शरीर प्राप्त होते त्यास उद्योत नामकर्म म्हणतात. याचा उदय चंद्रविमानामध्ये स्थित पृथ्वीकायिक जीवांना व काजवे वगैरेना असतो.

२०. उच्छ्वास : ज्या कर्माचा उदय असतांना श्वास (बहेरील हवा आत घेणे) व उछ्वास (आत घेतलेली हवा बाहेर सोडणे) करता येते त्यास उच्छ्वास-नामकर्म म्हणतात.

२१. विहायोगति : (विहाय म्हणजे आकाश) ज्या कर्माचा उदय असतांना जीव आकाशामध्ये गमन करू शकतो त्यास विहायोगतिनामकर्म म्हणतात. याचे दोन भेद आहेत. हंस, हत्ती वगैरेच्या गतीस प्रशस्त विहायोगति व ऊंट, गाढव वगैरेच्या गतीस अप्रशस्त-विहायोगति नामकर्माचा उदय कारणीभूत असतो. या ठिकाणी असे

समजू नये की फक्त पक्षांनाच विहायोगति असते. आकाश सर्वत्र आहे. मनुष्य, पशु आदि आकाशांतच गमन करीत असतात. मुक्त जीव व पुद्गलांचे गमनास कर्मेदय कारण नाही.

२२. प्रत्येक : ज्या कर्माचा उदय असतांना एका शरीराचा स्वामी एकच जीव असतो त्यास प्रत्येकशरीर-नामकर्म म्हणतात.

२३. साधारण : ज्या कर्माचा उदय असतांना एका शरीराचे अनेक जीव स्वामी असतात, असे साधारण शरीर प्राप्त होते त्यास साधारण नामकर्म म्हणतात. या जीवांचा जन्म, मरण, श्वासोच्छवास व आहार युगपत् होतो यांना निगोदिया म्हणतात. अनंत जीव एकक्षेत्रावगाहरूप होऊन एका शरीरामध्ये राहतात. यांनाच अनंतकायिक असेही म्हणतात. विशेषतः कंद अनंतकायिक आहेत.

२४. त्रस : ज्या कर्माचा उदय असतांना जीवाचा द्वीच्छ्रियादिकामध्ये जन्म होतो त्यास त्रसनामकर्म असे म्हणतात.

२५. स्थावर : ज्या कर्माचा उदय असतांना जीव एकेंद्रिय होतो त्यास स्थावर-नामकर्म म्हणतात.

२६. सुभग : ज्या कर्माचा उदय असतांना दुसरे जीव आपणावर प्रीती करतात त्यास सुभग-नामकर्म म्हणतात.

२७. दुर्भग : ज्या कर्माचा उदय असतांना दुसरे जीव आपणास प्रीती करीत नाहीत त्यास दुर्भग-नामकर्म म्हणतात.

२८. सुख्वर : ज्या कर्माचा उदय असतांना उत्तम स्वर प्राप्त होतो त्यास सुख्वर-नामकर्म म्हणतात.

२९. दुस्ख्वर : ज्या कर्माचा उदय असतांना कर्णकटु व अप्रिय असा आवाज प्राप्त होतो त्यास दुस्ख्वर-नामकर्म म्हणतात.

३०. शुभ : ज्या कर्माचा उदय असतांना शरीराचे अवयव अत्यंत सुंदर व रेखीव प्राप्त होतात त्यास शुभ-नामकर्म म्हणतात.

३१. अशुभ : ज्या कर्माचा उदय असतांना शरीराचे अवयव सुंदर असत नाहीत त्यास अशुभ-नामकर्म म्हणतात.

३२. सूक्ष्म : ज्या कर्माचा उदय असतांना असे सूक्ष्म शरीर प्राप्त होते की जे दुसन्याकडून रोकले जाऊ शकत नाही त्यास सूक्ष्म नामकर्म म्हणतात.

३३. बादर : ज्या कर्माचा उदय असतांना स्थूल शरीर प्राप्त होते त्यास बादर-नामकर्म म्हणतात. हे शरीर दुसन्याला रोकू शकते व दुसन्याकडून रोकले जाऊ शकते.

३४. पर्याप्ति : ज्या कर्माचा उदय असतांना आपआपल्या योग्य पर्याप्ति पूर्ण होतात त्यास पर्याप्ति-नामकर्म म्हणतात.

३५. अपर्याप्ति : ज्या कर्माचा उदय असतांना जीवाला एकही पर्याप्ति पूर्ण होत नाही त्यास अपर्याप्ति-नामकर्म म्हणतात.

३६. स्थिर : ज्या कर्मचा उदय शरीरातील धातू (रस, रक्त, मांस, भेद, अस्थि, मज्जा व शुक्र) व उपधातू (वात, पित्त, कफ, शिरा, स्नायु, जठराग्नि व त्वचा) आपआपल्या ठिकाणी स्थिरतेला प्राप्त होतात त्यास स्थिरनामकर्म म्हणतात.

३७. अस्थिर : ज्या कर्मच्या उदयाने शरीरातील धातू व उपधातू आपआपल्या ठिकाणी स्थिर राहात नाहीत त्यास अस्थिर-नामकर्म म्हणतात.

३८. आदेय : ज्या कर्मच्या उदयामध्ये कांतिमान शरीर प्राप्त होते त्यास आदेय नामकर्म म्हणतात.

३९. अनादेय : ज्या कर्मच्या उदयामध्ये कांतिहीन निष्ठ्रभ शरीर प्राप्त होते त्यास अनादेय-नामकर्म म्हणतात.

४०. यशकीर्ति : ज्या कर्मच्या उदयामध्ये जगामध्ये जीवाची प्रशंसा व्हावी असा संयोग प्राप्त होतो त्यास यशःकीर्ति-नामकर्म म्हणतात.

४१. अयशःकीर्ति : ज्या कर्मच्या उदयामध्ये जीवाची जगात अपकीर्ति होते असा संयोग प्राप्त होतो त्यास अयशःकीर्ति-नामकर्म म्हणतात.

४२. तीर्थकरत्व : ज्या कर्मच्या उदयाने जीवाला तीर्थकरपदाचा लाभ होतो त्यास तीर्थकर-नामकर्म असे म्हणतात.

याप्रमाणे नामकर्मच्या ४२ प्रकृति आणि त्याचे अवांतर भेद मिळून ९३ प्रकृति सांगितल्या आहेत. यातील पहिल्या चौदा प्रकृतींना पिंड प्रकृति व बाकीच्या २८ प्रकृतींना अपिंड प्रकृति म्हणतात. ॥११॥

गोत्र कर्मचे दोन उत्तर भेद सांगतात -

द्वौर्नीचैश्च ॥१२॥

द्वौः नीचैः च ॥१२॥

अर्थ : द्वागोत्र आणि नीच गोत्र अशा दोन प्रकृति गोत्रकर्मच्या आहेत. ज्याच्या उदयामध्ये लोकपूज्य अशा इक्षवाकु हरिवंश इत्यादी श्रेष्ठ कुलांत जन्म होतो त्यास द्वागोत्र असे म्हणतात. व ज्या कर्मच्या उदयाच्या निमित्ताने लोकनिंद्य हीनाचरणी चांडलादिकांच्या नीच कुलांत जन्म होतो त्यास नीचगोत्र असे म्हणतात. ॥१२॥

आता अंतरायकर्मचे पाच भेद सांगतात -

दानलाभभोगोपभोगवीर्याणाम् ॥१३॥

दान-लाभ-भोग-उपभोग-वीर्याणाम् ॥१३॥

अर्थ : दानांतराय, लाभांतराय, भोगांतराय, उपभोगांतराय व वीर्यांतराय असे अंतरायाचे ५ भेद आहेत. १. ज्या कर्मच्या उदयामध्ये दान देण्याची इच्छा असूनही दान देववत नाही त्यास दानांतराय कर्म म्हणतात. २. ज्या कर्मच्या उदयामध्ये लाभाची

इच्छा असूनही व प्रयत्न करुनही लाभ होत नाही त्यास लाभांतराय कर्म असे म्हणतात. ३. ज्या कर्माच्या उदयामध्ये भोग भोगण्याची इच्छा होऊनही भोग भोगू शकत नाही त्यास भोगांतराय कर्म म्हणतात. ४. ज्या कर्माच्या उदयामध्ये उपभोग भोगण्याची इच्छा असूनही उपभोगांचे अनुभवन करू शकत नाही त्यास उपभोगांतराय कर्म म्हणतात. ५. ज्या कर्माच्या उदयामध्ये उत्साहप्रद सामग्री मिळाली असतांनाही शक्ती व उत्साह उत्पन्न होत नाही, स्वभावाच्या रचनेमध्ये अडथळा होतो त्यास वीर्यांतराय कर्म असे म्हणतात. ॥१३॥

याप्रमाणे ज्ञानावरणादि आठ मूल भेद व एकशे अडेचाळीस उत्तर प्रकृतिरूप असलेल्या प्रकृतिबंधाचे वर्णन संपले. आता स्थितिबंधाचे निरूपण करतात.

ज्ञानावरणादि तीन व अंतरायाची उल्कृष्ट स्थिती सांगतात -

आदितस्तिसृष्टामन्तरायस्य च त्रिशत्सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥१४॥

आदितः तिसुणाम् अंतरायस्य च त्रिंशत्-सागरोपम-कोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥१४॥

अर्थ : पहिल्या तीन अर्थात ज्ञानावरण, दर्शनावरण व वेदनीय कर्माची तसेच अंतराय कर्माची उल्कृष्ट स्थिति तीस कोडाकोडी सागरोपम आहे. ही उल्कृष्ट स्थिती पंचेद्रिय-संज्ञी-पर्याप्तक-जीवच-बांधू शकतो. याशिवाय इतर जीवांची स्थिती कर्मकाण्डगोमद्वासारादि ग्रंथावरून जाणावी. ॥१४॥

आता मोहनीय कर्माची उल्कृष्ट स्थिती सांगतात -

सप्ततिर्मोहनीयस्य ॥१५॥

सप्ततिः मोहनीयस्य ॥१५॥

अर्थ : मोहनीय कर्माची उल्कृष्ट स्थिति सतर कोडाकोडी सागरोपम आहे. ती मिथ्यादृष्टी संज्ञी पंचेद्रिय-पर्याप्तक जीवच बांधू शकतो. ॥१५॥

आता नाम व गोत्र कर्माची उल्कृष्ट स्थिति सांगतात -

विंशतिर्नामगोत्रयोः ॥१६॥

विंशतिः नाम गोत्रयोः ॥१६॥

अर्थ : नाम व गोत्र कर्माची उल्कृष्ट स्थिति वीस कोडाकोडी सागरोपम आहे. ही स्थितिसुद्धा मिथ्यादृष्टी संज्ञीपंचेद्रिय-पर्याप्तक जीवच बांधू शकतो. ॥१६॥

आता आयुकर्माची उल्कृष्ट स्थिति सांगतात -

त्रयस्त्रिंशत्-सागरोपमाण्यायुषः ॥१७॥

त्रयः स्त्रिंशत् सागरोपमाणिआयुषः ॥१७॥

अर्थ : आयुकर्मची उक्षष्ट स्थिति तेहतीस सागरोपम आहे. ही स्थिती संज्ञी-पंचेंद्रिय पर्याप्तक जीवच बांधू शकतो. ॥१७॥

याप्रमाणे उक्षष्ट स्थितिबंधाचे वर्णन संपले. आता वेदनीयाची जघन्य स्थिति सांगतात -

अपरा द्वादशमुहूर्ता वेदनीयस्य ॥१८॥

अपरा द्वादश-मुहूर्ता वेदनीयस्य ॥१८॥

अर्थ : वेदनीय कर्मची जघन्य स्थिति बारा मुहूर्त आहे. ही स्थिती सूक्ष्मसांपराय नामक दहाव्या गुणस्थानवर्ती जीवच बांधतो. ॥१८॥

आता नाम व गोत्रकर्मची जघन्य स्थिति सांगतात -

नामगोत्रयोरप्स्टौ ॥१९॥

नाम-गोत्रयोःअप्स्टौः ॥१९॥

अर्थ : नाम व गोत्र कर्मची जघन्य स्थिति आठ मुहूर्त आहे. ही सुद्धा सूक्ष्मसांपराय नामक दहाव्या गुणस्थानातच बांधली जाते. ॥१९॥

आता बाकीच्या पांच कर्मची जघन्य स्थिति सांगतात -

शेषाणामन्तमुहूर्ता ॥२०॥

शेषाणाम् अंतर्मुहूर्ता ॥२०॥

अर्थ : बाकीच्या अर्थात् ज्ञानावरण, दर्शनावरण; मोहनीय, आयु व अंतराय या पाच कर्मची जघन्य स्थिती अंतरमुहूर्त आहे.

यापैकी मोहनीयाची जघन्यस्थिती ९ व्या गुणस्थानात बांधली जाते. आयुची जघन्य स्थिति संख्यात वर्ष आयुष्यधारी कर्म-भूमिज मनुष्य व तिर्यच बांधू शकतात. बाकीच्या तीन कर्मची जघन्य स्थिति ९० व्या गुणस्थानात बांधली जाते. याप्रमाणे स्थितिबंधाचे वर्णन संपले. ॥२०॥

आता अनुभाग बंधाचे स्वरूप सांगतात -

विपाकोऽनुभवः ॥२१॥

विपाकःअनुभवः ॥२१॥

अर्थ : विपाक म्हणजे विशेष प्रकारचा पाक किंवा विविध प्रकारचा पाक अथवा फलदान-सामर्थ्य पडणे यास अनुभवबंध किंवा अनुभागबंध असे म्हणतात.

विशेषार्थ : हा बंध जीवाच्या तीव्र, मध्यम व मंद परिणामांनी होतो. व जशी द्रव्य-क्षेत्र-काल व भावांची निमित्त कारणे भिळतात. त्याला अनुसरून कर्मामध्ये विविध फलदान सामर्थ्य निर्माण होते.

त्याबदल सामान्य नियम असा आहे, अशुभपरिणामांच्या तीव्रतेमुळे पाप प्रकृतींचा तीव्र अनुभाग होतो व पुण्य प्रकृतींचा मंद अनुभाग होतो व शुभ परिणामांच्या तीव्रतेमुळे

पुण्य प्रकृतीचा तीव्र अनुभाग होतो व पाप प्रकृतीचा मंद अनुभाग होतो. सामान्य नियम जरी वर सांगितल्याप्रमाणे असला तरी ही फलदानशक्ति दोन रूपाने परिणत होते. एक स्वमुखाने व दुसरी परमुखाने. ज्ञानावरणाचे फल ज्ञानावरण रूपानेच होणे यास स्वमुख म्हणतात. आठही मूल प्रकृतींचा अनुभाग स्वमुखानेच होतो. मतिज्ञानावरणांचा अनुभाग मतिज्ञानावरण रूपाने न होता श्रुतज्ञानावरणादि रूपाने होणे यास परमुख असे म्हणतात. उत्तर प्रकृतींच्या अनुभागांचे असे रूपांतर होऊ शकते. यास अपवाद दोन आहेत. एका आयुचा अनुभाग दुसऱ्या आयुच्या रूपाने होत नाही व दर्शनमोहनीयाचा अनुभाग चारित्रमोह रूपाने होत नाही. ॥२९॥

अनुभागबंधाबद्ल विशेषता सांगतात -

स यथानाम ॥२२॥

स-यथानाम ॥२२॥

अर्थ : तो अनुभागबंध कर्मप्रकृतीच्या नामाला अनुसरून होतो. जसे ज्ञानावरणाचे फल ज्ञानाला आवृत करण्याचे आहे. याप्रमाणेच इतर मूलप्रकृती व उत्तरप्रकृतींचा अनुभाग समजावा. ॥२२॥

आता कर्माचे फल दिल्यानंतर कर्माचे काय होते हे सांगतात -

ततश्च निर्जरा ॥२३॥

ततःच-निर्जरा ॥२३॥

अर्थ : फल दिल्यानंतर कर्माची निर्जरा होते. कारण स्थिति संपल्यानंतर कर्म आत्मावरोबर एक क्षणभर सुद्धा राहात नाही. ते अकर्मरूप होते.

विशेषार्थ : निर्जरा दोन प्रकारची आहे. सविपाक निर्जरा व अविपाक निर्जरा. क्रमाने उदयकाल आला असता कर्म आपले फल देऊन निघून जाते ती सविपाक निर्जरा होय व ज्या कर्माचा उदयकाल प्राप्त झालेला नाही तथापि तपस्या वगरेच्या योगाने कर्माला उदयावलीमध्ये आणून उदीरण करून जी कर्माची निर्जरा होते त्यास अविपाक निर्जरा म्हणतात. झाडालाच पिकलेले फल सविपाक निजरीचे व गवत वगरेमध्ये घालून पिकविलेले फल अविपाक निजरीचे उदाहरण समजावे. ॥२३॥

आता प्रदेशबंधाचे स्वरूप सांगतात -

नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात् सूक्ष्मैक-क्षेत्रावगाहस्थिताः
सर्वात्मप्रदेशेष्वनंतानंतप्रदेशाः ॥२४॥

नाम-प्रत्ययाः सर्वतः योगविशेषात् सूक्ष्म-एक-क्षेत्रावगाहस्थिताः
सर्वात्मप्रदेशेषु-अनंतानंतप्रदेशाः ॥२४॥

अर्थ : प्रत्येक समयाला, योगविशेषामुळे कर्म प्रकृतीला कारणीभूत, सूक्ष्म, एकक्षेत्रावगाही होऊन स्थित, अनंतानंत पुद्गलपरमाणु सर्व आत्मप्रदेशामध्ये बंधाला

प्राप्त होतात. त्यास प्रदेशबंध म्हणतात.

विशेषार्थ : या सूत्रात प्रदेश बंधाचे स्वरूप स्पष्ट करतांना बंधयोग्य परमाणूबद्दल खालील बाबी स्पष्ट केल्या आहेत.

१. संसारी जीवास प्रतिसमय होणारा कर्मबंध कसा होतो ?

२. केव्हा बांधले जातात ?

३. कोणत्या कारणांनी बांधले जातात ?

४. त्यांचा स्वभाव कसा आहे ?

५. बंधनानंतर ते राहतात कुठे ?

६. बद्ध परमाणूंची संख्या किती आहे ?

यापैकी प्रत्येक प्रश्नाचे उत्तर पुढीलप्रमाणे आहे.

१. बांधल्या जाणाऱ्या कर्मद्वारा ज्ञानावरणादि भिन्न प्रकृति बांधत असतांना कर्म संकंध (प्रदेश) नामप्रत्यया: म्हणजे ज्ञानावरणादि सर्व कर्मप्रकृतींना कारण आहेत. ज्या क्षणी ते संकंध येतात, त्याच क्षणी त्यांचे ज्ञानावरणादि सात किंवा आयुकर्म धरून आठ कर्मरूपाने परिणमन होते.

२. आयु सोडून ज्ञानावरणादिकांचा बंध सर्व भवामध्ये प्रतिसमय होतो. असा कोणताही भव किंवा समय नाही की, ज्यावेळी यांचा कर्मबंध होत नाही.

३. या आस्व बंधाचे कारण मनोयोग, वचनयोग व काययोग आहे. योगाच्या अभावी कर्मबंध-प्रकृति व प्रदेशबंधही होत नाही. योगाच्या तरतमतेमुळे प्रदेश बंधामध्ये कशी तरतमता येते हे सहाव्या अध्यायात सांगितले आहेत.

४. बंध पावणाऱ्या कर्मसंकंधांचा स्वभाव सूक्ष्म आहे. स्थूल नाही.

५. बंध पावणारे कर्मपुद्गल दुधामध्ये जसे पाणी मिसळून जाते, त्याप्रमाणे सर्व आत्मप्रदेशामध्ये ते मिळून असतात. त्यांचा आत्मप्रदेशाशी परस्परावगाहरूप संबंध आहे. ते स्थित आहेत. गतिशीलांचे ग्रहण होत नसते. बाहेरून खेचून आणावे लागत नाहीत. आत्म्याच्या एका एका प्रदेशामध्ये अनंतानंत बद्ध कर्मपरमाणू आहेत व त्या बद्ध एका एका कर्मपरमाणूवर अनंतपट अबद्ध आठाही प्रकारची कार्मण वर्णणा आहे.

६. बंध पावणाऱ्या कर्मसंकंधातील परमाणूंचे प्रमाण प्रत्येक समयाला अनंतानंत असते. संख्यात किंवा असंख्यात नसते, आत्म्याचे प्रदेश असंख्यात आहेत. प्रत्येक प्रदेशामध्ये प्रत्येक समयाला अनंतानंत परमाणू बंध पावतात. हा प्रदेशबंध होय. ॥२४॥

आता कर्मप्रकृती मध्ये पुण्यप्रकृति सांगतात -

सद्ब्रेद्यशुभायुर्नार्मगोत्राणि पुण्यम् ॥२५॥

सद्ब्रेद्य-शुभायुः-नाम-गोत्राणि पुण्यम् ॥२५॥

अर्थ : सातावेदनीय, शुभआयु, शुभनाम आणि शुभगोत्र ह्या पुण्यप्रकृति आहेत.

आठ कर्मपैकी, ज्ञानावरण, दर्शनावरण, मोहनीय आणि अंतराय या चारही कर्माना घातिकर्म म्हणतात. हे चारही कर्म आत्मिक गुणांचा घात करणारे आहेत, म्हणून यांना घातिकर्म म्हणतात. आणि वेदनीय, आयु, नाम व गोत्र ह्यांना अघातिकर्म म्हणतात. कारण हे आत्मगुणांचा घात करीत नाहीत. घातिकर्म चारही पापरूप अशुभच आहेत. अघातिया कर्मपैकी ६८ प्रकृति पुण्यरूप आहेत. त्या अशा :- सातावेदनीय कर्माची १, आयुकर्माच्या ३, द्वागोत्राची १, आणि नामकर्माच्या ६३, अशा ६८ होतात.

आयुकर्माच्या प्रकृतीपैकी तिर्यंच, मनुष्य आणि देव अशा तीन पुण्यप्रकृति आहेत.

नामकर्माच्या ६३ येणेप्रमाणे :- मनुष्यगति १, देवगति १, पंचेंद्रियजाति १, शरीर ५, अंगोपांग ३, निर्माण १, बंधन ५, संघात ५, समचतुरस्संस्थान १, वज्रवृषभनाराचसंहनन १, प्रशस्तस्पर्श ८, प्रशस्तरस ५, प्रशस्तगंध २, प्रशस्तवर्ण ५, मनुष्यगत्यानुपूर्व १, देवगत्यानुपूर्व १, अगुरुलघु १, परघात १, उच्छवास १, आतप १, उद्योत १, प्रशस्तविहायोगति १, प्रत्येकशरीर १, त्रस १, सुभग १, सुस्वर १, शुभ १, बादर १, पर्याप्ति १, स्थिर १, आदेय १, यशःकीर्ति १ व तीर्थकरत्व १; असे एकूण ६३ होतात.
॥२५॥

आता पापप्रकृति सांगतात -

अतोऽन्यत्पापम् ॥२६॥

अतः अन्यत् पापम् ॥२६॥

अर्थ : वर ६८ पुण्यप्रकृति सांगितल्या आहेत, (अतः अन्यत्) त्याशिवाय बाकीच्या कर्मप्रकृती पापरूप अशुभ आहेत. अर्थात ज्ञानावरणाच्या ५, दर्शनावरणाच्या १, मोहनीयाच्या २८, अंतराच्या ५, असातावेदनीय १, नरकायु १, नीचगोत्र १, नामकर्माच्या ५० (यात २० स्पशादि अप्रशस्त ह्याही आहेत.) नरकगति १, तिर्यकगति १, एकेंद्रियादि जाति ४, संस्थान ५, संहनन ५, नरकगत्यानुपूर्व १, तिर्यकगत्यानुपूर्व १, उपघात १, अप्रशस्तविहायोगति १, स्थावर १, सूक्ष्म १, अपर्याप्ति १, साधारणशरीर १, अशुभ १, अस्थिर १, दुर्भग १, दुस्वर १, अनादेय १, अयशःकीर्ति १, अशा सर्व मिळून १०० पापप्रकृति आहेत.

कर्मसंबंधी काही उपयुक्त माहिती -

जैन सिद्धांतामध्ये कर्मतत्त्वांचे सूक्ष्म वर्णन करणारे अनेक स्वतंत्र ग्रंथ आहेत. या अध्यायामध्ये मूलभूत गोष्टी संक्षेपाने आलेल्या आहेत. जीवाची संसारदशा आज दृष्टीपुढे आहे. त्याचे पारतंत्र अत्यंत स्पष्ट आहे. संसारदशा म्हणजे पराधीनताच आहे, हे स्पष्टच आहे. त्याला निमित्तकारण हे कर्म आहे.

कर्मद्रव्य पुद्गल द्रव्यापैकी एक होय. कार्मणवर्गणा नावाची पुद्गल वर्गणा संपूर्ण लोकाकाशामध्ये गच्छपच भरलेली आहे. जीवाच्या रागद्वेष रूप परिणामांच्या निमित्ताने त्या कार्मणवर्गणेपासून कर्म बनते. मातीपासून घागर व्हावी त्याप्रमाणे ही वर्गणाच कर्मरूप बनते. कुंभार जसा घागरीस निमित्त आहे तसा जीवभाव हा कर्मपरिणमनास निमित्त आहे. तसेच कर्माच्या उदय उदीरणा इत्यादी अवस्था जीवाच्या अशुद्धतेस निमित्तमात्र कारण आहेत.

कर्मेदयाच्या सद्भावातच रागद्वेषादि परिणाम होतात, म्हणून संसारास निमित्त कारण कर्म म्हटले आहे. वस्तुतः रागादि विकारांची परंपरा हा जीवाचा संसार आहे. शरीरादिकांचा संयोग हा पुद्गलपरिणाम आहे. रागादिकांच्या सद्भावामध्ये तो असतोच म्हणून त्यास उपचाराने संसार म्हटले आहे. जगातील सर्व पदार्थ दर समयाला आपआपल्या स्वभावाने परिणमनशील आहेत. त्या विश्वसंसारास वस्तुतः जीवाचा संसार म्हणत नाहीत. जीव ममत्वभावाने त्यांना पाहील तर त्यांचा जीवाशी संबंध व्यवहाराने आहे, एखी नाही. म्हणून ममत्वबुद्धी किंवा रागादिपरिणाम हा तत्त्वतः बंध आहे. रागादि उत्पन्न होणार नाही याची दक्षता घेतली की, कर्माचा आस्रवबंध कमी कमी होतो व नाश पावतो व सहजच संवर सुरु होतो.

रागी बध्नाति कर्मणि वीतरागी विभुज्वति ।

रागी जीवच कर्म बांधतो व वीतरागीच कर्ममुक्त होतो. हा बंधप्रकरणाचा सार-संक्षेप आहे. म्हणूनच

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन निर्ममत्वं विचिंतयेत् ।

सर्व प्रकाराचा प्रयत्न करून निर्ममत्वाच्या-वीतरागतेच्या प्राप्तीसाठी प्रयत्नशील असावे. सम्यग्दर्शनादि रलत्रयाची साधना हा त्याचा मार्ग आहे. आत्मा त्रिकाली ज्ञायक स्वरूपी शुद्ध स्वरूपात लीन झाला की त्यावेळी जीवात्प्याला यथापदवी वीतरागता सहजच प्रगट होते.

कर्मस्वरूपाचे सांगोपांग ज्ञान होण्यासाठी या अध्यायात कर्माची बंधरूप एक अवस्था मुख्यत्वाने सांगितली आहे; तथापि इतर काही अवस्थांचे ज्ञान तितकेच आवश्यक आहे. त्या कर्माच्या अवस्था दहा आहेत.

या कर्मपरिणामांना दशकरण म्हणतात. कर्माच्या ज्या काही नानाविध अवस्था शास्त्रामध्ये सांगितल्या आहेत त्या सर्वांचा अंतर्भाव या दहा करणांतच होतो. संवर, निर्जरा व क्षय यांची गणना दशकरणात केली नाही कारण संवर हा आस्रवाचा अभावरूप आहे. संवर म्हणजेच कर्मरूप न होणे. निर्जरा व क्षय यांचा यथायोग्य उदयात

किंवा उदीरणेमध्ये अंतर्भाव होतो. कर्म येण्याचे द्वार एकच-आस्रव व कर्म निघून जाण्याचे द्वारही एकच - उदय. ते कर्म उदयकाल प्राप्त होण्यापूर्वी उदीरणा होऊन निघून जाते तेव्हा त्यासच अविपाक निर्जरा म्हणतात. शेवटचा निषेक पुनः त्या कर्माचा आस्रव न होता उदयाला येतो त्यालाच क्षय म्हणतात. त्यानंतर कर्मरूप अवस्था नष्ट होऊन ते कर्म संकंध कार्माणवर्गणा रूप होतात.

१. आस्रव : ही बंधाशी अविनाभावी अवस्था आहे. आत्मप्रदेशात असणारी अबद्ध कार्माण वर्गणा कर्मरूप होणे म्हणजेच आस्रव होय. याचे स्वरूप व कारणे ६ व्या व ७ व्या अध्यायात सांगितलेली आहेत.

२. बंध : कर्माची आत्मप्रदेशाशी परस्पर अवगाहरूप संबंध होणे बंध होय. याचे प्रकृति-प्रदेश-स्थिति व अनुभागरूप चार प्रकार याच अध्यायात सांगितले आहेत.

३. सत्त्व : कर्मबंध झाल्यावर ते आत्म्याशी सत्ता स्वरूपात संबद्ध राहतात. उदयास येईपर्यंत फल देत नाही. जोपर्यंत ते फल देणेरूप आपले काम करीत नाहीत तोपर्यंतच्या अवस्थेला सत्त्व अथवा सत्ता असे म्हणतात.

४. उत्कर्षण : कर्माची स्थिति व अनुभाग वाढणे उत्कर्षण होय.

५. अपकर्षण : कर्माची स्थिति व अनुभाग कमी होणे अपकर्षण होय. शुभपरिणामामुळे अशुभ कर्माची स्थिति व अनुभाग कमी होतो. अशुभपरिणामामुळे शुभकर्माची स्थिति व अनुभाग कमी होतो.

६. संक्रमण : कर्माचा सजातीय एक भेद दुसऱ्या सजातीय भेदस्वरूपाचा होणे संक्रमण होय. जसे असातारूप कर्म परमाणू सातारूप होणे. पृष्ठ २४९ वर याचे अपवाद सांगितले आहेत.

७. उदय : निषेकाची स्थिती संपते तेव्हा कर्म फल देण्यास समुख होते त्यास उदय म्हणतात. आबाधाकाल संपल्यावर विवक्षित समयामध्ये बांधलेल्या समयप्रबद्धापैकी प्रत्येक समयाला कर्माचा एक एक निषेक उदयाला येतो. आगमामध्ये आबाधकालाचे वर्णन आलेले आहे.

८. उदीरणा : उदयावलीमध्ये न आलेल्या कर्मनिषेकाच्या स्थितीचे अपवर्तन करून तो निषेक उदयास आलेल्या कर्मनिषेकांत मिळवणे. जसे आयुकर्माची स्थिती ७० वर्ष आहे. परंतु निमित्तसंयोगात ५० व्या वर्षी उरलेल्या २० वर्षात उदयाला येणाऱ्या कर्मसमूहाची स्थिती कमी करून त्यास एकदम उदयाला आणणे. उदीरणापूर्वक विशिष्ट आयुकर्माच्या अंतिम उदयाला अपघात मरण म्हणजे हे स्थितीतील अपवर्तन अथवा अपकर्षण व उत्कर्षण कर्माच्या योग्यतेनेच होते. त्यात अन्य निमित्तमात्र असतात.

८. उपशम : द्रव्य-क्षेत्र-काल व भावाच्या निमित्ताने कर्माचे उदयावलीत न येणे हा उपशम होय. उपशांत कर्माची उदीरणा होत नाही, उत्कर्षण, अपकर्षण व संक्रमण होऊ शकते.

९. निधत्ति : कर्माची अशी अवस्था होणे की ज्यामध्ये कर्माची उदीरणा किंवा संक्रमण होत नाही. उत्कर्षण व अपकर्षण होऊ शकते, त्यास निधत्ति म्हणतात.

१०. निकाचन : कर्माची अशी अवस्था असणे की जीमध्ये उत्कर्षण अपकर्षण, उदीरणा आणि संक्रमण होत नाही.

याप्रमाणे आचार्य गृद्धपिच्छकृत तत्त्वार्थसूत्र अपरनाम मोक्षशास्त्रातील आठवा अध्याय समाप्त झाला.

अध्याय ९ वा

सहाव्या-सातव्या अध्यायात आस्त्रवत्त्वाचे आणि आठव्या अध्यायात बंध तत्त्वाचे वर्णन केल्यानंतर संवर आणि निर्जरा तत्त्वाचे वर्णन क्रमप्राप्त आहे. प्रथमतः संवरतत्त्वाचे स्वरूप सांगतात -

आस्त्रवनिरोधः संवरः ॥१॥

आस्त्रव-निरोधः संवरः ॥२॥

अर्थ : आस्त्रवाचा निरोध होणे हा संवर आहे.

विशेषार्थ : संवर तत्त्व हे आस्त्रवाच्या विरोधी तत्त्व आहे. त्यामुळे संवराचे स्वरूप आस्त्रवत्त्वाचे विपरीत आहे. कार्माण वर्गणेचे कर्मरूप होणे हा द्रव्यास्त्रव आहे आणि त्यास हेतू योग असून योगास प्रेरक रागद्वेषमोहपूर्वक योग (आत्मप्रदेशांची चंचलता) हा भावास्त्रव आहे. ज्याप्रमाणे आस्त्रवबंध ही सांयोगिक तत्त्वे आहेत तद्वत् संवर-निर्जरा ही सांयोगिक तत्त्वे आहेत. त्यामुळे त्याचेही १. भाव संवर २. द्रव्य संवर तसेच ३. भावनिर्जरा २. द्रव्यनिर्जरा असे दोन भेद आहेत. द्रव्यसंवर हा द्रव्यास्त्रवाच्या आणि भाव-संवर हा भाव - आस्त्रवाच्या विरोधी आहे. कार्माण वर्गणा कर्मरूप न होणे हा द्रव्यसंवर आणि रागद्वेषमोहाच्या अभावपूर्वक योगाचा निरोध हा भावसंवर आहे. द्रव्यसंवराचे निमित्त-कारण भावसंवर आहे.

मोक्षाचे कारण संवर व निर्जरा आहे, म्हणजेच संवरपूर्वक निर्जरा आहे. संवराविना प्रतिसमय अनंतानंत कर्मपरमाणू उदयाला येऊन निघून जात आहेत. ही निर्जरा संसारी जीवास अनादितः प्रतिसमय मिथ्याहृषीलाळी अविरत सुरुच आहे. ती संवरपूर्वक नाही, कारण जसे कर्म उदयास येऊन निघून जात आहे तसे सर्वच कर्माचा प्रतिसमय बंधही होतो आहे. त्यामुळे मोक्ष कसा होणार ? म्हणून निजरिसोबत वा प्रथम संवराचे निरूपण करणे आवश्यक आहे. मिथ्यात्व अविरति प्रमाद कषायादिक वैरोध बंधास हेतू आहेत तर सम्यगदर्शन, रागद्वेषमोहाच्या अभाव, योगनिरोधरूप गुप्ती वैरोध जीवभाव संवर निजरिला हेतू आहेत. आस्त्रवबंधाला कारणभूत भावांचा अभाव हा भावसंवर व भावनिर्जरा आहे. एकाच शुद्धभावास भावसंवर व भावनिर्जरा म्हणतात. कारण त्याच भावाने नवीन मिथ्यात्वादी कर्म रोकल्या गेले तसेच पूर्वबद्ध मिथ्यात्वादी कर्म परमुखाने उदयास येऊन (मिथ्यात्वकर्म सम्यकप्रकृतिरूपाने) निर्जरित झाले. नवीन कर्माचा निरोध व पूर्वबद्ध कर्माची निर्जरा एकाच समयी असल्याने पूर्वबद्धकर्माच्या निजरिच्या अपेक्षेने त्याच भावसंवररूप परिणामास भावनिर्जरा म्हणतात.

सम्यगदर्शनाच्या अभिव्यक्तीपासूनच संवर-निजरिला प्रारंभ होतो. कारण त्यामुळे मिथ्यात्वामुळे होणारा सांपरायिक आस्त्रव व कर्मबंध रोकल्या जातो व त्याच समयापासून पूर्वबद्ध मिथ्यात्वादी कर्माची निर्जरा होते. पुढे गुणस्थान परिपाटीमध्ये ज्याक्रमाने रागद्वेष

घटतात त्याच क्रमाने संवर व निर्जरा होते. म्हणून ज्याप्रमाणे बंधाच्या मिथ्यात्वादि हेतूमध्ये रागद्वेषमोह हे व्यापक तत्त्व आहे तद्वत् पुढे निरूपणीय गुप्त्यादिकामध्ये रागद्वेषमोहाचा अभाव-अथवा रलत्रयाचा विकास हे अंतःसूत्र आहे. म्हणूनच समयसारामध्ये रागद्वेषमोह हे निश्चयाने आस्त्रवबंध आहेत असे सांगितले आहे. म्हणून रागादिकाचा अभाव म्हणजेच रलत्रयाचा विकास या ज्ञानचेतनारूप परिणीतीलाच निश्चयाने संवर व निर्जरातत्त्व म्हटले आहे. जेव्हा राग द्वेषाचा पूर्ण नाश होतो तेव्हा सर्वथा बंध नाश पावतो आणि जेव्हा योगाचा पूर्ण निरोध होतो तेव्हा ईर्यापथ आस्त्रवाचाही पूर्ण निरोध होतो. आणि अत्यल्य काळात तो कर्ममुक्त होतो. गुणस्थान परिपाटीमध्ये कोणत्या गुणस्थानामध्ये कोणत्या कर्माचा बंधाचा निरोध (म्हणजेच बंध व्युचिति) होते हे सर्वार्थसिद्धि अथवा कर्मकांडादि ग्रंथामध्ये विस्तारपूर्वक निरूपण केलेले आहे. कर्माच्या आस्त्रव बंधाच्या अभावाचेच नाव संवर आहे. जरी संवर निजरिला प्रारंभ ४ थ्या गुणस्थानापासून होतो परंतु मुनीना विशेषत्वाने प्राधान्याने गुन्ति समिति आदि विशेष कारणाने अधिक संवरनिर्जरा सांगितलेली आहे. ॥१॥

आता पुढील सूत्रामध्ये संवर निजरिची विशेष कारणे सांगतात -

स गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रैः ॥२॥

सः गुप्ति-समिति-धर्म-अनुप्रेक्षा-परीषहजय-चारित्रैः ॥२॥

अर्थ : तो संवर गुन्ति समिति धर्म अनुप्रेक्षा परीषहजय व चारित्रानेच होतो.

विशेषार्थ : संवराचेच प्रकरण असतांना पुनः सः हे सर्वनाम योजिले आहे, त्याचे कारण याच कारणानी संवर होतो, अन्य उपायांनी नाही, ६-७ व्या अध्यायात निरूपित शुभोपयोगामुळे प्रवृत्तिरूप व्रतादिकांनी संवरनिर्जरा होत नाही तर सांपरायिक आस्त्रवच होतो हे स्पष्ट करण्यासाठी सः हे सर्वनामपद मुद्दाम योजिले आहे. तीर्थयात्रा, अभिषेक, देवपूजा आदि शुभपरिणाम मंद कषायरूप आहेत, ते संवराचे कारण नाहीत. मोहरागद्वेषपूर्वक होणारा आस्त्रवबंध मोहरागद्वेषाचा निरोध केल्यानेच नाश पावतो.

१. गुन्ति : संसाराच्या कारणापासून आल्याचे रक्षण करणे अथवा मनवचन कायेच्या निमित्ताने होणाऱ्या योगाचा निरोध करणे यास गुन्ति म्हणतात.

२. समिति : जीवहिंसा न व्हावी म्हणून यलाचारपूर्वक सावधपणाने सम्यक् प्रवृत्ती करणे यास समिति म्हणतात.

३. धर्म : जो जीवास इष्टस्थानी पोचवितो, यथार्थ सुखाप्रत पोचवितो त्यास धर्म म्हणतात.

४. अनुप्रेक्षा : संसार, शरीरादिकांच्या स्वरूपाचे वारंवार चिंतन करणे व त्याद्वारा हेयोपादेयांचा निर्धार होणे यांस अनुप्रेक्षा अथवा भावना म्हणतात.

५. परीषहजय : क्षुधा, तृष्णा आदि निसर्गतः परीषह प्राप्त झाले असताना ते शांतपणे सहन करून तत्त्वज्ञानपूर्वक दुःखावर विजय प्राप्त करणे यास परीषहजय म्हणतात.

६. चारित्र : कर्मबंधास कारणभूत क्रियेपासून निवृत्तीला चारित्र म्हणतात. याचे स्वरूप व भेद पुढे या अध्यायात सांगणार आहेत. ॥२॥

आता पुढील सूत्रात संवराचे आणि निजरिचेही विशेष कारण सांगतात -

तपसा निर्जरा च ॥३॥

तपसा निर्जरा च ॥३॥

अर्थ : तपाच्या विशेषत्वाने निर्जरा होते आणि संवरही होतो.

विशेषार्थ : वस्तुतः दशथर्माचा तपामध्ये अंतर्भाव असताना तप हे संवरनिजरिचे विशेष साक्षात् कारण आहे; म्हणून त्याचा पृथक् सूत्रद्वारा निर्देश केला आहे. तपाने स्वर्गादिक अभ्युदय प्राप्त होतो हे त्याचे फल गौण आहे. परंतु त्या प्रयोजनाने तप करणे म्हणजे तपाचे स्वारस्यच नष्ट करणे होय. संवर आणि निर्जरा हेच तपाचे प्रयोजन आहे व असावे. ॥३॥

आता गुप्तीचे लक्षण सांगतात -

सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः ॥४॥

सम्यक् योग-निग्रहः गुप्तिः ॥४॥

अर्थ : संसाराच्या अभिलाषेने रहित होऊन मनवचनकायेच्या स्वैर प्रवृत्तीला रोकणे यास गुप्ति असे म्हणतात. सूत्रात सम्यक् पद दिले आहे, त्यावरून लौकिक प्रतिष्ठा किंवा विषयसुखाची इच्छा ठेवून स्वैर प्रवृत्ती रोकणे ही गुप्ति नक्ते व ती संवराचे कारण नाही असे समजावे. गुप्तीचे तीन भेद आहेत. मनोगुप्ती, वचनगुप्ती व कायगुप्ती.

विशेषार्थ : योग हे आस्त्रवत्त्व आहे. योगनिरोधरूप गुप्ती हे तत्त्वतः संवरतत्त्व आहे. सम्यग्दृष्टीला मिथ्यात्वपूर्वक होणारा योग नसतो म्हणून त्या प्रमाणात गुप्ती आहे व तत्त्वमितक संवरही आहे. पुढील समिती वर्गांचे विधान गुप्तीची जोपासना (साधना) व्हावी यासाठी व संवर्धनासाठी आहे. ॥४॥

आता समितीचे भेद व स्वरूप सांगतात -

ईर्याभाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गः समितयः ॥५॥

ईर्या-भाषा-एषणा-आदान-निक्षेप-उत्सर्गः समितयः ॥५॥

अर्थ : ईर्या, भाषा, एषणा, आदाननिक्षेप आणि उत्सर्ग अशा पाच समिती आहेत. या सूत्रामध्ये सम्यक् हे विशेषण मार्गील सूत्रावरून गृहीत आहे. मार्गील सूत्रापासून त्याची अनुवृत्ती घ्यावी लागते. हे विशेषण प्रत्येकास लावावे. जसे सम्यक् ईर्या इत्यादी. ९. दिवस उजाडल्यावर सूर्यप्रकाशात इतरांच्या जाण्यायेण्याने मार्ग स्वच्छ

संवरततत्त्वाचे ५७ भेद

गुण	समिति	धर्म	अनुपेक्षा (भावना)	परीषहजय	चारित्र
१	+ ५	+ ९०	+ १२	+ २२	+ ५ = ५७
२ कायगुणि	१ ईर्या	१ उत्तम क्षमा	१ अनित्य भावना	१ शुद्धा	१ सामाजिक
२ वाणगुणि	२ भाषा	२ उत्तम मार्दव	२ अशरण भावना	२ तुषा	२ छेदोपस्थापना
३ मनोगुणि	३ एक्षणा	३ उत्तम आर्जव	३ संसार भावना	३ शीत	३ परिहारविशुद्धि
४ आदान-निक्षेपण	४ उत्तम शैव्य	४ एकत्व भावना	४ उष्ण	४ अलाभ	४ सुखमासपराय
५ उत्तर्सा	५ उत्तम सत्य	५ अन्यत्व भावना	५ दंशमशक	५ रोग	५ यथाखात
	६ उत्तम संयम	६ अशुचित्व भावना	६ नाम्य	६ तुण्टपर्श	
	७ उत्तम तप	७ आस्त्रव भावना	७ अरति	७ मल	
	८ उत्तम ल्याग	८ संवर भावना	८ स्त्री	८ सत्कार पुरस्कार	
	९ उत्तम आकिञ्चन्य	९ निर्जरा भावना	९ चर्या	२० प्रज्ञा	
१० उत्तम ब्रह्मचर्य	१० लोक भावना	१० निषद्या	११ अज्ञान		
	११ बोधिदुर्लक्ष भावना	११ शय्या	१२ अदर्शन		
	१२ धर्म भावना				

झाल्यावर पुढील चार हात जमीन पाहून घालणे ही ईर्या-समिती होय. २. हित-मित संशयरहित बोलणे, ही भाषा समिती होय. साधूंनी मिथ्या वचन किंवा निंदापर, अप्रिय, निस्सार, कठोर, भ्रामक, असभ्य, अर्धमपरक, संशयात्मक वचन बोलू नये. ही भाषासमिति होय. ३. दिवसातून एकवेळ श्रावकांच्या घरी जाऊन नवधा भक्तिपूर्वक दिलेले कृत, कारित व अनुमोदना या दोषांनी रहित, उभे राहून पाणिपात्रामध्ये आहार घेणे, ही एषणा समिती होय. ४. शास्त्र, कमङडलू, आदिक धर्मोपकरणांना, संयमाच्या उपकरणांना पिंछीने जागा साफ करून ठेवणे व उचलणे ही आदाननिक्षेपण समिती होय. ५. त्रस व स्थावर जीवांना ज्याच्या योगाने बाधा न पोहोचेल याप्रमाणे शुद्ध व जंतुरहित भूमीमध्ये मलमूत्र टाकणे ही उत्सर्ग समिती होय.

विशेषार्थ : गुप्तीची पालना करण्यास असमर्थ असणाऱ्यांना सावधान प्रवृत्तीसाठी समिती सांगितली आहे. त्या सावधान प्रवृत्तीने असंयमाचा निरोध होतो; असंयम निमित्क (येणाऱ्या) कर्माच्या आस्रवाचा निरोध होत असल्यामुळे महान् संवर होतो.

प्रश्न : गुप्ती व समितीमध्ये काय फरक आहे ?

उत्तर : कालाचे प्रमाण करून संपूर्ण योगाचा निग्रह करणे गुप्ती होय व गुप्तिपालन करण्यास असमर्थ असणाऱ्याची सावधान प्रवृत्ति समिती होय. ॥५॥

आता दहा धर्माचे वर्णन करतात -

**उत्तमक्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागाकिंचन्यब्रह्मचर्याणि
धर्मः ॥६॥**

उत्तमक्षमा-मार्दव-आर्जव-शौच-सत्य-संयम-तपः-त्याग-

आकिंचन्य-ब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥६॥

अर्थ : उत्तम क्षमा, उत्तम मार्दव, उत्तम आर्जव, उत्तम शौच, उत्तम सत्य, उत्तम संयम, उत्तम तप, उत्तम त्याग, उत्तम आकिंचन्य व उत्तम ब्रह्मचर्य हे दहा धर्म आहेत व यापैकी प्रत्येक धर्माचे अंग आहेत. १. क्रोधाची कारणे मिळाली असता क्रोध उत्पन्न न होऊ देणे हा उत्तम क्षमा धर्म होय. २. जाती, कुल, रूप वगैरेंचा गर्व न करणे, उत्तम मार्दव धर्म होय. ३. मन, वचन व कायेची कुटिलता न करणे हा उत्तम आर्जवधर्म होय. ४. जीवित, आरोग्य, इंद्रिय व भोग्य सामग्री यांच्या लोभाचा अभाव उत्तम शौच धर्म होय. ५. सज्जन पुरुषासह हितकारक वचन बोलणे हा उत्तम सत्य धर्म होय. म्हणून ‘जिनवयणमेव भासदि’ जिनवचनच बोलणे हा उत्तम सत्य धर्म आहे. ६. समिती पालन करीत असताना षट्काय प्राण्यांना पीडा न पोहोचविणे व पंचेत्रियांच्या विषयामध्ये आसक्ती न करणे उत्तम संयम धर्म होय. ७. कर्माचा क्षय व्हावा यासाठी अनशनादि प्रायश्चित्तादि करणे उत्तम तप धर्म होय. ८. चेतन, अचेतन परिग्रह सोडणे उत्तम त्याग धर्म होय. ९. शरीरादिकासंबंधी ममत्व न करणे हा उत्तम

आकिंचन्य धर्म होय. १०. बाह्यत स्त्रीमात्रांचा त्याग करणे व आत्मा, आत्मस्वरूपात लीन होणे, हा उत्तम ब्रह्मचर्य धर्म होय.

या दहा धर्माच्या पूर्वी उत्तम विशेषण जोडलेले आहे, ते लौकिक प्रयोजनाच्या सिद्धीसाठी क्षमादिकांचा अंगीकार करणे हे उत्तम क्षमादि नव्हेत, हा भाव लक्षात यावा यासाठी उत्तम हे विशेषण आहे. संवराचा पहिला उपाय गुप्ति आहे तो निवृत्तिरूप आहे. गुप्तिपालनात असमर्थ असणाऱ्यांना समीचीन प्रवृत्तिरूप समिती आहे. समिति पालनामध्ये प्रमाद दूर व्हावा यासाठी दशधर्माचे विधान आहे. या दहा धर्माच्या अभ्यासामध्ये प्रतिपक्षी कषायांचा अभाव असतो; व कषायामुळे होणारा कर्माचा आस्तव होत नाही, महान संवर होतो. ॥६॥

धर्मः एकवचन आहे. म्हणजे धर्म दहा नसून एक आहे. दहा प्रकाराने त्याचे कथन आहे.

आता बारा अनुप्रेक्षाचे स्वरूप सांगतात -

अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुच्यास्रवसंवरनिर्जरालोक-
बोधिदुर्लभधर्मस्वाख्यातत्त्वानुचितनमनुप्रेक्षा: ॥७॥

अनित्य-अशरण-संसार-एकत्व-अन्यत्व-अशुचि-आस्रव-संवर-
निर्जरा-लोक-बोधिदुर्लभ-धर्मस्वाख्यातत्त्वानुचितनम् अनुप्रेक्षा
॥७॥

अर्थ : अनित्य, अशरण, संसार; एकत्व, अन्यत्व, अशुचित्व, आस्रव, संवर, निर्जरा, लोक, बोधिदुर्लभ, धर्मस्वाख्या या बारांच्या स्वरूपांचे वारंवार चिंतन करणे यास अनुप्रेक्षा म्हणतात. त्या कारणाने आत्मस्वरूपात लीनता होते.

१. इंद्रियाचे विषय, धन, यौवन, जीवन इत्यादी पाण्यावरील बुडबुड्याप्रमाणे क्षणभंगुर आहेत, असे चिंतन करणे ही अनित्यानुप्रेक्षा होय. असा विचार करण्याने (शाश्वत ध्रुव ज्ञायकभावाचा अवलंब घेणे शक्य होतेच.) पदार्थाचा वियोग झाला असता दुःख होत नाही. २. या अनित्य संसारामध्ये सरतेशेवटी कोणी शरणभूत नाही; पालनपोषण केलेले शरीर सुद्धा कष्टाला कारण होते; बंधुवांधव सुद्धा मृत्युपासून रक्षण करूं शकत नाहीत, एक धर्मच तेवढा शरण आहे. असे चिंतन करणे, अशरणानुप्रेक्षा होय. ३. संसाराच्या स्वभावाचे चिंतन करणे ही संसारानुप्रेक्षा होय. ४. संसारामध्ये मी अनादिकालापासून एकटाच भ्रमण करतो, यामध्ये कोणीही स्वकीय नाही व कोणीही परकीय वा साथी नाही व मोक्षमार्गातही मी एकटाच आहे, असे चिंतन करणे ही

एकत्वानुप्रेक्षा होय. या भावनेने पराची आस राहत नाही व स्वरूपामध्ये लीनता होते. ५. शरीर वगैरे पासून आत्मा वेगळा आहे. असे चिंतन करणे ही अन्यत्वानुप्रेक्षा होय. ६. शरीर हे अपवित्र दुर्गाधी, मलमांसादिकाने भरलेले आहे असे चिंतन करणे तेथे रममाण न होणे ही अशुचित्वानुप्रेक्षा होय. ७. आस्रवाचे स्वरूप व आनुषंगिक दोषांचे चिंतन करणे ही आस्रवअनुप्रेक्षा होय. ८. संवराचे स्वरूप व गुणांचे चिंतन करणे ही संवरानुप्रेक्षा होय. ९. निजरिचे स्वरूप व गुणांचे चिंतन करणे ही निजरानुप्रेक्षा होय. १०. लोकाचा आकार वगैरेंचे तसेच द्रव्यस्वरूपाचे चिंतन करणे ही लोकानुप्रेक्षा होय. ११. रलत्रयाची प्राप्ति अत्यंत कठीण आहे. रलत्रयाचा लाभ होऊन जीवन विषयसुखाकरिता खर्ची पदू नये असे चिंतन करणे ही बोधिदुर्लभानुप्रेक्षा होय. १२. अर्हत्त भगवंतांनी संगितलेला धर्म मोक्षप्राप्तीला कारणीभूत आहे, इत्यादी चिंतन करणे ही धर्मानुप्रेक्षा होय.

या अनुप्रेक्षांचे चिंतवन करणारा पुरुष दशधर्माचे उत्तम रीतीने सहन करतो व पुढे वर्णन केलेल्या परीषहाना जिंकण्यासाठी उत्साहित होतो. त्यामुळे आस्रव बंधाचा अभाव होऊन महान् संवर होतो. ॥७॥

आता परीषह का सहन करावेत हे सांगतात –

मार्गाच्यवननिर्जरार्थं परिषोद्व्याः परीषहाः ॥८॥

मार्ग-अच्यवन-निर्जरार्थं परिषोद्व्याः परीषहाः ॥८॥

अर्थ : संवरमार्गापासून भ्रष्ट न व्हावे म्हणून व कर्माची निर्जरा व्हावी यासाठी परीषह सहन करावेत. हे स्वेच्छेने व मनः प्रसन्नतेने सहन केल्याने जीव उपर्सगप्रसंगी घावरून जात नाही. रलत्रयापासून भ्रष्ट होत नाही. म्हणून परीषह सहन करावेत, हेच श्रेयस्कर आहे. ॥८॥

परीषयांचे स्वरूप व भेद सांगतात.

क्षुत्तिपासाशीतोष्णदंशमशकनार्ण्यारतिस्त्रीचर्यानिषद्याशश्याक्रोशवध-
याचनालाभोरगतृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञानादर्शनानि ॥९॥

क्षुत्-पिपासा-शीत-उष्ण-दंशमशक-नार्ण्य-अरति-स्त्री-चर्या-
निषद्या-शश्या-आक्रोश-वध-याचना-अलाभ-रोग-तृणस्पर्श-
मल-सत्कारपुरस्कार-प्रज्ञा-अज्ञान-अदर्शनानि ॥९॥

अर्थ : १. क्षुधा, २. तृष्णा, ३. शीत, ४. उष्ण, ५. दंशमशक, ६. नार्ण्य, ७. अरति, ८. स्त्री, ९. चर्या, १०. निषद्या, ११. शश्या, १२. आक्रोश, १३. वध, १४. याचना, १५. अलाभ, १६. रोग, १७. तृणस्पर्श, १८. मल, १९. सत्कारपुरस्कार, २०. प्रज्ञा, २१. अज्ञान, २२. अदर्शन अशा २२ वेदना आहेत. त्यांनाच परीषह म्हणतात. मुमुक्षु जीवाने हे परीषह परिस्थितीने सहज सहन करावे लागले तरीही शांततेने सहन

करावेत. आत्मस्वरूपात सावधान असावे हाच परीषहजय जाणावा. १. अत्यंत भूक लागली असता धैर्य व शांतिपूर्वक तत्त्वज्ञवृत्तीने सहन करणे, मन कलुषित न होऊ देणे यास क्षुधा परीषहजय म्हणतात. २. अतिशय तहान लागली असता आकुलता न होऊ देता शांततेने सहन करणे यास तुष्णा परीषहजय म्हणतात. ३. अतिशय थंडी पडली असतानासुद्धा प्रतिकार करण्याची भावना न होणे व शांततेने तत्त्वज्ञानपूर्वक सहन करणे यास शीत परीषहजय म्हणतात. ४. ग्रीष्म क्रतु वगैरेंच्या निमित्ताने होणारे उष्णतेचे दुःख, मनात चंचलता न येऊ देता शांततेने तत्त्वज्ञानपूर्वक सहन करणे यास उष्ण परीषहजय म्हणतात. ५. डास, मच्छर, माशी, पिसू वगैरे चावले असता होणारी पीडा शांतिपूर्वक तत्त्वज्ञवृत्तीने सहन करणे यास दंशमशक परीषहजय म्हणतात. ६. नग्न राहत असता लाज न वाटणे, बालकाप्रमाणे निर्विकार राहणे, इंद्रियाचे ठिकाणी विकार उत्पन्न न होऊ देणे यास नाग्न्य परीषहजय म्हणतात. ७. क्षुधा तुषादिकांच्या वेदनेमुळे संयमाच्या पालनात ग्लानी न येऊ देता अत्यंत उत्साह ठेवणे यास अरतिपरीषहजय म्हणतात. ८. सुंदर स्त्रियांच्या हावभावांनी मन चंचल न होऊ देणे यास स्त्रीपरीषहजय म्हणतात. ९. वायुप्रमाणे एकाकी विहार करीत असता भयानक अरण्यामध्ये सिंहाप्रमाणे निर्भय राहणे, अनवाणी चालल्यामुळे पायात खडे-काटे बोचले असता होणारे किंवा चालण्याचे कष्ट तत्त्वज्ञानपूर्वक सहन करणे, दुःख न अनुभवणे यास चर्यापरीषहजय म्हणतात. १०. ध्यानादिकासाठी ठरविलेल्या आसनापासून विचलित न होता स्थिर आसनामुळे होणारे दुःख सहन करणे, यास निषद्यापरीषहजय म्हणतात. ११. शास्त्रानुसार एका कडेवर पडून कठोर अशा भूमीवर झोपले असता होणारे कष्ट सहन करणे हा शव्यापरीषहजय होय. १२. अत्यंत कठोर वचनसुद्धा ऐकून शांतिपूर्वक सहन करणे कषायाविष्ट न होणे यास आक्रोशपरीषहजय म्हणतात. १३. चंदनाला जाळले असताही ते ज्याप्रमाणे सुगंध देते त्याप्रमाणे कोणी किंतीही मारले ठोकले तरी त्याविषयी द्वेषभावना उत्पन्न न होऊ देता दुःख सहन करणे यास वधपरीषहजय म्हणतात. १४. प्राण गेला तरी पर्वा न करता आहारासाठी याचना न करणे व समाधान ठेवणे यास याचनापरीषहजय म्हणतात. १५. आहारादिकांचा लाभ न झाला तरी लाभ झाल्याप्रमाणे शांति ठेवणे यास अलाभपरीषहजय म्हणतात. १६. शरीरामध्ये अनेक प्रकारचे रोग झाले असताना सुद्धा त्यांच्या उपचाराचा विकल्प न होऊ देता रोग-पीडा शांततेने सहन करणे यास रोगपरीषहजय म्हणतात. १७. वाटेने चालत असता काटे खडे टोचून होणारी वेदना स्वतः प्रतिकार न करता होणारे दुःख सहन करणे यास तृणस्पर्शपरीषहजय म्हणतात. १८. शरीर मळकट झालेले आहे त्याबद्दल किलस न वाढू देणे व आत्मभावनेमध्ये लीन राहणे यास मलपरीषहजय म्हणतात. १९. अज्ञानी पुरुषाकडून अपमान झाला असता त्यापासून सन्मानाची इच्छा न करता मानापमानामध्ये समभाव ठेवणे यास सल्कारपुरस्कारपरीषहजय म्हणतात.

२०. आपल्या ज्ञानाचा किंवा पांडित्याचा गर्व न करणे यास प्रज्ञापरीषहजय म्हणतात. २१. जर कोणी तिरस्कार केला किंवा अज्ञानी व मूर्ख आहेस असे मटले तरी ज्ञानप्राप्तीमध्ये व आत्म साधनेमध्ये शिथिलता न येऊ देणे यास अज्ञानपरीषहजय म्हणतात. २२ दीक्षा घेऊन पुष्कळ वर्षे झाली असून सुद्धा अद्यापि मला ऋद्धि-सिद्धि काहीच प्राप्त झाली नाही अशी चिंता न होऊ देणे यास अदर्शनपरीषहजय असे म्हणतात. याप्रमाणे बाबीस परीषहांना शांततेने सहन करण्याने संवर होतो. केवळ वेदना सहन करणे हा भाग महत्त्वाचा नाही. ती नरकादि गतीमध्ये सहन करतोच. वेदना उत्पन्न झाली असता आत्मस्वरूपाचे तत्त्वज्ञानपूर्वक अनुभवन करीत आकुलित न होता पीडा सहज सहन केली जाते. त्यास परीषहजय असे म्हणतात. आपत्ति इतरांनी आणली असता तो उपसर्ग होतो व ती बाधा परीषह स्वयं सहन केली असता तो परीषहजय म्हटल्या जातो.

आता कोणत्या गुणस्थानामध्ये किती परीषह असू शकतात हे खालील तीन सूत्रांनी सांगतात -

सूक्ष्मसांपराय-छद्यस्थवीतरागयोश्तुर्दश ॥१९०॥

सूक्ष्मसांपराय-छद्यस्थवीतरागयोः चतुर्दश ॥१९०॥

अर्थ : सूक्ष्मसांपराय या १० व्या व छद्यस्थवीतराग म्हणजे ११ व्या व १२ व्या गुणस्थानामध्ये चौदा परीषह संभवतात ते येणेप्रमाणे - १. क्षुधा, २. पिपासा, ३. शीत, ४. उष्ण, ५. दंशमशक, ६. चर्या, ७. शव्या, ८. वथ, ९. अलाभ, १०. रोग, ११. तुणस्पर्श, १२. मल, १३. प्रज्ञा, १४. अज्ञान. त्या परीषहांना कारणभूत कर्माचा उदय असतो. मोहनीय कर्माच्या उदयाच्या निमित्ताने होणारे आठ परीषह तेथे होत नाहीत. १० व्या गुणस्थानामध्ये जरी सूक्ष्म लोभाचा उदय असतो, तथापि तो जळलेल्या दोरीप्रमाणे असतो. छद्यस्थ वीतरागीप्रमाणे असल्यामुळे तेथेही मोहजन्य परीषह नसतात. दहाव्या गुणस्थानातील सूक्ष्म लोभ हा मोहनीयाच्या आस्रवाला कारण नाही. ही विशेषता लक्षणीय आहे. ॥१९०॥

एकादश जिने ॥१९१॥

एकादश जिने ॥१९१॥

अर्थ : चार घातिया कर्माचा अभाव असणाऱ्या तेराव्या गुणस्थानवर्ती जिनेंद्र भगवंतांना अकरा परीषह वेदनीय कर्म निमित्तक संभवतात.

प्रश्न : जर केवली भगवंतांना अकरा परीषह होतात तर त्यांना क्षुधा व भुकेची वेदना संभवते अतः त्यांना कवलाहार औषधीसेवन वर्गेरे संभवतात की नाही ?

उत्तर : भगवंतांना मोहनीय कर्माचा उदय नाही त्यामुळे मोहाच्या अभावी वेदनीय कर्माच्या उदयामध्ये क्षुधा, तुण्णा, वर्गेरे वेदना उत्पन्न करण्याचे अथवा बाधा

पोहोचविष्णाचे सामर्थ्य नाही. ज्याप्रमाणे मंत्राच्या प्रभावाने ज्याची शक्ती नष्ट केली आहे असे विष खाण्याने मरण होत नाही, तसेच मोहाभावी वेदनीयकर्म बाधा पोहोचवीत नाही. परंतु क्षुधा, तुष्णा, शीत, उष्ण, दंशमशक, शव्या, चर्या, वध, रोग, तुणस्पर्श व मल या अकरा परीषहांना वेदनीयाचा उदय निमित्त असतो, म्हणून उपचाराने ९९ परीषह होतात असे विधान केले आहे असे समजावे. ॥११॥

बादरसांपराये सर्वे ॥१२॥

बादर-सांपराये—सर्वे ॥१२॥

अर्थ : सहा ते नऊ गुणस्थानातील जीवांना बादरसांपराय म्हणतात. कारण तेथे मोहनीय कर्माचे बंधास कारणभूत स्थूल कषाय असतात. त्यांना सर्व परीषह असू शकतात. या जीवांना मोहनीय कर्माचा उदय असल्यामुळे बावीसही परीषह संभवू शकतात.

आता कोणत्या कर्माचा उदय कोणत्या परीषहांना निमित्त असतो, हे चार सूत्रात सांगतात.

ज्ञानावरणे प्रज्ञाऽज्ञाने ॥१३॥

ज्ञानावरणे प्रज्ञा-अज्ञाने ॥१३॥

अर्थ : प्रज्ञा आणि अज्ञान हे दोन परीषह ज्ञानावरणीय कर्माचा उदय असतांना होऊ शकतात. ॥१३॥

प्रश्न : अज्ञान परीषह ज्ञानावरणाच्या उदयामध्ये होतो हे ठीक परंतु प्रज्ञापरीषह ज्ञानावरणाच्या उदयाने कसा ?

उत्तर : आपल्या ज्ञानातिशयाबद्दल गर्व छद्मस्थांनाच ज्ञानावरणाच्या उदयाचे निमित्त असतानाच होतो. सर्वज्ञांना होत नाही. म्हणून प्रज्ञा परीषह ज्ञानावरणाचे उदयातच संभवतो.

दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालाभौ ॥१४॥

दर्शनमोह-अंतराययोः अदर्शन-अलाभौ ॥१४॥

अर्थ : अदर्शन व अलाभ परीषह दर्शनमोह व अंतराय कर्माचा उदय असला तर होतात. अर्थात दर्शनमोहाचा उदय असेल तर अदर्शन परीषह व अंतराय कर्माचा उदय असेल तरच अलाभ परीषह होऊ शकतो. ॥१४॥

विशेषार्थ : दर्शनमोहाच्या तीन प्रकृतीपैकी मिथ्यात्वाचा उदय १ ल्या गुणस्थानात, सम्यग्मिथ्यात्वाचा ३ च्यामध्ये, सम्यक्क्रकृतीचा ४ ते ७ पर्यंत असतो. त्यामुळे अदर्शन परीषह ७ व्या पर्यंतच मानावा. सूत्रामधील कथन सामान्य आहे. आठव्या नवव्या गुणस्थानात अदर्शन परीषह नाही.

चारित्रमोहे नाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्या०५क्रोशयाचनासत्कारपुरस्काराः
॥१५॥

चारित्रमोहे नाग्न्य-अरति-स्त्री-निषद्या-आक्रोश-याचना-
सत्कारपुरस्काराः ॥१५॥

अर्थ : चारित्रमोहनीयाचा उदय असतानाच नाग्न्य, अरति, स्त्री, निषद्या, आक्रोश, याचना व सत्कारपुरस्कार असे सात परीषह होतात. ॥१५॥

वेदनीये शेषाः ॥१६॥

वेदनीये शेषाः ॥१६॥

अर्थ : बाकीचे अकरा परीषह अर्थात् क्षुधा, तृष्णा, शीत, उष्ण, दंशमशक, चर्या, शय्या, वथ, रोग, तृणस्पर्श व मल हे वेदनीय कर्मचा उदय असतांना होऊ शकतात. ॥१६॥

आता एका वेळी एका जीवाला अधिकात अधिक किती परीषह असू शकतात हे सांगतात –

एकादयो भाज्या युगपदेकस्मिन्नेकोनविंशतेः ॥१७॥

एकादयः भाज्या युगपत् एकस्मिन् एकोनविंशतेः ॥१७॥

अर्थ : एका जीवाला एका वेळी एकापासून एकोणवीस पर्यंत परीषह होऊ शकतात. कारण शीत व उष्ण यापैकी एका समयामध्ये एक होऊ शकतो. याचप्रमाणे चर्या, शय्या व निषद्या या तीन पैकी एका वेळेस एक परीषह होऊ शकतो. याप्रमाणे बावीसमधून तीन जाऊन शिल्प एकोणवीस परीषह होऊ शकतात. प्रज्ञा आणि अज्ञान हे परीषह (श्रुतज्ञानाच्या अपेक्षेने प्रज्ञा व अवधि मनःपर्यज्ञानाच्या अपेक्षेने अज्ञान) असे युगपत् असण्यात विरोध नाही.

आता चारित्राचे पाच भेद सांगतात -

सामायिकछेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसांपराययथाख्यातमिति
चारित्रम् ॥१८॥

सामायिक-छेदोपस्थापना-परिहारविशुद्धि-सूक्ष्मसांपराय-
यथाख्यातम् इति चारित्रम् ॥१८॥

अर्थ : सामायिक, छेदोपस्थापना, परिहारविशुद्धि, सूक्ष्मसांपराय व यथाख्यात याप्रमाणे चारित्राचे पाच भेद आहेत. दशर्थर्मप्रकरणी संयमात याचा अंतर्भाव असताना मोक्षप्राप्तीचे साक्षात् कारण आहे म्हणून पृथक कथन केलेले आहे.

९. समस्त सावद्योगाचा (पापांचा) अभेदरूपाने त्याग करणे व तत्पूर्वक

आत्मस्वरूपात एकाग्रता हे सामायिक चारित्र होय. २. प्रमादवश सामायिकचारित्रापासून च्युत झाला असता प्रायश्चित्तादिकाचे द्वारा लागलेल्या दोषांना दूर सारून पुनः संयम धारण करणे, यास छेदोपस्थापना चारित्र असे म्हणतात. अथवा अड्डावीस मूलगुण हे सामायिकाचेच भेद आहेत, छेद आहेत. २८ मुलगुणामध्ये स्थापित करणे हे छेदोपस्थापना चारित्र होय. सावद्ययोगाचा भेदरूपाने त्याग करणे व अड्डावीस मूलगुण हे विकल्पच (भेद) आहे, त्यामध्ये स्थापित करणे. यास छेदोपस्थापना चारित्र असे म्हणतात. ३. ज्या चारित्रामध्ये जीवहिंसेचा पूर्णतः त्याग होतो अशा विशिष्ट विशुद्धिपूर्वक जे चारित्र त्यास परिहार-विशुद्धि चारित्र असे म्हणतात.* या जीवांच्या शरीराकडून दुसऱ्या जीवाचा घात होत नाही. म्हणूनच यास परिहार-विशुद्धि चारित्र हे नाव आहे. ४. सूक्ष्मसांपराय नामक दहाव्या गुणस्थानामध्ये जे चारित्र (जी परिणामविशुद्धि) असते, त्यास सूक्ष्मसांपराय चारित्र असे म्हणतात. ५. संपूर्ण चारित्र-मोहनीयाचा उपशम अथवा संपूर्ण क्षय झाला असता निश्चय आत्मस्वभावामध्ये संपूर्ण स्थिरता रूप विशुद्धि होणे यास यथाख्यातचारित्र असे म्हणतात.

या सूत्रातील इति पदावरूप विशिष्टापातीचा बोध होतो अर्थात यामुळे सर्व कर्माचा क्षय (परिसमाप्ति) होऊन आत्मा मुक्त होतो असे समजावे.

विशेषार्थ : सामायिक चारित्र व छेदोपस्थापना चारित्र दोन्ही प्रमत्त, अप्रमत्त, अपूर्वकरण व अनिवृत्तिकरण या ६ ते ९ गुणस्थानामध्ये होतात. परिहारविशुद्धि हे ६-७ मध्येच होऊ शकते. सूक्ष्मसांपराय हे १० व्या गुणस्थानातच होते व यथाख्यात चारित्र हे ११ ते १४ गुणस्थानात होते व सिद्धदशेतही असते. ॥१८॥

तपसा निर्जराच या सूत्रामध्ये तपास संवर-निर्जिरचे विशेष कारण सांगितले आहे. म्हणून यानंतर तपाचे कथन सुरु करतात. तपाचे दोन भेद आहेत. बाह्य व अभ्यंतर, त्यापैकी बाह्य तपाचे सहा भेद सांगतात -

अनशनावमौदर्य-वृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्याग-विविक्तशश्यासनकायक्लेशा बाह्यं तपः ॥१९॥

अनशन-अवमौदर्य-वृत्तिपरिसंख्यान-रसपरित्याग-विविक्तशश्यासन-

कायक्लेशाः बाह्यं तपः ॥१९॥

अर्थ : अनशनः, अवमौदर्य, वृत्तिपरिसंख्यान, रसपरित्याग, विविक्तशश्यासन, कायक्लेश हे सहा बहिरंग तप आहेत.

विशेषार्थ : ९. ख्याति, पूजा, मंत्र, ऋद्धि, सिद्धि वगैरे लौकिक फलांची अपेक्षा न करता संयमाच्या सिद्धीसाठी, रागाचा नाश व्हावा म्हणून आहाराचा त्याग करणे यास

* हे चारित्र त्याच जीवांना होऊ शकते की ज्यांनी जन्मापासून ३० वर्षे सुखपूर्वक जीवन यापन केले असेल व नंतर प्रत्याख्यान नामक ९ व्या पूर्वचे तीर्थकराजवळ अध्ययन केले असेल, तसेच तीनही संध्यासमय सोडून दोन कोस गमन करण्याचा ज्याचा नियम असेल. अशा दुर्धर तपस्वी जीवासच परिहारविशुद्धि चारित्र होते.

अनशनतप म्हणतात. २. संयमात जागृति राहावी, विकार शांत व्हावेत व स्वाध्यायादि सुखपूर्वक करता यावेत यासाठी अल्प आहार करणे यास अवमीदर्व म्हणतात. ३. ज्यावेळी मुनी आहारासाठी निघतात त्यावेळी घर, गळ्या किंवा रस्ता इत्यादिकांचा नियम करूनच आहारास निघतात, त्यास वृत्तिपरिसंख्यान असे म्हणतात. हे तप भोजनाची आशा व लोभ दूर व्हावा यासाठी करतात. ४. दूध, दही, तेल, तूप इत्यादी रसांचा कालानुसार त्याग करणे, यास रसपरित्याग म्हणतात. या तपामुळे इंद्रियविजय व निद्राविजय होतो, स्वाध्यायादिकांची सिद्धी होते. ५. ब्रह्मचर्यपालन, जीवरक्षा व ध्यानसिद्धि आदिसाठी एकांत ठिकाणी झोपणे अथवा आसन लावणे यास वियक्तशव्यासन असे म्हणतात. ६. धर्ममार्गमध्ये तत्परता राहावी व धर्मप्रभावना व्हावी यासाठी शास्त्रानुसार शरीर कष्ट सहन करणे यास कायक्लेशतप असे म्हणतात.

या तपाचा संबंध बाह्य खानपान, शरीर इत्यादिकांशी येतो म्हणून व हे तप इतर लोकांच्या लक्षात येऊ शकते म्हणून यांना बाह्यतप असे म्हटले आहे.

प्रश्न : परीषह व कायक्लेश यांमध्ये काय फरक आहे ?

उत्तर : कायक्लेश स्वयंप्रेरणेने केले जातात, व परीषह योगायोगाने व अचानकपणे येऊन पडतात. तसेच उपसर्ग हे देव, तिर्यच व अन्य मानवकृत असतात. ॥१९॥

आता अभ्यंतर तपाचे सहा भेद सांगतात.

प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्युत्तरम् ॥२०॥

प्रायश्चित्त-विनय-वैय्यावृत्य-स्वाध्याय-व्युत्सर्ग-ध्यानानि उत्तरम् ॥२०॥

अर्थ : प्रायश्चित्त, विनय, वैयावृत्य, स्वाध्याय, व्युत्सर्ग व ध्यान हे अंतरंग तपाचे सहा भेद आहेत.

विशेषार्थ : १. प्रमादाने लागलेल्या दोषांची शुद्धि करणे, यास प्रायश्चित्त तप असे म्हणतात. २. सम्यगदर्शनादि गुणांचा व पूज्य पुरुषांचा आदर करणे यास विनय तप असे म्हणतात. ३. शरीर वर्गेच्या द्वारा मुनींची सेवा शुश्रूषा करणे यास वैयावृत्य तप असे म्हणतात. ४. आळस सोडून ज्ञानाध्ययनात लीन होणे यास स्वाध्याय असे म्हणतात. ५. ममत्वभावाचा त्याग करणे यास व्युत्सर्ग तप म्हणतात. ६. चित्तविक्षेपाचा त्याग करून आत्मा आत्मस्वरूपात लीन होणे यास ध्यान असे म्हणतात. मनाला ताब्यात ठेवण्यासाठी अंतरंग तपाचे विधान आहे. ॥२०॥

आता अंतरंग तपाचे पोटभेद सांगतात.

नवचतुर्दशपंचद्विभेदा यथाक्रमं प्राग्ध्यानात् ॥२१॥

नव-चतुः-दश-पंच-द्वि-भेदाः यथाक्रमं प्राक् ध्यानात् ॥२१॥

अर्थ : ध्यानास सोडून पाच अंतरंग तपाचे क्रमाने (नवचतुर्दशपंचद्विभेदाः)

तपाचे भेद		वाहा तप		अंतरंग तप		ध्यान	
प्रायक्षित	विनय	वैयावृत्त	स्वाध्याय	बुद्धसर्ग	वैयावृत्त	वाहोपाधि त्याग	अभ्यन्तरोपाधि त्याग
१ आलोचना	१ ज्ञानविनय	१ आचार्य वैयावृत्त	१ वाचना	१ वाहोपाधि त्याग	१ रीढध्यान	४ शुक्लध्यान	४ शुक्लध्यान
२ प्रतिक्रमण	२ दर्शनविनय	२ उपाध्याय- वैयावृत्त	२ प्रचडना	२ अभ्यन्तरोपाधि त्याग	४	४	४
३ तडुभय	३ चारित्रविनय	३ तपस्त्रि वैयावृत्त	३ अनुप्रेक्षा	४ आनन्द	५	५	५
४ विवेक	४ उपचारविनय	४ शैक्ष वैयावृत्त	४ धर्मापदेश	५	५	५	५
५ बुद्धसर्ग	५ ग्रन्त- वैयावृत्त	५ गण - वैयावृत्त	५	५	५	५	५
६ तप	६ कुल- वैयावृत्त	६ रीढध्यान	६ धर्मध्यान	६ धर्मध्यान	६ धर्मध्यान	६ धर्मध्यान	६ धर्मध्यान
७ छेद	७ संघ वैयावृत्त	७ अनिष्टसंयोगज	७ हिंसनन्द	७ आज्ञाविचय	७	७	७
८ परिहर	८ साधु- वैयावृत्त	८ इष्टवियोगज	८ मृष्णनन्द	८ अपायविचय	८	८	८
९ उपरथापना	९० मनोज्ज वैयावृत्त	९० वेदनाजनित	९० चौर्यनन्द	९० विपाकविचय	९०	९०	९०
मूलधिकारितपारी		परिग्रहनन्द		संश्चानविचय		युपरतक्रियानिवर्ति	

नऊ, चार, दहा, पाच व दोन असे भेद आहेत. प्रायश्चित्ताचे नऊ भेद, विनयाचे चार भेद, वैयावृत्याचे दहा भेद, स्वाध्यायाचे पाच भेद व व्युत्सर्गाचे दोन भेद आहेत. ||२१||

आता प्रायश्चित्ताचे नऊ भेद सांगतात -

आलोचनाप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपच्छेद-

परिहारोपस्थापनाः ॥२२॥

आलोचना-प्रतिक्रमण-तदुभय-विवेक-व्युत्सर्ग-तप-

छेद-परिहार-उपस्थापनाः ॥२२॥

अर्थ : आलोचना, प्रतिक्रमण, तदुभय, विवेक, व्युत्सर्ग, तप, छेद, परिहार व उपस्थापना हे प्रायश्चित्ताचे नऊ भेद आहेत. प्रायः म्हणजे अपराध, त्याची चित म्हणजे विशुद्धी यास प्रायश्चित्त असे म्हणतात.

विशेषार्थ : १. गुरुजवळ जाऊन दहा दोषांनी रहित आपले अपराध प्रगट करणे यास आलोचना* म्हणतात. २. माझ्याकडून जे दोष घडले ते मिथ्या होवोत अशी स्वतःशी मानसिक प्रतिक्रिया होणे यास प्रतिक्रमण म्हणतात. ३. किंतुके दोष आलोचना व प्रतिक्रमण दोन्ही केल्याने दूर होतात. त्यास तदुभय प्रायश्चित्त म्हणतात. ४. सदोष आहार व उपकरणांचा लाभ झाला असता त्यांचा त्याग करणे यास विवेक प्रायश्चित्त म्हणतात. ५. कालनियम करून कायोत्सर्गादि करणे यास व्युत्सर्ग म्हणतात. ६. एक, दोन, तीन, चार आदि दिवसासाठी अनशनादि करणे यास तप म्हणतात. ७. दिवस महिना इत्यादि कालाची मर्यादा करून दीक्षेचे प्रमाण कमी करणे, यास छेद म्हणतात. जसे कोणास दीक्षा घेऊन २० वर्षे झाली असतील तर घडलेल्या दोषामुळे एक वर्षाची तपस्या कमी करणे यास छेद प्रायश्चित्त म्हणतात. त्याची तपस्या ९९ वर्षे होती. कोणी जर ९९ ते २० पर्यंत असतील तर त्यांची ज्येष्ठता वाढते व तो साधु कनिष्ठ होतो. ८. दिवस, पंधरा दिवस, महिना वगैरे कालमर्यादा करून संघापासून पृथक् करणे यास परिहार म्हणतात. ९. पूर्वीची सर्व दीक्षा रद्द करून पुनः दीक्षा देणे यास उपस्थापना म्हणतात. ||२२||

* आलोचनेचे दहा दोष-आकंपित-पिंडी वगैरे उपकरणे देऊन दयाभाव जागृत करणे व आलोचना करणे. अनुमानित - संभाषणावरून प्रायश्चित्ताबद्दल अनुमान करून आलोचना करणे. हृष्ट-लोकांनी पाहिलेल्या दोषांचीच आलोचना करणे. बादर फक्त स्थूल अपराधांची आलोचना करणे. सूक्ष्म - केवल सूक्ष्म दोषांचीच आलोचना करणे. छत्र इतरांकडून प्रकाशित केलेल्या अपराधप्रमाणे अपराध घडला असे लपवून सांगणे. शब्दाकुलित - कोलाहल असता नीट ऐकू येणार नाही अशा वेळी आलोचना करणे. बहुजन - अनेक गुरुजनांजवळ आलोचना करणे. अव्यक्त-अप्रबुद्ध किंवा अविवेकी गुरुजवळ आलोचना करणे. तसेची - आपणाप्रमाणेच अपराध ज्या गुरुकडून घडला असेल त्यांचेजवळ आलोचना करणे.

आता विनय-तपाचे चार भेद सांगतात -

ज्ञानदर्शनचारित्रोपचाराः ॥२३॥

ज्ञान-दर्शन-चारित्र-उपचाराः ॥२३॥

अर्थ : ज्ञानविनय, दर्शनविनय, चारित्रविनय व उपचारविनय असे विनयतपाचे चार भेद आहेत.

विशेषार्थ : १. आळस सोडून आदरपूर्वक सम्यग्ज्ञानाचे ग्रहण करणे व अध्ययन करणे यास ज्ञानविनय म्हणतात. २. शंका-कांक्षा आदि दोषरहित होऊन बहुमानपूर्वक सम्यग्दर्शनाला धारण करणे यास दर्शनविनय म्हणतात. ३. चारित्र पालनामध्ये निरंतर उत्साही असणे यास चारित्रविनय म्हणतात. ४. आचार्य आदि पूज्य पुरुषांना पाहून त्यांना सामोरे जाणे, हात जोडून वंदना करणे तसेच परोक्षणे नमस्कार करणे, गुणांचे स्मरण करणे इत्यादिक व्यवहारास उपचारविनय म्हणतात. ॥२३॥

आता वैव्यावृत्य तपाचे दहा भेद सांगतात.

आचार्योपाध्यायतपस्विशैक्षग्लानगणकुलसंघसाधुमनोज्ञानाम्

॥२४॥

आचार्य-उपाध्याय-तपस्वि-शैक्ष-ग्लान-गण-कुल-संघ-साधु-

मनोज्ञानाम् ॥२४॥

अर्थ : आचार्य, उपाध्याय, तपस्वी, शैक्ष, ग्लान, गण, कुल, संघ, साधु व मनोज्ञ या दहा प्रकारच्या साधूंचे वैव्यावृत्य, या अपेक्षेने वैव्यावृत्य तपाचे दहा भेद आहेत. १. ज्यांचे जवळ जाऊन इतर मुनिं ब्रत ग्रहण करतात, जे स्वतः पंचाचार निर्दोष पालन करतात व करवितात, जे शास्त्राचे जाणकार आहेत व घडलेल्या दोषाबदल प्रायश्चित्त देतात ते आचार्य होत. २. ज्यांच्या जवळ जाऊन मुनिगण अध्ययन करतात ते उपाध्याय होत. ३. जे पुष्कळ ब्रतोपवासादि करतात ते तपस्वी होत. ४. जे शास्त्राध्ययनामध्ये विशेष लीन व तत्पर असतात ते शैक्ष होत. ५. जे रोगादिकांनी जर्जर झालेले आहेत ते ग्लान होत. ६. बुद्ध मुर्नींचा समुदाय अथवा थोर मुर्नींची परंपरा गण होय. ७. आचार्यांची शिष्य-परंपरा कुल होय. ८. ऋषि-मुनि-यति व अनगार या चार प्रकारच्या मुर्नींचा समूह संघ होय. ९. पुष्कळ दिवसांचे दीक्षित मुनीं साधु होत. १०. ज्यांच्या उपदेश लोकमान्य असतो अथवा जे लोकादरास विशेष पात्र असतात ते मनोज्ञ होत. यांचेवर उपसर्ग झाला असता, रोग अथवा आपत्ती आली असता त्यांच्या संयमाच्या रक्षणासाठी व त्यांच्या ज्ञानप्राप्तीमध्ये अडथळा येऊ नये म्हणून वात्सल्यभावनापूर्वक शुश्रेष्ठेच्या द्वारा प्रतिकार करणे, उपदेशादिकांचे द्वारा श्रद्धानाला दृढ करणे हे वैव्यावृत्य होय. ॥२४॥

आता स्वाध्याय तपाचे भेद सांगतात.

वाचनापृच्छनानुप्रेक्षाम्नायधर्मोपदेशः ॥२५॥

वाचना-पृच्छना-अनुप्रेक्षा-आम्नाय-धर्मोपदेशः ॥२५॥

अर्थ : वाचना, प्रच्छना, अनुप्रेक्षा, आम्नाय व धर्मोपदेश असे स्वाध्यायाचे पाच भेद आहेत. १. धर्माच्या इच्छुक विनयशील पात्रांना शास्त्र देणे व त्यांचा अर्थ सांगणे यास वाचना म्हणतात. २. संशयाला दूर करण्यासाठी अथवा तत्त्वाचा निश्चय करण्यासाठी विशिष्ट ज्ञानी जनांना विनयपूर्वक विचारणे यास पृच्छना म्हणतात. ३. जाणलेल्या तत्त्वांचे वारंवार चिंतन व मनन करणे यास अनुप्रेक्षा म्हणतात. ४. शुद्धतापूर्वक सूत्रांचा पाठ किंवा श्लोकांचा पाठ करणे यास आम्नाय म्हणतात. ५. पदार्थाचे सत्य स्वरूप प्रगट करण्यासाठी अथवा वाईट मार्गापासून लोकांना परावृत्त करण्यासाठी सद्भर्माचा उपदेश करणे यास धर्मोपदेश म्हणतात. स्वाध्यायामुळे ज्ञानाची वाढ होते, वैराग्य वाढते सावधानता वाढते. चित्ताची स्थिरता करण्यासाठी स्वाध्यायासारखे हितकर तप नाही. ॥२५॥

आता व्युत्सर्ग तपाचे भेद सांगतात.

बाह्यभ्यंतरोपद्ध्योः ॥२६॥

बाह्य-अभ्यंतर-उपद्ध्योः ॥२६॥

अर्थ : बाह्य व अभ्यंतर दोन्ही प्रकारच्या उपधींचा म्हणजे परिग्रहाचा त्याग करणे यास व्युत्सर्ग म्हणतात. क्रोध-मान-माया-लोभादिक अंतरंग विकाररूप परिग्रहाचा त्याग करणे, यास अभ्यंतर उपधि-त्याग म्हणतात व काही कालासाठी अथवा जीवनपर्यंत शरीरावरील ममत्वभावाचा त्याग करणे यास विशेष अभ्यंतर उपधित्याग असे म्हणतात. अनुपात, वास्तु, धन, धान्यादि बहिरंग परिग्रहाचा त्याग करणे यास बाह्यउपधि त्याग म्हणतात. यामुळे मनुष्य निर्भय होतो, जीवित-तृष्णा कमी होते. ॥२६॥

आता तपाचे वर्णनामध्ये अंतरंग तपामध्ये अंतर्भूत ध्यानाचे वर्णन क्रमप्राप्त आहे. सर्वप्रथम ध्यानाचे सामान्य स्वरूप, उल्कृष्ट ध्यानाचे स्वामी व त्याची उल्कृष्ट कालमर्यादा पुढील सुत्रात सांगतात -

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिंतानिरोधो ध्यानमान्तर्मुहूर्तात् ॥२७॥

उत्तम-संहननस्य एक-अग्र-चिंता-निरोधो ध्यानम् आ अन्तर्मुहूर्तात् ॥२७॥

अर्थ : उत्तम संहनन धारण करणाऱ्या जीवाला एका विषयामध्ये चित्तवृत्तीचा निरोध करणे हे ध्यान असून ते अंतर्मुहूर्त कालपर्यंत होते.

विशेषार्थ : १. उत्तम संहनन तीन सांगितले आहेत. २. वज्रवृषभनाराच संहनन ३. नाराच संहनन. हे तीनही उल्कृष्ट ध्यान करणाऱ्यास बाह्य साधनमात्र आहेत. मोक्ष प्राप्त करणाऱ्या जीवाला तर फक्त पहिलेच संहनन साधन आहे. या पदाने या सूत्रामध्ये उल्कृष्ट ध्यान करणारा कोण असू शकतो हे सांगितले आहे.

२. एकाग्रवित्तनिरोध या पदाने सामान्य चारही ध्यानास लागू पडेल असे लक्षण सांगितले आहे. ज्यास एकच अग्र असते त्यास एकाग्र म्हणतात. अनादि काळापासून क्षायोपशमिक ज्ञानमय चित्तवृत्ती नाना पदार्थाच्या अवलंबनाने चंचल आहे. तिला अन्य विकल्पापासून हटवून एकाच अग्रामध्ये विषयामध्ये स्थित करणे यास ध्यान असे म्हणतात. अग्र याचा अर्थ येथे चिंतेचा (क्षोयोपशमिक ज्ञानाचा) विषय असा आहे. अन्य विषयापासून परावृत्त करून चित्तवृत्ती चिंता एकाच विषयात लीन करणे खिलविणे बांधणे (निरोध) हे ध्यान आहे.

३. आ अंतर्मुहूर्तातः या पदाने उल्कृष्ट ध्यानाची कालमर्यादा सांगितली आहे. ध्यानाची उल्कृष्ट कालमर्यादा जास्तीत-जास्त अंतर्मुहूर्त आहे. अर्थात् त्यापेक्षा कमी काळपर्यंत ध्यान असू शकते, याचा निषेध नाही; परंतु एवढ्या काळपर्यंत टिकणारे ध्यान उत्तमसंहननधारी जीवालाच असू शकते हा नियम या सूत्रात सांगितला आहे.

या व्याख्येवरून खालील गोष्टी स्पष्ट होतात -

(१) क्षायोपशमिक ज्ञान-पर्याय एकाच अग्रामध्ये-ज्ञेयामध्ये स्थिर करणे हे ध्यान आहे. ध्यान हा तपाचा म्हणजे चारित्राचा भेद आहे. याहृष्टीने एकाग्र स्थिर करणे हे ध्यान चारित्राचा परिणाम आहे हे स्पष्ट होते. संसारविषयामध्ये उपयोगाची स्थिरता हे आर्त व रौद्र ध्यान असून आपल्या स्वभावामध्ये स्थिरता हे धर्म व शुक्ल ध्यान आहे.

(२) उपयोग कोणत्या विषयात स्थिर होतो हे श्रद्धेवर अवलंबून आहे. म्हणजे ध्यानामध्ये श्रद्धा परिणती, ज्ञानपरिणती व चारित्र परिणती एकाग्र असते.

(३) चिंतेचा निरोध या शब्दावरून क्षायोपशमिक ज्ञानधारी जीवांना खन्या अर्थाने ध्यान संभवते, क्षायिकज्ञानी-केवलज्ञानीना ध्यान उपचाराने सांगितले आहे. कारण ध्यानाचे फल कर्मनिर्जन सुरु आहे. म्हणून ध्यानाचा उपचार आहे.

(४) ध्यानपरंपरेला ही उपचाराने ध्यान म्हणतात. जोपावेतो संसार विषयामध्ये उपयोग जात नाही तो पावतो ती धर्म ध्यानाची परिपाटी आहे. तर या उलट जो पावेतो उपयोग आपल्या स्वभावात स्थिर होत नाही तोपावेतो त्यास निमित्त अपेक्षेने उपचाराने धर्म ध्यान म्हटले आहे. अथवा जर ते शुभ वा अशुभ विषयामध्ये रुद्ध असेल तर ते आर्तरौद्र ध्यान व ध्यानसंती आहे. त्यामुळे जेथे ध्यान अंतर्मुहूर्तपिक्षा जास्त काळ होते असे निरुपण असते ते संतती-परिपाटीच्या अपेक्षेने आहे, असे समजावे.

प्रश्न : बाहुबलीने एक वर्ष ध्यान केले ते कसे ?

उत्तर : ध्यान संततीच्या अपेक्षेने त्यास ध्यान म्हटले आहे. सूक्ष्म हृष्टीने उपयोग एका विषयात अंतर्मुहूर्तपिक्षा जास्त काळ राहूच शकत नाही. ही क्षायोपशमिक ज्ञानाची मर्यादा आहे. ||२७॥

पुढील सूत्रात ध्यानाचे भेद सांगतात -

आर्तरौद्रधर्म्यशुक्लानि ॥२८॥

आर्त-रौद्र-धर्म्य-शुक्लानि ॥२८॥

अर्थ : आर्त, रौद्र, धर्म्य, शुक्ल असे ध्यानाचे चार भेद आहेत.

विशेषार्थ : आर्त-ध्यान, रौद्रध्यान, धर्म्यध्यान व शुक्लध्यान असे ध्यानाचे चार भेद आहेत.

9. आर्तध्यान : क्रत अथवा अर्ति शब्दापासून आर्त शब्द निष्पत्र आहे. क्रत म्हणजे वेदना, अर्ति म्हणजे दुःख वेदना अथवा दुःख. यामध्ये जेव्हा चिंता (क्षायोपमिक उपयोग ज्ञान) एकाग्र होते ते आर्तध्यान होय. वेदना म्हणजे कर्मदयजनित अवस्थांना आत्मरूपाने जे एकाग्रपणे अनुभवते अथवा पीडाजनित ध्यान ते आर्तध्यान होय. रौद्रध्यान-रुद्र, परिणाम वा तीव्र पापजनित जे ध्यान ते रौद्रध्यान होय. धर्मध्यान धर्माला अनुसरून जे ध्यान ते धर्मध्यान होय. धर्म म्हणजे सम्यग्दर्शनादिक अथवा निर्विकल्प शुद्धोपयोग. अत्यंत शुद्धतेशी जे ध्यान संबद्ध आहे ते शुक्लध्यान होय.

ही चार प्रकारची ध्याने प्रशस्त व अप्रशस्त या दोन मध्ये विभक्त होतात. पहिली दोन ध्याने आर्तध्यान व रौद्रध्यान ही पापास्रवास कारण आहेत म्हणून अप्रशस्त आहेत. नंतरची दोन धर्मध्यान व शुक्लध्यान ही ध्याने कर्मदहनास कारण आहेत, म्हणून प्रशस्त आहेत.

प्रशस्त ध्यान कोणते हे पुढील सूत्रात सांगतात -

परे मोक्षहेतु ॥२९॥

परे मोक्षहेतु ॥२९॥

अर्थ : उत्तरवर्ती म्हणजे पहिली दोन सोडून शेवटची दोन ध्याने धर्म व शुक्ल ही दोन ध्याने मोक्षास कारण आहेत. कारण ती संवर निजरिला हेतू आहेत. याचा स्पष्ट अर्थ हा की, प्रथम दोन ध्याने आस्ववंधास कारण असल्याने संसारास हेतू आहेत.

आर्तध्यानाचे चार भेद विस्ताराने लक्षणपूर्वक चार सूत्रात सांगतात. पहिल्या आर्तध्यानाचे स्वरूप सांगतात -

आर्तममनोज्ञस्य संप्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः ॥३०॥

आर्तम् अमनोज्ञस्य संप्रयोगे तत्-विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः ॥३०॥

अर्थ : अमनोज्ञ पदार्थाचा संबंध प्राप्त झाला असताना तो दूर व्हावा म्हणून संकल्प वा सारखी चिंता करत राहणे हे प्रथम अनिष्ट संयोगज आर्तध्यान होय.

अमनोज्ञ म्हणजे विष, काटा, शत्रु, स्त्री वैरे अप्रिय पदार्थाचा संयोग झाला असताना तो दूर व्हावा म्हणून एकसारखी चिंता करणे हे अनिष्ट संयोगज आर्तध्यान होय.

दुसन्या आर्तध्यानाचे स्वरूप सांगतात -

विपरीतं मनोज्ञस्य ॥३१॥

विपरीतं मनोज्ञस्य ॥३१॥

अर्थ : मनोज्ञ, प्रिय, इष्ट अशा आपल्या पुत्र, स्त्री, धनादिकांचा वियोग झाला असताना त्यांचा संयोग व्हावा म्हणून एकसारखी त्याची एकाग्रपणे चिंता करीत राहणे हे पहिल्याच्या विपरीत असे दुसरे इष्टवियोगज आर्तध्यान होय.

तिसन्या आर्तध्यानाचे स्वरूप सांगतात -

वेदनायाश्च ॥३२॥

वेदनायाः च ॥३२॥

अर्थ : वेदना म्हणजे सुखदुःख असा अर्थ आहे. परंतु येथे आर्तध्यान प्रकरणात दुःख, वेदना असा आहे. वेदना म्हणजे वातादि जानित वेदनांचा उद्भव झाला असताना त्या दूर व्हाव्यात म्हणून संकल्प व चिंताप्रबंध हे तिसरे वेदनाजनित आर्तध्यान होय.

चौथे आर्तध्यान सांगतात -

निदानं च ॥३३॥

निदानं-च ॥३३॥

अर्थ : भोगाच्या आकांक्षेने आतुर जीवाचे भावी विषय भोगांच्या प्राप्तीबाबत संकल्प व चिंता हे चवथे निदानजनित आर्तध्यान होय.

हे चारही प्रकारचे आर्तध्यान कोणास होते हे सांगतात -

तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानाम् ॥३४॥

तत्-अविरत-देशविरत-प्रमत्तसंयतानाम् ॥३४॥

अर्थ : ते चारही प्रकारचे आर्तध्यान अविरत म्हणजे प्रथम चार गुणस्थाने व देशविरत नामक पाचवे गुणस्थानातील व प्रमत्तसंयत नामक सहावे गुणस्थानवर्ती जीवांनाच होते. मिथ्याहृष्टीपासून तो असंयत सम्यग्दृष्टि तसेच संयतासंयत व प्रमत्त-संयताना संभवते. दूसर्या गुणस्थानवर्ती साधूना प्रमादाचा उद्रेक झाला असताना निदान सोडून कधीकाळी तीन आर्तध्याने संभवतात.

आता दुसन्या रौद्र ध्यानांचे नाव, स्वरूप व स्वामी पुढील सूत्रात सांगतात -

हिंसानृतस्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशविरतयोः ॥३५॥

हिंसानृत स्तेय विषय संरक्षणेभ्यो रौद्रम् अविरत देशविरतयोः ॥३५॥

अर्थ : हिंसादि पापांची लक्षणे सातव्या अध्यायात सांगितली आहेत. ती हेतुभूत (निमित्त) असताना त्यासंबंधी वारंवार संकल्प, चिंता हे रौद्रध्यान असून ते पहिल्या

चार अविरत गुणस्थान व देशविरत या पाचव्या गुणस्थानामध्ये असू शकते.

प्रश्न : रौद्रध्यान अविरतांना होईल तर होवो पण अणुव्रतधारी देशविरताला ते कसे असू शकेल ?

उत्तर : हिंसादिकाच्या आवेशाने व धनसंरक्षणाच्या पराधीनतेने कदाचित त्याला होऊ शकते परंतु नरकगतीस कारणीभूत होईल एवढे तीव्र नसते.

या चार हेतुमुळे रौद्रध्यानाचे चार भेद होतात. १. हिंसानंद रौद्रध्यान २. मृषानंद रौद्रध्यान ३. चौर्यानंद रौद्रध्यान व ४. परिग्रहानंद रौद्रध्यान.

(१) हिंसानंद : हिंसा करण्यात आनंद मानणे व त्याबाबत सारखे चिंतन करणे हे हिंसानंद रौद्रध्यान होय.

(२) मृषानंद : मृषा बोलण्यात आनंद मानणे व त्याबाबत सारखी चिंता करणे हे मृषानंद रौद्रध्यान होय.

(३) स्तेयानंद : चोरी करण्यास आनंद मानणे व त्याबाबत सारखे चिंतन करणे हे चौर्यानंद रौद्रध्यान होय.

(४) परिग्रहानंद : स्त्री परिग्रहामध्ये अंतर्भूत आहे. परिग्रहात आनंद मानणे व त्याची प्राप्ती, संग्रह यांची सारखी चिंता करणे हे परिग्रहानंद रौद्रध्यान होय.

आर्तध्यान आणि रौद्रध्यान प्रामुख्याने मिथ्याघट्टीला असतात आणि गौणतेने सम्यग्घट्टीला असू शकतात. कारण ६ व्या गुणस्थानापर्यंत बुद्धिपूर्वक कषायांचे वेदन आहे, अतएव आर्तध्यान असू शकते. सहाव्या गुणस्थानवर्ती साधूना निदान असत नाही. पाचव्या गुणस्थानवर्ती श्रावकास परिग्रहसंरक्षण आणि सूक्ष्म पापांचा आवेश असल्याने जरी रौद्रध्यान संभवते तरी नरकगतीस कारण असे तीव्र रौद्रध्यान त्याला होतच नाही. ||३५॥

याप्रमाणे आर्त व रौद्र या दोन अप्रशस्त ध्यानाचे वर्णन केल्यानंतर क्रमप्राप्त धर्मध्यानाचे स्वरूप आणि भेद सांगतात -

आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यम् ॥३६॥

आज्ञा-अपाय-विपाक-संस्थान-विचयाय धर्म्यम् ॥३६॥

अर्थ : आज्ञाविचय, अपायविचय, विपाकविचय आणि संस्थानविचय यासाठी त्याच एका झेयामध्ये स्थिरता अथवा चिंता प्रबंधाला धर्मध्यान म्हणतात.

विशेषार्थ : धर्माला अनुसरून अथवा अधमाविना (अनपेत) ध्यान धर्मध्यान होय. धर्म म्हणजे रलत्रयरूप धर्म आणि आत्मवस्तुस्वभावमात्र धर्म. म्हणजे ज्ञानयेतनारूप परिणती, स्वानुभूती हेच निश्चयाने धर्मध्यान आहे. या सूत्रात हे धर्मध्यानाचे चार भेद व्यवहाराने आहेत. या सूत्रामध्ये निमित्तभेदाने धर्मध्यान चार

प्रकारचे सांगितले आहेत. एक तर या चार विषयामध्ये चिंतन करता करता तो स्वानुभूती अथवा शुद्धोपयोगात येतो म्हणून त्यांना, तद्वत् णमोकार मंत्रजप वैगीरेला व्यवहाराने धर्म्यध्यान म्हटले आहे. अथवा रत्नत्रयाने संपन्न जीवाला रागभूमिकेत हे शुभविकल्प सहज येतात म्हणून सहचर भावांच्या अपेक्षेने त्यासंबंधी एकाग्र चिंतेला व्यवहाराने धर्म्यध्यान म्हटले आहे. निमित अथवा पूर्व भूमिकेच्या अपेक्षेने हे धर्म्यध्यानाचे चार भेद आहेत.

१. आज्ञाविचय धर्म्यध्यान : योग्य उपदेशक नसताना अथवा बुद्धीच्या मंदतेमुळे दृष्टांतादिकांचे अभावी सूक्ष्मविषयांचे आकलन होत नाही; त्यासंबंधी जिनज्ञा प्रमाण मानून जे जिनप्रणीत तेच सत्य, त्याचेच चिंतवन करणे; अथवा जिनेंद्र भगवंतांनी किती सूक्ष्म यथार्थ वर्णन केले आहे, अशाप्रकारे हर्षपूर्वक तेथे लीन होणे; अथवा दुसऱ्यांना समजावून सांगण्यासाठी तत्त्वादिकांचे एकाग्र चिंतवन हे सर्व आज्ञाविचय धर्म्यध्यान आहे. तत्त्वांच्या हेयोपादेयतेमध्ये निर्णय असतो. तेथे आज्ञाप्रामाण्याचा प्रश्न नाही. परंतु सूक्ष्म निरूपणामध्ये आज्ञाप्रामाण्य मानणे हा येथे महत्वाचा मुद्दा आहे.

२. अपायविचय : हे जगातील अनंत अज्ञानी जीव आपल्याच अज्ञानाने कसे दुःख भोगत आहेत त्याचे एकाग्र चिंतन यास अपायविचय धर्म्यध्यान म्हणतात.

३. विपाकविचय : कर्मची स्वरूप, फल, इत्यादिकांचे एकाग्र चिंतवन करणे यास विपाकविचय धर्म्यध्यान म्हणतात.

४. संस्थानविचय धर्म्यध्यान : लोकाच्या आकारादिकाचे विश्वातील तत्त्वव्यवस्थेचे एकाग्रपणे चिंतवन करणे यास संस्थानविचय धर्म्यध्यान म्हणतात.

याप्रमाणे हे चार धर्म्यध्यानाचे भेद आहेत. धर्म्यध्यान ४ थ्या गुणस्थानापासून स्वस्थान अप्रमत्त या सातव्या गुणस्थानापर्यंत सर्व जीवांना प्रामुख्याने असते. ९ ते ३ गुणस्थानवर्ती मिथ्याहृषीला असतच नाही. मिथ्याहृषी जीव या चारहीचा स्थूल विचार विकल्प करू शकतो. परंतु तो रत्नत्रयास वा स्वानुभूतीस प्राप्त होत नाही. या फलाच्या अभावी त्यास खन्या अर्थात धर्म्यध्यान म्हणता येत नाही. यावरून हे सिद्ध होते की चारही भेद व्यवहाराने धर्म्यध्यान आहेत. निश्चयाने तर धर्म्यध्यान एक स्वानुभूती व शुद्धोपयोगस्वरूप आहे. शुक्लध्यानाचे ही हेच स्वरूप आहे. विषय व स्वरूपाच्या अपेक्षेने धर्म्यध्यान व शुक्लध्यानामध्ये अंतर नाही. स्वामी अथवा सोबत असणाऱ्या शुद्धीच्या साहचर्याने दोहोमध्ये भेद आहे. धर्म व शुक्ल ही ध्याने मोक्ष व मोक्षमार्गविषयक असून आर्त रौद्र संसार विषयक आहेत. म्हणून या चार धर्म्यध्यानामध्ये मात्र विषयभेद आहे.

याप्रमाणे धर्मध्यानाचे वर्णन केल्यानंतर आता शुक्लध्यानाचे वर्णन क्रमप्राप्त आहे. शुक्लध्यानाचे जे भेद पुढे सांगणार आहेत. त्यांचे स्वामी (ते कोणास असतात हे) पुढील सूत्रात सांगतात.

शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः ॥३७॥

शुक्ले च आद्ये पूर्वविदः ॥३७॥

अर्थ : पुढे जे शुक्लध्यानाचे चार भेद सांगणार आहेत त्यापैकी पहिले म्हणजे पहिली दोन शुक्लध्याने पूर्वधारी श्रुतकेवलींना होतात. या पदावरून श्रुतकेवलींना धर्मध्यानही असते असे समजावे. श्रेणि चढण्यापूर्वी श्रुतकेवलींना धर्मध्यान असते आणि श्रेणीमध्ये मात्र नियमाने शुक्लध्यानच असते.

अवशिष्ट दोन शुक्लध्याने कोणात असतात हे पुढील सूत्रात सांगतात -

परे केवलिनः ॥३८॥

परे केवलिनः ॥३८॥

अर्थ : नंतर सांगितलेली दोन शुक्लध्याने केवलींनाच असतात.

केवलींना जेव्हा फक्त काययोग राहतो तेव्हा ३ रे शुक्लध्यान असते आणि १४ व्या गुणस्थानवर्ती अयोगकेवलींना चवथे शुक्लध्यान असते.

केवलींना क्षायोपशमिक ज्ञानच नसते. त्यामुळे तेथे क्षायोपशमिक चिंता एकाग्र करण्याचा विकल्पच नसतो. म्हणजे त्यांना तत्त्वतः ध्यान असतच नाही. त्यांना ध्यानाचे फल कर्मनिर्जरा असते. म्हणून ध्यान उपचाराने सांगितलेले आहे. ॥३८॥

आता शुक्लध्यानाचे चार भेद सांगतात -

पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवर्तीनि

॥३९॥

पृथक्त्व-एकत्व-वितर्क-सूक्ष्मक्रिया-अप्रतिपाति,

व्युपरतक्रियानिवर्तीनि ॥३९॥

अर्थ : पृथक्त्ववितर्क, एकत्ववितर्क सूक्ष्मक्रिया अप्रतिपाति, व्युपरतक्रियानिवर्ती असे चार शुक्लध्यानाचे भेद आहेत. पुढे वितर्कं व विचाराचे लक्षण व योगअपेक्षेने स्वामी सांगणार आहेत. त्यावरून त्यांचे स्वरूपावर प्रकाश पडतो. ॥३९॥

दुसऱ्या प्रकारे या शुक्लध्यानाचे स्वामी सांगतात -

त्रैकयोगकाययोगायोगानाम् ॥४०॥

त्रि-एक-योग-काययोग-अयोगानाम् ॥४०॥

अर्थ : तीन योगधारी, तीनपैकी कोणताही एक योगधारी, फक्त एक काययोगधारी

व अयोगींना क्रमाने ही चार शुक्लध्याने असतात. (१) तीन्ही योग असणाऱ्यांना पृथक्त्ववितर्क शुक्लध्यान असते. (२) तीन पैकी कोणताही एक योग असेल तर त्याला दुसरे एकत्ववितर्क शुक्लध्यान असते. (३) फक्त काययोग असणाऱ्या जीवाला तिसरे सूक्ष्मक्रिया-अप्रतिपाति शुक्लध्यान असते. म्हणजे १३ व्याचे अंती असते. (४) अयोगकेवलींना (१४ व्या गुणस्थानात व्युपरत-क्रियानिवर्ती नामक) चौथे शुक्लध्यान असते। ॥४०॥

पुढील सूत्रात प्रथम दोन शुक्लध्यानाचे विशेष वर्णन करतात -

एकाश्रये सवितर्कवीचारे पूर्वे ॥४१॥

एक-आश्रये स-वितर्क-वीचारे पूर्वे ॥४१॥

अर्थ : पहिली दोन शुक्लध्याने एकमात्र श्रुतकेवलींना असतात म्हणून त्यांचा एक आधार आहे आणि वितर्क आणि वीचार या दोहोनेही सहित असतात। ॥४१॥
या पहिल्या दोन शुक्लध्यानाच्या वर्णनाला अपवाद सांगतात -

अवीचारं द्वितीयम् ॥४२॥

अवीचारं द्वितीयम् ॥४२॥

अर्थ : दुसरे शुक्लध्यान हे वितर्कने सहित असले तरीही विचाराने रहित आहे. म्हणजे प्रथम शुक्लध्यान वितर्क आणि विचार दोहोनेही सहित आहे. दुसरे शुक्लध्यान विचाराने रहित परंतु वितर्कयुक्त असते। ॥४२॥

वितर्काचे लक्षण सांगतात -

वितर्कः श्रुतम् ॥४३॥

वितर्कः श्रुतम् ॥४३॥

अर्थ : विशेष रीतीने तर्क करणे यास श्रुत म्हणजे श्रुतज्ञान अशी संज्ञा आहे। ॥४३॥

पुढील सूत्रात वीचाराचे लक्षण सांगतात -

वीचारोऽर्थव्यंजनयोगसंक्रान्तिः ॥४४॥

विचारः अर्थ-व्यञ्जन-योग-संक्रान्तिः ॥४४॥

अर्थ : वीचार म्हणजे अर्थ, व्यञ्जन व योगाची संक्रान्ति होय.

विशेषार्थ : म्हणजे शुद्धाला ध्येय न बनवता शुद्ध द्रव्य सोडून शुद्ध पर्याय, व शुद्ध पर्याय सोडून शुद्ध द्रव्य असा विषय बदलणे यास अर्थसंक्रान्ति म्हणतात. व्यञ्जनसंक्रान्ति आधारभूत एक आगम वचन सोडून अन्य आगम वचनाचा अवलंब घेणे यास व्यञ्जनसंक्रान्ति म्हणतात. योगसंक्रान्ति काययोग सोडून वचनयोग, याप्रमाणे योग

बदलणे यास योगसंक्रान्ति असतात.

वितर्क (श्रुत) व वीचार या अपेक्षेने पहिल्या दोन शुक्लध्यानात साम्य व अंतर -

१. साम्य : पहिल्या दोन्ही शुक्लध्यानामध्ये वितर्क म्हणजे श्रुतज्ञानाचा अवलंब असतो.

२. अंतर : पहिल्या पृथक्त्ववितर्क शुक्लध्यानामध्ये वीचार असतो. म्हणजेच त्यामध्ये ध्येयभूत आत्मा द्रव्यरूप असतो तर कधी पर्यायरूप असतो. अशी अर्थसंक्रान्ति आहे. आश्रयभूत आगमवचन बदलते, अशी व्यंजनसंक्रान्ति असते व योगाचा अवलंबवी बदलतो. म्हणून योग संक्रान्ति असते. म्हणजेच या ध्यानकाळात तीनपैकी एक योग बदलत राहतो. परंतु दुसऱ्या एकत्ववितर्क शुक्लध्यानामध्ये वीचार नाही म्हणजे तीनही संक्रान्ति नाही. एकतर द्रव्यरूप, एकतर पर्यायरूप शुद्धात्मा हाच विषय असतो. एकाच आगमवचनाचा आश्रय असतो व एकच योग असतो. (२) पहिले शुक्लध्यान श्रेणीमध्ये सातिशय अप्रमत्तापासून तो ९९ व्या गुणस्थानार्पर्यंत असते. त्यामुळे मोहनीयाचा उपशम वा क्षय करतो. तोच जेव्हा मोहाचा क्षय करून ९२ व्या गुणस्थानात येतो, क्षीणकषाय होतो तेव्हा द्वितीय शुक्लध्यानाचे निमित्ताने ज्ञानावरण, दर्शनावरण व अंतराय या तीन कर्मची निर्जरा व क्षय करतो. पुढे ध्यान उपचाराने आहे. परंतु सूक्ष्म काययोगात येईपर्यंत दुसरेच शुक्लध्यान केवलीना उपचारमात्र मानले आहे. कारण ध्यानाचे फल संवर-निर्जरा आहे.

केवलीभगवंतांना क्षयोपशमजन्य ज्ञान नसल्यामुळे उपयोगाचे वारंवार परिवर्तन नाही. केवलज्ञानरूप एकच परिणाम असतो. तेथे वस्तुतः ध्यान नाही. परंतु ध्यानाचे कार्य कर्मनिर्जरा असल्यामुळे उपचाराने ध्यान मानले आहे.

विहारादि संपल्यानंतर मुक्तिकाल समीप आला असता जेव्हा चार अघातिकर्माची स्थिती आयुप्रमाण होते. ९३ व्या गुणस्थानाच्या अंती विहारादि स्थूल क्रिया थांबतात.

केवली काययोगामध्ये असतात. अथवा केवलसमुद्घातद्वारा शेष कर्मची स्थिति आयुकर्मा इतकी करण्यासाठी समुद्घात करतात. तेव्हा त्यांना सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति नावाचे शुक्लध्यान असते.

चौदाव्या गुणस्थानात जेव्हा संपूर्ण योगाचा निरोध होतो तेव्हा व्युपरतक्रियानिवर्ति नावाचे शुक्लध्यान होते. त्यामुळे चारही अघातिकर्माचा क्षय होऊन अ इ ऊ लू उच्चारणमात्र अत्यल्प काळामध्ये जीव मुक्त होतो. याप्रमाणे शुक्लध्यानाचे स्वरूप आहे.

ध्यानापूर्वी काही आवश्यक गोष्टी आहेत त्या येणेप्रमाणे... ध्यानासाठी स्थान एकांत असावे. तेथे मनुष्यांची रहदारी नसावी. पशुपक्ष्यांचा उपद्रव नसावा. अत्यंत उष्णता किंवा अत्यंत थंडीही नसावी. चित्तामध्ये चंचलता निर्माण होईल असे कोणतेच कारण तेव्हा नसावे. अशा ठिकाणी पद्मासन किंवा अर्धपद्मासन घालून शरीराला सरळ

व स्थिर करावे. दृष्टि पूर्ण बंद किंवा उघडी न ठेवता अर्धोन्मीलीत नासिकाग्र ठेवावी. दाताला दात मिळालेले असावेत, मुख किंचित् उन्नत व चर्या प्रसन्न असावी. अशा स्थितीमध्ये राहून श्वासोच्छ्वास मंद करून नाभिदेश किंवा हृदय अथवा भालप्रदेशामध्ये चित्ताची एकाग्रता करावी व वर सांगितल्याप्रमाणे शुभध्याने करीत करीत मुमुक्षु जीवाने आत्मशुद्धी करावी. ज्याप्रमाणे अग्निसंसर्गाने सुवर्ण शुद्ध होते त्याचप्रमाणे ध्यानाग्निमुळे कर्ममल दूर होतो व आत्मा शुद्ध होतो. सारांश, ध्यान नवीन कर्माला रोकते म्हणून संवराचे कारण आहे व त्यायोगे पूर्वबद्ध कर्माची निर्जरा होते म्हणून निजरेस कारण आहे, अर्थात् परंपरेने मोक्षासही कारण आहे, याप्रमाणे अंतरंग तपाचे वर्णन संपले. ॥४४॥

सर्व सम्यग्दृष्टि जीवांना समान निर्जरा होते असे नाही, त्यांची स्थाने असून त्या स्थानांना द्रव्य व कालाचाही नियम आहे. तो नियम सांगतात.

सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानन्तवियोजकदर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशान्तमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः क्रमशोऽसंख्येयगुणनिर्जराः ॥४५॥
सम्यग्दृष्टि-श्रावक-विरत-अनन्तवियोजक-दर्शनमोहक्षपक-उपशमक-उपशान्तमोह-क्षपक-क्षीणमोह-जिनाः क्रमशो असंख्येय गुणनिर्जराः ॥४५॥

अर्थ : सम्यग्दृष्टि जीव, देशब्रती श्रावक, महाब्रती मुनी, अनन्तानुबंधीचे विसंयोजन करणारा, दर्शनमोहक्षपक, चारित्रमोहोपशमक, उपशान्तमोह, क्षपकक्षीणी चढणारा, क्षीणमोह व जिनेंद्रभगवान यांच्या परिणामांची उत्तरोत्तर अधिक विशिष्ट विशुद्धता असल्यामुळे ते स्थान प्राप्त झाल्यानंतर प्रथम अंतमूर्हतपर्यंत प्रत्येक समया-समयाला असंख्यातपट कर्म परमाणूंची निर्जरा होते. हे क्रमाने असंख्यातगुणनिर्जरा करणारे आहेत. अर्थात् ही दहा असंख्यात गुणश्रेणी निजरीची स्थाने आहेत.

विशेषार्थ : कर्माचा अंशतः (थोडा थोडा) क्षय होणे, यास निर्जरा म्हणतात. स्थिति संपली म्हणूनही प्रत्येक जीवाचे अनन्तानंत कर्म परमाणूचे निषेक दरसमयाला निघून जातात; त्यासही निर्जरा म्हणतात. परंतु ती निर्जरा मोक्षास कारणभूत नाही. सम्यग्दर्शन प्राप्त झाल्यानंतर या सम्यग्दृष्टी जीवाला संवरपूर्वक निर्जरा सुरु होते. तीच मोक्षाला परंपरेने कारण आहे. सर्वच सम्यग्दृष्टि जीवांना निरंतर निर्जरा होत असली तरी गुणश्रेणी निर्जरा म्हणजे प्रत्येक समयासमयाला उत्तरोत्तर अधिकाधिक असंख्यातपट अधिक परमाणू निघून जाणे-रूप निर्जरा वरील दहा स्थानवर्ती जीवांनाच होते व तीही पहिल्या अंतमूर्हतपर्यंतच होते. उदा. असंख्यातासाठी २ ही संख्या समजली तर पहिल्या समयामध्ये १०० परमाणूंची निर्जरा समजली तर दुसऱ्या समयात २००, तिसऱ्या समयात ४००, चवथ्यामध्ये ८००, याप्रमाणे अंतमूर्हतकालपर्यंत होत राहते. हे उदाहरण

साध्यमधील विशेषता-दर्शक चार्ट

अनुयोग	९ पुलाक	२ बकुश	३ कुशील	४ निर्ग्रथ	५ स्नातक
उपकरण-शरीर प्रतिसे वना कथाय					
९ संयम-	सामायिक	सामायिक	सामा + छेदोप	यथाभ्यात	
	छेदोपस्थापना	छेदोपस्थापना	परि + सूक्ष्म		
२ श्रुत उच्छृष्ट-	दशपूर्वज्ञान	दशपूर्वज्ञान	चौदापूर्व	केवलज्ञान	
ज्यज्य -	आचारवस्तु	प्रवचनमात्रका	प्रव-मात्रका	x	
३ प्रतिसेवना-	पाच महाब्रता-	उत्पकरणात	प्रतिसेवन-	प्रतिसेवन	
	मध्ये दोष लाघु	आसक्ति राहु	नाही.	नाही.	
	श्रकाते.	श्रकाते.	लागू श्रकाते.		
४ तीर्थ-	प्रत्येक तीर्थकाराच्या तीर्थमध्ये पाचाही प्रकाराचे निर्घट साधू होऊ शकतात.				
५ लिंग द्रव्य	सर्वाचा वेष मुर्नीचा असतो. परिग्रह-रहित असतात, वस्त्र नसते. भूषण नसते.				
भाव -	सर्वाना महात्रते असतात व्हणून भावतः सर्व निर्घटच आहेत.....				
६ लेश्या द्रव्य -	शरीराचा वर्णलेप असलेली द्रव्यलेश्या कोणतीही अमू. शकते.....				
भाव -	पीतपद्मशुक्रल	सहा तेश्या	सहा लेश्या	४ कापोतादि	
	आरण्याच्युत	आरण्याच्युत	आरण्याच्युत	९ शुक्रल	
७ उपपाद उच्छृष्ट-	सहस्रार	सौधर्मेश्वर	सर्वांशिष्ठि	सर्वांशिष्ठि	
ज्यज्य -	सौधर्मेश्वर	सौ. ऐशान	सौ. ऐशान	सौ. ऐशान	
८ स्थान -	संयमाची सर्व स्थाने असंख्या	उत्तरोत्तर अधिक विशब्द आहेत.			निर्विकल्प

आहे. प्रथम समयामधील निर्जरित परमाणूची संख्या अनंत आहे. अनंताचे अनंत प्रकार आहेत.

१. जो दर्शनमोहनीयाच्या एकच (मिथ्यात्व) व अनंतानुबंधी चारकषायांचा प्रकृतींचा उपशम (क्षयोपशम) झाला असतांना आत्मानुभूती प्राप्त करून घेतो, तो सम्यग्दृष्टि होय. २. जो देशविरत नामक पाचव्या गुणस्थानाला प्राप्त झालेला आहे तो श्रावक होय. ३. जो पापासून संपूर्णपणे विरक्त आहे, असा परिग्रह त्यागी सप्तम गुणस्थानवर्ती महाब्रती विरत होय. ४. अनंतानुबंधीची विसंयोजना (अनंतानुबंधीच्या परमाणून अप्रत्याख्यानावरणादि रूप) करणारा अनंतवियोजक होय. ५. दर्शनमोहाच्या ३ व अनंतानुबंधीच्या ४ अशा सात प्रकृतींचा क्षय करणारा दर्शनमोहक्षपक होय. ६. उपशमश्रेणी (गुण. ७-८-९-१०) चढणारा जीव उपशमक होय. ७. अकराव्या उपशांतमोह गुणस्थानाला प्राप्त होणारा जीव उपशांत मोह होय. ८. क्षपकश्रेणी (गुण ७-८-९-१०) वर चढणारा जीव क्षपक होय. ९. क्षीणमोह या १२ व्या गुणस्थानाला प्राप्त जीव क्षीणमोह होय. १०. ज्यांच्या चार घाती कर्माचा नाश झाला आहे व ज्यांना अनंत चतुष्टयाचा लाभ झाला असा १३ व्या गुणस्थानावर्ती जीव जिन होय.

१. अनिवृत्तिकरणाच्या अंतिम समयी सातिशय मिथ्यादृष्टि जितक्या अनंत कर्मपरमाणूची निर्जरा करतो. त्याच्या असंख्यात पट परमाणूची निर्जरा सम्यग्दृष्टी प्रथम-समयात करतो व हा क्रम पहिल्या अंतर्मुहूर्तपर्यंत असतो. २. तोच सम्यग्दृष्टि ५ व्या गुणस्थानात चढताना त्याला चौथ्याच्या अंतिम समयामध्ये जेवढी निर्जरा होते त्याच्या असंख्यातपट निर्जरा ५ व्याच्या प्रथम समयात होते. हा क्रम प्रथम अंतर्मुहूर्तपर्यंत आहे. ३. तोच सप्तम गुणस्थानात जातो तेव्हा त्याला पाचव्याच्या अंतिम समयामध्ये जेवढ्या कर्मपरमाणूची निर्जरा होते त्याच्या असंख्यातपट सप्तम गुणस्थानवर्ती विरताला प्रथम समयापासून अंतर्मुहूर्तपर्यंत मात्र होते. ४. तोच विरत मुनी जेव्हा अनंतानुबंधीचे विसंयोजन करतो तेव्हा त्याला विरताच्या अंतिम समयापेक्षा असंख्यातपट निर्जरा प्रथम अंतर्मुहूर्तपर्यंत होते. येथे हे लक्षात असू घावे, जर विरतच अनंतानुबंधीचे विसंयोजन करेल व दर्शनमोहाचे क्षपण करीत तरच त्याला असंख्यातपट निर्जरा होईल. ४ थ्या गुणस्थानातील क्षायिक सम्यग्दृष्टीला मुनीपेक्षा असंख्यातपट निर्जरा होणार नाही. याप्रमाणे हा क्रम दहाही स्थानामध्ये लावून घ्यावा.

सम्यग्दृष्टी जीवाला असंख्यातपट जी निर्जरा होते ती अशा सातिशय मिथ्यादृष्टीपेक्षा समजावी की, ज्याने अधःकरणरूप परिणाम सुरु केले आहेत व ज्याला नियमाने दर्शन मोहाचा उपशम होणार आहेच. ॥४५॥

आता निर्ग्रथ मुनींचे भेद सांगतात.

पुलाकबकुशकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातका निर्ग्रन्थाः ॥४६॥

पुलाक-बकुश-कुशील-निर्ग्रन्थ-स्नातकाः निर्ग्रन्थाः ॥४६॥

अर्थ : पुलाक, बकुश, कुशील, निर्ग्रन्थ व स्नातक असे निर्ग्रथ मुनींचे पाच प्रकार

आहेत. १. ज्यांच्या ठिकाणी उत्तर गुणांची भावनाही नाही व अड्डावीस मूलगुणांमध्येही क्वचित् दोष लागतो ते मुनी पुलाक होत. पुलाक = क्षुद्रध्यान - इतर मुनींच्या मानाने यांचा दर्जा कमी म्हणून पुलाक म्हणावयाचे एवढेच. २. ज्यांचे मूलगुण पूर्ण व निर्दोष असतात परंतु ज्यांना पिंछी वगैरे उपकरणाचा व्यामोह असतो ते बकुश होत. यांचे उपकरणबकुश व शरीरबकुश असे दोन भेद आहेत. ३. कुशील मुनींचे दोन प्रकार आहेत. प्रतिसेवनाकुशील व कषायकुशील. ज्यांचे मूलगुण व उत्तरगुण परिपूर्ण असतात परंतु ज्यांच्या उत्तर गुणामध्ये कधी कधी दोष लागतो, ते प्रतिसेवनाकुशील होत; व ज्यांनी इतर कषाय वश केले आहेत परंतु संज्वलनाचा उदय असतो ते कषायकुशील होत. ४. ज्यांनी रागद्वेष व मोहाचा पूर्ण अभाव केला असून ज्यांना अंतर्मुहूर्तामध्ये केवलज्ञानाची प्राप्ती होणार आहे ते निर्ग्रथ होत. यांचे गुणस्थान १२ वे असते, ५. ज्यांचे चार घातिकर्म नष्ट होऊन केवलज्ञानाची प्राप्ति झाली आहे ते स्नातक साधु होत.

॥४६॥

आता पुलाकादि मुनीमध्ये असलेली विशेषता सांगतात -
संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिंगले श्यो पपादस्थानविकल्पतःसाध्याः ॥४७॥
संयम-श्रुत-प्रतिसेवना-तीर्थ-लिंग-ले श्या-उपपादस्थान-विकल्पतः साध्याः ॥४७॥

अर्थ : संयम, श्रुत, प्रतिसेवना, तीर्थ, लिंग, लेश्या, उपपाद व स्थान या आठ अनुयोगांनी पुलाकादि मुनींमध्ये विशेषता जाणून घ्यावी. आगमामध्ये यांचे सविस्तर वर्णन आहे. संक्षिप्तपणे पूर्वसंलग्न नकाशामध्ये स्पष्टीकरण केले आहे.

विशेषार्थ : वरील सुत्रात पुलाकादि मुनी सांगितले आहेत. त्यापैकी प्रत्येकास संयम किती? श्रुतज्ञान किती? प्रतिसेवना असते काय? तीर्थात कोण होतात? त्याचे लिंग कोणते? सहा लेश्यापैकी प्रत्येकास कोणकोणत्या लेश्या असतात? त्याचा जन्म कुठे होतो व संयमाची स्थाने प्रत्येकाची किती आहेत? याचा विचार करावा; जसे सर्व जघन्य संयमलब्धीची स्थाने पुलाक व कषायकुशीलांस असतात. असंख्यात स्थाने गेल्यावर पुलाक गळतो. कषायकुशील पुढील असंख्यात-स्थानी जातो. पुढे असंख्यातस्थानापर्यंत कषाय व प्रतिसेवनाकुशील आणि बकुश बरोबर राहतात, पुढे बकुश गळतो. पुढे प्रतिसेवनाकुशील व कषायकुशील बरोबर राहतात, पुढे प्रतिसेवनाकुशील गळतो. कषायकुशील पुढे एकटा असंख्यातस्थाने जाऊन गळतो. निर्ग्रथाचे स्थान अकषाय आहे. स्नातक अखेरीस निर्वाणास प्राप्त होतो. बाकी अनुयोगांचा खुलासा मागील पानावरील नकाशावरून लक्षात येईल.

याप्रमाणे आचार्य गृद्धपिच्छरचित तत्त्वार्थसूत्र अपरनाम मोक्षशास्त्रांतील
नववा अध्याय समाप्त झाला.

अध्याय १० वा

आता या अध्यायात क्रमप्राप्त मोक्षतत्त्वांचे वर्णन करतात. मोक्षाची प्राप्ती केवल-ज्ञान-ज्ञाल्यानंतरच होते म्हणून प्रथमतः केवलज्ञानाच्या उत्पत्तीची कारणे व क्रम सांगतात -

मोहक्षयाज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ॥११॥

मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरण-अंतराय-क्षयात् च केवलम् ॥११॥

अर्थ : प्रथमतः मोहनीय कर्माचा क्षय ज्ञाला असताना ताळकाळ अंतर्मूहर्तपर्यंत क्षीण कषाय हे बारावे गुणस्थान प्राप्त होते. तदनंतर बाराव्या गुणस्थानाच्या अंती युगपत ज्ञानावरण-दर्शनावरण-अंतराय या तीन कर्माचा क्षय (अंतिम उदय) होऊन तेराव्या गुणस्थानाच्या प्रथमसमयी जीव केवलज्ञान प्राप्त करून घेतो. त्यायोगे तीन काल व तीन लोकवर्ती पदार्थाना व त्यांच्या सर्व पर्यायांना हा आत्मसाक्षीने युगपत् प्रत्यक्ष जाणतो. मोहक्षय प्रथम (अगोदर) होतो. म्हणून मोहक्षयात् हे पद स्वतंत्र केले आहे.

येथे मोहनीयाच्या क्षयानंतर तीन घातिकर्माचा क्षय होतो व केवल ज्ञान होते हे सांगितले आहे. त्यामध्ये कर्माचा क्षय निमित्त आहे असे सांगण्यात येते. ही हेतुपरक कथनाची शैली आहे. वस्तुतः तीन घातिकर्माचा उदय बाराव्याच्या अंतसमयापर्यंत असतो. त्याचा पूर्ण क्षय हा केवलज्ञानाच्या उत्पत्तीबोरवरच असतो. खन्या क्षयाची ही भूमिका आहे. परंतु करणानुयोगाच्या ग्रंथामध्ये सत्तेचा अभाव क्षय हा बाराव्याच्या अंती सांगितला आहे. ती एक शैली आहे. बाराव्या गुणस्थानाच्या अंतिम क्षणापर्यंत उदय व सत्ता असते. तेव्हा शेवटचा निषेक उदयास येतो. पुढे उदय व सत्ता नसते. याचे ज्ञान करून देण्यासाठी त्यांची उदय व्युचिती व सत्ताव्युचिती बाराव्याच्या अंती सांगितली आहे. जी गोष्ट अभावरूप आहे ती कारण किंवा निमित्त कशी असू शकेल? त्यावेळी ज्ञानावरणादि घातिकर्म अकर्मरूप आहे. म्हणून हे कथन निमित्तपरक नसून हेतुपरक आहे असे समजावे. बाराव्या गुणस्थानापर्यंत ज्ञानावरणाचा उदय व औदयिक अज्ञानभाव यांची व्याप्ती पाहून केवलज्ञानाच्या उत्पत्तीच्या क्षणी दोहोंचाही अभाव आहे, हे पाहून अभावाला हेतु बनवून केलेले हे उपचरित कथन आहे. जसे धूम हे अग्नीचे कारण नसून कार्य आहे तरीही कार्याचा कारणाशी अविनाभाव दर्शविण्याकरिता धूमाला (कार्याला) साधन अथवा हेतु अनुमानशास्त्रात म्हटले आहे. कारण तो अग्नीरूप कारणाचा नियमाने गमक आहे. ज्ञापक आहे. तसेच तेथे समजावे. ही एक शैली आहे.

आता मोक्षाचे कारण व मोक्षाचे लक्षण सांगतात. ॥११॥

बंधहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ॥२॥

बंधहेतु-अभाव-निर्जराभ्यां कृत्स्न-कर्म-विप्रमोक्षो मोक्षः ॥२॥

अर्थ : बंधाच्या कारणाचा अभाव व निर्जरा या दोन कारणांनी संपूर्ण कर्मचा पूर्ण नाश (आत्मापासून नेहमीसाठी संबंध सर्वथा सुटणे) होणे यास मोक्ष म्हणतात.

विशेषार्थ : बंधाची कारणे मिथ्यात्व अविरति आदिक आहेत. त्यांचा अभाव झाल्यावर त्या कारणांनी नवीन कर्मचा बंध होत नाही व तप वगैरेमुळे पूर्वबद्ध कर्मची निर्जरा होते. म्हणून या जीवास मोक्ष अवस्था प्राप्त होते. सामान्यपणे आठ कर्मच्या नाशाने मोक्ष होतो असे म्हटले जाते; तथापि कर्मचा अभाव संवर निर्जरापूर्वक क्रमशः होतो हे लक्षात घेणे अत्यावश्यक आहे. कर्मचा अभाव हा पूर्ण शुद्धात्मलाभाचा बोधक आहे.

चरमशरीरी जीवास काहींचा अभाव आपोआप होतो, जसे नरकायु तिर्यचायु व देवायु. बाकीच्या कर्मप्रकृतींच्या अभावासाठी प्रयत्नाची जरुरी आहे. गुणस्थान ४-५ व ७ पैकी एकामध्ये मोहनीयाच्या सात प्रकृतींचा क्षय होऊन जीव प्रथमतः क्षायिकसम्यग्दृष्टि होतो. नंतर क्षपकश्रेणीवर चढून ९ व्या गुणस्थानात क्रमाने नामकर्मच्या ९३, दर्शन मोहनीयाच्या ३, चारित्र मोहनीयाच्या (प्रत्याख्यावरण, अप्रत्याख्यानावरण कषाय) चारित्र मोहनीयाच्या २, (नपुंसकवेद, स्त्रीवेद) चारित्र मोहनीयाच्या ६, चारित्रमोहनीयाची १ (पुंवेद), संज्वलन कषायाच्या क्रमाने क्रोध, मान व माया अशा ३६ प्रकृतींचा नाश होऊन ९० व्या गुणस्थानामध्ये पोहोचतो. येथे सूक्ष्म लोभाचा सुद्धा नाश होऊन ९२ वे गुणस्थान क्षायिक चारित्र प्राप्त होते. ज्ञानावरणाच्या ५, दर्शनावरणाच्या शेष ४ व अंतरायाच्या ५ प्रकृति नष्ट होऊन केवली होतो. याप्रमाणे आतापर्यंत सहा कर्मच्या प्रकृतींपैकी $3+7+36+9+96=63$ प्रकृतींचा अभाव झालेला असतो. यापैकी घातिकर्मच्या ४७ असून अघातिकर्मच्या ९६ आहेत. शिल्प ८५ प्रकृतींपैकी ७२ प्रकृतींचा नाश ९४ व्या गुणस्थानाच्या उपान्त्यसमयामध्ये व तेरांचा नाश अन्त्यसमयामध्ये होतो व त्याच समयी जीव मुक्त होतो. ॥२॥

मोक्ष प्राप्त होताना द्रव्यकर्मचाच मात्र अभाव होतो की त्याचप्रमाणे भावकर्मचा व औपशमिकादि भावांचा सुद्धा अभाव होतो हे सांगतात -

औपशमिकादि-भव्यत्वानां-च ॥३॥

औपशमिकादि-भव्यत्वानां-च ॥३॥

अर्थ : मुक्त जीवांना औपशमिकादि व पारिणामिकभावांपैकी भव्यत्वभावाचाही अभाव होतो. याचा भाव हा आहे की, मुक्त होण्यापूर्वी संपूर्ण औपशमिक, क्षायोपशमिक, औदयिक तसेच पारिणामिक भावांपैकी भव्यत्वभावाचा सुद्धा अभाव होतो. मोक्षगामी जीवांच्या ठिकाणी अभव्यत्व नसतेच. स्वभावसिद्ध पारमार्थिक जीवत्व मुक्तावस्थेमध्ये सुद्धा असते. ॥३॥

आता औपशमिकादिकाप्रमाणे क्षायिकभावांचा अभाव होतो असा विकल्प होतो तेव्हा क्षायिकभाव मात्र तेथे असतातच हे सांगतात.

अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ॥४॥

अन्यत्र-के वल-सम्यक्त-ज्ञानदर्शन-सिद्धत्वेभ्यः ॥५॥

अर्थ : क्षायिक सम्यक्त्व, केवलज्ञान, केवलदर्शन आणि सिद्धत्व या भावांना सोडून बाकीच्या भावांचा मुक्तजीवांना अभाव असतो.

प्रश्न : मुक्त जीवांना जर हे चार क्षायिक भाव असतात तर अनंतवीर्य अनंतसुख वगैरेचा अभाव मानावा की काय ?

उत्तर : अनंतवीर्य आदिकांचा अभाव नसतो. केवलज्ञानादिकावरोबर त्यांचा अविनाभाव आहे. ते तेथे अनंतज्ञानादिरूपाने आहेतच. अनंतशक्तिशिवाय अनंतज्ञान राहूच शक्त नाही. अनंतसुखही अनुभवनसूपाने म्हणजे ज्ञानस्वरूपाने आहेच.

प्रश्न : मुक्त जीवांना आकार आहे किंवा नाही ?

उत्तर : मुक्त जीवांचा आत्मप्रदेशांचा आकार पूर्व शरीरासारखा परंतु किंचित् न्यून आहे. शरीराचा जरी तेथे अभाव आहे तथापि प्रदेशांचा प्रसार होऊन ते लोकाकाशात पसरत नाहीत. संकोचविस्ताराचे कारण नामकर्माचा उदय हे आहे. ते मोक्षात नाही. म्हणून निमित्ताचे अभावी जीवाचे संपूर्ण लोकाकाशव्यापक प्रसरण होत नाही. ॥४॥

कर्मक्षयानंतर मुक्त जीव कुठे जातो हे सांगतात.

तदनंतरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् ॥५॥

तत्-अनंतरम् उर्ध्वं गच्छति आलोकान्तात् ॥५॥

अर्थ : संपूर्ण कर्माचा नाश ज्ञाल्यावर मुक्त जीव वर लोकांच्या अंतापर्यंत जातो. ॥५॥

आता उर्ध्वंगमाचे हेतू वा कारणे सांगतात -

पूर्वप्रयोगादसंगत्वाद्वच्छेदात्तथागतिपरिणामाच्च ॥६॥

पूर्वप्रयोगात्-असंगत्वात्-बंधच्छेदात्-तथागति-परिणामात् च

॥६॥

अर्थ : पूर्वाच्या संस्कारामुळे, असंगपणामुळे कर्मबंधाचा नाश ज्ञाल्यामुळे व स्वभावतः उर्ध्वंगमन करण्याचा याचा स्वभाव असंगत्वामुळे हा जीव उर्ध्वंगमन करतो. ॥६॥

या चार हेतूसाठी अनुक्रमे चार दृष्टांत देतात -

आविद्धकुलालचक्रवद्-व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्नि-
शिखावच्च ॥७॥

आविद्धकुलालचक्रवत्-व्यपगतलेप-आलाबुवत्-

एरण्डबीजवत्-अग्निशिखावत् च ॥७॥

अर्थ : मागच्या सूत्रातील एक एक हेतू व या सूत्रातील दृष्टांत खालील प्रमाणे लावावेत.

आविद्धकुलालचक्रवत् पूर्वप्रयोगात् उर्ध्वं गच्छति ।

गति दिल्या गेलेल्या कुंभाराच्या भ्रमणशील चाकाप्रमाणे - प्रारंभी कुंभार काठी इत्यादीनी चाकास गति देतो, पुढे काठी काढून घेतल्यानंतरही चाक फिरत राहते. त्याप्रमाणे - ह्या जीवाने संसारअवस्थेमध्ये मुक्तिसाठी वारंवार संकल्प प्रतिक्षण केलेत. परंतु पुढे मोक्षप्राप्तीनंतर संकल्पाचा अभाव झाल्यानंतरही पूर्वप्रयोगमुळे स्वभावतः जीव उर्ध्वगमन करतो.

व्यपगतलेपालाबुवत् असंगत्वात् उर्ध्वं गच्छति ।

ज्यावरील माती वौरेचा लेप निघून गेला आहे असा भोपळा हा जसा स्वभावतः वर येतो त्याप्रमाणे कर्मलेप दूर झाल्यामुळे हा जीव स्वभावतः उर्ध्वगमन करतो.

एरंडबीजवत् बंधच्छेदात् उर्ध्वं गच्छति ।

एरंडीचे बीज वरचे कवच वाळून फुटल्याबरोबर जसे स्वभावतः वर उडते त्याप्रमाणे मनुष्यादि भवात प्राप्त होणारे गति आदि कर्माचे बंधन नाहीसे होताच हा जीव स्वभावतः उर्ध्वगमन करतो.

अग्निशिखावत् तथागतिपरिणामात् उर्ध्वं गच्छति ।

वान्याच्या अभावी अग्निज्वाला इकडे तिकडे न जाता स्वभावतः वर जाते त्याप्रमाणे कर्ममुक्त जीव स्वभावतः उर्ध्वगमन करतो. ॥७॥

आता स्वभावतः उर्ध्वगमन करणारा हा जीव लोकाकाशाच्या अंतापर्यंतच का गमन करतो ? त्यापुढे का जात नाही हे सांगतात -

धर्मास्तिकायाभावात् ॥८॥

धर्मास्तिकाय-अभावात् ॥८॥

अर्थ : गतिरूप उपकार करणारे धर्मद्रव्य लोकांतापर्यंतच आहे त्यापुढे नाही. म्हणून मुक्त जीव लोकांतापर्यंतच गमन करतो. पुढे जीव गमन करत नाही. याचा हेतु धर्मास्तिकायाचा अभाव हा आहे.

स्पष्टीकरण : पाचव्या सूत्रामध्ये कर्म व नोकर्म यांचा संयोग सुटल्यानंतर तो लोकांतापर्यंत उर्ध्वगमन करतो असे सांगितले आहे. लोकान्तगमन हा सिद्धाचा परिणाम आहे असा त्याचा भाव आहे. या सूत्रामध्ये त्याचे पुढे गमन का नाही याचा हेतु सांगितला आहे. हेही कथन निमित्परक नसून हेतुपरक आहे असे जाणावे. लोकान्तापर्यंत जीव पुढगालांची गती व धर्मद्रव्य याची व्याप्ती पाहून पुढे दोन्ही आढळून येत नाहीत त्यावरून ही हेतुपरक कथनाची शैली आहे. धर्मद्रव्याचा अभाव हा तत्त्वतः निमित्त नाही. कारण अभावरूप वस्तू उपादान किंवा निमित्पराने कारण असू शकत नाही. परंतु तो केवळ हेतु आहे असे कथन करण्यात येते. (याच अध्यायातील ९ त्या सूत्राचे स्पष्टीकरण पाहावे.) ॥८॥

आता बारा प्रकारांनी सिद्धांचे विशेष वर्णन करतात.

क्षेत्रकालगतिलिंगतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्धबोधितज्ञाना-

वगाहनांतरसंख्याल्पबहुत्वतः साध्याः ॥१॥

क्षेत्र-काल-गति-लिंग-तीर्थ-चारित्र-प्रत्येकबुद्ध-बोधित-ज्ञान-

अवगाहना-अंतर-संख्या-अल्पबहुत्वतः साध्याः ॥१॥

अर्थ : क्षेत्र, काल, गती, लिंग, तीर्थ, चारित्र, प्रत्येकबुद्ध-बोधित बुद्ध, ज्ञान, अवगाहना, अंतर, संख्या व अल्पबहुत्व या बारा प्रकारांनी सिद्धामधील विशेष (भेद) सिद्ध होतात. त्यांनाच अनुयोग म्हणतात.

विशेषार्थ : सिद्ध अवश्येचे यथार्थ ज्ञान होण्यासाठी दोन नयांनी विचार करावा. एक प्रत्युत्पन्ननय किंवा वर्तमाननय. हा नय वर्तमान पर्यायाला प्राधान्य देऊन विचार करतो. अथवा परद्रव्यनिरपेक्ष वस्तुस्वरूपाचा विचार करतो. दुसरा भूतप्रज्ञापन नय-जो भूतकालीन पर्यायाला प्राधान्य देऊन विचार करतो. यास व्यवहार नय असेही म्हणतात. बारा अनुयोगांनी पुढीलप्रमाणे सूत्रार्थ समजून घ्यावा.

(१) **क्षेत्र :** सिद्धांचे क्षेत्र व्यवहारनयाने सिद्धशिला आहे व निश्चयनयाने त्यांचे आत्मप्रदेश आहेत. सिद्धामध्ये स्वरूपाने तर भेद नाही. परंतु कोणी भरतक्षेत्रांतून, कोणी ऐरावत क्षेत्रातून, कोणी विदेहक्षेत्रांतून अथवा ओढून दुसरीकडे नेले तर संपूर्ण मनुष्यलोकांतून जीव मुक्त होतात. याप्रमाणे क्षेत्रअपेक्षेने भेद केला जाऊ शकतो.

(२) **काल :** कोणी उत्सर्पिणी कालामध्ये कोणी अवसर्पिणीमध्ये मुक्त होतात. निश्चयाने मुक्तीचा क्षण एकच आहे. तरीही कालानुयोगाने वरीलप्रमाणे त्यांच्यामध्ये भेद संभवतो.

(३) **गती :** सिद्धांची गती सांसारिक चारही गतींपासून विलक्षण स्वतंत्र स्वरूपाची असते. सर्व सिद्धजीव मनुष्यगतीतूनच मुक्त झाले आहेत व मनुष्यगतीतूनच मुक्त होतात. परंतु या मनुष्यपर्यायापूर्वीच्या गतिअपेक्षेने भेद संभवतो. कित्येक नरकगतीतून मनुष्य होऊन मुक्त होतात. कित्येक देवगतीतून मनुष्य होऊन मुक्त होतात. याप्रमाणे भूतपूर्वपर्यायाच्या अपेक्षेने भेद संभवतो.

(४) **लिंग :** निश्चयाने सिद्ध-अवस्था लिंगरहित-वेदरहित आहे द्रव्यवेद तर सर्वाचा पुरुषवेदच असतो. व सर्व निर्ग्रीथलिंगानेच मुक्त होतात. परंतु व्यवहाराच्या अपेक्षेने यथाख्यातचारित्र किंवा केवलज्ञान होण्यापूर्वी भाववेदाच्या अपेक्षेने कोणी स्त्रीवेदी, कोणी नपुंसकवेदी तर कोणी पुरुषवेदी असतात, असा त्यात भेद केला जाऊ शकतो.

(५) **तीर्थ :** कित्येक तीर्थकर-केवली होऊन मुक्त होतात तर कित्येक सामान्य-केवली होऊन मुक्त होतात. अथवा कित्येक तीर्थकरांच्या अस्तित्वात मुक्त होतात, तर

कित्येक तीर्थकर नसताना मुक्त होतात. अथवा कित्येक ऋषभनाथाच्या तीर्थकाळात सिद्ध होतात. तर कित्येक अन्यतीर्थकराच्या तीर्थकाळात मुक्त होतात. या प्रकारांनी त्यांच्यामध्ये भेद केला जातो. वस्तुतः सिद्धांच्या स्वरूपामध्ये यामुळे भेद काहीही नाही.

(६) चारित्र : निश्चयाने सर्व सिद्ध यथाखातचारित्रपूर्वकच सिद्ध होतात किंवा सर्व सिद्ध क्षायिक चारित्राने सहितच असतात. परंतु यथाखात चारित्रापूर्वी कित्येकांना तीन (९ सामायिक, २ छेंदोपस्थापना, ३ सूक्ष्मसांपराय) किंवा चार (वरील तीन अधिक परिहारविशुद्धी) चारित्र असतात. या अपेक्षेने त्यामध्ये भेद केला जातो.

(७) प्रत्येकबुद्ध - बोधितबुद्ध : प्रत्येक सिद्ध स्वशक्ति रूप आत्मज्ञानानेच मुक्त होतो. परंतु कित्येकांना आत्मज्ञानाची प्रासी परोपदेशाच्या निमित्ताने होते (बोधितबुद्ध), तर कित्येकांना परोपदेशाविना फक्त आपल्या स्वयं योग्यतेनेच होते. (प्रत्येक बुद्ध) या अपेक्षेने त्यात भेद केला जाऊ शकतो.

(८) ज्ञान : वस्तुतः सर्व सिद्ध केवलज्ञानपूर्वकच होतात व केवलज्ञानस्वरूपच असतात. पण कित्येकांना मतिश्रुति, तर कित्येकांना मतिश्रुति अवधि वा मतिश्रुति मनःपर्यय तर कित्येकांना मतिश्रुति अवधि मनःपर्यय अशा ज्ञानपूर्वकच केवलज्ञान होते. असा भूतपूर्वनयाच्या अपेक्षेने भेद केला जाऊ शकतो.

(९) अवगाहना : आत्मप्रदेशांनी व्यापलेल्या लोकप्रमाणास अवगाहना म्हणतात. सिद्ध जीवांची अवगाहना अंतिम शरीरापेक्षा किंचित् न्यून असते. त्यांचे अंतिम शरीर नानाप्रकारचे असल्यामुळे किंवा उपसर्गादिकामुळे त्यांची अवगाहना भिन्न असते. कित्येकांची उंची ५०० धनुष्य तर कित्येकांची कमी असते. या अपेक्षेने त्यांच्यात भेद संभवतो.

(१०) अंतर : सिद्ध दोन प्रकारे होतात. १. निरंतर सिद्ध, २. सांतर सिद्ध. प्रथम समयात एक सिद्ध ज्ञाल्यानंतर दुसऱ्या समयात जो कोणी सिद्ध होतो त्याला निरंतर सिद्ध म्हणतात. आणि ज्यावेळी कोणी निरंतर सिद्ध न होता काही अंतराने सिद्ध होतात ते सांतर सिद्ध होत. निरंतर सिद्ध होण्याचा जघन्य काळ २ समय, आणि उल्कृष्ट काल ८ समय आहे. आणि सांतर सिद्ध होण्याचे जघन्य अंतर १ समय व उल्कृष्ट काल ६ महिने आहे. या दृष्टीने भेद संभवतो. स्वरूपाच्या अपेक्षेने सिद्धपणात अंतरकाल शक्यच नाही.

(११) संख्या : एका समयात जघन्यपणे एक सिद्ध होऊ शकतो तर उल्कृष्टपणे १०८ सिद्ध होऊ शकतात. याही अपेक्षेने भेद केला जाऊ शकतो. पण संख्येने स्वरूपात फरक पडत नाही.

(१२) अल्पबहुत्व : स्वरूपाच्या स्वभावाच्या अपेक्षेने सिद्धामध्ये तरतमता नाहीच. क्षेत्रविशेष, समुद्रादी अपेक्षेने सिद्धांच्या संख्येमध्ये तरतमता असते. यालाच अल्पबहुत्व म्हणतात. जसे - समुद्रसिद्ध थोडे आहेत तर क्षेत्रसिद्ध आधिक आहेत इ.

भूतप्रज्ञापन-नयाच्या अपेक्षेने क्षेत्रानुयोगाने ज्यांचे इतरांकडून हरण होऊन नंतर जे मुक्त झाले असे जीव थोडे आहेत. त्यापेक्षा जन्मसिद्ध जीव संख्यातपट अधिक आहेत. तसेच उर्ध्व लोक सिद्ध थोडे आहेत. त्यापेक्षा अधोलोक-सिद्ध असंख्यातपट

आहेत, व मध्यलोक-सिद्ध त्यापेक्षाही असंख्यातपट आहेत. सामान्य अपेक्षेने समुद्रसिद्ध थोडे आहेत. द्वीपसिद्ध त्यापेक्षा संख्यातपट आहेत. विशेष अपेक्षेने लवणसमुद्र-सिद्धापेक्षा कालोदधिसमुद्र-सिद्ध संख्यातपट अधिक आहेत. त्यापेक्षा जंबूद्वीप, धातकीखंड व पुष्करार्धद्वीपामधून उत्तरोत्तर संख्यातपट सिद्ध होतात.

कालानुयोग :- उत्सर्पिणी कालापेक्षा अवसर्पिणी कालामध्ये सिद्ध होणारे अधिक असून जेथे हा कालभेद नाही अशा विदेह क्षेत्रामधून मुक्त होणारे त्यापेक्षा संख्यात गुणिक अधिक आहेत.

कारण तेथे निरंतर मुक्तीला जाणारे जीव आहेत. गतिअनुयोग-तिर्यचगतीमधून येऊन मनुष्य होऊन सिद्ध होणारे थोडे आहेत. मनुष्यगतीमधून मनुष्य होणारे संख्यातपट आहेत. त्याहीपेक्षा नरकगतीमधून येऊन मनुष्य होणारे संख्यातपट आहेत. वेदानुयोग-भावतः नपुंसकलिंग असून श्रेणी चढणारे थोडे आहेत. त्यापेक्षा भावतः स्त्रीवेदी व त्यापेक्षा भावतः पुंवेदी उत्तरोत्तर संख्यातपट आहेत. तीर्थ-तीर्थकर होऊन मुक्त होणाऱ्यापेक्षा सामान्यकेवली संख्यातपट अधिक आहेत. चारित्र अनुयोग-यथाख्यातपूर्वी चार चारित्रधारी अल्प आहेत. तीन चारित्रधारक त्यापेक्षा संख्यातपट अधिक आहेत. बुद्धबोधितानुयोग प्रत्येकबुद्ध थोडे आहेत. बोधितबुद्ध संख्यातपट अधिक आहेत. ज्ञान-मतिश्रुत व मनःपर्यज्ञान - पूर्वकापेक्षा मतिश्रुतपूर्वक केवली होणारे जीव व त्यापेक्षाही मतिश्रुत-अवधि मनःपर्यधारक होऊन केवली होणारे व त्यापेक्षाही मतिश्रुतअवधिधारक होऊन केवली होणारे उत्तरोत्तर संख्यातपट आहेत. अवगाहनानुयोग-जघन्य अवगाहनेने मुक्त होणारे अल्प आहेत. उल्कृष्ट अवगाहनाधारी व त्यापेक्षाही मध्यम अवगाहनाधारक संख्यातपट आहेत. संख्यानुयोग-एका समयात १०८ संख्येने सिद्ध होणारे थोडे आहेत. त्यापेक्षा एकशे सातपासून पञ्चास संख्येने सिद्ध होणारे अनंतपट व त्यापेक्षा ४९ ते २५ संख्येने सिद्ध असंख्य व त्याहीपेक्षा चौबीस ते एक संख्येने सिद्ध होणारे संख्यातपट उत्तरोत्तर अधिक आहेत. याप्रमाणे भूतपूर्वन्याच्या अपेक्षेने हे अल्पबहुत्व समजावे. वर्तमानानयाच्या अपेक्षेने अल्पबहुत्व शक्यच नाही.

याप्रमाणे आचार्य गृद्धपिच्छरचित तत्त्वार्थसूत्र अपरनाम मोक्षशास्त्रांतील दहावा अध्याय समाप्त झाला.

प्रश्नमालिका

अध्याय १ ला

१. तत्वे किती आहेत ? त्यांचे स्वरूप सांगा.
२. केवळ सम्यक्यारित्राने मोक्ष होतो किंवा नाही ? आगमाचा आधार द्या.
३. निक्षेपाचे स्वरूप व भेद सांगा.
४. नय व प्रमाण तसेच नय व निक्षेप यांमधील फरक सांगा.
५. श्रुतज्ञान हे अगोदर होते का मतिज्ञान ?
६. अवधिज्ञानाचे भेद व प्रभेद सांगून त्यांचे स्वामी सांगा.
७. मनःपर्यज्ञान व अवधिज्ञान यांमध्ये अंतर काय ?
८. नयांचे भेद सांगून त्यांची लक्षणे सांगा.
९. ज्ञानाचे पाच भेद व ज्ञानोपयोगाचे आठ भेद असेच कां ?
१०. नय मिथ्या असू शकतात का ? कारणे सांगा.

अध्याय २ रा

१. जीवाचे असाधारण भाव किती व कोणते हे सांगून कोणत्या कर्माच्या दशेच्या निमित्ताने ते होतात ?
२. यावेळी तुम्हास किती व कोणकोणते भाव आहेत ?
३. विग्रहगतीचे भेद सांगून जीव कुठे, किती वेळ अनाहारक असतो ?
४. जन्म व योनीमध्ये काय अंतर आहे ?
५. मनुष्य-देव-नारकी-झाड-शंख यांचा जन्म व योनी कोणत्या ?
६. द्रव्येंद्रिय व भावेंद्रिय यांचे स्वरूप सांगा.
७. जर पुढपुढची शरीरे अधिक प्रदेशयुक्त आहेत तर ती अधिक जागा व्यापतात का ?
८. कोणाचा अपमृत्यु होतो ? अपमृत्यु म्हणजे काय ?
९. नारकी-देव-मनुष्य व तिर्यंच यांना कोणकोणती लिंगे असतात ?

अध्याय ३ रा

१. नारकी जीवांच्या दुःखाचे वर्णन करून उल्कष्ट व जघन्य आयु सांगा.
२. जंबुद्वीपाचा परीघ व व्यास किती आहे ?
३. जंबुद्वीपाचा नकाशा काढून त्यामध्ये क्षेत्र-पर्वत-सरोवरे व नद्या दाखवा.
४. घातकीखडामध्ये पर्वत-नद्या-सरोवरे व विदेहक्षेत्रे किती आहेत ?
५. मनुष्यलोक कोणता ? व त्याचा व्यास सांगून कर्मभूमी किती ते सांगा.
६. मनुष्याचे भेद सांगून त्याने उल्कष्ट जघन्य आयुष्य सांगा.
७. आपण कुठे आहोत व घट्खंड रचना कशी ते सांगा.
८. तीर्थकर कोणत्या द्वीपामध्ये क्षेत्रामध्ये होतात ?
९. कालभेद व त्यांचे प्रमाण सांगा.
१०. मेरुपर्वताची उंची तसेच नद्यांचा परिवार सांगा.

अध्याय ४ था

१. भवनत्रिकामध्ये कोणत्या लेश्या आहेत ?
२. अहमिंद्र देव हे अधिक सुखी का आहेत ?
३. सामानिक, त्रायस्त्रिंश, लोकपाल, किल्बिषिक कोणास म्हणतात ?
४. लोकाकाशाचा नकाशा काढून स्वर्गरचना दाखवा.
५. अहमिंद्र देवांची जघन्यस्थिति सांगा.
६. व्यंतर देवांची जघन्य व जोतिष्ठ देवांची उत्कृष्ट स्थिति सांगा.
७. अडीच द्वीपातील चंद्रसूर्याची संख्या सांगून त्यांचे भ्रमण कसे होते ? स्पष्ट करा.
८. स्वर्णपोगभूमीमध्ये दिवसरात्र आहे किंवा कसे ?
९. अडीच द्वीपाचे बाहेर कर्मभूमी आहे का भोगभूमी ?
१०. लौकातिक देवांचे विशेष वर्णन करा.

अध्याय ५ वा

१. अस्तिकाय कशास म्हणतात व ते किती आहेत ?
२. जीवाचे प्रदेश असंख्यात असून तो सूक्ष्म शरीरात कसा राहतो ?
३. प्रत्येक द्रव्याचे उपकार सांगा.
४. अलोकाकाशामध्ये कालद्रव्याशिवाय उत्पादव्ययधौव्य कसे होतो ? स्पष्ट करा.
५. पुद्गलांचे प्रदेश किती आहेत ?
६. अपृतानपृतसिद्धेः या सूत्राचा खुलासा करा.
७. पुद्गल व पुद्गलांचा बंध केव्हा होतो व केव्हा होत नाही ?
८. बंध ज्ञाल्यावर पुद्गलांची परिणती कशी होते ?
९. धर्मद्रव्य न मानता त्याचे कार्य आकाश करते असे म्हटले तर काय आपत्ती येईल ?
१०. कालद्रव्याचे स्वरूप, भेद व प्रयोजन लिहा.

अध्याय ६ वा

१. योग कशास म्हणतात व योगाचे किती भेद आहेत ?
२. जीवाधिकरण व अजीवाधिकरणाचे भेद व त्यांचे स्वरूप सांगा.
३. आयुकर्म सोडून सात कर्माचा दर समयाला आस्वव होतो तर प्रदोषादिकामुळे ज्ञानावरणादिक ठराविक कर्माचा आस्वव होतो हे सांगणे बरोबर कसे ?
४. सांपरायिक व ईर्यापथ आस्वव कुणाला व का होतो ? त्यांत फरक सांगा.
५. सम्यगदर्शन हे मोक्षाला कारणीभूत आहेत तर त्यामुळे देवायूचा आस्वव कसा ?
६. मिथ्यात्वी जीव विनयसंपन्नता इत्यादी पंधरा भावनांचे चिंतन करून तीर्थकर कर्माचा आस्वव करू शकतो किंवा नाही हे सकारण सांगा.
७. संसारामध्ये असे काही जीव आहेत का की ज्यांना एकाही कर्माचा आस्वव नाही ?
८. पुढील शब्दांचे अर्थ द्या - निहव, सरागसंयम, बालतप, योगवक्रता, अनुत्सेक, साधुसमाधि, अवर्णवाद, समारंभ, ईर्यापथ, बहुश्रुतभक्ति, विसंवादन, अकामनिर्जरा, परिदेवन, आसादन, अपघात, क्षाति, शौच व आरम्भ.

अध्याय ७ वा

१. ब्रती कुणास म्हणतात व त्याचे किती भेद आहेत ?
२. भावना कशास म्हणतात आणि अहिंसा व अचौयव्रताच्या भावना सांगा.
३. मैत्री, प्रमोद, कारुण्य, माध्यस्थ यांचे स्वरूप सांगा.
४. प्रमत्तयोगात् या पदाचे महत्त्व सांगा.
५. खालील शब्दांचे अर्थ सांगा - साकारमंत्रभैद, आलोकितपानभोजन, अनुवीचिभाषण, सधर्माविसंवाद, वृष्टेष्टरसत्याग, अपाय, अवद्य, संवेग, मूर्छा, शल्य, अनगार, जोषिता, विरुद्धराज्यातिक्रम, कृप्य, कंदर्प, कौतुक्य.
६. शल्ये किती व कोणती ? ब्रती निशल्य का असावा ?
७. अंतरंग व बहिरंग परिग्रहांचे एकूण भेद प्रभेद कोणते ?
८. संक्षेपतः श्रावकांच्या ब्रतांचे स्वरूप सांगा.
९. दिग्ब्रत व देशब्रत; सळेखना व आत्मघात; संवेग व वैराग्य, भोग व उपभोग, मूलगुण व उत्तरगुण, सचित्तनिक्षेप व सचित्तापिधान, अतिचार व अनाचार यामधील फरक सांगा.
१०. कोणकोणत्या गतीमध्ये ब्रते होऊ शकतात ?

अध्याय ८ वा

१. बंध व बंधाची कारणे सांगा.
२. ज्ञानावरणादि कर्म कोणते द्रव्य आहे व ते का दिसत नाही ?
३. खालील शब्दांचे अर्थ स्पष्ट द्या - प्रचला, नोकषाय, नोकर्म, अप्रत्याख्यान, संज्वलन, सम्यक्प्रकृति, आनुपूर्वी, विहायोगति, प्रत्येक, साधारण, निर्माण, पर्याप्ति, अनाहारक.
४. बंधाचे भेद व त्यांचे स्वरूप सांगा.
५. सर्व कर्माची उत्कृष्ट व जघन्य स्थिती सांगा.
६. कर्माचा बंध, उदय केव्हा केव्हा होतो ?
७. प्रदेशबंध व अनुभागबंध होतो म्हणजे काय होतो ? सविस्तर सांगा.
८. फल दिल्यानंतर कर्माचे काय होते ?
९. पुण्यप्रकृति किती व कोणत्या हे सांगा.
१०. विश्वाचा कर्ता कोणी व्यक्ति आहे किंवा नाही व का ?

अध्याय ९ वा

१. संवराची कारणे व त्यांनीच संवर का होतो ?
२. गुप्ति व समिती, परीषह व कायकलेश, परीषह व उपसर्ग यामध्ये अंतर काय ?
३. परीषह सहन का करावेत व एकावेळी अधिकात अधिक किती परीषह होतात?
४. अंतरंग तपाचे भेद व त्यांची लक्षणे सांगा.
५. संवराशिवाय निर्जरा होते काय ? व ती कोणाला होते ?

६. खालील शब्दाचे स्पष्टार्थ द्या - बोधिदुर्लभ, मार्दव, वधपरीषहजय, प्रज्ञा, छद्मस्थवीतराग, परिहारविशुद्धि, व्युत्सर्ग, गण, मनोज्ञा, सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति, वितर्क, अनंतवियोजक.
७. पुलाक मुनी पूज्य आहेत का अपूज्य ?
८. रौद्रध्यानी मरुन कुठे जातो ? मिथ्याहष्टी जीवास धर्मध्यान होऊ शकते का नाही ?
९. मनुष्य-तिर्यच-देवगति व नरकगतीमध्ये किती व कोणती ध्याने होतात ?
१०. ध्यानाच्या सिद्धीसाठी उपाय कोणते ?

अध्याय १० वा

१. घातिया कमपैकी सर्वप्रथम कोणत्या कर्मचा कोठे क्षय होतो ?
२. मोक्षाचे स्वरूप व स्थान सांगा.
३. मोक्षामध्ये जीवांचा आकार कोणता व सुखाची साधने कोणती ?
४. भव्यत्वभाव पारिणामिक असताना त्यांचा मोक्षामध्ये अभाव आहे याचा अर्थ काय ?
५. मुक्तजीवामध्ये भेद कोणत्या अपेक्षेने व कसे आहेत ?
६. जे जीव सिद्धशीलेवर राहतात त्यांना मुक्त म्हटले तर चालेल काय ?
७. कर्मनाशानंतर सिद्धशीलेवर जीव का जातो व किती वेळ जातो ?
८. मुक्त अलोकाकाशात का जात नाही ?

- सर्वसाधारण प्रश्न -

१. ग्रंथकर्त्याचा परिचय सांगा.
२. ग्रंथास मोक्षशास्त्र किंवा तत्त्वार्थसूत्र का म्हणतात ?
३. या ग्रंथावर कोणकोणत्या आचार्याच्या कोणकोणत्या टीका आहेत ?
४. ग्रंथामध्ये एकूण सूत्र किती ?

ॐ भद्रं भूयात् ।

प्रती मिळण्याचे स्थान

■ महावीर ग्रंथ भांडार, वीरवाडी, मु.पो. कारंजा जि. वाशीम	■ भरतेश ग्रंथ भांडार मु.पो. बाहुबली, जि. कोल्हापूर
■ जीवराज जैन ग्रंथमाला संतोष भवन, फलटनगल्ली, सोलापूर	■ पार्श्वनाथ ब्रह्मचर्याश्रम मु.पो. वेस्तळ, जि. औरंगाबाद

••

प्रकाशक

धर्मचंद्रिका ब्र. कंकुबाई पाठ्यपुस्तकमाला, कारंजा